

A 6257

1.

ЗБІРНИК ІСТОРИЧНО-ФІЛЬСОФІЧНОЇ СЕКЦІЇ
НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА

Т. I.

26

46254/1

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ-РУСИ

Написав

М. Грушевський.

ТОМ I.

До початку XI віка.

У ЛЬВОВІ, 1898.

Накладом Наукового Товариства імені Шевченка.

з друкарні НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА
під зарядом К. Беднарського

ЗБІРНИК ІСТОРИЧНО-ФІЛЬСОФІЧНОЇ СЕКЦІЇ
НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА

Т. I.

ІСТОРІЯ
УКРАЇНИ-РУСИ

116214

Написав

М. Грушевський.

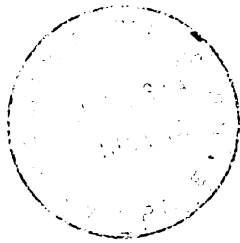
ТОМ I.

До початку XI віка.

У ЛЬВОВІ, 1898.

Накладом Наукового Товариства імени Шевченка.

з ДРУКАРНІ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА
під зарядом К. Боднарського

Досі ми не маємо науково зробленої історії українсько-руського народу, що обіймала-б весь час його історичного існування. Через се моя праця, які-б не були її недостачі, повинна бути корисною. Її загальний плян дав я нижше, у вступній главі, а вихід дальших томів буде залежати від обставин моєї роботи. Принаймні ближші томи надіюсь я дати в короткім часі.

Я з початку мав замір дати книжку більш популярну, приступну для як найширших кругів нашої суспільности. Приглянувшись ближше, я перемінив намір: в сучаснім стані нашої науки мині здав ся далеко потрібнішим строго науковий курс, що міг би вводити в науку і знайомити з сучасним станом питань нашої історії; се й мав я на оці. Але при тім мині хотіло ся зробити свою працю, не ухиляючи її науковости, скільки можна приступною і для ширшої публіки; для того все спеціальніше виносив я в нотки, а їх подав у кінці, зіставивши під текстом тільки чисто інструктивні пояснення; рівнож на кінець виніс я спеціальне обговорення двох справ — нашої найдавнішої літописи і норманської теорії початку Руси.

Підручником при читанню сього тома можуть служити мої Виїмки з жерел до історії України-Руси (1895), де зібрані головні тексти з чужих джерел для сього часу. Перед читанням прошу справити похибки, визначені в кінці сього тома, бо деякі з них змінюють текст.

Мині мило, що вихід сеї книги припадає на століте нашого національного відродження; нехай вона буде йому привітом. Невеселий вправді образ переважно дає нам наша історія, сумніший може часом ніж иньші, але суспільність, що має віру в себе, мусить мати і відвагу глянути на неприкрашену правду свого минулого, щоб зачерпнути в ній не зневіру, а силу. Увісте истину, и истина свободить вы! сю девізу діячів нашого національного відродження можемо повторити й по пятьдесяткох літах, додавши тільки „волю і працю“, як неминучих спутників знання в поході до забезпечення ліпшої будучности своему народу.

Грушівський хутір.
1898, серпень.

ПОЯСНЕННЯ.

Іп. — Іпатська літопись, видання 1871 р.; до неї належать і цитати на самі сторони, без всякого иншого пояснення.

Лавр. — Лаврентієвська літопись, вид. 1872 р.

Новг. або 1 Новг. — Новгородська літопись т. зв. Перша, вид. 1888 р. (Новгородская лѣтопись по синодальному харатейному списку).

Софійська, Воскресенська, Никонівська літоп. — Полное собраніе рус. лѣтописей.

Параграфи умови Руси з Греками цитовано по прийнятому поділу (нпр. в Христоматії В.-Буданова), теж і в Руською Правдою.

Правила м. Іоана — по вид. Павлова (Русская историческая библиотека т. VI і з йогож поділом на параграфи).

Житіє Θεодосія — вид. Бодяньського.

Іатерик — у вид. Яковлева (Памятники русской литературы XII и XIII в.).

Inscr. — Inscriptiones orae septentrionalis Ponti Euxini.

Демостен — Промова Περὶ τῆς ἀτελείας πρὸς Λεπτινῶν.

Plin. — Plinii Naturalis Historia, ed. Detlefsen.

Iord. — Iordanis Getica, вид. Момаєна.

Corpus scriitorum hist. Byz. — бонське вид.

Гаркави — Сказанія мусульманських писателєй о Славянахъ и Русскихъ.

Ібн-Даст — вид. Хвольсона Извѣстія Ибнъ Даста.

Рубисброк — Rubrucus, Hakluyt Collection of the early voyages, вид. 1809 р., т. I.

Соловйов — Історія Россіи, в першій компактній виданню (без року).

I.

Вступні уваги. Наш край перед великою словянською міграцією. Не-словянська степова людність IV—IX в.

Загальний погляд на історію України-Руси. Територія і її впливи. Найдавніша колонізація; кам'яна і металічна культура. Індоевропейська правітчина і міграція. Передісторична еволюція Словянства. Словянська правітчина. Грецькі колонії на нашій побережжю. Скити; звістки про Кімеріїв. Не-скитські народи: Неври, Андрофаги, Будини, Савромати, Алани. Карпатська колонізація. Бастарни. Міграція Готів; Готи на Чорноморю. Гуни і їх нахід; розбите готської людности. Гунська орда і її упадок. Болгари. Авари. Хозари. Угри.

Ся праця має подати образ життя українсько-руського народу, що інакше зветь ся малоруським, південно-руським, просто руським або рутенським, в його історичному розвитку від найдавніших часів.

З лінгвістичного погляду нарід сей становить оден з двох великих народів східно-словянської галузи (другий — білорусько-великоросійський) і разом з иньшою Словянщиною належить до індоевропейської язикової родини. Антропологічний тип його не вияснений ще докладно; можна лише то з певністю сконстатувати, що він не є одностійно-чистий, має виразні відміни („ясний“ і „темний“ типи), а хоч тепер цілком переважає короткоголовість, але стара (археологічна) українська людність має і краніологічний тип мішаний, отже фізичний тип мішаний, як зрештою мішані иньші словянські і взагалі сучасні типи індоевропейської родини.

В лінгвістиці іде суперечка, чи українсько-руська мова є осібним язиком, чи тільки нарічем того „русского“ язика, до котрого належить яко друге „наріче“ великоросійське з біло-

руським „піднарічем“. Ряд дуже визначних і безсторонних фільольотів признавав її особним язиком, як з другого боку не брак фільольотів (особливо російських), що признають її тільки нарічем. Для нас се питання лінгвістичної систематики не має особливого значіння: ми маємо перед собою живий народній організм; лінгвістичні, етнографічні, антропологічні, культурно-історичні прикмети і обставини відрізняють його виразно від усіх інших і між ними — від найбільше близьких до нього словянських народів — великоросійського, польського, словацького, і звязують його складові частини в одне народне тіло в сучаснім і минулім.

Історію цього народа, другого в Словянщині що до великості, тепер поділеного і пониженого, але не знищеного і не позбавленого багатого, оригінального змісту, маємо ми слідити.

Головний зміст історії кожного народа становить його культурний розвій і тісно сполучений з ним — економічний, що становить ґрунт всякої культурної еволюції й незвичайно на неї впливає. Зверхня, політична історія має більш формальний характер і набирає більшого значіння там, де приберас суспільний, соціальний характер, але свого впливу на економічну і культурну еволюцію не тратить, можна сказати, ніколи. Тим то політична історія не стратила прав на увагу й після того як останніми часами в історичній науці головна вага перенесена на соціальне, економічне й культурне жите народа.

Самостійним політичним житем українсько-руський нарід жив у давнім періоді своєї історії. Почавши від XIV в. він входить в склад інших, чужих держав, то становлячи пасивний об'єкт чужої управи, то стоячи в більш або менш виразній та острій опозиції до цієї чужої управи. Через сю ріжницю мусить бути ріжниця і в трактуванні політичної історії нашого народу в давнім і в дальших періодах, хоч знову не належить собі цієї ріжниці побільшати, бо й за самостійного політичного життя українсько-руського народу політика звичайно лежала в руках правительственной меншости, що правила народом часом і проти його волі.

Взагалі в історичнім житю нашого народу ми можемо установити три головних періода. Давній — часи руської держави, коли заходами київської династії й дружини сполучено в одно політичне тіло, хоч на короткий час, всі частини нашого народу, і ся політична одність відбила ся на культурі і суспільнім житю загальними прикметами, а з них найважнішою було заведенне хри-

стіянства, що потім протягом довгих віків впливало, переходячи поволі, на народне житє, а з ним разом — тіснійші звязки з византійським культурним сьвітом; поруч з тим суспільно-економічна еволюція, двоїстість громади і дружини, витворенне купецько-боярської капіталістично-земельної верстви etc.

В середніх десятиліттях XIV в. наші землі входять в склад двох сусідніх держав — в. кн. Литовського і королівства Польського. Се другий, середній період. В культурній сфері переважає західний вплив над византійським, в економічній іде все скоршим темпом утворенне упривилейованої вищої верстви і цілковите економічне і правне абсорбованне нею народньої маси; заразом ся упривилейована верства все сильнійше відриваєть ся від народньої маси культурно й національно. Антагонізм має до правительственной й упривилейованої меншости, котрого початки істновали вже в попередніх часах, загострюють ся національною й релігійною ворожнечою. Се все приготує конфлікт, що й розпочинаєть ся, завдяки колонізаційним обставинам східно-південеві України, в кінці XVI в.

Історія сієї великої народньої боротьби з противним суспільно-економічним устроєм для його повалення й зреформовання суспільного устрою відповідно народнім ідеалам справедливости, становить зміст третього періода. Суспільно-економічна боротьба сполучаєть ся з релігійною й національною, через се вона захоплює собою незвичайно широкий круг інтересів і порушує з гори до долини всі суспільні верстви. Ареною її є східня Україна. Тут суспільно-економічний і політичний устрій перебуває повну катастрофу, як рідко подибуємо в історії. Заразом національне почуте доходить до небувалого напруження, як і релігійне житє. Натомісь в західній Україні по закону реакції прискореним темпом іде попередня культурно-суспільна еволюція. Але боротьба програна і в східній Україні; при кінці XVIII в. затихають її відгомони під загальною реакцією.

Уживши старої (і перестарілої) історіозофічної термінології, се була-б теза і антитеза, що приходять до синтези в найновіших часах, котрих сотню річницю сьвяткуємо в сім році. Народні змагання відновляють ся й прояснюють ся в сьвітлі поступових європейських ідей та присвоюють ся новою інтелігенцією, що виростає на реакційнім ґрунті під впливом тих поступових ідей. Культурні елементи синтезують ся з національними і суспільно-політичними змаганнями попереднього бурного періода, і на місце оружної розпочинаєть ся культурна боротьба для досяг-

нення ідеалів, що вяжуть в один організм народні маси з тою новою інтелігенцією.

Границею історичних часів для нашого народа можемо прийняти VI вік по Хр., коли вже дещо можемо спеціально про нього знати: знаємо, що він опановав вже, бодай в значній частині, свою теперішню територію, й деякі факти можемо приточити до нього. Перед тим — то часи перед-історичні; про наш нарід можемо говорити тільки як про частину словянської групи, його життя не можемо слідити в його еволюції, а тільки в культурних результатах тих довгих віків перед-історичного життя. Однак наш образ був би не повний, як би ми поминули ці темні часи і не звели до купи всього того, що сучасна наука може дати для їх в'яснення.

До недавніх часів історія народа починалась першими історичними, письменними звітками про нього. Тепер дві молоді науки — археологія з антропологією й порівняне язикознавство (глотика) розширили науковий обрій поза ці границі далеко. Правда, результати обох наук ще дуже часто не великі, часто дають матеріал більше для гіпотез, як для певних виводів, але не одно вони вже можуть сконстатувати напевно, і хоч як не показні результати можуть бути досягнені з приложення здобутків цих наук для історії нашого народа, помітувати сим не можна, коли іде мова про дуже темні і инакше зовсім не приступні питання.

В ці передісторичні часи інтересує нас не тільки наш нарід, а й наша теперішня територія. Окрім цілком оправданої цікавості — знати, хто жив тоді там, де сидимо тепер ми, є тут ще й инші мотиви. Історія колонізації нашої території чимало помагає до в'яснення початкових осад нашого народу й його розселення на теперішній території; коли знаємо, що він ще перед сим своїм розселенням сидів в сусідстві, а по частині, дуже правдоподібно, займав частину своєї теперішньої території, то історія її колонізації в передісторичні часи стає причинком до його культурної історії, виказуючи його сусідів і культурних посередників: тут зараз виступають зв'язані з сим питання про культурні впливи, мішання, асиміляції і т. и. На останку — всяка колонізація дістає звичайно щось від попередньої, чи то в формі останків попередньої людности, чи в формі певної культури, вложеної в саму землю. Для того й я зверну увагу і на передсловянську колонізацію наших країв.

Територія, зайнята тепер українсько-руською людністю в Європі, протягається в неперервних просторах (значить — не числячи українських островів поміж чужою людністю) між більш-менш 45° і 53° географічної ширини і 38° і 59° географічної довжини. Вона обіймає гірське пасмо Карпатів від Магури до Семигородських гір, по обох сторонах, і відси протягається широким поясом на схід, чорноморським побережем. Двома виступами, розділеними білоруським клином, виступає ця територія на північ над Бугом і між Сожею та Десною; на полудень вибігає вона над кавказьке побереже Чорного моря, за те Крим з сусідньою околицею зістається поки що етнографічно нічим, *bonum pullius*, а нижче Подунаве опанувала волоська кольонізація.

Як ми побачимо низше, середнє Подніпрове було, правдоподібно, праявничною нашого народу. З великою словянською міграцією східно-словянські племена, що увійшли в склад нашого народу, опанували майже всю теперішню свою етнографічну територію (про се-теж буде мова на своїм місці). Правда, ця перша кольонізація не вдержалась відразу на своїх займанщинах, значні частини наших країв залюднювались в друге, в третє і в четверте, але все нашою, або з повною перевагою нашої кольонізації.*) Страти понесла вона головню на заході — на пограничу з Поляками, Словаками, Уграми і Волохами, на їх користь: колись наша кольонізація не обмежалась вузьким гірським поясом, і на півночі і на полудні, займала Семигородську височину і наддунайські краї (на лівім боці). За те дещо придбала вона новішими часами на сході; з певністю можна се сказати за кавказьке побереже (кольонізація найновіших часів).**)

*) Тут говорю за словянську кольонізацію нашої території, припускаючи, що вона все була кольонізована (хоч з чужими домішками) головню силами тієї групи племен, що увійшли в склад теперішнього нашого народу. Так воно й повинно було бути. Є правді теорія, немовби старі Поляне, Сіверяне і не знаю ще хто (головню суверечка йшла за Полян) належали до великоросійської групи, пізнійше вмигрували, а їх місце зайняла українська кольонізація з Волини і Галичини; я буду ще низше про неї говорити, тепер тільки зазначу, що вона не має за собою ніяких реальних доказів, противно — не в однім розминається з фактами кольонізації, тож не можна з нею серіозно числитись.

**) Обмежаюсь низше як найкоротшими географічними вказівками, маючи на оці історично-культурні впливи, а то тим більше, що курс географії України-Руси приготовлюється для видання в публікаціях Н. товариства ім. Шевченка.

Ся територія на заході перетята карпатською дукою, вузькою і досить легкою до переходу в середині, розвиненою в цілі системи хребтів і височин на західнім і полудневім своїх краях; на полудні до сієї луки (її центральної частини) безпосередно прилягає тисько-дунайська низина; на півночі переходом до припетсько-деснянської низини служить галицько-волинська височина — високорівня, сильно розмита водами, так що має подекуди вигляд майже гірський. Ся височина продовжуєть ся в східно-полудневім напрямі до Дністра гранитною грядою, понижаючись в сім напрямі і перегорожуючи порогами корита Дністра і Дніпра. За Дніпром ся гряда підносить ся знову в виді Донецької височини, стрічаючись з полудневим краєм центральної східноєвропейської височини, і потім загублюєть ся за Доном в каспійській низині.

На полудень від сієї гряди, по чорноморському побережю, а далі на схід — за Дніпром — обіймаючи й сю полудневу височину, стелять ся травяні степи — висока рівнина, перебірана річними долинами і ярами — „балками“, вкрита грубою верствою чорнозему. Сей степовий пояс є продовженням середньоазійських степів, але стає що раз меньше диким в своїй західній частині. Він заходить в Азії в Європу клином: границя його іде з північного сходу на полудневий захід, займаючи нижше Подоне, Подніпрове, Подністрове. Не тільки що до своєї поверхні, але й кліматично він звязаний з Азиею й стоїть під впливом східніх вітрів, тим часом як краї середнього Подністровя і Подніпровя лежать вже під впливом західнього клімату.

Північна частина нашої території входить в пояс лісовий, з піскуватим, малородючим ґрунтом. Лінія лісу в головнім і тепер згоджуєть ся з границями піскуватого поясу; ся лінія іде з північного сходу на полудневий захід, займаючи Подесене, басейни Ірпня і Тетерева, середні частини Горини і Случи, Побуже та багнисту припетську низину. Ліс і тепер, неважаючи на великі страти, займає тут превеликі площі; се краї мало здатні на хліборобську культуру, здавна багаті на різні лісові промисли.

Середину між лісовим і степовим поясом заповнює, як його часом звуть — передстеповий край, з хвилястою поверхнею, сильно розмитою ріками, з родючим ґрунтом, багатий лісовими зарослями і водою. В центрі протятий він широкою долиною Дніпра; правий беріг Дніпра занятий згірем гряди, лівий — згірем центральної височини, що заповнює межиріччя Десни і Дона.

Головні перемиїни, які зробило в вигляді краю протягом віків людське житє — се зменьшення ліса, а з тим в парі зменьшила

ся вохкість і змаліли ріки. Протягом ста літ, від часу загального поміру ґрунтів в Росії (в 1774—8 р.) сконстатовано зменшення площі лісів в деяких центральних лісових губерніях на 20 до 30⁰/₀; аналогічне явище мусіло мати місце і в наших лісових поясі. Ще сильніше, розмірно, поменьшало лісу від часів людського життя в посереднім поясі, між степовим і лісовим краєм; навіть історичні звістки з трох-чотирох останніх століть виказують велику силу зарослів, тепер вже знищених. Се мусіло прискоряти висушування ґрунту і зменшення води. Останки великих човнів або кораблів в різних менших річках, тепер вже не плавких, показують, що вони були далеко багатші водою; деякі річки вже на пам'яті історії цілком змаліли, от хоч би історична кийвська Либедь. Що до степового пояса — то про нього була велика суперечка, чи він дійсно був завсїди степом, чи не знищено в нім лісу, але досліди показали, що слідів значнійших лісових просторів тут нема, були тільки поодинокі лісові острови, степовий же чернозем утворив ся з трав'яних останків.

В заводненню краю важне значінне має галицько-волинська височина: вона й її продовження відділяє басейн Дніпра і зах. Буга від басейнів Дністра і Дунаю (Прута і Серета). Дністер з його вічними заворотами і слабо розвиненою системою допливів не мав важного комунікаційного значіння в давнину, як і тепер, особливо в верхній часті, де його ліві притоки близько підходять до систем Сяна, Буга, Припети, Бога. Але його праві притоки були важними кольонізаційними дорогами в гірських поясі Карпатським і звязували Подністрове безпосередно з Потисєм і Подунавєм. За те велетенська комунікаційна система розлягаєть ся по другий, північно-східний бік галицько-волинської височини. Головною водною і комунікаційною артерією є Дніпро, що збирає води з цілої просторони між галицько-волинською й центральною східноєвропейською височиною і служив для неї від давна головною торговельною дорогою. Головні Дніпрові притоки — Припеть і Десна, в рядом менших своїх і Дніпрових (не забудьмо, що в давнину далеко більше їх було здатних до плавання), протинають сю просторонь густою сіттю доріг і звязують її з сусідніми річними системами. Система верхнього Дніпра вяжеть ся дуже тісно з системою верхньої Волги, Західньої Двини і системою озер; система Припети — з системою Немана та західнього Буга і Висли, система Десни — з системою Оки, середнім Поволжем та верхнім Подонєм, а Посемє і середні притоки Дніпра — Ворскла, Самара близько звязані з системою Донця. В результаті маємо

велетенську комунікаційну систему, а її головні артерії збирають ся в середнім Подніпров'ю і його натуральнім центрі — віковичнім Києві, що засів тут від початків людського життя на Дніпрових горбах, збираючи торговельні каравани з усіх головних Дніпрових притоків.

Виказані тут в головнім географічні прикмети мали превеликий вплив на історію, кольонізацію та на культурну і політичну історію наших країв. Тут зберу коротко тільки головні моменти:

На заході карпатський гірський пояс, на півночі лісовий, з непереходними нетрами і болотами, обидва мало приступні для живійшої комунікації, мало вигідні для людського життя; се найбільш консервативні, некультурні частини, де найбільше досі заховалось останків колишнього; вони не грали ніколи особливо визначної ролі в політичній і культурній життю, але вони були тими сховищами, резервуарами, куди збералась людність із слабше захищених країв і переходувалась в небезпечних часах.

Степовий пояс на полудні — широкий шлях з Азії в Європу, де без кінця товклись різні кочовничі орди в своїм вільнім і невільнім поході зі сходу на захід. Осіла словянська кольонізація тільки часами, уривком, опановувала їх: аж до останніх часів не могла їх ніколи міцно опанувати; степи отже не мали важної ролі в культурній розвою, протинно, вони були небезпечним, шкідливим сусідом і для дальших земель, а часто лежали пустинею і переходові передстепові простори.

Посередні краї між степом і „лісною стороною“ — галицька площа, полуднева Волинь, середнє Подніпровє і Подонє вигодами комунікації, господарськими вигодами самою природою були призначені для головної ролі в культурній і суспільній розвою. Але що ближше сходу, Азії, то дальше на північ заходять границі степу і небезпечного передстєпя, забераючи у осілої кольонізації сі благословенні простори. Кольонізація Подоня не була тривкішою від чорноморських побережних степів. Само середнє Подніпровє жило тривожним, небезпечним житєм і переживало від часу до часу сильні кольонізаційні лихолітя і катастрофи. Головні культурні центри його седіли на підлісью, і тут на пограничу безпечного ліса і багатого, вигідного передстєпя найбільше сильно жило і держало ся руське жите — культурне, політичне. Сам Київ уже лежить в лісовім поясі, на його полудневій границі, але й він — то передова кріпость руського культурного життя, і на нього набігають степові хвилі, а часом заливають його. Дальше на

захід — було безпечніше, бо далше від Азії, від степа, ближе ліса, між лісом і горами. Тому в Галичині й на Волини могла неперервано держатись культурна і суспільно-політична традиція руського жита, але воно не мало тут відповідних обставин, щоб розвинутиись широко. Не раз, коли Подніпрове падало під натиском неприхильних обставин, Волинь і Галичина виратовували, консервовали руське жите до ліпших часів, але тільки на Подніпровю, в сім натуральнім центрі нашої території, розвивалось воно широко, вибухало яеним огнем.*) Так було і мусіло бути — се вплив території на історію, що ослаблюеть ся з сильнішим розвоєм культури, але зовсім не зникає ніколи.

Наш край виступає в теперішнім своїм виді просторого суходолу доперва в формацію третичну, що характеризується власне повільним уступленням моря на полудень. На початку формації (еоцен) полуднева частина східноєвропейської рівнини, хоч і не без винятків, не без перерв, переважно покрита водою; пізнійше середнє Подніпрове стає суходолом, а в новійших частях формації (пліоцен) море виступає на північ мало що за теперішні береги Чорного і Азовського моря (що лучились тоді ще в одно велике море з Каспійським).***) Чи одначе в сі часи, що визначали ся значно теплішим повітрем, багатою рослин-

*) Я уживаю слово „руський“ відповідно його історичному й теперішньому галицькому уживанню в значінню = українсько-руський; для означення у.-руського + білоруське + великоросійське уживаю назви „східнословянський“, щоб не було плутанини.

**) Для неознаємлених пояснимо геологічну термінольоію: верхні верстви землі звуть ся алювієм, вони утворились в часи, коли фізичні обставини земної поверхні не відріжнялись значно від сучасних; під ними ідуть верстви ділювіяльві, що містять в собі останки звірят, які тепер звикли вже, і носять сліди великих кліматичних перемін: широке розповсюдженне льодовця в центральній Європі. Алювій і ділювій разом становлять формацію т. зв. четверичну; під нею залягають верстви формації третичної, спідня (давнійша) часть її зветь ся еоценом, середня міоценом, верхня пліоценом (термінольоія Ляйєля). Під пліоценом лежать формації крейдяні. Для короткого перегляду геології східної Європи див. напр. академічну промову Карпінського в Записках петербурської академії т. LV або короткий огляд зладжений проф. Іностранцовим в додатку до російського видання Реклю (Петербург, 1884). Про ледовий період в схід-

ністю, де рослини горячих країв мішалися з заступниками теперішніх місцевих родів, і різнородним звірячим царством, можна припускати якесь людське житє, се питання досї стоїть нерозв'язаним. Невважаючи на живе інтересування сією справою, не удалось довести напевно існування чоловіка в третичну формацію, хоч досї воно має визначних і численних оборонців, особливо для кінця третичної формації. На певно виступає чоловік тільки в новітній формації — т. зв. ділювіальній або ледовій.

Ця формація характеризується значним, але досить повільним охолодженням повітря; наслідком того одні роди рослинні і звірячі зникли, инші приладилися до холоднішого підсоння, напр. виступають вкриті волоссям многокопиті, як магут і мохнатий носорожець. Великий ледовець, починаючись на північній заході рівнини, в Скандинавії й Фінляндії, все далі й далі розпросторювався поволі на полудневий схід, приносячи з собою купи ератичного каміння від північних скал. Сліди його в виді великого ератичного каміння або верстви дрібного руму перемішаного з глиною, показують ся і в північній частині нашої території, на значній просторі; новітні спостереження приводять до виводу, що ледовець покривав басейни Висли і верхньої Волги, виступаючи далеко на полудень двома виступами — в басейні Дону і ще більше на Подніпров'ю (в околиці теперішнього Кременчука).¹⁾

Та потім знову наступає повиснення тепла, ледовець починає топитись на полудні і таким чином поволі знов уступає на північ. Топлення тих превеликих мас леду лишає по собі слід в глинястих намулах, що покривають собою більшу частину нашого краю під іменем ділювіальної глини або льосу. З відступленням на північ ледовця і звірячі роди, скуплені на непокритих ледом і водою частинах в полудневій і східній частині нашої рівнини, стали й собі розпросторюватись, при тім одначе геологічні типи, що характеризують сей період, зникали що далі то більше і уступали місце сучасним звірячим родам. Разом з звірячим царством мусів міняти свої осадки і ділювіальний чоловік.

ній Європі див. Helmersen Studien über die Wanderblöcke und Diluvialgebilde Russlands (Mémoires de l'Académie de St. Petersburg, VII S., t. XIV), Никитинъ Претѣлы распространения ледовыхъ слѣдовъ въ центр. Россіи (Извѣстія геологич. комитета т. IV, 1885), Мушкетовъ Физическая геологія т. II с. 552 і далі.

На заході Європи особливо багато заховало ся слідів житя ділювіяльного чоловіка в печерах, що служили йому оселями; там часом можна в верствах слідити цілий повільний розвій цієї геологічної культури. На нашій території кам'яних печер дуже мало, а на рівних місцях останки людського житя тільки особливим щастєм могли заховатись, тож і не диво, що вони трапляють ся досить рідко — досі відомо їх шість, в різних місцевостях нашої вітчизни: в Києві, в Черниговщині (с. Шаповаловка, Котопського пов.), в Полтавщині на р. Удаю (в с. Гонцях), в Катеринославщині коло Кривого рога, на Поділю російським в двох місцях (коло Камінця і коло м. Студениці)¹⁾; до сьогож можна додати ще суміжну находку на р. Воронежі (в с. Костенках).²⁾ З них тільки одна — в м. Студениці вказує на жите тодішнього чоловіка в численних наддністрянських печерах, иньші находки маємо просто при берегах рік. Найдокладнійше з них висліджені і для того найбільш цікаві київська і полтавська. Київська належить до ранніх після-ледових або може, як иньші думають — навіть межі-ледових часів; вона залягає під грубою верствою льосу, в верстві піску (8 сяжнів під поверхнею) і є одним з найдавніших слідів людського житя в східній Європі; полтавська лежить вже вище верстви льосу і належить до пізніх після-ледових часів, коли людність опанувала вже вільні і від льоду і від води простори. Таким чином находки сї констатують істнуванне чоловіка в нашій вітчизні протягом дуже довгого часу ділювіяльної формації. В усіх находках зняряде його виступає разом з останками мамута, що по части носять на собі сліди з'ужиття їх тогочасним чоловіком: кости його розбиті задля мозку, часом обпалені або покарбовані.

Чоловік сей зробив вже значний культурний поступ (взагалі сліди людського житя, хоч як давнього, можуть констатуватись тільки завдяки значному вже розвитку людської культури): він умів вже користати з огня (се було велике культурне придбанне), як показує уголе, і уживав його для готовання їжи, значить перестав бути виключно сиріїдцем: про се свідчать обпалені звір'ячі кости. Не задовольняючись примитивною зброєю, якою міг служити йому дикий камінь, гил'яка або кістка, він навчив ся зручними ударами відбивати від камінюк кристалічних родів кусники потрібної йому форми; ми знаходимо у нього вже кілька спеціалізованих родів знярядя: вістря (більші і меньші — списи, стрілки), ножики, шкрібнички (для обдираня, шкрабання). Зняряде се, розумість ся, ще дуже примитивне, зроблене самим відбиваннем, кількома ударами, без дрібного оббивання, без політури, або ви-

свердлин. Крім того він вмів виготовляти вироби з кости (стріли, шила — в находці на Удаю) і розумієть ся — з дерева. Богатші західні находки з ділювіяльних часів привели до виводу, що сей чоловік, що жив серед геологічних звірячих родів, таких, що вже тепер не існують (мамут, носорожець і його відміна — елясмотерий, печерний медвідь (*ursus spelaeus*), печерна гієна (*hyaena spelaea*), печерний лев (*felis spelaea*), овцебик (*ovibos muschatus*, тур (*bos primigenius*), зубр (*bos bison*)) і сучасних північних (як олень, сайга), не мав ще зовсім домашніх звірят, не вмів виробляти глиняних начинь, був кочовим звіроловом і рибалкою, позбавленим всяких релігійних ідей (се виявляєть ся в браку похоронного обряду). Самим фізичним виглядом мусів він відрізняється від сучасного чоловіка, маючи деякі відміни в формі костей (вправді — другорядні). Для осель служили йому натуральні печери, де вони були — як на Подністрянщині; що до інших наших находок, то може бути непевним, чи маємо місця осель, чи тільки місця, де ловив ся й споживав ся ріжний звір¹).

З часом поруч із зміною в кліматі й у звіринні помічаємо відміни, дальший поступ в людськім житю. Не що давно була гадка, що між давнокамяною і сею новішою культурою в західній Європі була певна перерва (*hiatus*), й се привело деяких учених до здогаду, що повисенне тепла в кінці ділювіяльної формації, примусивши звірят тікати на північ, змусило й чоловіка за ними посуватись, і середньо-європейські простори зайняла нова людність, з вищою культурою. Але новіші находки дали посередні типи між обома культурами і тим довели, що нова культура розвинула ся повільною еволюцією. На нашій території, при малому числі находок, не можемо докладно вислідити переходу старої культури в новішу і вищу; можемо тільки констатовати існування сієї останньої.

Ся культура, що теж роспоряджала ще знаряддем камяним, але значно діншим, й існувала вже серед фізичних обставин більш менш однаких з сучасними, серед сучасного звірячого й рослинного царства, зветь ся неолітичною (новокамяною) в противність попередній камяній культурі, що визначаєть ся більшою примітивністю своїх виробів і виступає разом з останками звірят, які вже зникли, та зветь ся давнокамяною (палеолітичною).

Коли для палеолітичної епохи ми на нашій території мали лише кілька розрізнених находок, з неолітичною епохою стоїть річ далеко дінше. Окрім численних находок поодиноких виробів сієї культури, що покривають собою, можна сказати, всю вітчину нашу (деякі виїмки, певно, залежать від малої уваги, які ті мі-

сцевости звертали на себе), ми маємо вже цілі осади тогочасної людности з ріжнородними останками тодішньої культури і могилли або цілі цвинтари. Цілі групи таких осад напр. ми знаходимо на території теперішнього Києва, властиво його передмість (в місті сліди позникали). Неолітичний чоловік жив тут в штучно викопаних в грубій верстві льоса вузьких (на оден метр) і довгих печерах; таких печер є сила в наддніпрянських кручах, і між Вишгородом і Терехтемировим нараховано їх звиш 50, хоч багато зникло, або засунуло ся землею. В одній печері, що удало ся захопити невичищеною, знайшли ся останки їжи: сила річних черепашок, рибачі і зьвірячі кістки: волів, кінські, свинячі, розбиті за ддя мозку (але кісток в порівнянню з черепашками було не багато), перепалене камінне від огнища, камінні знарядя і останки глиняної посуду, лихо, з руки виїпленої і випаленої (печера коло Кириловського монастиря). В сусідстві тієї печери, коло Кирилівської улици, в верхніх верствах землі над останками вищезгаданого палеолітичного житя, знайшли ся сліди иньшої неолітичної осади, чи може кількох осад — давнійших, з більш примитивною культурою, й новійших. Тут люде жили на поверхні землі, у влоговинах (иньші думають, що то були викопані в землі домівки): тут знайшли ся теж огнища, останки черепашок (в давнійших їх більше, в новійших меньше), риб, зьвірячі кістки, глиняна посуда, знаряде кремінне, костяне, а особливо багато впробів з рогу оленячого або лосячого; тут же найшли ся гончарські печи для випалювання посуду. Иньша, ще молодша (докладно досі не вистудийована), з мальованою посудою, оселя показала ся в сусідстві. Зрештою останки людського житя (вони звуть ся станцями, стоянками, коли мають самі останки їжи, знарядя, посуду, і робітнями — коли зістались сліди виробу знарядя чи посуду на тім місці) знайшли ся й по иньних передмістях Києва (Преорка, Соломянка, Лиса Гора), і взагалі береги середнього Дніпра, можна сказати, вкриті стоянками і робітнями, що таким чином виказують вже істнуванне значної людности в ті часи: на просторони яких пятьдесяти верст між Київом і Трипілем їх було спостережено по обох боках Дніпра кільканадцять (тут сї спостереження можна було легко робити, бо вітер, розмітаючи піскові кучугури, відкриває сї правікові останки людського житя).¹⁾

На Подністрянщині оселями неолітичному чоловіку служили печери, як і в палеолітичні часи; печери з слідами неолітичного побуту знайдено також в Криму¹⁾. Поодинокі станції й робітні спостережено в ріжних краях нашої вітчизни; як особливо богаті,

назву ґрунти с. Вишеньок під Київом, незвичайно багаті камінним знаряддям дуже тонкої і делікатної роботи; Юрєву гору коло Сьміли, де назбирано з півтори тисячі знарядь, велику робітню відбиваного і політерованого камінного знаряддя, теж і костяного та посуду коло с. Волоського на Дніпрі (нижше Катеринослава); далі: між с. Збранками і Папирнею на р. Норини (Овруцьк. п.), коло с. Сивок і Радимина Острозького пов., Вел. і Мал. Мощаниці Дубенського пов. на Волниці, с. Пироговку на Десні (Новгород-сіверського пов.) й ин.¹⁾

Камінь і в сій стадії культури зіставав ся головним матеріалом для всякого знаряддя, але техніка його значно вища: знарядь, відбите зручним ударом, вирівнюється і вигострюється дрібними ударами, чим надається їм і краща, правильніша форма, і більша вартність; деякі знаряддя, як молоти, сокірки, долота, клини, делікатно політерують ся; для насажування на держално просвердлюють ся акуратні дюри, що не знала палеолітична техніка; саме знарядь стає більш різнородним, появляються нові форми його, напр. булави, долота; сокіри й молотки прибирають різні варіації. Попри камінь обробляли й далі кість і ріг; київська оселя при Кирилівській улиці дала особливо багату колекцію виробів з рога (більш поки що ніде у нас не стрічалось таких): спиці, сокіри, вузькі і ширші, політеровані, долота, вістря, шила і т. и. Дуже важним культурним здобутком був виріб посуду з глини і випалювання її в огні; тут широкий розвій здобуває орнамент, хоч він прикладав ся також і до виробів з кости та каменя; в тійже київській оселі, як я згадував, знайшлись гончарські горни, для випалювання посуду, викопані в землі, густо обтикані патичками і вимазані глиною, а зверху заложені глиняним черепом і теж вимазані глиною; посуда орнаментувала ся лініями, рядами сіметричних точок, ямочок і пружків.

Другим важним поступом був початок одомашнення звірят; одомашнення пса можна з певністю класти на сей час;²⁾ на заході в неолітичній культурі осад на палях стрічаємо й иньших звірят (корову, вівцю, козу, свиню). Навіть початки хліборобства кладуть на неолітичні часи; в згаданій київській оселі знайшовсь виглублений камінь з камінцем для розтирання, як думають — для зерна.³⁾

В сфері духової культури помічаємо не менше значні переміни. На їх вказують особливо факти похоронного обряду. Бачимо, що не тільки уставив ся звичай ховати мерців, але виробились і певні уставлені типи, певний похоронний ритуал, а се

вказує на цілу еволюцію в крузі ідей, зв'язаних з смертю, матеріальною і духовною істотою чоловіка etc. Крім того істнування цвинтарич (як і богатих останками стацій) вказує на більш менш осіле перебування. На останку — істнування кількох відмінних похоронних типів неолітичних часів на нашій території вказує на перебування протягом того періода кількох відмінних етнографічних чи культурних груп, що то або жили одна коло одної, або наступали по собі.

Особливо широко розповсюднений тип з так званими фарбованими скелетами. Вказуючи різні відміни в різних місцевостях і групах, могили сього типа сходять ся на тім, що небіжчики в них звичайно лежать не простягшись, а скорчені, і кістки всі або декотрі (напр. череп) пофарбовані червоною краскою (як показали зроблені аналізи — окис заліза); значінне сієї фарби досі ще гаразд не в'яснене. Обстановка небіжчика дуже бідна, річей ніяких або яке кремінне чи кістяне знаряде, в деяких варіаціях — примитивні глиняні начиння; хоч сама могила часом зроблена з великим заходом: часом стрічаємо деревляні склепи і деревляні дахи над могилою, часом гроби обложені камінням. Могили сього типа, то поодинокі, часто колективні, викриті подекуди великими гніздами, десятками і сотками — нпр. в околиці Сьміли коло Черкас, коло Дніпровського лимана на Інгулі, в околицях Симферополя в Криму; вони обіймають превелику територію: їх стрічали на Тамани, в Бесарабії, в Катеринославщині, в полудневій Київщині; поки що можна сказати, що вони припадають на степові простори нашої території. В деяких могилах сього типа стрічається і бронза (в Криму, в Катеринославщині, коло Сьміли) — се показує, що ся людність дожила до початків металічної культури на нашій території.¹⁾

В київськїм Полісїю стрічаємо цілком відмінний похоронний обряд: небіжчика палено, попіл складано в горнець і ховано в кам'яних гробах; сі гроби докладно оглянено в двох випадках (поки що сей похорон траплявсь досить рідко): в неглубокій ямі, під верхньою верствою землі поставлено довгим чворокутником, на один — два метра довго, вісім кам'яних плит, зтесаних зверху, аби не виставали, і накрито девятою великою плитою; в такій скрині (кисеті) стояло по кілька горнців з попілом і лежали політеровані камінні сокіри.²⁾

На Волини, спеціяльно в Острозькїм повіті, кількома розкопками сконстатовано неолітичний похоронний обряд такий: небіжчика клали на поверхні землі, підсипаючи йому під голову

ясної глини; з сеї глини зроблені вадки кладались на труп; з ним ховали камінне знаряде і глиняні судини і насипали могилу. Подібні похорони показались і далі на полудень (в Камінецькім пов., на рос. Поділю).

На галицькім Поділю, на тій самій більш менш території, можна зазначити два похоронних обряди. Один — се похорон трунів в кам'яних скринях, зложених з кам'яних плит, старанно притесаних, з плитяним же дном і накривкою; разом з трупами знаходили посуду і камінне знаряде; на жаль одначе досі не удалось захопити ні одної такої скрині цілої, не попсованої або неспорожненої. Другий похоронний обряд — з паленням мерця, висліджений дуже докладно, навіть в двох відмінних варіянтах: в с. Більчу Золотім знайшло ся дві верстви похоронів, в нижніх, очевидно — старших, останки спаленого небіжчика кладуть ся на землю, покривають ся черепком, або кладуть ся в посудину, присипають ся попілом, і се обложено кількома куснями паленої глини. В верхній верстві горнець з останками небіжчика обложено кусниками паленої глини так, що вони роблять як би великий склеп над ним — се т. зв. цегляні могили, що стрічають ся й по иньших місцях галицького Поділя (в с. Васильківцях); в такій камері з глиняних грудок стоїть часом один горнець з останками небіжчика, часом кілька (до чотирох); при них побита глиняна посуда, зрідка костяні або глиняні знарядя, часом з виразними слідами огню. Спеціальність сих могил — мальована глиняна посуда, що стрічаєть ся в значній масі також в Городниці над Дністром, а недавно знайшлась в Києві; взагалі гончарська техніка сих похоронів визначаєть ся вже значною перфекцією і вказує на пізні часи неолітичної культури.*)

Що до фізичного типу неолітичної людности наших країв, то досі можна сконстатовати лише одно: се була людність довгоголова; на иньші антропологічні прикмети досі зважалось дуже мало, щоб було можно щось загальнішого вивести, але де звертали увагу на форму черепа (і розумієть ся — де похоронний

*) Окрім сих, виразнійше зазначених похоронних типів можна-б вказати ще деякі — як похорон скелета не пофарбованого, простягнутого, що стрічаєть ся в Київщині (нпр. Красна, Тадівка і ин. — карта Антоновича), або похорон небіжчика сидячки, знайдений недавно в Києві (Матеріяли до укр.-руськ. етнології I, с. 27) і ин., але я обмеживсь лише виразнійшими і численійшими.

обряд зіставив кістяк цілим, не спалив його), показувалось, що неолітичні черепи довгоголові.*)

Звичайно найранішим металем, що входить в уживання по камяній культурі, є мідь, найбільш легкий для примитивного оброблення. Подекуди в західній Європі як і в північній Азії констатовали значне уживання чистої міді для виробів; у нас такі вироби дуже рідкі.¹⁾ Чиста мідь взагалі має багато невідгод, далеко більш трівка вона в сполученню з цинкою — себ то т. зв. бронза. Бронза подекуди мала дуже важне значіння, становлячи головний матеріал для всяких виробів, почавши від зброї і до різних окрас, так що там по камяній (неолітичній) культурі дійсно наступала культура бронзова. На нашій території бронзова культура виступає теж досить слабо. Досить розповсюднений погляд в археологічній літературі навіть заперечує існування бронзової культури в східній Європі, окрім її східньої частини, азійського пограниччя, що входило в круг азійської (сибирської й середньо-азійської) бронзової культури.²⁾ Війкомом в нашій території було тільки полудневе карпатське згір'я, бо входило в круг інтензивної середньо-дунайської мідяної й бронзової культури, що полишила досі свої сліди в гуцульських виробах.³⁾

В інших краях у нас бронзові вироби були і зістались переважно річею привозною, бо ані міді, ані цинки у нас не здобували на місці. Вони приходили різними дорогами — з чорноморських факторій (фінікійсько-грецькі), з заходу (головно етруські і взагалі італійські), зі сходу (азійські); тепер прилучають ще вплив кавказької бронзової культури. Не маючи місцевих джерел бронзова культура на великих просторах нашій

*) До пояснення, кому треба: форма черепа обчисляється відношеннями його широкости (виступи над ухами) до довжини (від виступа чола над носом до потилиці); ці відношення, помножені на 100, дають „черепний показчик“: коли, скажім, голова о третину довша в порівнянню з широкостию, то відношення ці = $\frac{3}{4}$, отже показчик = 75. Показчик сей вагається на людських черепах між 58 і 98, але найчастіше між 70 і 85. Черепи з показчиком вище 80 звуться короткоголовими (брахікефальні); границю довгоголовости беруть різно: 77 (показчик Брокá), тепер частіше 75; черепи з показчиком 75 (або 77) і низше будуть довгоголові (доліхокефальні), між 75 і 80 — середні або ортокефальні; крім того часом ще розрізняють довгуваті (субдолікефальні) і широкуваті (суббрахікефальні — 81 і 82). Очевидно, що голова тим ширша, що більший має показчик, і тим довша, що нижший показчик.

території могла лише поволі розпросторюватись; камінь і кість мусіли заховувати своє значіння в місцевій культурі ще довго по тому, як почали розпросторюватись бронзові вироби; перше ніж встигли вони опанувати її та витиснути з уживання камінь, появились уже вироби залізни. Тим можна собі пояснити, що коли в одних випадках. бачимо, безпосередно наступає по кам'яній бронзова культура (напр. в деяких могилах з фарбованими кістяками, де поруч з каменем починає виступати і бронза), маємо знов випадки, де поруч із каменем виступає безпосередньо вже залізо, як його наступник (могили с. Гатного, с. Янкович коло Київ, де залізни знаряди знаходимо в могилах разом з політерованими кам'яними і дуже примитивною посудиною).¹⁾ Отже ми скорше можемо говорити про переходовий період від каменя до металю взагалі і сюди зачислити і находки металічних виробів разом з каменем і находки бронзового знарядя.

З тим всім бронзові вироби були у нас досить розповсюджені, і то не тільки такі як стрілки, зеркалаця і різнородні окраси, що ідуть потім далеко в часи залісної культури, а й так характерні як бронзові сокири, списи, мечі, ножі, де бронза зараз була виперта залізом, скоро йно стало воно на добре розповсюднюватись. Бронзові вироби привозились не тільки готовими, але й вироблялись на місці, як показують находки кам'яних форм до відливання бронзових сокир, списів, серпів, або кусні приготованого матеріяла.²⁾ На жаль, не виясненою досі зістається піднесена гадка,³⁾ що де що в нашій чорноморській бронзі є особним, оригінальним типом. Могила з бронзовою культурою викрито поки що дуже не багато; та й тут питання — чи не приналежко трапились самі бронзові річи.⁴⁾

Рання залізна культура наших країв від недавніх часів в археології залюбки зветься скитською; се назва наскрізь конвенціональна, вона означає взагалі перші стадії залісної культури, в котрій між иншими народами жили на нашій території й Скити, — в протівність пізнійшій залісній культурі, головню слов'янській. Дуже багатий і різнородний матеріял до історичної залісної культури наших країв далеко ще ані використаний ані вистудійований в тій мірі, аби можна було його уложити в докладну хронологічну та етнографічну схему; поки що можна тільки зазначити кілька типів в його границях.

І так маємо культуру переходову до залісної (напр. в згаданих могилах с. Гатного, Янкович), де залізна зброя виступає разом з кам'яним знарядем і дуже примитивними глиняними виробами.

Другий тип — залізна культура з виразними слідами античних (грецьких) впливів — находки і могили з грецькими речами, або зробленими з грецьких взірців; найбільш типові могили в Кул-оба коло Керчи, Карагодеуаш коло ст. Кримської на Кавказі, могила Чертомлицька коло Порогів, Рижанівська в полудневій Київщині (Звенигородський п.). Се все могили, безперечно, варварські, але з багатим запасом грецьких виробів, часом спеціально приладжених (в виборі тем, орнаменту і в самих речах) до вимог варварського життя, як славні вази кул-обеська і чертомлицька з сценами скитського життя, як витискані з золота бляшки для нашивання на одягу, як різні багаті окраси, незвичайні для грецького убрання, але вимагані охочою до золота варварською людністю, — античної роботи. Сі могили можуть бути датовані тільки дуже приблизно (здебільшого — на підставі стилю і техніки виробів), і кладуться на V—II в. перед Христом, отже часи скитсько-сарматські.¹⁾

Поруч з сим еленізованим типом стоїть иньший, що стилем своїх виробів і предметами вяжесть ся з Азією, Туркестаном і Сибірю; він характеризується багатством бронзових річей, особливо окрас кінських, колісничих, з характерним орнаментом — зьвірячим (цілі зьвіри і поодинокі часті — головки, то що), виконаним сухо, схематично, утрировано, в противність елегантному реалізму грецької штуки; тойже орнамент і стиль стрічаємо часом і на золотих, срібних, кістяних окрасах. Найбільш характерно виступає сей стиль в находках могил Лугової (Александропольської) й Краснокутської (недалеко порогів, на правім боці, в Катеринославськім повіті¹⁾, Аксютинецької коло Ромна.²⁾ Сі два типа одначе часто стрічають ся з собою:³⁾ бронзові чи иньші вироби того східнього стилю стрічаємо часом в одних могилах з античними речами, стрічаємо теми його в античній передачі, змодифіковані, ублагороднені. Хронологічно і етнографічно відграничити сі два культурні типи ми не можемо, хоч і бачимо виразно їх відмінний початок: вони безперечно стрічались у одного й того самого народа. Разом взявши можна їх характеризувати багатством бронзи і золота і рідкістю срібла (є находки, де при багатстві золотих і бронзових річей не нашлось нічого срібного)⁴⁾ і сими характерними впливами — античним (грецьким) і азийським. З усіх типів ранньої залізної культури (повторяю — всіх її численних варіантів ще далеко не можна звести в якусь систему) сі два типи найскорше можна назвати скитсько-сарматськими, але й то більше з хронологічного і культурного, як з етнографічного по-

гляду, бо ся культура певно переходила і до дальших сусідів Скитів та Сарматів; навіть похоронний обряд міг перейматись завдяки політичній перевазі, то ж про скитсько-сарматський тип середнього Подніпров'я може бути велике питання, чи се останки Скитів-Сарматів.

В новійшій залізній культурі (доісторичній) можна напевно поки що вказати на нашій території тільки культурні типи словянські; з металів їх характеризує срібло; техніка і стиль цілком відмінні від скитсько-сарматської. З сею культурою ми познайомимось ближше, говорячи про стару русько-словянську культуру. А тепер на закінчення мусимо ще зазначити, що з металічною культурою виступає на нашій території новий антропольогічний тип — короткоголовий. Як я вище згадував, не знайшло ся до тепер принаймні в неолітичній культурі короткоголових людей, але вже в могилах скитсько-сарматського типу стрічаємо короткоголову людність (догадують ся, що короткі черепи належать зверхній скитській орді.¹) При сучаснім запасі наших антропольогічних відомостей виглядало-б, що короткоголові люде були новішими кольоністами нашого краю, з часів залізної культури. Але такий загальний вивід був би поки що за-скорим.

Заходить питання, в заступниках якої культури на нашій території і якого антропольогічного типа можемо ми добачати своїх безпосередних предків, иньшими словами: в якому культурному стані з'явились вони вперше на нашій теперішній території і який був їх антропольогічний тип? Перше питання стоїть в залежності від загальніших питань про початки нашого народу та його перед-історичні міграції (переселення), і до них мусимо тепер звернутись.

Як в справі найдавнішого залюднення нашої вітчизни поводателем була нам археологія, так в справі початку нашого народу сю ролю бере на себе порівняне язикознавство, що опираючись на студійованню мов уставляє не тільки їх обопільні відносини, споріднення, але й рівень культури, культурні відносини і взагалі ставить собі задачі з кругу початкової історії.

Як то часто буває, і тут наука з далеко більшою легкостію давала відповіді на поставлені питання на перших кроках, ніж пізнійше, коли вимагання що до докладности наукового студійовання стали більшими.

Не що давно признавались певними і перейшли навіть в підручники погляди, що велике індоєвропейське плем'я (зване також індогерманським, арийським),*) в склад котрого входили і предки сучасних словянських народів, мешкало перед своїм розкладом на поодинокі галузи і групи в Азії, на західніх зугір'ях Бодор-тага і Мустага, на північ від Гіндуку, де дійшло вже тоді значного культурного розвитку: вони знали важніші метали (бронзу, золото, срібло, залізо), були добре ознайомлені з хліборобством, мали значно розвинений родинний і громадсько-політичний устрій; в таких високім культурнім стані приходили поодинокі члени індоєвропейської родини в Європу. З тим дуже улекшувалось орієнтування в археологічнім матеріалі: признавалось за певне, що той чи иньший індоєвропейський нарід прийшов в Європу з металічною культурою, значить колонізація чи то палеолітична чи неолітична була не індоєвропейська, попередня, і треба було тільки в залізній культурі відшукувати культуру того чи иньшого індоєвропейського народа.

Та одначе проти сих виводів, що найшли собі найбільш повне представлення в голосній праці Pictet**), виступили цілим рядом закиди і поправки.¹⁾ Передо всім таким суперечним питанням стала справа правітчини індоєвропейських народів; почавши з кінця 50-х рр. і до нашого часу цілий ряд учених виступив проти азійської теорії, переносячи правітчину в Європу та уміщуючи її в ріжних краях останньої; таким чином стоять тепер против себе оборонці двох теорій, тим часом як треті взагалі уважають сю справу нев'ясненою. Ще важче узяла ся критика до справи праарійської культури. Тим часом як Шікте

*) Утерті назви „індоєвропейська раса“, „арійські народи“ можуть уживатись тільки в певним застереженням, означаючи народи, що говорять індоєвропейськими мовами, хоч належать безперечно до кількох ріжних асимільованих рас; М. Мілер дотепно сказав, що як казати про арійську расу, то однаковим правом можна-б говорити про доліхокефальну лексіку і брахікефальну граматику. І ще пояснення: найбільш відповідною назвою для групи т. зв. арійських мов є „індоєвропейське“, бо арійське властиво означає східну галузь цієї групи — мови іранську і індійську, хоч уживається часто і в загальнім значінню; я в сій загальнім значінню, для всіх народів індоєвропейської родини в їх спільнім пожитю перед розселенням, буду уживати тільки назву „праарійське“, бо вона коротша.

**) Pictet - Les origines Indo-européennes ou les Aryas primitifs, т. I вийшов в 1859 р., нове, не змінене в головних поглядах видання 1877 р. в трьох томах.

і за ним інші представляли собі індоєвропейську людність з значно розвинутою металічною культурою, новіші дослідники признали за нею з усіх металів знайомість лише з міддю (не бронзою), але й уживання цього металу вважають ще мало розвинутим, так що індоєвропейські народи під час свого розселення перебували властиво в неолітичній культурі і аж розійшовшись прийшли до металічної культури. На правітчині се був нарід головно пастуший, кочовий, а хоч був обзнайомлений з початками хліборобства, але воно значнійшу ролю осягнуло аж на нових осадах.¹⁾

Розуміть ся, як би культурно-історичні дослідн. язикознавців могли дати певні вказівки що до вихідної точки індоєвропейської колонізації, її розвитку і того культурного стану, в яким та колонізація переходила, то себ багато помогло нам до орієнтування в справі перед історичного залюднення нашої вітчизни і початків слов'янської колонізації. Але досі в сих питаннях не прийшло до остаточного порішення і ми маємо тільки правдоподібності. Такою правдоподібністю (прийнятою рядом визначних сучасних учених) є, що індоєвропейське плем'я почало ділитись ще в неолітичній культурі, на початках знайомости з металом, другою — бодай в моїх очах (і в очах значного числа фільольотів і антропольотів) — що правітчиною цього племені була східна Європа. Перше виводить ся з того, що спільних для різних індоєвропейських галузей назв предметів вищої культури не знайшло ся, а що неймовірно, аби така спільна назва могла затратитись цілком, не лишившись бодай у двох котрихось іруп, то звідси вивід, що такої назви не було перед розселенням, отже й самий предмет був незвістним. Що до другого — правітчини, то се справа більш скомпліквана, і для того мушу коротенько за неї згадати.²⁾

Передо всім треба піднести, що за азійською правітчиною не промовляє ніщо, ся теорія уложила ся силою традиційного призвичаєння дивитись на Азію, як на вітчизну людського роду; одинокий момент, що промовляв би за нею — се лінгвістичні стичности Індоевропейців з Семитами, але таких стичностей на правітчині до тепер не виказано.³⁾ Противно, проти азійської правітчини промовляє брак в індоєвропейським язиковім запасі імен таких питомених азійських звірат як велблюд і осел. Цілий процес колонізації індоєвропейських народів далеко легше пояснити собі з європейською правітчиною, а що особливо важно: лінгвістичні стичности різних іруп між собою вказували-б, що

вони на правітчині, перед міграцією були розміщені між собою анальотічно з їх теперішнім розміщенням, а се дуже тяжко, попросту неможливо помирити, припустивши міграцію в Європу з Болортага. З сих всіх обставин справді стає більш правдоподібною правітчина в східній Європі. Ся правітчина мусіла займати значні простори — скотарський, переважно кочовничий спосіб життя Індоевропейців вимагав великих просторів, а сей пранарід мусів бути численним з огляду на його пізнійше розпросторення, а хоч він певно асимлював у великім числі (може — в певній мірі, ще й перед своїм розділом) чужі народности (на се виразно вказує антропольотічна мішанина „індоевропейської раси“ — типів яєних і чорних, короткоголових і довгоголових), одначе така асиміляція можлива тільки при значній масі асиміляційній. Брак спільної назви для моря вказував би, що ся правітчина лежала дальше від моря; з одного боку — скотарське господарство, з другого — знайомість з медом, пчолою і медведом (се видно з мови) вказували-б на пограниче стєну і лієу, що тягнєть ся в полуднево-західнім напрямі через східно-європейську рівнину, як на найбільш правдоподібний край індоевропейської правітчини.

Такі правдоподібности. Я ще раз підношу, що європейська правітчина далеко правдоподібнійша від азійської, але все так і вона — то гіпотєза тільки, хоч і дуже правдоподібна. Але то треба сконстатовати, перше — що ми не маємо ніяких вказівок на те, аби індоевропейські народи вємігровали в Європу з Азії, друге — що нема досі ніяких фактів, котрі-б вказували, що на нашій території перед індоевропейською кольонізацією ієтновала яка небудь иньша.*)

Археольотія, як ми бачили, виразно вказує нам перед слов'янською міграцією два відмінні типи: довгоголовий — неолітичний і короткоголовий, що поруч довгоголового виступає в часи залізної культури. Питання — котрий тип індоевропейський або спеціально слов'янський? На се антропольотічне питання не можна цілком відповісти. Як я вже згадував, народи індоевропейської роднини мають мішаний тип: чорний і яєний, короткоголовий і довгоголовий; сю мішанину помічаємо навіть на території того самого народу: полишаючи на боці кольор, нпр. північні Германці довгоголові, а полудневі короткоголові, полудневі Італійці

*) Досить розповсюджена фінська теорія не має ніякої підстави.

довгоголові, північні короткоголові і т. п.; в результаті одні вважають первісним індоєвропейським типом довгоголовий („германський“), інші — короткоголовий („кельтословянський“).¹⁾ Теперішні Словяне короткоголові, але матеріял із старих могил дає більший процент довгоголових, а в українських поганських могилах, що по культурним прикметам вважаються словянськими, довгоголовість навіть переважає; але тип уже й тут не одноцільний, мішаний: є й короткоголові й середні типи.*) Поки не в'ясна справа індоєвропейського типу, доти і первісний словянський тип буде нам певним напевно.

Таким чином ані лінгвістика ані антропология досі не дають нам цілком певних вказівок для орієнтування в археологічних останках залюднення нашої території; вони тільки перестерігають нас від деяких безосновних або передчасних висновків — отже дають результат негативний поки що. Для орієнтування в передісторичній етнографії нашої території і передісторичній словянській колонізації все ще головно мають нам служити історичні відомости, але скомбіновані з фактами лінгвістики та археології вони не в одній можуть в'яснити нам далеко більше і кинуть світло в значно давніші часи. Та нім перейдемо до них, зберемо коротенько те, що може нам дати для в'яснення культурної та етнографічної еволюції словянських народів взагалі лінгвістика, хоч би сі вказівки ми брали незалежно від вихідного місця — від тієї індоєвропейської правітчини.

Кінець скільного життя індоєвропейської родини й вирізнення з неї поодиноких народів і мовних груп кладено більш-менш за дві тисячі літ перед нашою ерою. Як ні загальне та гіпотетичне се означення, воно має своє значіння з огляду на те, що до нього приходили різні учені різними дорогами — з фактів лінгвістичних, археологічних, історичних,¹⁾ тож не беручи його за щось певне, годилось мені за нього бодай згадати. Що до самого процесу розділу індоєвропейської родини, то його можна собі уявляти тільки в найзагальніших прикметах; у лінгвістиці, що досі одиноким рішає се питання, стоять дві теорії — генеалогічна, що признає виділення цілих груп і існування якийсь час спільних мов для цих груп, до нового розділу кожної групи на мови чи групи мов, — і теорія хвиль, або переходів, що вирізнення мов об'ясняє повільним процесом ще в тих часах, коли стичність між

*) Про се ще буде мова нижче.

народами тієї родини не була ще порвалася, і оден язик служив посереднім каблуком, переходом меж двома сусідними. Сі теорії не виключають одна одної і часто комбінують ся. Дійсно, вирізнення лінгвістично-етнографічних атомів (бо лінгвістична диференціяція була об'явом і етнографічної заразом) не перешкаджало їм ґруповатись в тісніше звязані між собою ґрупи. Початки такого вирізнення мусіли йти в глибину незвичайно далеко. Міґрація була, розуміть ся, рішучим моментом для вирізнення народа чи ґрупи з цілості, але й вона звичайно не ізолювала того відокремленого від разу, не переривала стичности сієї відокремленої ґрупи з иньшими чи иньшою спорідненою. Так певна язикова спільність вяже між собою європейські ґрупи індоєвропейської родини (деякі навіть приймали істнованне спільної західньої, європейської мови по відділенню східньої арійської, себ то ірансько-індійської ґрупи); але словянсько-литовська ґрупа з одного боку близько споріднена з германською, з другого — певні звязки лучать словянську ґрупу з іранською, вказуючи тим самим на більшшу і довшу стичність Словян з Іранцями вже й після розрізнення індоєвропейської родини. Для словянсько-литовської ґрупи разом з Германцями заступники генеалогічної теорії приймають істнованне спільної мови (се так звана у них північна, або північно-східня ґрупа).¹⁾ Але особливо тісні звязки лучать Словян з литовською (інакше — балтійською) ґрупою, і всі лінгвістичні ріжних напрямів сходять ся на признанню словянсько-литовської ґрупи, що становила осібну цілість після відділення від иньших споріднених народів і ґруп. Велика близькість приводить до гадки, що спільне житє сієї ґрупи тягло ся дуже довго. Се легко зрозуміти, зваживши кольонізаційні обставини. Тим часом як міґрація Германців на захід, а Іранців на схід ослабили їх звязки з Слов'янами (стичність зісталась тільки в розмірно незначній лінії сусідства), Слов'яне з литовськими народами жили в тісній географічній стичности аж до початків великої історичної міґрації Слов'ян, що ослабила остаточно сю словянсько-литовську стичність, а заразом закінчила й вирізнення поодиноких словянських народів. Перед тим відрізнення Слов'ян від Литовців ішло повільною дорогою розвою етнографічної диференціяції.

Відрізнення Германців від слов'яно-литовської ґрупи довершилось їх міґрацією на захід, де вони крок за кроком опанували заняті Кельтами землі; хронологічно датувати се відрізнення ми не маємо ніякої підстави. Що до відрізнення слов'ян-

ської групи від литовської, то тут значну популярність має датування V віком перед Хр.¹⁾ Воно одначе оперто лише на однінокім і цілком не певнім факті — імени півня у Словян,²⁾ тож і будувати на ній якихось виводів не можна. Досить, як я вже сказав, що лінгвістичні подібности і історія кольонізації вказують на довге спільне культурне і географічне пожитє словянської й литовської групи.

За сі часи — до цілковитого відокремлення Словян від інших індоєвропейських народів, і на останку від Литовців (сі часи можна-б назвати перед-словянськими) предки Словян мусіли зробити дальші кроки по дорозі материяльної та духової культури в порівнянню з побутом праарнійської епохи.³⁾ В сіж часи мусіли вже зарисуватись певні відміни в самім тілі будущего словянства, що потім стали початком його диференціації на гадузи й народи. Сі всі процеси переходили потім свій дальший ровій в самім словянстві, коли його одність з литовською групою ослабла і воно відріжнилось від нього в осібну групу (се доба пра-словянська). В I в. по Хр. се відріжнення — факт довершений: Словяне і Литовці виступають з осібними іменами (Венеди і Бісти); але чи сей процес утворивсь дорогою внутрішнього розвою, чи був приспішений иньшими якими причинами, не знаємо поки що.

Усе це
аміні.

Як би не стояла справа про правітчину індо-європейської родини, де-б не була вона, в усякім разі словянсько-литовська доба, певно, пережита була не де як у східній Європі: словянсько-литовська група своє спільне жите безперечно прожила вже тут. З міграцією Германців на захід, в центральну Європу визначила ся її західня границя; полуднева усталила ся з розселеннем в чорноморських степах іранських племен; на полудневім заході предки Словян стикались з народами, як можна найправдоподобнійше гадати — тракійської родини. Се все були свояки. Тільки на широкій лінії, що йшла з північного заходу на полудневий схід через східньо-європейську низину, стрічались границі словянсько-литовської кольонізації з цілком чужою — финською.

В історичних відомостях найранійше визначаєть ся полуднева границя. Не кажучи за давнійші, загальні згадки, з V в. почавши маємо ми докладнійші відомости про кольонізацію чор-

номорських степів і з них бачимо, що кочовнича (правдоподібно — іранська) скитсько-сарматсько-аланська людність не переходила на північ далі за границю нижнього Дністра — Буга — Дніпра. Геродот, найважніше наше джерело, виразно відрізняє народи, що сиділи далі на північ, як не-скитські.

На полудневім заході з II в. перед Хр. карпатське підгір'я покриває германська (правдоподібно) міграція Бастарнів, що звідти простягалась над нижній Дунай; там вони були „приходнями“ (*ἐπιήλυδες*), і такими-ж уважають їх і в прикарпатських сторонах; до їх прихода с півночі (як і по їх ослабленню) славянські осадни могли сягати може й Карпатських гір, в басейні верхнього Дністра, Сана й Висли. Самий гірський пояс займала група народів, найправдоподібніше — тракийських (про них, як і про Скитів, буде мова потім).

На заході перед новою — вже історичною міграцією Германців (т. зв. великим рухом народів) вони межували з словянськими й литовськими народами в басейні Висли: се виходить з звісток Плінія, Тацита (I в. по Хр.) і Птолемея (II в., але опираєсь в значній мірі на джерелах з I в.). Властиво якісь відомости для означення етнографічної границі дає тільки Птолемей: у нього Висла межує „Германію“ з „Сарматією“, від верхів'я до моря. Межи „великими народами“ (*ἔθνη μέγιστα*) Сарматії вчисляє він „Венедів по цілій Венедській затоці“, коло „Венедських гір“; між меншими (*ἐλάττωτα*) Готів (*Γόθωνες*) над Вислою, на полудень (*ἐπὶ*) від Венедів; ще на полудень від них Финів, *Βουλαῖες* (або *Σουλωνες*), *Φρουγουνδιωνες* і коло верхів'я Висли — *Ἀβαρῆνοι* (або *Ἀβαρῆνοι*); на схід від Венедів — *Γαλίνδαι*, *Σουθηνοί*, *Σταυανοί*.¹⁾ З сього виходить, що східною границею германських народів була Висла, але на нижній Вислі Готи сиділи вже на правім боці її — що на нижній, се видно з того, що Тацит уміщує їх на північ від Лугіїв — германських народів по Одери (Germ. 43—4);²⁾ на схід від Висли і Готів сидів „превеликий“ нарід Венедів — Словян і литовські народи, у Тацита означені загальною німецькою назвою *Aestii* (*Eisten*).*) Пліній (IV, 27) і Тацит (Germ. 46), не даючи ближших вказівок, потверджують сю відомість Птолемея: перший згадує про Вислу, очевидно — як границю Сарматії, й Венедів уміщує десь коло неї, другий про них згадує на східніх границях Германії, за Готами.

*) Пізніше в IX—XI в. ся назва перенесена на финських Естів.

Хоч Птолемей зачисляє Венедів — Словян до більших народів Сарматії (разом з Бастарнами, Язигами, Роксоланами), однак на його мапі східня Європа так заможена різними иньшими народами, що для сього „великого“ народа зістаєть ся дуже невелике місце; причиною була велика плутанина в іменах і та форма, в якій Птолемей уявляв собі східню Европу — форма узької шиї між океаном і Меотидою; усунувши ті імена, що перейшли, в формі дублетів, з лівого боку Висли на правий, і ті що з прикарпатських країв і донсько-кавказьких простягнулись на Птолемейвій мапі за-далеко на північ,¹⁾ здобуваємо порожню просторонь за Вислою, на Подніпровю і далі на схід, де Птолемей, чи його джерело — Марин з Тира, не знав в дійсности ніякого народу крім тих Венедів.

Як ми бачили, Птолемей впрязно уміщує венедські осадн над берегом моря „по Венедському заливу“, що тягнеть ся у нього на значну просторонь, на кілька степенів. Трудно відкинути так виразну звістку.²⁾ Правда, у Тацита за германськими народами на лівім боці Висли згадують ся „на правім боці Свєбського моря“ Литовці Aestii з їх торгівлю горючим каменем (*Electron, succinum, Bernstein*), але знов оповідання Тацита не так і категоричне, щоб могло виключити звістку Птолемея.

З иньших наведених у Птолемея народів не тяжко відгадати в Іаліндах пізнійших пруських Іаліндів (Голяд наших літописів), може в Судінах — пруських же Судавів; сї народи відповідали-б загальній згадці про Aestii на балтійськім побережу у Тацита. „*Ossoi* пригадують річку Оссу в Пруссї. Кілька иньших імен, що зістають ся на Птолемеевій мапі між Вислою та „океаном“, годї об'яснити.³⁾

Для границі Словянщини з Финами бракує всяких історичних відомостей. Тацит і Птолемей лише згадують про них, і Птолемей навіть впакував їх, як оден з „меньших“ народів над Вислу, вище Готів: очевидно, не знав нічого крім імени. У всякім разї звістки сих письменників свідчать, що в I в. по Хр. Финів знали недалеко від Балтійського моря. На другім кінці граничної лінії слїди присутности Финів бачать в финськім імени Волги у Птолемея (*Pā* — у Финів і досї *Rhav, Rawa*, також і Урал — *Áiř* об'ясняють з финського); більш певну вказівку дають лінгвістичні слїди довгої культурної стичности між финськими мовами середнього Поволжа (Пермяків, Вотяків) і осетинською — останком чорноморських Іранців: вони вказують, що в часи розпросторення Іранців в прикаспійських степах Фини були вже

на середнім Поволжю. Середину граничної лінії між сими крайніми точками винownie вперше аж катальог народів Германарихової держави (Iord. гл. 23), де бачимо Вєсь, Мерю, Мордву, не кажучи за більш поцсовані; як ні легендарна сама держава, сей катальог можемо перенести що найменше на V в. по Хр. Для давнішого часу могла-б дати відомости археологія, але їх майже ще нема. Вказувано на несловянські елементи в хорографії верхнього Дніпра і Десни, ще більше в басейні Волги, Оки й Дона,¹⁾ але сі вказівки добре не перевірені, та й позбавлені хронології: вони вказують на несловянську людність (припустім — финську) в часи перед словянською кольонізацією IX—XII в., але не мають доказової сили для давніших часів, бо під час словянського руху на захід і полудень словянські правітчинні краї могли (бодай по части), спустіти і Фини могли їх на якийсь час годі опановати. На разі мусимо сю хорографічну вказівку взяти під увагу, але вже вкажу й на иньше спостереженне, теж ще докладно не перевірене: довгоголова раса, що панує в найдавніших находках на цілім просторі південно-західньої половини східноєвропейської рівнини, сягає по Москву на схід, по озерний басейн (Новгородська і Петербурська губ.) на північ.²⁾ Отже поки що мусимо, як не раз вже мусіли ми, і тепер задержатись на заяві: non liquet.

В сім чворокутнику, що огранічуєть ся лінією Висли на заході, Балтійським морем на півночі, на полудні займає краї по середнім Дністрі й Дніпрі, а на сході — басейн Дніпра (може — крім верхів самого Дніпра й його головних східних притоків), з найбільшою правдоподібністю мусить бути уміщена словянсько-литовська територія перед міграцією. Литовські народи займали її північну частину. Як ми бачили, Тацит виразно уміщує їх на східнім березі Балтійського моря, але для ближшого означення їх території бракує нам певних відомостей. Звістки Птолемея дають дуже мало: його Галінди й Судини сидять не на самім побережю, а відділені від нього осадами Венедів; се може бути такою-ж помилкою, як і перенесенне Финів на середню Вислу, але ми не маємо можливости поправити сю помилку на певно. Ориєнтоватись в тодішній литовській кольонізації пізнійшими етнографічними границями можна лише до певної міри, тим більше, що і в означенню пізнійших етнографічних границь є багато непевного. В пізнійших часах східне побережє Балтійського моря аж до Курішгафа бачимо в руках Финів (Корсь і Либь Початкової літописи); Литовці займають

Karl Sti

цілий басейн Німана, а несловянські (ніби литовські) елементи пробовано виказувати навіть в басейні Припети (на лівім боці) і Березини, але ці елементи досі певно не сконстатовані,¹⁾ а до того й тут насуваєть ся питання: що треба тут зачислити до колонізації пра-литовських часів і що може бути слідом пізнішого розпросторення; подібно як Словяни і разом з їх рухом на полудень і захід в IV—VI в., і литовські народи могли пересунутись в тім же напрямі, полишивши Финам північно-східню частину своєї території, а опановавши натомість колишні словянські займанщини, щоб по якімсь часі знову їх стратити під поворотною хвилею словянської колонізації — коли, замкнулись полудневі і західні границі словянського розсіяня.

Виділивши (з певним, далеким приближенням) для литовської групи по її відокремленню балтійське побереже і бодай землі між Німаном і Двиною, ми для прасловянської території маємо простір від Карпатського підгір'я до Алаунської (Валдайської) височини, краї верхнього й середнього Дніпра (зазначивши, як непевні, відтинки на сході, а може і в сусідстві неманського басейна), може ще й краї між Вислою й Неманом, аж до моря (о скільки ці краї не були заняті готськими й литовськими осадами). Се означенне прасловянської території досить прийнято (з різними відмінами) в науці і дійсно опираєть ся на цілій сумі наших відомостей, тож і має значну, як на тепер — найбільшу правдоподібність за собою.²⁾

Мушу згадати, що найбільшу чистоту словянських елементів в хорографії зауважано в полуднево-західній частині цієї території, на полудень від Припети й на захід від Дніпра, тож сю територію — особливо теперішню Волинь і Галичину деякі учені хотіли уважати властивою правітчиною словянства.³⁾ Та, як казав я, ми не маємо права сліди несловянської колонізації на північ від Припети і на схід від Дніпра переносити в часи прасловянські. Рішити сю справу остаточно зможе колись археологія й антропологія; поки що вони в сім ще безсильні.

На своїй правітчині Словяне виступають (в I—II в. по Хр.) під назвою Венедів (Venedi у Плінія, Veneti у Тацита, *Ovénéda* у Птолемея). Значінне сього імени — Venedi — не ясно;⁴⁾ очевидно, се була німецька назва і через Германців перейшла в античну літературу і до фінських народів: західні Фини й досі називають Росіян Venä; самі Німці досі називають Вендами декотрих західніх Словян (Лужичан і Словинців).

Прокопій (VI в.) оповідає, що давнійше (*τὸ παλαιόν*) Слов'ян взагалі звано *Σέρροι*; се слово він, розумієть ся — хибно, толкує в грецького слова *σπείρω*, розсіваю, „бо залюднюють край розкиданими осадами“ (De b. G. III, 14). Се слово часто зв'язують з слов'янським Серб, уважають се давнійшим своєнародним іменем Слов'янства¹⁾ і шукають в Птоlemeївих *Σέρροι* (V. 9 § 21, вар. *Σέρροι*); але ці *Σέρροι* сидять далеко на сході, в околицях Волги. Документально імя слов'янських Сербів виступає в пам'ятках IX—X в. Що воно могло мати колись ширше, загальніше значіння, на се міг би вказувати факт, що пізнійше два цілком ріжні слов'янські народи носили се імя (Серби балканські і лужицькі), але однакові народні назви в слов'янстві стрічають ся дуже часто, а Слов'яне в ті початкові часи навіть не конче потрібували мати своєрідну загальну назву для означення своєї національності. Назва „Словен“, „Славен“ виступає в перших звістках (VI в.) теж тільки як часткова назва — для Слов'ян західних; найбільш правдоподібний вивід сеї назви від слуг, слово: люде, що говорять зрозуміло, в противність чужеродцям — „Німцям“, що не вміють говорити (в чужеземній письменній традиції вона приходить звичайно в вставним *κ*: *Slaveni*, *Slavini*, *Σακλαυνοί*, *Σκλαβηνοί*, арабське Сакаліба, пізнійше й *т*: — *Σθλαβηνοί*).

В лінгвістиці згоджують ся на тім, що язикова, а з нею й етнографічна диференціяція серед Слов'янства зачалась ще на правітчині, довго перед великою слов'янською міграцією. Хоч проби — найти вказівки про час, коли ся диференціяція між головними галузями слов'янства — західньою і північно-східньо-південною — показала ся на добре, не довели до результатів,²⁾ але самий сей факт не підлягає сумніву. Чи будемо триматись т. зв. генеалогічної теорії, що приймає утворення з праслов'янської маси двох осібних галузей, а з них — поодиноких племен аж пізнійше, чи т. зв. теорії переходів чи хвиль, що вказує на зближення й стичности між поодинокими мовами обох груп, се не робить ріжниць;* в обох разях певним буде, що ще перед міграцією приготувались ті етнографічні і лінгвістичні відміни серед слов'янства, що з цілою виразністю показали ся після розселення, завдяки територіальному віддаленню.³⁾⁴⁾ Але при тім виникає цікавий факт:

* Генеалогічна теорія погіршає схематизмом, котрого в живій еволюції не буває; всюди і завжди сума локальних, дрібних варіанцій складають більшу етнографічну одиницю.

сучасне географічне розміщення словянства вповні відповідає його діалектичному поділу, а поодинокі словянські народи вже дуже скоро по міграції виступають як сформовані етнографічні й мовні цілоти.¹⁾ Це вказує, що велика словянська міграція йшла без великої змішанини, без великих перескоків, заховуючи в значній мірі свої давніші відносини сусідства.*) З сьогож знов виникає, що напрями колонізації до певної міри відповідали початковому розміщенню словянських народів на правітчині, а їх теперішнє розміщення — угрупованню на правітчині. Сю гадку з усією рішучістю висловив один з авторитетніших заступників лінгвістики: „Порівнявши її колонізаційні відносини Словян в передісторичні часи (по теорії переходів) з історичними, помічаємо, що неважаючи на значні перемини занятої Словянами території в історичні часи, — обопільні відносини (сусідства) і тепер такіж, які мусимо приймати для передісторичних часів“.²⁾ І сей вивід, зроблений на основі лінгвістичних фактів, має своє потвердження в історії словянської колонізації: Словяне переважно займали землі, покинені їх людністю, спустілі, без боротьби, переважно тихомирно (про се свідчить та сама невідомість і мовчаннє джерел про те, як відбула ся їх міграція). Такі порожні, спустілі простори протягом III—V в. відкривали ся на словянським пограничю на великій просторони. Тож колонізаційне розпростореннє Словян, зовсім природно, могло йти правильно, без великих перескоків, без змішанини; инакше в змішанини-б вийшла більш однородна етнографічна й лінгвістична маса, і диференціяція мусіла-б наново початись аж після міграції.

Се факт дуже важний; він дає нам спроможність з пізнішого розміщення робити, бодай в приближенню, виводи про розміщеннє поодиноких словянських галузей перед міграцією, на правітчині та про порядок і напрями словянської міграції.

Бачимо, що словянська міграція взагалі йшла в напрями на захід, полудневий захід і полудень. Відповідно тому предків української Руси ми повинні умістити в полуднево-східній частині праславянської території, значить — в районі середнього Дніпра,

*) Уважаючи на повтореннє однакових етнографічних назв в різних частинах Словящини, порівнювано колись словянську колонізацію з розсіпаюю грою карт; але однакові етнографічні назви не значать, що то одно племя розбілсь на части, і слідів такого „розсіпаннє“ в словянстві не можна вказати.

коли ми правильно означили сю територію. Відповідно-ж тому українська кольонізація мала йти в тих же напрямках, що й слов'янська взагалі — на захід і полудень; сей вивід стоїть в цілковитій згоді з фактами слов'янської кольонізації, що розглянемо низше.

Отже правітчину нашого народа можемо в найбільшю правдоподібністю вказати в середнім Подніпровю.

Не можна поминути, що при таких погляді на загальний розвій слов'янської і спеціально руської кольонізації ми цілком розминаємось з нашою історичною традицією. Для автора найстаршої історії нашої кольонізації — „Повісти временних літ“ вихідною точкою слов'янської кольонізації було середнє й нижнє Подунавє, отже кольонізація у нього має як раз противний напрям — на північ, північний схід і схід: По мнозѣхъ же временехъ сѣлѣ суть Словени по Дунаеви, где есть нынѣ Угорская земля и Болгарская; отъ тѣхъ Словенъ розидошася по земли и прозвашася имены своими (Іпат. с. 3). Традиція ся противить ся сумі наших відомостей про слов'янську кольонізацію, вона — то гіпотеза київського книжника, дунайська правітчина скомбінована в ті часи, коли пам'ять про слов'янську міграцію затерлась, з різних фактів (правдоподібно нпр. із згадок народньої поезії про Дунай), а головно мабуть нав'яна сьвіжішими фактами витіскання Руси з середнього і нижнього Подунав'я в X—XI в.; вона, очевидно, не мала ніякої основи навіть і в народніх переказах і не може мати ніякого значіння для історії слов'янської міграції.

Культурний стан Славян в правітчині поки що в'ясняєть ся головно за помочю лінгвістики: про її виводи будемо говорити при огляді культурного життя української Руси по її міграції. Тепер же розглянемося наперед ближше в історичній кольонізації наших країв і почнемо з тих народів, що займали нашу територію перед великою слов'янською міграцією, щоб потім перейти до сеї міграції і слов'янської кольонізації. Ми почнемо з полудня, з грецьких осад на чорноморськім побережю — вони не мали великого значіння в історії кольонізації нашого краю, але за те дуже велике — в історії культури.

Next Maloussi

*Ork. Kestovone
kolonizatsiya*

*Kolonie ✓
a history of it
i voprosakh*

Сліди чужоземної, полудневої торгівлі на нашій території ми можемо констатувати від початків металічної культури. Не входячи тут в подробиці, я вкажу тільки, що чорноморська бронза і екзотичні черепашки (мушлі) дуже ранніх могил (камяної культури і ранньої металічної) вказують на це цілком виразно. Хоч не можна, при теперішнім стані нашого археологічного матеріалу, категорично сказати, що то все приходило з Чорного моря, але це було б найбільш природним об'ясненням. Найдавніші провідники чорноморської торгівлі, на яких може вказати історія, були Фінікіяне і малоазійські Карійці. Ми вправді не маємо виразних історичних звісток про торговельні зносини їх з північним берегом Чорного моря, тільки в полудневим, але тим самим і їх зносини з північним Чорномор'єм не підлягають сумніву.¹⁾ Та ця фінікійська та карійська торгівля лежить цілком за границями історії; історичні часи застають сю чорноморську торгівлю вже в руках Греків. Головну роль при тім мала славна азійська республіка Мілет. Заснована Іонійцями на території Карійців, з значною домішкою самих Карійців, Фінікіян, і ще славних мореплавців Критян, ця осада стала натуральним учасником фінікійсько-карійської торгівлі, особливо на Чорнім морі, і згодом заступила тут їх місце. Почавши торгівлю, Мілетяне далі засновують на чорноморським побережжю свої факторії (про фінікійські та карійські на північному березі не маємо поки що відомостей), а з них в найбільш вигідних обставинах витворюють ся постійні осади. Одинокі мілетська кольонія на північному побережжю Чорного моря, для котрої маємо дату, — Ольбія, датується серединою VII в. перед Хр., але як справедливо зауважено — сими датами датується звичайно вже остаточне сформованне кольонії, початки-ж кольонізації мусимо класти на далеко раніші часи. Коли заснованне деяких кольоній на полудневім березі (як Кізік, Сіноп) датується VIII в., навіть початком його, то певно, що вже тоді істнували бодай початки осад на північній. А що по тих кольоніяльних датах показується особлива інтензивність мілетської кольонізації в VII—VI в., то мало свої причини в тяжких обставинах цієї республіки: VII в. пройшов у тяжкій боротьбі з Лідійським царством, а по тім наступили завзята, нелюдська внутрішня боротьба — демократичних і аристократичних сторонництв, що могла багатом надати охоти шукати долі в північних краях.²⁾

З значніших кольоній північного чорноморського побережжя виразно звуть ся мілетськими Тіра, Ольбія, Теодосія і Пантікапей, до них же, певно, належала більшість менших, заснова-

них Мілстянами безпосередно чи посередно — їх кольоністами; Страбон каже (розуміть ся — дещо побільшуючи), що Мілет залюднив цілий Евксинський Понт і Пропонтиду (XIV, 1. 6), і взагалі Мілстяне уважались головними кольонізаторами Понта. Розуміть ся, в заснованню цих осад брали окрім Мілстян участь люде і з інших осад, а деякі були засновані й незалежно від Мілстян. Так одну з найважніших кольоній — Херсонес засновали виходні з Гераклієв Понтийської, дорійської кольонії, заснованої в VI в. головню Меґарянами, що взагалі мали в історії кольонізації Понта найважнішу роль по Мілстянах; Фанаторію засновали виходні з Теоса.¹⁾

Оглянемо коротенько долю головніших чорноморських кольоній.

Починаючи від заходу першою з них була Тіра, на місці теперішнього Аккермана, на Дністровім лимані; стара її назва була Офіусса („Зміїна“), потім названа вона Тірою від імени ріки (Пліній IV, 12), мешканці звались Тірянами (*Τυρανοί*). Се була мілетська кольонія, невідомо коли заснована, звісна від IV в. (у т. зв. Скільяка). Вона становила осібну республіку, з вічем і сенатом (*Βουλή*) і чотирма архонтами на чолі. Відомо про неї дуже мало; в середині I в. по Хр. вона переходить під зверхність Рима і належить до пров. Мізії; останні звістки про неї маємо з другої чверти III в. (монети з іменем Александра Севера); догадують ся, що вона загинула під час готських нападів.²⁾ Т. зв. Скіми (II або скорше I в. перед Хр.) підносять придатність Дністра для плавання, гарні пастєвні по його берегам і богатство риби (88); Деметра з колосками (або самі колоски) і Діонис з лозою на монетах вказують на інші ще джерела достатку і торгівлі — хліб і вино.

На тім же лимані, насупроти Тіри лежало иньше, менш значне місто, звісне теж від IV в. — Ніконіон; далі на схід, між Дністром і Дніпром — порт Ісіаків (як думають на місці Одеси), порт Істриян і Одес або Ордес (на схід від теперішньої Одеси).

При лимані Гіпаниса — Буга, на правім боці, коло сучасного села Парутина-Ілїнського, лежала Ольбія („щаслива“) — так зве її звичайно сама громада в написах і на монетах, а себе — Ольбіополітами; посторонні звали її, задля близькості Борістена — Дніпра, Борістеном, а мешканців — Борістенітами, і так звала себе часом і сама громада.⁵⁾ Вона і Пантікапей —

то були найславніші мілетські кольонії на наших побережжях. Заснованне Ольбії античні джерела (т. зв. Скїмн), кладуть на часи „медійської зверхности“ (VII в.), а в каталогу Евзебія-Ероніма воно датується 645/4 р. перед Хр. Як вже сказано було, се можна уважати часом остаточного сформовання цієї осади, а початки її правдоподібно були положені далеко скорше. В середині V в., коли звідав її Геродот, Ольбія не тільки була багатим, важним містом, але встигла вже підпорядкувати своєму культурному впливу сусідніх варварів: коло Ольбії бачимо еленізованих Скїтів Калліпідів, а й скитські царі, як нещасливий Скіль, не могли противитись чару грецької культури. Се були часи найбільшої сили й розвитку Ольбії. Джерелом багатства для неї були торгівля і господарство: хліб, риба, худоба, як і у Тіри (Геродот IV, 53, Скїмн); крім того, по словам Геродота, в Дніпрівім лимані добували сіль — велика вигода для солення риби. Місто було незалежною республікою, правилось народним вічем і сенатом (*βούλη*), езекутиву мали архонти і стратіги, скарбу пильнували колегії „девяти“ й „одинадцяти“, а торгівлі й промислу доглядали колегії агораномів і астіномів; взагалі завдяки численним написям устрій Ольбії відомий трохи ліпше.

В історії Ольбії за тим розцвітом, в яким бачимо її в V в., наступають гірші часи. В II-ій пол. IV в. Ольбії прийшлося витримати тяжку війну з Зопіріоном (як звичайно приймають — воєводою Александра В.). Пізнійше тяжко приходилося від сарматських орд і від нового варварського руху в придунайських краях — від „Іалатів“ (правдоподібно — Бастарпів), Скїтів, пізнійше Гетів; з декрета на честь Прототена, ольбійського громадянина (найбільшої й найінтереснійшої ольбійської написи — Inscr. I, N. 16, час невідомий — кладуть то на III то на II в. перед Хр.),³ бачимо, що Ольбія мусіла відкупатись рік-річними „дарунками“, чи по prostu сказати — данию, від сарматських орд; вічний неспокій і війни привели господарство до повного упадку: „через війни і неврожаї“ місто цілком збідніло, так що архонти мусіли заставляти храмову посуду, а в місті був голод. Діон Христом (ог. XXXVI) каже, що Ольбію не раз тоді брали вороги. Якийсь час, судячи по ольбійським монетам з іменами скитських царів, вона мусіла признавати над собою зверхність скитських царей; нарешті в 2-ій чверти I в. перед Хр. Іоти цілком зруйнували Ольбію, „як і всі иньші міста на лівім (північнім) березі Понта аж до Апольонії“ (коло теп. Бурґасу). По словам Діона Христома Ольбіополіти тоді

розбіглись і вернулись, „як здасть ся, з ініціативи самих Скитів, що потрібували торговища і (торговельних) зносин з Греками, а ті перестали приїздити по зруйнованню міста“ (ог. XXXVI). Ся нова, реставрована Ольбія одначе виглядала і сто літ пізнійше дуже нужденно, як описує її Діон, що особисто був тут в 80-х рр. по Хр.: вона займала тільки незначну частину старого міста, купа лихих домків тулилась коло останків старих укріплень, обгорожена дрантивенькою стіною; в храмах не можна було побачити цілої статуї: все було покалічено. Сама людність змінилась, вона мала тепер дуже сильну домішку варварів, і се potwierджують написи, де бачимо мішанину грецьких і варварських, особливо іранських імен. Зрештою, як каже Діон, се була загальна доля тих спустошених міст побережа: як котрі і віджили, то дуже нужденно, і з сильною участію варварських елементів.

Вернутись до давнього розцвіту Ольбії, очевидно, уже й не прийшло ся; обставини не так складали ся: приходилось жити серед трівог, серед дальшого неустанного руху в степах. Діон, як самовидець, дає нам образок неспокоїного життя сього міста при кінці I в. по Хр., серед страху від ворогів. На сю вічну боротьбу не вистачало Ольбії своїх сил. Знаємо, що за Антоніна вона зверталась за помочію до Рима проти „Тавроскитів“. За Септимія Севера (між 196 і 198 р.) перейшла Ольбія під формальну зверхність Рима і ввійшла, як і Тіра, в склад пров. Мізії. Останні сліди її існування маємо теж з 2-ої чверти III в., в часів Александра Севера (написи і монети). Правдоподібно, вона слідом загинула зовсім.

Затока при Перекопі (між Дніпровим лиманом і Кримом) звалась Каркінитською (інакше — Таміракською) по імені Каркіни, міста на північнім березі її, але ся затока не мала торговельного значіння, як і кілька малозначних осель на її побережю. На західнім побережю Крима лежав рівнож не визначний Керкінит (як думають — де теперішня Евпаторія). Важне значінне мав тільки крайній східньо-полудневий виступ півострова, між бухтами Ктенунтом (теп. Севастопольська) і Символів (теп. Баллаклавська); витворений ними півостров звався Херсонесом, як і цілий Крим: для відріжнення від сього „великого Херсонеса, звуть його звичайно Гераклеїським, по осадниках; Херсонесом же — Гераклеїським, Таврійським або Метарським (Plinii IV. 12-26) звали саме місто, положене на сїм півострові.

Засновали Херсонес, як я сказав, виходні з Гераклії Понтиїської (на полудневім березі, турецьке Еретлі), кольонії Меґарян; т. зв. Скїмн каже, що в заснованню Херсонеса брав участь також і Дельос; головна маса людности була в усякім разі дорійська — се показують написи.*) Коли засновано його — невідомо; сама Гераклея заснована була за часів Кіра, отже в VI в., значить Херсонес засновано в усякім разі бодай троха пізнійше; Геродот мовчить про нього, вперше згадує т. зв. Скїляк (IV в.); припускають, що за часи Геродота він вже міг істновати, тільки сей не згадав.

Оселяючись в сусідстві диких і нелюдських Таврів, про котрих оповідалися всякі страхи, осадники на початках шукали не стільки торговельних вигід, скільки безпечности; для того Херсонес осаджено не при котрійсь з двох згаданих бухт, а на крайнім виступі півострова, де він декше міг бути оборонений, і аж пізнійше перенесено його над теп. Карантинну бухту, коло теп. Севастополя. Працею і культурою приходнів камінцюватий і непривітний півостров прегарно оброблено; заховались досі останки водопроводів (труби); півостров покрили винні городи (Inscr. I. 195). Опановавши його, Херсонезіти тримали в своїх руках і обидві бухти; сліди укріплень перетинають шию між Ктенунтом і бухтою Символів.

З початку Херсонес був незалежною республікою; при кінці II в. перед Хр. він одначе удався до понтиїського царя Мітрідата VI Евпатора під протекцію, просячи помочи на сусідніх Скитів. Сей факт, докладно не датований, новітніми дослідниками кладеть ся коло 115 р.¹⁾ Із Страбона (VII. 4. 3) і херсонеського декрета на честь Мітрідатового воеводи Діофанта (се найбільша і найважнійша з херсонеських написей — Inscr. I. N. 185)²⁾ довідуємось, що Діофант кількома наворотами побив „скитського“ царя Палака і його сторонників Роксоланів (Ревксіналів декрета), і після того Херсонес, разом з Боспором увійшов у склад Понтиїського царства. По упадку Мітрідата Херсонес якийсь час належав до Боспорського царства під зверхністю Рима, але потім став автономною республікою, під зовсім номінальною римською зверхністю: на монетах його пишеть ся *Χερσονήσου ἐλευθέρως* або навіть *βασιλευούσης*, і має він не тільки

*) Сеж, окрім свідощв иньших авторів, уневажнює хибну очевидно звістку Страбона, що Гераклея була мілетською кольонією.

срібні, але й золоті власні монети, без жадних цісарських імен, так що становище його далеко було вище від Тіри та Ольбії — провінціальних міст.

Не знаємо докладно, як пережив Херсонес часи великого руху народів. Історії, розповіджені про війни Херсонеса з Боспором у Константина Порфирородного (De adm. 53) цілком непевні.¹⁾ Херсонес виринає на ново в VI в., коли Візантія, за Юстиніана, привернула під свою владу Крим і відновила укріплення Херсонеса, Пантікапея, Алушта і Горазувитів (Прокопій De aedif. III. 7); в VII в. Херсонес належав до Візантії, але потім була перерва, коли належав до Хозарів: на початку VIII в. тут седів хозарський намістник „тудун“;²⁾ потім Херсонес знову належить до Візантії, як головне місто Крима. І тепер бачимо в ній автономний устрій*): на чолі стояв місцевий *протевар*. Але в IX в. для зміцнення своєї влади візантійське правительство стало присилати сюди своїх стратигів;³⁾ се, правдоподібно, дуже не сподобалось громаді; при кінці IX в. сталось повстання, стратига вбито, а Константин в своїй науці сину докладно оповідає способи, якими можна змусити Херсонітів до послухності, як би вони „забунтовали або спротивились велінням імператора“ (De adm. 53); ці способи — перешкоди в торгівлі і доставі в Херсонес хліба, вина й інших потрібних річей.

В сей візантійський період Херсонес має для нас особливе значіння, бо він був найближчим огнищем візантійської культури для Руських Словян після їх міграції, коли вже не істнували інші грецькі колонії, як Тіра, Ольбія, і се власне надає йому особливий інтерес для нас, над всі інші грецькі колонії Чорномор'я.

З упадком Візантії й переходом чорноморської торгівлі в руки Генуезців упадає й Херсонес; при тім його тиснули нові турецькі орди: Половці (Рюйсброк), пізнійше Татари. Вже в 1-ій пол. XIV в. (1333 р.) папа, засновуючи в Херсонесі латинське біскупство, говорить про нього як про колишнє місто.⁴⁾ В XVI в. (1578) Броневский застав його цілком порожнім — самі руїни.⁵⁾

*) При можливості різних відмін в устрою Херсонеса і залежності від Рима, потім від Візантії можна констатувати певний устрій тільки в певних моментах.

На полудневім побережжю споміж кількох звістних нам осель (Харакс, Горзувіти, Лампад, Алустон і т. и.) видатніша була Теодозія (на місці теперішньої). Се була, як я згадував, мілетська кольонія; час засновання її нам невідомий; в 1-ій пол. IV в. її підбив собі боспорський архонт Левкон, і від тоді вона входила в склад Боспорського царства. Страбон (VII. 4. 4) хвалить родючість околиць Теодосії й великий порт, „як кажуть корабельники — не гірший від Боспорського“ (Демостен)¹⁾; не вважаючи на сей справді дуже гарний порт, вона не мала в античні часи важнішого значіння: аж в середніх віках Генуезці, оселившись тут, надали їй (в XIV—V в.), під іменем Кафи, всесвітню славу.

Без порівняння важніше значіння в старинні часи мав Пантікапей (*Παντικάλαιον* — звичайна форма, мешканець — *Παντικαλαίτης, Παντικαλεύς, Παντικάλαιος*) — осада на місці теперішньої Керчи, „метрополь всіх мілетських кольоній Кімерийського Боспора“ (Амміан XXII, 8, 26). Його історія стає нам відомою тільки з кінцем V в., але з огляду на таке першество його поміж иньшими кольоніями догадують ся, що заснований (себ то — остаточно сформований) він скорше, принаймні десь в середині VI в. С початку се була аристократична республіка, на чолі котрої від р. 480/79 стояв рід Археанактидів,²⁾ потім (в серед. V в. — 438/7) забирає в свої руки власть династія Спартокидів, якась чужа, не грецька родина (се видно з імен), і править протягом трох століть; але довший час і вони титулюють ся теж архонтами Боспора і Теодозії, а царями тільки що до підвласних варварських народів, аж пізніше (в III в.) затираєть ся отся рідниця.

Власть сих династій не обмежалась самим Пантікапеем: до них належали грецькі кольонії по обох боках Кімерийського Боспора; з них на європейськім березі важнішою осадою був Німфей, на азійськім — Фанаторія (в куті Таманської затоки, коло ст. Сінної) і Горгіпія (теп. Анапа). Ся держава звалась Боспором, а її нарід Боспорянами. Керченський півостров був відгороджений, для оборони, валом від решти Крима. Але Спартокид Левкон в IV в. перейшов за сю початкову границю, прилучивши до Боспору Теодозію. Крім того боспорським династам підлягали, бодай часами, і сусідні варварські народи кавказького берега — Сінди і Меоти з дрібнішими їх племенами. Нарешті до Боспора-ж належав Танаїс — кольонія Боспорян на устю Дона - Танаїса (коло теперішньої слоб. Недвиговки, при Мертвім

Донці). Танаїс, по словам Страбона, був найбільшим торговцем для варварів після Пантікапея, там боспорські Греки торгували з європейськими і азійськими (себ то на схід від Дону) кочовниками; крім того тут, на азовськiм побережжю, в великих розмірах ловили рибу й солили (Страбон VII. 45 і XI. 2. 4). В кінці I в. перед Хр. Танаїс зруйнований був цілковито боспорський цар Полемон за непокору, але як видно з численних написів, він віджив і в II—III в. по Хр. прийшов був до значного розвитку. Фанаторія, по словам Страбона, була центром „азійських Боспорян“, сюди прибували товари з кавказьких країв, тим часом як Пантікапей держав у своїх руках морську торгівлю (XI. 2. 10); він мав вартати на 30 кораблів (ib. VII. 4. 4). Крім того Боспоряне господарували, мали винні городи і родючі ниви. Страбон похваляє родючість ґрунту між Теодосією й Пантікапеем. Взагалі Боспор орудував великими масами хліба, чи то з власного господарства, чи й через торгівлю з сусідніми варварами. З Демостена (проти Лептіна § 31—3) довідуємося, що в серед. IV в. половина всього привозного хліба в Атику, яких 400 тис. медімнів (коло 400 т. гектолітрів) ішло з Боспора, а під час дорожні в IV і III в. боспорські Спартокіди нераз посилали значні маси хліба в дарунку; Страбон каже, що Левкон послав Атенянам одного разу мільон гектолітрів (2,100.000 медімнів) хліба з Теодосії; цифра може й побільшена, але можемо зрозуміти розміри хлібної торгівлі Боспора. По словам тогож Страбона (l. c.), Боспор платив і частину своєї дани Мітрідату хлібом: 180.000 медімнів хліба і 200 талантів срібла.¹⁾

В II ст. перед Хр. Боспор, як і Херсонес, особливо терпів від сусідніх варварів; подібно як Ольбія, він, видно, мусів від довшого часу оплачуватись річною данею, і коли Херсонес піддався під протекцію Мітрідата, за його прикладом пішов і останній Спартокід Перізад, „не будши в стані витримати з варварами, що вимагали все більшої дани (Страбон VII. 44). Він заховав одначе свою власть під зверхністю Мітрідата, але скоро загинув від повстання свого вихованця Савмака і його помічників „Скитів“ (Inscr. I, N. 185); Боспор перейшов під безпосередню власть понтийських царів (по гадці новітших учених — між 115 і 106 р. перед Хр.), а по упадку Мітрідата під римську протекцію. За римських часів він становив васальну державу, з своїми царями, з початку з династії Мітрідата (по жіночій лінії), а з третьої чверти I в. по Хр. з якоїсь — очевидно, теж варварської

дінастії Рескупорідів (чи була се нова дінастия, чи теж споріднена з попередньою, властиво невідомо). Істория Боспорського царства за ці часи взагалі мало звісна, головним джерелом слугать монети і написи, і по нім дінастия боспорських царів сягає першої половини IV в. Цілий сей час царство зіставалось під римською протекцією. Міру його сили й значіння, в сьвітлішій моменти бодай, показує фрагмент написи з Танаіса (Inscr. II, N. 423), з кінця II в. по Хр., де згадуєть ся про побіди царя Савромата над Скїтами й Сїраками (на східнім березі Меотиди), прилученне землі Таврів і увільнення від пиратів моря в Понті й Бітинії. В останнє Боспор згадуєть ся, як приналежний до Рима край, 366 р. (Амміан XXVI. 10. 6). Потім його опанували Гунни. Аж в VI в., за імп. Юстіна (518—27) Боспор знову вернувсь під византійську зверхність, тут поставлена византійська залога, і старий Пантікапей разом з иньшими кримськими містами на ново укріщено.¹⁾ Одначе власть Византії тут не була міцною; при кінці VII в. Пантікапей (Боспор) і Фанагорію, що тепер звалась Таматархою (руська Тмутаракань) бачимо в руках Хозарів.²⁾ Від Хозар Тмутаракань перейшла під власть руських князів, вони в X в., здаєть ся чи не держали в своїх руках і східньої частини Крима (про се низше). В XII в., за імп. Мануїла бачимо береги Керченської протоки знову в якійсь залежности від Византії, судячи по його умовах з Іонуєю (1167—70), в усякім разі при кінці XII в. (1190) Боспор фактично належав до Византії: корсунський дукс відновляв тут фортифікації.⁴⁾

Ті сили, що притягали грецьких кольонистів в сі далекі краї, звабляли їх осаджуватись на чужині серед диких і непривітних народів, заохочували цілими віками удержуватись тут серед всяких недогідностей і небезпечностей, устоюватись серед переважних ворожих сил то зброєю, то дипломатією, то грошима, в кінці — давали спроможність сим роскиненням серед варварського моря самітним острівцям утримуватись протягом цілого тисячоліття під натиском варварів, були ті самі, що рушили пізнійшу західну європейську кольонізацію — промисл і торговля. Припускають, що першою принадою для заморських торговельників, що притягала їх до наших берегів, була торговля горючим каменем (бурштином); сей здогад поки що не перевірений докладно, хоч можливий. Пізнійші грецькі кольонії північного чорноморського побережа мали метою більш звичайні річі щоденної потреби: на широку міру експлюатовали вони богаті, ще не вичерпані природні запаси і ще на ширшу — вимінювали на пред-

мети грецької культури сирові продукти у сусідніх народів та висилали їх, з великою, розуміть ся, користю для себе, в грецькі краї.¹⁾ Коротку, але добру характеристику понтийської торгівлі дає Полібій в своїм оповіданні про стару Бізантію (IV, 38): „з припонтийських країв іде до нас худоба і велика сила невільників, і то безперечно найліпших, а з запасів поста-чають вони мід, віск, солону рибу в великих масах; з продуктів, котрими багаті наші краї, вони дістають оливу і всякого рода вино, а хлібом міняють ся, то присилаючи, то дістаючи“. Доповненням до цієї характеристики може служити оповідання Страбона про боспорську торгівлю в Танаїсі: „кочовники привозили сюди невільників, шкіри й інші кочовничі продукти, Боспоряне на-томісь — одіж, вино й інші річі культурного побуту (XI. 1. 3), або отсе свідощтво в Демостенової промови (проти Лякрита § 34): корабель з Пантікапея віз до Теодозії вовну, кілька черпянок солоної риби і козячі шкіри.

Хліб і риба — два головні предмети античної грецької по-живи, чорноморські Греки добували і вивозили в великих масах. Я вже згадував, що в IV в. числили боспорський хліб на поло-вину всього хлібного привоза Аттики. Розуміть ся, в часи непо-коїв чи неврожаїв могла траплятись потреба хліба і в чорномор-ських осадах (деякі, як Херсонес, ледво чи й продуковали до-сить хліба для свого виживлення) — се, мабуть, і розуміє Полі-бій; але властиво хліб є предметом вивоза у чорноморських Греків. Про рибний промисел є досить багато звісток: риба вя-лилась і сушилась і в таким препарованім виді висилалась до Греції. В значній мірі і хліборобство і рибальство було в руках Греків, але не виключно, і нас тут особливо інтересує участь тубильної людности. Геродот, як побачимо низше, згадує виразно про Скитів, що сіють хліб на продаж (IV. 17); про хліборобство ріжних сарматських народів, особливо коло Дунаю й Меотиди, згадує Страбон (VII. 3. 17, XI. 2. 1. 4), він же оповідає про рибальство Меотів, поруч Греків на Меотиді, правдоподібно — теж на продаж (XI. 2. 4). Хоч се й труднійше, але можливо, що й дальші народи, між ними й Словяне, хоч посередно, могли брати участь в сій торгівлі. Та як би там не було з сими про-дуктами, але в торгівлі медом, воском, шкірами й невільниками, певно, брали участь і вони — сі продукти зберались в грецькі міста, певно, з великого простору східньої Європи; грецькі зві-стки, як ми бачили, згадують про всі ці продукти, а се як раз ті товари, що виступають пізнійше спеціально в руській торгівлі.

Крім того через словянські землі могла йти перевозова торгівля деякими продуктами, нпр. горючим каменем. Всі ці продукти могли привозитись в грецькі осаді самими варварами, могли вивозитись з їх країв і грецькими агентами та купцями. Геродот згадує про грецьку факторню Гелон в землі Будинів (IV. 109), описує караванну дорогу через Урал в центральну Азію (22—7), дає звістки про плавбу Дніпром (53), про плавбу Дністром згадує т. зв. Скіми; се все вказує на те, що грецькі купці не обмежались торгівлею на побережю.

Зі сторони Греків, як предмети привозні, називають ся: вино, олива, різні матерії, треба сказати — взагалі предмети грецької штуки й промислу. Вино, як я згадував, культивувалось Греками в Криму і на Дністрі (в Тирі); сліди культури оливи заховались подекуди в Криму, але сієї місцевої продукції не вистачало і для себе, не тільки для торгівлі. Сліди привозу вина з островів середземельного моря, особливо з Рода, Таза, Кніда, зіставили багаті сліди в виді ручки від амфор з написями і марками на місцях чорноморських осад.¹⁾ По словами Демостена вино в Понт возили ще з Пепарета, Коя (*Κῶς*), Менді і з иньших міст (проти Лякріта § 35). Вино, безперечно, ішло далі на північ; прецінь Скіти нпр. славились як добрі п'яниці. В звязку з сим стояло, може, і перенесенне тина глиняної амфори в краї середнього Подністровя, де такі глиняні посудини, часом дуже великі, стрічають ся досить часто.

Привезені з метрополії вироби античної штуки можуть бути часом з повною докладністю констатовані в чорноморських осадах (по маркам або по стилю), але в значних масах різні річи певно вироблялись і в самих кольоніях; і сії місцеві і привозні грецькі вироби, артистичні і ремісничі, вивозились в великім числі в краї східно-європейського суходолу. Грецька посуда металічна і керамічна, грецькі юбілерські річи стрічають ся в великім числі в могилах і находках не тільки степових країв, але й дальшого Подніпровя й Подністровя. Я вже зазначив вище в археологічній матеріалі нашої території цілий спеціальний тип, що характеризується впливом грецької культури і штуки на варварський побут — так званий скитсько-сарматський. Істнованне сього типу само вже дає свідокство і міру великого впливу грецької штуки на тубильну людність наших країв; зрештою і в історичних джерелах маємо на те вказівки; така звістка Геродота, згадана вже вище, про еленізовану варварську людність Каліпідів в околицях Ольбії; про мішану, чи еленізовану вар-

варську людність — *Μεξέλληνες* в околицях Ольбії в пізнійших часах згадує-декрет Протогена (Inscr. I. 16); Страбон констатує (XI. 2. 4), що Меоти ближні до Боспора (отже ближні до грецьких впливів) визначають ся більшою культурністю в порівнянні з своїми північними земляками, і т. н. Розумієть ся, як я вже зазначив вище, ці культурні впливи не обмежались тільки на ближніх сусідах, але, хоч і з меншою силою, в ослаблених формах, сягали й до дальших народів, се-б то і до Словян на їх правітчині; різнородні предмети грецької культури стрічають ся в значнім числі на середнім Подніпровю — в полудневій Київщині, а монети, особливо I—II по Хр., часом великими находками стрічають ся і на Подісю, по обох боках Дніпра, як побажимо низше.

Самі чорноморські степові простори нашої території від початку історичних відомостей, протягом яких тисячі літ, займає на пів кочовнича, на пів оседа людність, правдоподібно — іранського племені. До неї перейдемо тепер від чорноморського побережжя.

*Старі іранські
у степі.*

Найдавнішу відомість про чорноморську кочову людність знаходимо ми, правда — в дуже загальній формі, — в Іліяді, в тій часті одначе, що не належить до старших складових частин епоса (XIII. 6), де Зевс дивить ся „далеко на землю добрих їздців Траків, Мізів сильних в ручнім бою і славних кобилодоїльників (доять кобил), що годують ся молоком, бідні і найсправедливіші в людей“.¹⁾ Пізнійші письменники зробили з тих гомеровських епітетів назви народів (*Ιππιοι, Ζαβιοι, Γαλακτοφάγοι*), але вже Страбон (VII. 3) розумів, що тут іде мова про чорноморських кочовників. Гезіод знає вже й імя їх, та прикладає до них той самий гомеровський епітет: *Σκῦθαι ἱππιόλογοι*.*)

Більше оповідав про ті краї поет VII в. Арістей з Проконеса, автор Арімаспейської поеми (*Αριμάσπεια*), присвяченої спеціально північно-східнім краям; завдяки, правдоподібно, поетичній формі, в яку вплетені були в ній географічні відомости, до того ще неприступні до перевірки пізнійшим письменникам, вони

*) Сю згадку одначе деякі учені датують теж значно новішими часами ніж VIII в. — див. Müllenhof Deutsche Altertumskunde III, p. 22.

не мали доброї слави в античній літературі і Страбон просто зве Арістея брехуном (XIII 1. 16). Але в сучасній науковій літературі були висловлені гадки, що Арістей міг із скитськими караванами побувати в середній Азії і там зібрати свої відомості.¹⁾ В усякім разі його поема на довго стала джерелом відомостей про далекий північний схід і має подекуди, виключивши поетичні прикраси, признаки певности. З його відомостей користав і Геродот та й переховав найбільше відомостей з сієї, страченої для нас поеми.

Геродот
мужісе

Геродот, що десь в середині V в. звiдав Ольбію сам особисто, як можна судити з його оповідання,²⁾ становить головне джерело про полудневу, правдоподібно — іранську людність нашого краю; непевности, що закидали йому ще в античній літературі (Плутарх написав спеціальний трактат про зловірність Геродота) і в новітній, находять собі що далі все більше потвердження, і тепер в науковій літературі певність Геродота, де оповідав він як свідок, не підлягає найменшому сумніву; що иньше, де оповідає він з переказів.³⁾

Геродот з переказів оповідає, що давніше чорноморський край займав кімерийський нарід, і звідти витиснули його Скити; він покликують ся на вказівки про них в місцевих топографічних назвах, на істнованне кімерийського Боспора (Керченська протока), Кімерийських бродів, Кімерийських стін, на могилу кімерийських царів на Дністрі, але його відомості (IV. 11—3) про сей нарід дуже бідні і він йому самому представляєть ся, здасть ся, в тім „кімерийським тумані“, що в Одисеї (XI, 14) окриває їх царство:

Там Кімерийці живуть, і їх місто, та й ціле їх царство
Хмарами вкутані вічно й туманом, бо яснеє сонце
Не поглядає на той край горячим промінням ніколи.

Се й не диво, бо самі грецькі осадники, коли почали на добре оселюватись на Чорноморю, сієї перед-скитської людности, правдоподібно, вже не застали.

Імя Кімерийців добре звісно з малоазійських джерел (жидівське Gimer, вірменське Gamir, в асирійських написах Gimirri);*) в грецьких джерелах знаходимо звістки про напади

*) Д. В. Мілер (Черты старины въ преданіяхъ и бытѣ Осетинъ с. 199) теж імя бачить в осетинськiм Гуміріта = велетень; сей факт вартий докладнішого вяснення.

Кімерійців, разом з тракійськими ватагами, в VIII—VII в. та їх володіння на малоазійським побережжю; але власне се широке розповсюдження імени наводить на гадку, що маємо тут якусь загальну назву, скорше географічну ніж етнографічну (подібно як се пізнійше було зі Скитами), і що в таким загальнім, не-етнографічним значінню се імя перенесено було чи Греками, чи може ще їх попередниками в чорноморській торгівлі — Фінікіянами і Карійцями на Чорноморє для означення перед-скитської людности.*)

До якого народу належала ся чорноморська людність перед скитська, годі сказати поки що; апіорно беручи, певну правдоподібність має гадка, що була то людність одноплеменна з сусідніми Траками, але не виключена можливість, що і то була людність іранська.¹⁾

Геродот звязує сей перехід Скитів в Чорноморські степи з міграцією Кімерійців до М. Азії в пол. VII в., що їх, мовляв, витиснули з Чорноморя Скити. Він каже, що Скитів витиснули і за Аракса (себ то Яксарта, тепер Сир-Дарі) їх соплеменники Масагети, додаючи, що так оповідають і Греки, і самі Скити, але при тім наводить оповідання Арістея, що звязував сей рух з рухом в середній Азії: Арімаспи потиснули Іседонів, що зай-

267x

*) Деякі, як Мілнгоф, ідуть так далеко, що взагалі заперечують існування якоїсь кімерійської (навіть в вище сказанім значінню) людности на наших Чорноморю і вважають її результатом комбінацій Арістея й інших, що тим витисненням Кімеріїв з північного берега Чорного моря в Малу Азію хотіли об'яснити собі прихід їх сюди, а знову боротьбу Скитів (Саків) з Масагетами, що в дійсности мала місце на полудень від Каспійського моря, перенесли на північ від нього, і на тім пункті утворилась історія приходу Скитів в наші степи — Müllenhof Deutsche Altertumsk. II. 26. Проти цього гіперкритицизму можна вказати — перше, що перед-скитська людність існувала в Чорноморщині дійсно, як то доводить археологія, друге — що нема поводів заперечити, мовби ватовп Масагетів не міг викликати міграції іранської людности і в Європі і в Азії; гіпотеза про прихід Кімеріїв з північного побережа в Малу Азію для того і могла з'явитись, що там знали чи чули якусь аналогічну перед-скитську людність. З усім тим оповідання Геродота про погоню Скитів з Європи за Кімерійцями, розуміється, зістать ся комбінацією учених Греків. Його поправляють так, що Кімерійці мовляв дійсно прийшли в М. Азію, витиснені Скитами, тільки не через Кавказ, як у Геродота, а через балканські землі, і там прилучились до них товариші їх малоазійських походів Тракійці (Meyer Geschichte des Alterthums I с. 544) але й ся поправка не багато додає імовірности.

няли, як правдоподібно об'ясняють, землі на полуд. схід від Тянь-Шань і тим самим потиснули іранську людність в басейні Яксарта (IV. 12—3). Се об'яснення скитської міграції має всяку імовірність за собою. При теорії європейської правітчини Індоевропейців се був би поворотний рух Іранців на захід. Що до часу то по гадці Геродота сей рух мав би стати ся десь в II пол. VIII або поч. VII в., але се датованне оперто на тім об'ясненню скитського нападу на Малу Азію, мов би вони уганяли за Кімерійцями, тому і не має значіння; в дійсности, ся міграція могла бути й старшою та тягнути ся довший час.*) Але дуже можливо, що натиск східніх Іранців на своїх західніх земляків дав рівночасно себе знати і в Європі і в Азії: находом одних скитських орд в наші степи, других — звістних під іменем Саків в Малу Азію подібно як і пізнійше — в II в. бачимо знову новий рівночасний натовп іранських орд в наших степах і в Азії. Слідом сієї старої міграції Скитів зістала ся пам'ять про частину орди, що відстала й зістала ся на сході — десь за Уралом, про неї згадує Геродот (IV. 22).

Чорноморська степова людність, як вона угруповалась після сього руху, представляєть ся у Геродота так**): на схід від Танаіса (Дона) живуть Савромати, нарід споріднений з Скитами, але осібний від них; на захід від Танаіса жне нарід скитський, що поділяєть ся на чотири племена: між Танаісом і Терром (невісною річкою на схід від Дніпра) мешкають Скити царські *Βασιλῆται*, „найсильнійші й численнійші Скити, що иньших Скитів уважають за своїх рабів“. Між Терром і Пантікапом на 14 днів дороги (на лівім боці Дніпра) живуть Скити-кочовники, „що нічого не сіють ні орють“. Між Пантікапом і Гіпанісом (Богом), по обох

*) З скитської генеалогії, поданої Геродотом (IV. 5), виходило-б, що Скити уважали себе автохтонами (выводили себе від доньки Борістена), і се могло-б вказувати на дуже давню міграцію, та не знати, о скільки докладно переказав сю легенду Геродот.

**) Розміщення вичислених у Геродота народів на сучасній мапі дає непереворені трудности, бо деяких річок, названих у нього, ніяк не можна вгадати; про се багато писано, але без певних результатів; напр. не відомо, чи Пантікап був на правім, чи на лівім боці Дніпра (одні бачуть в ній Іугулець, иньші Конку). Терра представляв собі Геродот так, що він витекав із Дніпра, десь повнизше порогів, в р. Гіпаквир, а ся текла в Чорне море. Мені здаєть ся, з Геродотового оповідання виходить цілком ясно, що Скити-Орачі мешкали по обох боках Дніпра, і Пантікап мусів бути на лівім боці (IV. 18 і 53).

боках Дніпра живуть Скити - хлібороби (*Γεωργοί*), їх осадити тягнуть ся з заходу на схід на три дні дороги, а на північ треба плисти 10—11 днів Борістеном (Дніпром). На верхнім Богу (правдоподібно — на середнім, бо Геродотові відомості про сі ріки так далеко не сягали) сидять Скити - Орачі (*Αροτῆρες*), „що хліб сіють не на свою страву, а на продаж“.*)

Окрім сих чотирох народів, що становлять скитський нарід в тіснійшій значінню слова, Геродот зачисляє ще до Скитів: Алязонів, полудневих сусідів Скитів - Орачів, на середнім Богу і Дністру, і еленізованих Скитів (*έβντες Ἑλληνες - Σκῦθαι*) Калліпідів¹⁾ на нижнім Богу і Дністрі; вони відрізняють ся від інших Скитів (розуміти — кочовничих) тим, що сіють і їдять хліб і городину, з рештою мають звичаї скитські: людність анальоґічна з *Μεξέλληνες* ольбійського декрета Протогена, що мешкали в околицях Ольбії.²⁾ На заході скитська територія простягала ся до Дунаю (Істра) (Герод. IV. 17—21, 100—1); правда, у Геродота ціла просторонь на захід від Бога становить прогалину, без жадних звісток, але мусіла вона мати скитську людність і звалась „давньою Скитією“. На північ далі живуть вже народи не-скитські: Неври на північ від Дністра і Бога, Людоїди (*Ανδροφαγοί*) та Черноубрані (*Μελάυχλαινοι*) далі на схід від них. В Таврії заховалась давніша, перед-скитська людність (Таври); т. зв. Скільяк пізнійше (в IV в.) каже, що східню частину Кримського півострова займали Скити, але Геродот ще їх не знає.

Крім сього територіяльно-культурного поділу Скитів, Геродот знає ще генеальогічний: від трох синів першого чоловіка Таргітая, що родив ся від Зевса і дочки Борістена, Ліпоксея, Арпоксея і Коляксея пішли скитські роди Авхатів, Катіарів і Траспіів, Паралятів, при тім рід меньшого — Параляти уважав ся старшою династією. Здасть ся, що ся легенда належала лише до

*) Уже з огляду на те, що відомості про Дніпро у Геродота не йдуть далі порогів (чи властиво не доходять і до них), насовуєть ся питання — чи знав він дійсний початок Бога, чи не уважає він початком то місце, до котрого плавали Богом, або чи не приймав за той початок якогось з його притоків. Дійсно, у Геродота Бог має всего дев'ять днів дороги, тим часом як на Дніпрі і до порогів рахує він 14 днів. До сього прилучаєть ся ще й те, що відомості у Геродота про верхівя Бога і Дністра дуже поплутані і недокладні; очевидно, верхівє Дністра представляв він собі просто на північ проти його устя, при тім далі на північ від верхівя Бога (IV. 51 - 52).

племени царських Скитів і поділу його на коліна; імена їх у Геродота більш не виступають, аж пізніше стрічаємо подібні назви народів.¹⁾ При тім Геродот зазначає (IV. 6), що Скити називають себе Сколотами, по імені царя; Скитами-ж їх звуть Греки.*)

Цікаво, що у Геродота назва Скитів обіймає всі народи, підвласні „царській“ орді; се само наводить на гадку, що деякі з сих народів зачисляно до Скитів на основі їх політичної, а не етнографічної приналежності, отже назва Скитів не має чисто етнографічного значіння, хоч і не була не-етнографічною цілком, бо говорить ся за мову і звичаї скитські.

Геродот дає лише деякі неясні вказівки що до національності Скитів: він каже, що Савромати говорять мовою скитською, з певними відмінами, і споріднені з ними (по легенді їх родили Амазонки від Скитів), далі — зазначає деякі подібності Скитів до Масатетів і говорить, що иньші зачисляють Масатетів до Скитів (I. 201, 215). В новійшій науковій літературі багато говорено і перечено в сій справі, зачисляно Скитів і до монгольської або взагалі північної, урало-алтайської родини, бачили в них і Словян і Германців, нарешті — мішаннну арийських і монгольських елементів. Спостереження над мовою Скитів і споріднених їм Сарматів, ті звязки, які лучать їх між собою, а з другого боку — з сучасним одиноким останком іранської людности в сих краях — кавказькими Осетинами, та деякі характерні ознаки скитської культури промовляють сильно за тим, що ми маємо тут головню іранську людність, хоч і з чужими домішками, отже — що іранське племя, влившись ся одним потоком на полудень і полудневий захід в Азії, другим потоком довго розтекало ся в чорноморських степах, в виді Скитів, Сарматів, Язигів, Алянів і ще дрібніших народів.²⁾

Передо всім зазначимо, що етнографічна близькість Сарматів зі Скитами не підлягає сумніву: окрім слів самого Геродота, маємо ще й иньші вказівки: сліди іранства в мові (особливо в особистих іменах), подібна культура і стиль виробів, подібний похоронний обряд виступають однаково і в часи скитського і в

*) Імя Скит уважають лише стягнуною формою імени Сколотів. Вивід обох імен досі не давав ся. проби об'яснити в іранських пнів khud — skud (= „стрільці“) див. у Мілзгофа D. A. III с. 112 і 120, теж Tomaschek Sitzungsab. т. 116 с. 778.

часи сарматського панування. Тим часом про спорідненість Сарматів з іранськими народами маємо безпосередню вказівку, переказану давніми авторами — Діодором („кольонія в Мідії, осаджена коло Танаїса і названа Сарматами у народів“ II. 43) і Плїнієм („Сармати, як кажуть, галузь Мідян“ VI. 7). Спостереження над невеликим числом перехованих скитських слів і імен та варварських імен, що приходять в грецьких чорноморських написах з скитсько-сарматських часів, виказали багато подібностей з мовою іранською, і найближше — з осетинською (вказу нпр. що наросток ксаіс скитських імен є не що иньше як іранське khshaia — пан, володар). З другого боку виразні сліди стичности між східно-фініськими мовами і осетинською показують, що ся іранська людність колись сягала значно дальше на північ (так імена металів — срібла, міді, стали, олова в осетинським спільні у них з східними Фінами, Пермяками, Вотяками, і взяті у сих останніх, тим часом як знов цілий ряд слів в сих мовах мають свій початок в іранських пнях.¹⁾ Скитсько-сарматські археологічні пам'ятки, що носять печать варварської штуки, мають в своїх формах; в виборі тем і в цілім характері виконання багато спільного з іранською штукою (особливо в зв'язаних фігурах, з їх схематизмом і конвульзивними, напруженими формами). Нарешті сюди-ж ведуть деякі подібности і в побуті, і в віруваннях (про них будемо говорити низше), хоч тут, розуміється, далеко трудніше відрізнити своєнародне від того загального, що характеризує найрізніші народи на подібних, початкових ступенях культурного життя. Сума сих фактів і аналогій робить певним, що в наших степах були іранські елементи в скитський період, і то як в підвласній людности, так і в зверхній скитській орді. Але вразом антропологічні досліді виказують мішану людність (виступає короткоголовий тип побіч давнього довгоголового). Яка була та друга раса не знаю. Дуже можливо, що в скитській людности була певна домішка і урало-алтайських елементів. Взагалі, що окрім Іранців ще якісь иньші народи крились під загальною назвою Скитів, се можливо, тільки їх не можна ближше вказати; поки що можемо констатовати елементи іранські. Культурні та археологічні студії можуть з часом ближше пояснити сю справу.

Геродот та й иньші грецькі письменники, очевидно, ближше знали і в своїх оповіданнях про Скитів взагалі головню мали перед очима кочових східних Скитів, і особливо ту головню орду, що панувала над иньшими і зветь ся у Геродота царською (тим

пояснюють ся деякі суперечности Геродота.*) Говорячи про Скитів взагалі, він представляє їх кочовою, воєвничою ордою, з суворими звичаями і з деспотичним устроєм. Скити сі живуть зі своїх стад і кочують з своїми, поставленими на возах, житлами; не мають ані міст, ані кріпостей (IV. 46, 127). Молодший о півстоліття від Геродота Гінократ в своїх оповіданнях про Скитию ще докладнійше представляє сей кочовий побут: Скити не мають домів, а живуть в повстяних будках, поставлених на чотириколісні або шестиколісні вози і уряджені як хати, з двома або трома відділами; такий віз тягнуть дві або три пари волів, і в тих будках сидять жінки з дітьми при переїздах, чоловіки-ж їдуть верхи, за ними йдуть слідом стада овець, корів і коней. На одному місці вони перебувають, поки худоба не спасе паші, тоді переходять на иньше місце. Вживають варене мясо, пють кобиляче молоко, їдять кобилячий сир. Мясо варять в мідяних казанах, подібних до чаш.**)

Звичаї Скитів суворі й воєвничі; одиноку съвятощ становив виставлений на стосах прутя старий залізний меч, символъ бога війни; така съвятощ була в кождім окрузі, і правлячи жертви, виливали на сей меч кров жертвенної худоби і людей: з сотні взятих на війні в неволю жертвовали одного, і виливши кров на меч, розрубали й розкидали тіло навколо. Скит пив кров першого вбитого ним на війні ворога, а голови вбитих приносив до царя, і лише той, хто виказавсь такою головою, мав участь в здобичи. Шкури з голів ворогів (скальпи) уживались як окраси кінського убору; ті, що мали їх більше, шили з них собі часом цілі плащі (цікаву паралелю сьому звичаю стрічаємо в сучасних осетинських переказах***); таким же способом уживалась часом

*) Він напр. представляє Скитів (IV. 46) чистими кочовниками (як і Гінократ), тим часом як сам оповідає, що деякі скитські племена живуть з хліборобства; говорить про їх відчуження від чужоземських звичаїв, особливо грецьких (IV. 76), тим часом знаємо від нього про елементарних Скитів — Калішідів і т. и.

**) Такі казани, як чаші на підставці, в скитсько-сарматських могилах нераз дійсно трапляли ся: сей казан, очевидно, ставивсь серед огнища й обкладавсь багатєм; цілком подібні казани істновали у сибирських народів.

***) Нарт (богатыр) Созрыко перемиг нарта Елтагана і обскальпував. Приїхавши в аул (село), він зібрав дівчат та молодниць і сказав: пошійте мені кожуха з шкір з голів і усів. І побачили молодиці, що Созрыко виніс шкіри від голів і усів; одна каже: се шкіра з мого

і ціла шкура ворогів на різні воєнні прибори; з найбільш же визначних ворогів Скит робив чашу з черепа, і такі чаші, часом оправлені в золото, уживались з особливою пишою (IV. 64—5). Хто вбив найбільше ворогів, той мав найбільшу честь і подвійну порцію вина на публичних пирах; хто не вбив во- рога, не мав зовсім в них участі, і се уважалось найбільшою ганьбою (IV. 66).

Звістки за релігію Скитів досить неясні, Геродот уживає грецьких назв для скитських божеств і тим, розумієть ся, лише затемнює справу. Найбільш поважав ся біг-опікун домового огнища — Табіті (Геродотом прирівняний до грецької *Ἑστία*); найбільшою присягою було — присягати тим божеством, і непра- ведна присяга тим опікуном царського огнища уважалась пере- ступом проти царя, бо зтягала на нього недаску богів (IV. 59, 67, 127); сей культ домашнього огню, що заховав свої сліди в поглядах сучасних Осетинів, стоїть в звязку з загально-іран- ським культом огню (саму назву звязують з пнем *tar* — го- ріти).*) Крім того Геродот виразно каже про культ землі — Апі (порівн. латинське *Ops*). Біг *Γαίθωρος*, прирівняний Геродотом до Апольона, в одній італійській написи прирівнюєть ся до Апо- льона, але заразом і до Мітри, персидського бога сонця; та сю напись декотрі вважають фальзифікатом.¹⁾ Про решту названих у Геродота богів (Зевса — Папая, небесну Афродіту — Аргім- пасу, Посейдона — Тагімасада, Арея і Геракля) трудно що не- будь сказати ближше.

Святощів жадних у Скитів не було, окрім згаданих мечів. Худобу жертвували, удушуючи її, потім ліпші кусники вареного мяса кидались, як присвячені богу (IV. 60).

Докладні звістки дав Геродот за похоронний обряд, спе- ціально що до скитських царів. Тіло царя, каже він, після того як обвозили його, для віддання почеси, по всіх підвластних на- родах, ховали у викопаній в землі камері, разом з ним одну з жінок, також слуг, коней, що найліпше з худоби і золоте на- чинне (срібла і міді не уживають вони зовсім) і насипали могилу

батька, нинша: се шкіра з усамн його брата; третя: се шкіра з голови його чоловіка — В. Мілер, Черты старины въ сказаніяхъ и бытѣ Осетинъ с. 196.

*) Д. Мілер в згаданій розвідці про осетинські звичаї вказує на особливе поважання до ланцюха, що висить над огнищем; ним кленуть ся; викинути чайсь ланцюх за двері — найбільша образа (с. 205).

як найвище. По році справляють поминки: п'ятдесят найліпших слуг і 50 коней забивають і випхавши половом розставляють коней навколо могили на палях, а слуг на сих конях, як би на сторожі (IV. 71).¹⁾

Сі царські могили, по словам Геродота, були в місці званім Террос, до котрого Дніпром можна було плисти (і де з нього втекала та річка Террос). Се цілковито згоджуєть ся в фактом, що як раз коло Дніпрових порогів знайдено кілька великих могил з похоронним обрядом цілком подібним до оповідання Геродота. Друга славнозвісна група подібних могил існує коло Керчи. Обидві групи могил не мають певних дат, а в означенню їх часу на основі стилю і техніки виробів поодинокі учені розминають ся між собою на кілька століть. Вагагілі досі не можна було напевно сконстатувати похорону, щоб належав спеціально до Геродотових Скитів; як зауважено — тут скитсько-сарматська культура становить одну нероздільну цілість.²⁾

Державний скитський устрій, як я вже згадував, має характер деспотичної монархії. Царю служать не раби, а кому з Скитів він звелить; і сих царських слуг, як ми бачили, ріжуть десятками на його могилі. Коли цар захорує, ворожбити об'ясняють звичайно, що причиною була несправедна клятва богом-опікуном царського огнища якогось чоловіка; коли сей вирікаєть ся, заяву ворожбитів перевіряють вороженням иньших ворожбитів, і тоді карають або того обвинуваченого, рубаючи йому голову, або тих скомпрометованих ворожбитів, палячи їх, при чім цар карає смертю й синів їх. Царі рішають, як видно, всі справи своєю волею. З оповідання про похід Дарія у Геродота (при всій його легендарности) виходить (IV. 120), що у Скитів було рівночасно кілька царів (а то три), правдоподібно — належали вони до трох згаданих колін, і цар з коліна Паралятів (IV. 5—6, пор. 71 і 120) був головним.

Слідів якогось організованого культа, або якоїсь верстви жерців не видно, окрім тих ворожбитів, дуже численних, що ворожили на палічках і кусничках кори.

Тава була орда, що панувала в Скитії. Правдоподібно, була вона числом незначна супроти підвласних народів: так, мабуть, треба розуміти слова Геродота, що скитський нарід уважають дуже численним і zarazом самих властивих Скитів рахують на дуже мало (IV. 815). Власть царів сієї головної орди розтягала ся в полов. V в. на всю територію від Дунаю до Дону (IV. 119); на північ у Геродота їх власть іде до Дніпрових порогів, він

каже, що людність Герра — то крайній нарід, підвласний скитським царям (IV. 71). На захід від Дніпра, як ми бачили, він уміщує крайні скитські осади на верхнім Богу і Дністрі, але по всякій правдоподібності їх треба умістити на середнім Дністрі і Богу. Далі на північ седіли по Геродоту не-скитські народи. На них тепер кинемо оком.

На північ від верхівя Дністра уміщує Геродот Неврів; озеро, що з нього витікає Дністер, мало бути границею Скитів і Неврів (IV. 51). Але, що відомости Геродота не сягали далі середнього Дністра і Бога, то й ці означення ми не можемо приймати за докладні. Дальше на північ за Неврами Геродот не знає вже ніякої людности (IV. 17). Про самих Неврів мав він дуже недокладні, більш казкові відомости, сам не дуже надавав їм віри: що кожний Невр кілька день до року буває вовком, що в їх землі виплодилась сила змії, а ще до того найшло в пустині, так що мусіли вони емігрувати (очевидно — на якийсь час) в землю Будинів. При таким стані Геродотових відомостей про Неврів не можна надавати особливого значіння словам його, що Неври мають скитські звичаї (IV. 105). Важніша негативна сторона його відомостей, що виразно відрізняють Неврів від Скитів (IV. 51, 119).

Слова Геродота про скитські звичаї Неврів давали повод деяким ученим зачисляти і їх до скитського племені,¹⁾ тим часом як інші відрізняли їх і бачили в них Словян; тепер сей погляд має багато прихильників,²⁾ і треба признати — має за собою значну правдоподібність. В імені Неврів бачать звичайно славянський пенъ нур (порівнюють з тим Нур — доплив Буга і Нурську землю); згадану вище легенду про вовків звязують з славянською вірою в упирів — вовкулаків. Признаюсь, що для мене більш важним здасть ся географічне положенє Неврів, бо відповідає території словянської правітччини, і їх не-належність до Скитів у Геродота.

Півнійші відомости про Неврів дуже бідні, властиво не дають нічого.*)

*) Згадка Плівія (IV. 12, 88 — Neuroe) правдоподібно, а Мелі (II. 1 — Neuri) — цілком певно — мають свій початок в Геродоті (Міленгоф III с. 46—7, Шафарик I § 10. 2. 6), а принадлежність до них

Географічно на туж словянську територію припадають Андрофагі, бо у Геродота мешкають вони на середнім Дніпрі (IV. 18); може їх страшна характеристика була причиною, що їх приналежність до Словян і взагалі до індоєвропейської родини має далеко менше оборонців, ніж Неврів, і їх з більшою охотою уважають за Финів. Геродот оповідає за них, що се нарід „окре- мий і цілком не скитський“ (IV. 18), що „з усіх людей вони мають найбільш дикі звичаї, не мають понятя правди і ніякого закону; вони кочовники, убирають ся подібно до Скитів, але мову мають осібну, і лише вони одні з тутешніх народів їдять людей“.¹⁾ Їх відділяє від Скитів простора пустиня, а за ними вже „правдива пустиня, і ніякого народу, скільки відомо“ (IV. 18).

З сього бачимо, що відомости Геродота за сей нарід дуже неясні; правдоподібно, характеристика його основана на самих виводах з імени, що знов в своїй основі мало якусь легенду або етимольогічне непорозуміння.*) Пустиня, що ділить Скитів і Андрофагів, з'явилась по всякій імовірності з того, що на Дніпрових порогах уривалась комунікація, зносили в середнім Подніпров'ї ішли иньшим, сухим шляхом, і в відомостях повставала прогалина для країв вище Дніпрових порогів. У Птолемея на сю придніпрянську територію падає імя Амадоків, що мешкають під горами тогож імени і мають місто Амадоку, пристань на Дніпрі (III. 5 § 16, 25 і 28); ся звістка про Амадоків має свій початок у псевдо-Геліяніка,²⁾ що користав з давніх джерел, і є певна правдоподібність думати, що маємо тут властиве імя Геродотових „Людодів“.**)

У всякім разі на середнім Дніпрі трудно припустити якусь иньшу людність крім словянської.

Ναζαροι Птолемея (III. 6 § 25) не є певною (пор. Ναζαρον (вар.: Ναζαρον) місто на р. Каркиніті), ще менше Neriuanі Географа Баварського (Шафарик I § 10. 2. 5), так що ми властиво маємо тільки голе імя, що не має якогось більшого значіння.

*) Порівняти сучасних „Самоїдів“ — імя се очевидно має тойже корень; що імя Лопарів „Сам“, західних Финів „Суом“, а з того виїшли люде, що себе самих їдять!

**) Як ні певне Птолемеїве угруповання географічних імен взагалі, тут пристань Амадока на Дніпрі, здасть ся мені, є певною точкою опори. Томашек толкує Амадоки — санскр. āmād, āmādaka — що їдять сирове м'ясо (Sitzungsber. т. 117 с. 8, т. 128 с. 98); се толкованне дуже добре б підійшло до Геродотових „Людодів“.

Далі на схід, за Андрофаґами, у Геродота наступає територія „Чорноубраних“, *Μελαγχλαῖνοι*, деєь на вододілі Дніпра і Дону; про них Геродот каже лише, що то нарід не скитський, але має скитський побут і носить чорну одіж (IV. 20, 108). Не вважаючи на те, що Геродот називає сей нарід не скитським (подібно як і Савроматів), є поводи бачити в нім споріднений нарід іранського кореня: серед ріжних кочових народів, що виступають пізнійше в околицях Ольвії, бачимо Савдаратів, і се імя є не що як Геродотові Чорноубрані (по осетинськи саў — чорний, дараєє — одіж, та — наросток многого числа).¹⁾ Діон Хризостом оповідає, про мешканців Ольвії, що вони носили чорне убранне, перейнявши се від „скитського народу *Μελαγχλαῖνοι*“ (в околицях Ольвії тоді жили Савромати). Досить правдоподібно, що ті Чорноубрані Геродота становили частину савроматського народу, відтисненого далі на північний-захід від головних осад (може навіть — рухом самих Скитів). *Melan allei: est sarmati.*

До Словян деякі учені зачисляли ще Будинів Геродота. До сього спонукувало їх імя, споріднене з словянським пнем буд або вод і звістка Геродота, що Неври, тікаючи від змій, перейшли в край Будинів: з сього виводять, що Будини в дійсности мешкали в сусідстві Неврів, а потвердження до того знаходять в *Βωδινοί* під горою *Βωδινόν* або *Βουδινόν*, Птолемея (III. 5 § 15 і 24), уміщуючи сих коло Дніпра.²⁾ Але Геродот уміщує Будинів на північ від Савроматів, отже в басейні Дона та Волги, а при тім міг мати якісь відомости певнійші, бо знав за грецьку факторию в їх землі — деревяне місто Гельон. Отже теорія словянської народности Будинів основана на таким громадженню можливостей на можливостях (нпр. припускають, що був иньший нарід подібного імени коло Дніпра), що може мати тільки дуже гіпотетичний характер. *Βωδινη.*

Ми задержались тут коло північних сусідів Скитів, бо для них Геродот служить головним, а часом — виключним джерелом. По сим відступі вертаємо ся до степової кочовничої людности і її дальшої долі. Ми бачили звістки, що Скитів виперли в чорноморські степи кольонізаційні перевороти передньої Азії; сей напір з Азії трівав і далі, заостряючись від часу до часу і прибираючи тоді характер вибухів, та впливав на дальші зміни в залюдненню наших степів. З другого боку мінялось становище тих

орд, що мали зверхність над иньшими. Вище було зазначено, що за Геродота чисельно незначна „Царська“ орда, чи ще менше — коліно Паралатів панувало над всею степовою людністю від Дону до Дунаю, і при тім імена Скитів і Скитії прикладають ся до всіх народів, що йому підлягали. З переменою зверхности мінялись і етнічні назви степової людности (бувши в ґрунті річи властиво політичними). Сі дві обставини об'яснюють нам дальші переміни в колонізації наших степів і в їх номенклатурі.

Sarmat.

Могутність скитської орди, описана в оповіданнях Геродота, стояла ще в V в. міцно; одначе вже почавши з другої половини сього віку можна помітити, що ся орда відступала під натиском на неї зі сходу; се виявляєть ся в розпросторенню савроматських орд на захід: у Геродота їх східню границю становить Дін, у Гіпократа — значить в кінці V на поч. IV в. — вони вже мешкають наоколо Меотийського озера (De aere 24), виходило-б отже, що вже по обох боках Танаїса. Докладнійше се виникає з другого, молодшого письменника IV в., т. зв. Скіляка: у нього за Скитами, що займають східню частину Таврії, сидять Сармати (*Σαρμάται*), по обох боках Танаїса. Можливо, що й роспросторенне Скитів в Таврії, згадане у Скіляка, а незвісне з Геродота, сталось по Геродотових часах, під натиском зі сходу. В усякім разі з тих звісток виходить, що вже в IV в. Скити були витиснені з своїх східних країв, що як раз були областю зверхньої, головної орди — „Царської“. В звязку з сим, правдоподібно, стояло, що останній промінь скитської сили й могутности блиснув в другій половині IV в. вже на західніх границях Скитії, розумію Скитське царство Атея, відоме нам тільки з причини його війни з Філіпом македонським. Страбон (VII с. 3, 18) догадувавсь, що до його держави належала більшість варварської людности між Меотидою і Дунаєм; знаємо, що він воював з сусідніми тракійськими народами та грецькими побережними містами (Істрополем, Византиєю) і тут прийшов до конфлікту з Філіпом; в сій війні Атея побито, і сам він наложив головою.¹⁾ Так само нещасливо закінчилась для Скитів війна з Лізімахом в 313 р., коли вони разом з Траками були союзниками чорноморських міст в їх повстанню проти нього.²⁾ По тому і ся західня скитська держава тратить значінне й зникає під дальшим натиском Сарматів зі сходу, Траків і Бастарнів з заходу і півночі.*) В оповіданню Поліена, що може належати не піз-

*) Томашек — Sitzungsberichte т. 128 с. 98 висловив дуже інтересний здогад, що Саї Протоґенового декрета, (в околцях Бога) мають

нійше як до другої пол. II в., Сармати вже займають чорноморське побережжя, і скитська держава в східній Таврії стоїть поруч них на підряднім становищу.*) В ольбійській декреті Протогена, що датують III або II в., бачимо західні степи в руках нових орд — Саїв, Тісаматів, Савдаратів, між ними Скити виступають як одна з менш важних орд і разом з Тісаматами й Савдаратами, боячись нападу Скірів і Галятів, хочуть найти собі захист за стінами Ольбії. В часи християнської ери і пізнійше — у Страбона, Овідія, Діона Хризостома, Сармати виступають як головна орда на всім просторі від Меотиди до Дунаю, зайнявши місце Скитів,¹⁾ і Діодор в своїм оповіданні про Скитів (II. 43) поясняє, що Сармати, виведені Скитами з Мідії, по довгих літах розмножившись, зруйнували і в пустиню обернули більшу частину Скитії, викинувши її людність.***) На тлі тих же обставин, коли Сармати мали цілковиту перевагу над Скитами, оповідає свою (фантастичну) історію про скитських приятелів Лукіан в Токсариді (39—41).

Дуже правдоподібно, що й сей новий натиск іранських орд був наслідком переворотів в передній Азії, котрі дали себе знати zarazом і в землях на полудень від Каспійського моря.²⁾ Натиск сей трівав дуже довго. Коли перші симптоми його могли ми констатувати вже в V (найдалше в IV) в., то викликаний ним рух тягнув ся кілька століть, поки нові народні потоки не витиснули зовсім сю іранську людність з наших степів. Про залюдненне сїєї степової території після розпросторення сарматських орд, коли вони досягнули вже Дуная, головним джерелом служить Страбон. Він писав десь коло 18 р. по Христі, операвши ся на відомостях, які дали римські війни в чорноморських краях I в. перед Христом, але його оповідання далеко менш докладне ніж Геродотове, і що головне — терміни „Скити“ і „Сармати“ в його устах не мають виразного значіння, так що й до

назву від *kshaia* отже Царські, *Vxetlurci* Геродота; се зовсім відповідало б тим колонізаційним перебігам, тільки мені сей вивід здасть ся непевним.

*) Polyaei Strategicon VIII. 56; дехто (напр. з недавніх Латишов — Исследованія объ исторіи и государ. строе Ольвіи с. 88) закидають неважність сьому оповіданню; одначе обставини, як вони в ній представлені, здасть ся, вказують на добре джерело.

***) Оповідання Діодора про Скитів є наукова комбінація і не має великої цїни, та сей натиск Сарматів на Скитів був сьвіжою подією.

нього можна приложити в певній мірі слова Плінія: імя Скитів все переходить на Сарматів і Германців, і ся стара назва прикладасть ся все до найдалших народів, що живуть майже невідомими для иньших людей (IV. 25).

Просторонь між Дунаєм, де сарматські орди стикали ся з Гетами і Бастарнами, до Дону займають у Страбона сарматські народи: Язиги, „Царські“ (*Βασιλικοί*) і Урті (*Ούρτοι*); між Дніпром і Доном живуть Роксоляни (*Ροξολανοί*), за Доном Сармати без ближшого означення, Аорси і Сіраки — народи, що пізнійше обняла, разом з иньшими, загальна назва Алянів (VII. 3. 17; XI, 1 і 5, 8). Далі на схід, за Каспійським морем — „східні Скити“.

Якась „скитська“ держава зацілила була в східній Таврії — в кінці II в. вона упала в боротьбі з Мітрідатом VI, покликаним Херсонесцями на поміч проти сих Скитів.¹⁾ Страбон каже, що сей край і сусідні землі на північ від Перекопа до Дніпра звались Малою Скитією. В оповіданнях Овідія поруч з Сарматами виступають теж Скити, і Страбон каже, що на Дунаю теж була Мала Скитія (довго потім ся назва прикладала ся до теперішньої Добруджі). Між вичисленими у нього народами бачимо Геродотову „Царську“ орду; у Плінія Авхетів (пор. Геродотових Авхатів).²⁾ Се все показує, що давнійша „скитська“ людність не зникла, лише сховала ся під новою назвою головної орди, як давнійше під іменем Скитів могли перебувати всякі різноплеменні підвластні народи. Під натиском Сарматів одні могли посунутись на полудень або на північ; иньші розбились, і сформувались на томісь нові племена; з під старих етнічних назв виринули нові; в результаті етнічний склад людности змінився далеко менше, ніж номенклатура.

Етнографічні відомости про Сарматів дуже бідні: з одного боку — скупі на них наші джерела, друге — при недокладности етнографічних відомостей самих географічних письменників сарматського періоду з їх оповідань трудно вибрати те, що з усею певністю можна приложити до Сарматів.

Передо всім що до імени; воно значно ріжнить ся що до форми: у грецьких письменників *Σαρμαται*, *Συρμαται*, у латинських *Sarmatae*; його об'ясняють з іранських пнів *sar* (володарь) + *mada* (жінка); се об'яснення о стільки правдоподібне, що зовсім відповідає двом иньшим назвам: Геродот каже, що Скити зуть савроматських жінок-амазонок *Οιδραται* (IV. 110)

а се об'яснюєть ся з арийських пнів *vīra* (муж) + *pati* (пан, володар),*) в грецьких же джерелах, почавши з т. зв. Скільяка, звуть ся Сармати *Γυναικοκρατοῦμενοι* — підвластні жінкам (fr. 70—1). Всі назви таким чином означали-б „людей, що правлять ся жінками“, „жінок, що правлять чоловіками“; вони завдячують свій початок, очевидно, особливому становищу жінок, що не пересесаджували все в будках, як скитські, а їздили й собі. верхи та стріляли з луків, як і чоловіки.

Подібно як і Скити, Сармати представляють ся переважно кочовниками. Страбон каже, що ся степова людність здебільшого кочовнича, тільки подекуди займають ся вони потроху хліборобством; коло Дунаю і Меотиди він спеціально згадує за таку хліборобську людність (VII. 3, 17, XI. 2, 1 і 4). Кочовників описує він подібно, як Гіпократ Скитів: вони возять повстані будки на возах і переходять зі своїми стадами з місця на місце. Се воєвничий нарід, славний в кінній війні; їх їздці мали шеломи й панцири — шкіряні або металічні та уживали до бою списи, луки та мечі (Страбон і Тацит про Роксолянів);¹⁾ вигляд таких тяжко узброєних їздців маємо ми в образах Язитів на римських барельєфах колюмни Марка Аврелія і на керченських фресках, де представлено війни з сусідніми варварами; варварські їздці мають часом тільки короткі кіраси, часом довгі, низше колін, ушиті твердими плитками халоти, так що мусять сидіти на конях по жіночому. По словам Повзанія (II в. по Хр.) Сармати, за браком заліза, дуже штучно виробляли свої панцири з плиток, нарізаних з кіньських копит (такі панцири з рогових або кістяних плиток стрічають ся дійсно в розкопках);²⁾ та і для списів і стріл з тієїж причини уживали кістяні вістря. В убранню Сарматів античні письменники зауважали повну подібність з персидським убраннем.³⁾ Вони носили широкі сподні, і взагалі одіж їх була широка, фалдиста. Мали довге волосє, були біляві (flavi), з суровим і диким виглядом. Про мову наведено вже вище слова Геродота, що Сармати говорили мовою подібною до Скитів. Про релігію маємо дуже скупі відомости: є звістка про поважанне огня і меча, але не знати, чи се не перенесенне звісток про Скитів, як і оповідання Амiana про культ меча у Алянів.

Що до політичного устрою, ми не маємо вказівок чи натяків на якусь більшу політичну організацію, що обіймала-б цілу ко-

*) Сам Геродот хибно об'яснює: *οἶος* — муж, *πατά* — вбивати.

човничу людність на цілім просторі наших степів. Навпаки, маємо згадки про більше число сарматських династій (scythici у Тацита Ап. VI. 33, пор. *οχυροὶχοι* в декр. Протогена). Тому відповідає й велике число етнографічних груп, на які розпадалося сарматське плем'я. Так крім згаданих вище етнографічних груп — Язигів і Роксолянів знаємо Кораллів коло Дунаю в I в. по Хр., в ольбійських написах бачили ми Саїв, Тісаматів і Савдаратів (Мелянхляйнів), не кажучи за старі скитські імена Царських, Ургів (?), Авхетів, в східніх краях — Яксаматів, Аорсів, Сіраків і т. в.

У Страбона на правім боці Дніпра виступає нарід Язигів; безперечно — тоді се була головна орда в сих краях. Та вже в серед. I в. по Хр. вандрує вона далі на захід, в дунайські краї, де зайняла землі між Дунаєм і Тисою: се Язиги Переселенці (*Μετατόται*) Птолемея (III с. 7).*) Від часу міграції Язигів Роксолянська орда займає перше місце в наших степах і судячи по звісткам про їх війни з Римлянами і напади на Мізію¹⁾ та по відомостям географів,²⁾ виходило-б із того всього, що перед міграцією германських народів Роксоляни становили переважну народність в придніпровських степах і далі на захід. Імя їх, як з значною правдоподібністю виводять з іранських мов, є не що як „Білі Аляни“ (сучасне осетинське *Ḫre* — білий;³⁾ прикметник — білий дуже часто служив у кочевих орд для розрізнення одної частини народу, одної одноплеменної орди від другої. В декреті Діофонта звать ся вони Ревксіналами (*Ρεϋξινάλοι*).

Поруч з сими Білими Алянами виступає вже у Плінія просто імя Алянів (*Alani et Roxolani*). Але тільки пізнійше імя Алянів прибирає ширше значіння і заступає давнійшу загальну назву Сарматів. Аліан Марцелін (IV в.) оповідає (XXXI. 2. 13): „за Доном залюднюють безмірно просторі скитські пустинні Аляни, названі по імені гір; помалу ослабивши сусідні народи частими побідами, вони, як і Перси, передали їм і своє імя“. Китайські (хинські) літописи теж знають сей факт в передній Азії: кочовничий нарід *Yan-t'ai*, що мешкав в краях на схід від Каспійського моря і далі на захід до *Ta-tsin* (Римської держави) і залежав від кочовників Согдіани, за часів династії Хан (163 перед Хр. — 196 по Хр.) прибрав імя *Alanna* і став незалежним.⁴⁾ У Птолемея бачимо в Європі Аланів (*Ἀλανοὶ Σκύθαι*) — III. 5, 19) і в

*) Пньша частина Язигів у нього, разом з Роксолянами, над Меотією (III с. 5, 19) — то, здасть ся, простий анахронізм.

Азії (*Alavoi Skuthai* VI. 14, 9). Отже дійсно десь в I—II в. по Хр. „Аляни“ стало збірним іменем для різних кочовничих — головню або може й виключно іранських народів, що мешкали по обох боках Каспійського моря, та обняло останки кочовничої скитсько-сарматської, кажучи клясичною термінологією, людности наших степів. Лукіан (II в. по Хр.) каже, що Аляни мають однакову зі Скитами мову, однаково убирають ся, тільки інакше носять волосє (стрижуть ся).¹⁾ Аміан, сучасник їх війни з Гунами, описує Алянів як кочовників, що не знають ані домів, ані хліборобства, живлять ся мясом і молоком, живуть в возах, і де знаходять добру пашу для своїх стад і кінських табунів, отаборюють ся, уставляючи свої вози колом; вони одначе мають звичаї і побут культурнійший від Гунів, гарні з себе, бльондинувати (*crinibus medicriter flavis*), мають легку зброю; дуже воввничі і свободолюбні: всі у них рівно благородні і судями вибирають вони найбільш уславлених на війні. Дальші уваги Аміана про алянську культуру будять певні підозріння своєю подібністю до Геродота, хоч самі по собі нічого не мають в собі неможливого: у них нема більшого похвалання, як убитим чоловіком; шкіру убитих вони уживають на окраси для коней; крамів і сьвятощів не буває жадних, але встромлюють в землю голий меч і шанують його як Марса, опікуна околиці; ворожать палічками (XXXI. 2, 18—24). Коли ми згадаємо, що під іменем Алянів виступає по части, або й переважно та сама людність, що перед тим фігурувала під іменем Сарматів, а ще перед тим — під іменем Скитів, то нічого не буде в тім дивного, що певні прикмети повторяють при описи тих чи інших. Питання тільки, чи Аміан взяв ці прикмети з дійсного життя, чи з Геродота по просту.

Алянське імя на якийсь час панувало на просторі від Дуная до Межиріччя (за Аральським морем), але не довго: в II—III в. по Хр. з заходу витискає кочовничу іранську людність германська міграція, зі сходу в III напірає гунська орда; під напором її та інших орд, що слідом посунули нашими степами на захід розбила ся алянська група: європейські Аляни, відірвані від азійських, розбились. Частина їх прилучаєть ся до вандрівки Вандалів і Свевів 406 р. і з ними разом закінчує їх аж в північній Африці, друга по упадку гунської держави переходить границі Візантії й осажуєть ся в Нижній Мізії, частина зі-

*) *Τεξαιρις ἢ Φιλία* 51; славний белстрис мусів тут взяти дійсні подробиці.

стасть ся в прикавказьких степах, і останки її, загнані в гори, заціїли до сього дня в маленькім Осетиньскім народі,¹⁾ а знову иньша — в Криму, де ще в середні віки істнувала алянська людність.²⁾ Сим розбитем і витисненнем Алянів закінчуєть ся історія іранської людности на нашій території.

Тим часом як на степових просторах нашої території протягом якої тисячки літ, аж до II—III в. християнської ери панують кочовничі і на-пів кочовничі народи, найправдоподібнійше — іранського племені, в краях гірських, карпатських бачимо і групу народів найправдоподібнійше — як і їх полудневі наддунайські сусіди — тракийської родини, родини, колись сильної й широко розповсюдненої по обох боках — європейським і малоазійським — Чорного моря, але непривітною історичною долею зведеної до незначних слідів в теперішніх винародовлених і зроманізованих Волохах. На жаль, відомости наші про сю подунайську і особливо — карпатську людність ще далеко біднійші, ніж про степову, і біднійшають в напрямі з полудня на північ.³⁾

Відомости про наддунайську тракийську людність маємо з V віку перед Хр.: на чорноморським побережю між Дунаєм і Балканом седіли Кробізи і Терізи (на полудень від Кробізів); вище по Дунаю, за Янтрою (Атрис) седіли Іети, „найхоробрійші й найсправедливіші між Траками“ (Геродот).⁴⁾ Дунай становив тут границю між Траками і Скитами, але здебільшого лише. Вже Геродот, кажучи, що за Дунаєм починаєть ся „властива стара Скитія“,⁵⁾ натякає, що в дійсности осаді скитські вже й тоді переходили за Дунай в пізнійшу Малу Скитию (Добруджу). З другого боку — іетські осаді переходили за Дунай; бодай в IV в. тут, на лівім боці Дунаю, воював з ними Олександр Македонський, тут була „Іетська пустиня“, де трохи не пропало військо Лізімаха (313—281) в поході на іетського короля Дроміхайта; сама держава сього Дроміхайта була на лівім боці Дунаю, в теперішній Валахії.⁶⁾ Але іетські осаді сягали й далі на схід, коли прийняти (і се дуже правдоподібно), що Тіратети Страбонівих часів були придністрянські Іети, може відірвані від решти свого народа бастарнським клином. Страбон уміщує їх між Іетською пустиннею й кочовищами Язитів (VII. 3 § 17), а Пліній, кажучи про залюднений Тіратетами острів на Дністрі (IV. 26), говорить, очевидно про усте Дністра.⁷⁾

На північ від Іетів, на Мароші (*Μαρισος*), значить — в теперішнім Семигороді сидять у Геродота Ататирси, нарід, по його словам, близький Скитам,^{*}) але з тракийськими звичаями. Зауважену Греками близькість Ататирсів до скитських сусідів можна толкувати близькістю тракийського народа до Іранців взагалі, але Ататирси належали з усякою правдоподібністю до Траків. Перехована у Стефана Византийця ільоса поясняє, що Ататирсами звали Греки Травсів,¹⁾ а тракийський нарід Травсів знаємо в Родопах (Траками виразно зве їх Лівий — XXXVIII. 41. 6); на приналежність Ататирсів до Траків вказують і деякі побутові подробиці (як мальованнє шкіри). Пізнійше на їх місці виступають Даки: з II в. перед Хр. (у Юстина — XXXII. 3. 16) маємо уже звістку про їх боротьбу з Бастарнами; тракийська народність Даків не має сумніву,²⁾ і з цілою правдоподібністю можна прийняти, що се нове імя покрито Ататирсів, а може й інші сусідні тракийські народи, наслідком якоїсь політичної переміни.³⁾

В I в. перед Хр. Іети й Даки сполучились в одну політичну цілість — сильну державу Бойребісти (Бурвісти), що дала себе знати страшними походами наоколо, між иньшим зруйнованнєм Ольбії й иньших грецьких кольоній аж до Апольонії.⁴⁾ Розпавшись по його смерті, ся іетсько-дакийська держава набуває знову великої сили в кінці I в. по Хр. під рукою Декебала, талановитого організатора і політика, що в союзі з иньшими сусідніми народами розпочинає боротьбу з Римом (в 80-х рр.); вона йшла для нього щасливо на початках (за Доміціана), але відновлена Траяном, по тяжких напруженнях закінчилась руїною дакийської держави (коло 106 р.) і заснованнєм на її місці римської провінції Дакії, кольонізованої ріжноплеменним людом з иньших провінцій.

Провінція Дакия, як її описує Птолемеї (III. 8), обіймала край між Тисою, Дунаєм, верхнім Дністром і Серетом; тим часом як чорноморське побереже себ то грецькі кольонії, як Тіра, Ольбія, зачисляло ся до Нижньої Мізії. Головним огнищем римської кольонізації й римського житя була долина середнього Маріса (Мароша) і Сама (Самош). Приналежність до Римської держави карпатського згір'я і тим більше — закарпатських країв була більш або цілком номінальна. Як далеко сягали на північ рим-

^{*}) В переказаній ним грецькій легенді Ататирс, Гелон і Скит були брати — сини Геракла (IV. 10).

ські укріплення, досі не виявлено докладно. Останки римських граничних валів бачать в земляних валах Галицького Поділя (в рові між Збручом і Дністром) і в Бесарабії, в двох великих „Троянових“ валах, що рівнобіжно протинають межиріччя Прута і Дністра,¹⁾ але римський початок цих валів все ще гіпотетичний, і вони не поставлені в зв'язок з якоюсь системою римських укріплень. Римська окупація Дакиї тривала трохи більш як півтора століття: Дакия все зіставалась відокремленим передовим укріпленням Римської держави (від Панонії її відділяла територія Язитів між Дунаєм і Тисою), і коли в середині III в. в особливою силою розпочались напади на Римську державу сусідніх народів, Авреліан, для улешення оборони, постановив вирікти ся сеї провінції; римську і романізовану людність виведено в Тракію і Мізію, Дакию полишено (274)²⁾, а щоб імя її не пропало, утворено нову провінцію Дакию на правім боці Дунаю, в Мізії.

Аж по унадку давньської держави за Траяна виступають дрібніші прикарпатські народи; на жаль, Птолемей, головне джерело, в розміщенню прикарпатських народів наробив великої плутанини, що годі віднайти їх дійсне розміщення.³⁾ Від верхів'я Висли на схід сидять у нього *Ἀνάρτοι, Ἀροίηται, Σαβῶχοι, Πευγύται, Βίεσσοι, Κοιστοβῶχοι, Καρπιανοί* (III. 5 § 20, 8. § 5). З цих народів більш інтересні для нас остатні три. *Беси* сидять під „Карпатськими горами“, що припадають у Птолемея на верхів'я Дністра і Сяна; чи сидять вони на полудневім чи на північнім боці гір — такої докладности від Птолемея не можна жадати. *Койстобоки* (*Costoboci*) седіли на схід відти; у Птолемея се імя повторюєть ся двічі, розділене Дністром і Певкинськими горами (Карпатами); з сього б можна виводити, що седіли вони по обох боках гір, але можливо припустити й комбінування двох звісток про те саме; у всякім разі вони на полудневім згірю Карпатів були. *Карпи* (*Carpi*) — імя, очевидно, зв'язане з назвою Карпатів*) — теж двічі згадують ся у Птолемея (*Καρπιανοί* і *Ἀρπιαι*), в обох разях далі на схід, в сусідстві Бастарнів і Тиратетів (III. 5 § 24 і 10 § 13) — деєь ніби коло Дністра і Прута, хоч знов імя Карпатів у Птолемея прикладаєть ся до західньої їх частини, коло верхньої Тиси, і для того деякі учені тут уміщують Карпів. Сі три народи виступають під час Маркоманських

*) Про імя Карпатів (виведене з цегр — крутитись, завертатись) Томашек Die alt. Thraker т. 131 с. 91.

війн (Бесі і Койстобоки) і по них (Карпи), як герої пограничних війн і розбійничих нападів на римські землі.

Найменше з них звісно за Бесів, вони згадують ся тільки як учасники Маркоманської війни, як і Койстобоки. Але за Койстобоків знаємо більше: що вони запускали ся в далекі походи, заходили в Ахайю та Македонію, грабуючи, кілька силі (165 р.). З одної написи знаємо й ім'я їх короля — Піспора.¹⁾ Напади їх мабуть були причиною, що коли Вандали під час маркоманських війн прийшли в Дакию — шукати осад, то римський намісник напустив їх на Койстобоків, і Вандали дійсно побили їх й опановали їх землю, і після того за Койстобоків не чуто.²⁾

Не так легко відчепились Римляни від Карпів. Перший датований їх напад на Мізію маємо з 30-х рр. III в., але з оповідання Петра Патриція, що належить до тих же часів, бачимо, що Карпи уважали себе спеціалістами до таких нападів і уважали себе ще ліпшими (*κρείττορες*) від славних тоді на тім полі Іотів.³⁾ При нагоді брали вони участь і в походах Іотів. Филип Араб і Авреліян звісні своїми перемогами над Карпами; останній по своїй перемозі осадив частину їх на римських ґрунтах.⁴⁾ Розпочате ним пересадження Карпів на римські землі довершено за Галерією й Діоклетіяном: по якійсь близше нам незвідній війні решта Карпів — цілий нарід їх (разом з Бастарнами) переведено на римські ґрунти (імовірно — в Панонію й Мізію); тим способом звичайно задовольняв тоді Рим докучливих сусідів, і перехід Карпів та Бастарнів був мабуть скорше добровільний, ніж вимушений.⁵⁾ Можливо, що на се вплинув і натиск чорноморських Германців на карпатські краї, а може й натиск Слов'ян на північній згірю Карпатів (взагалі історія колонізації карпатського згір'я тих часів для нас майже не існує). Після сього тільки при кінці IV в. згадує Зосим (IV. 34) якихось Карподаків, що разом з ватагами Гунів і Скирів пробували перебітись за Дунай — може се були останки тих паннонських осадників?

Про національність сих карпатських осадників маємо лише кілька натяків. Передо всім вони становлять північний край тракійської колонізації подунайської й семигородської — се наводить на гадку, чи не були й вони Траками? І се, дійсно, потверджує ряд фактів і натяків. Ім'я карпатських Бесів повторяє ім'я Бесів тракійських коло Родопа; назва Карподаків могла б натякати на споріднення Карпів з Даками. Ім'я короля Койстобоків Піспора має характерний наросток, що в формі поріс

наводив
карпат-
кменів

повторяєть ся в численних тракийських і дакийських іменах.*) Особливо-ж важним здаєть ся мені факт, що Птоломей вчисляє в Карпатах і на верхнім Дністрі й Сереті ряд осад з закінченем дава (*dava*),¹⁾ характерним наростком дакийських осад, що виступає й по иньших тракийських землях.²⁾

Сі й деякі дрібніші обставини роблять дуже правдоподібним здогад, що та карпатська людність належала до тракийської родини. Иньший, досить розповсюднений погляд, що то були Словяне, не має під собою ґрунту (хйба тільки, що пробовано толкувати імена сих народів з словянських слів, але з великими натяганнями); проти сієї гадки промовляють особливо койстобоцькі імена (і то переказані в написи, поставленій Койстобоком таки, отже мусять бути передані вірно, а тим часом вони звучать цілком не по словянськи).

Як далеко на північ сягала ся тракийська колонізація, чи виходила вона за границі гірського карпатського пояса, не можна сказати: сліди її на північнім згірю досить неясні. Тут від дуже давніх часів, як я згадував, могла вона стрічатись із словянською колонізацією. Бастарнський клин розірвав на якийсь час сю стичність, хоч ледво чи по цілій лінії. Потім перші симптоми словянського похода дають себе знати як раз на сій підкарпатській території, хоч вони й не дуже певні (розумію Певтіntерову мапу — про се з рештою низше).

Про побут і культуру сих народів не маємо спеціальних звісток; можемо взяти хйба з відомостей при иньших Траків (Гетів, Даків etc.).

Була різниця між деякими полудневими, приморськими тракийськими племенами, що рано присвоїли чужі культурні впливи, і північними, що довго заховували малокультурний, примитивний побут. Між ними ще в історичні часи відомі були осадн на палях, а коло Дунаю згадують ся „трольодіти“ (мешканці печер). Але істнували тоді у Траків вже й міста, й замки. Переважало житє пастуше; дуже люблено польованнє. Суворий побут Траків був ши-

*) Див. про сей наросток у Томашка Sitzungsberichte т. 131 с. 21, тез Моммзена op. с. с. 207. Се-ж імя Піепора, пригадує Даc(i) Peto-rogіani на Tab. Peutingeriana (як справедливо зауважив ще Цайс с. с. 697, Томашек — Die alt. Thr. т. 128.108), і може навіть є то помилка замість Pіerogіani; себ значило, що Костобоки = Даки; сі „Петопорові Даки“ сидять на малі вже на східнім згірю Карпатів, на лівім боці Дністра.

роко відомий, рівнож їх надзвичайна воевничість, охота до бієк і повна зневага смерті. З тим разом ішло славне тракійське п'яництво (звичайно виходили вони на підпитку до бою) й непорядність в відносинах чоловіків і жінок — ознаки ще неунормованого, енергійного народу. З диких прикмет кидало ся Грекам в вічі широко розповсюджене (і у Іетів і у Агатирсів-Даків) татуїрованне (*στίζοι, picti*). Агатири славлялись богацтвом золотих окрас. Мала славу і тракійська зброя взагалі. Широко розвинена була пісня; не кажучи за звістних на тім полі полудневих Траків, про Агатирсів оповідаю, що у них закони укладають ся в піснях, для памяти; іетські послі виходили з кітарами, граючи на них (*κίθαρίζοντες*). З духовного кругу широко звістна була віра Іетів в нестертність: Іети-невимираки (*ἀθάνατίζοντες*) — було звичайним їх прозвищем; ся віра, що дуже вражала Греків з їх слабо розвиненими гадками про посмертне істнованне, стояла в звязку з культом Замолксиса, бога умерших і заразом бога відновлення життя в природі. При похоронах чоловіка забивали найулюбленішу жінку — се служило заразом докором тим жінкам, що зістовались живі. Жерці мали великий вплив; політичне відродженне за Бойребісти доконано впливом головного жерця; вони й пізнійше — до упадку держави заховують першорядний політичний вплив. Виглядали Траки на погляд Греків білявими і червоनावими (*λευροί*); вигляд їх на різьбах Траянового стовпа зовсім пригадує Скитів чорноморських різьб і — Германців Аврелієвого стовпа: теж довге волосє і бороди, тойже склад лица, подібне убранне (штани, фалдисті, короткі сорочки, плащі). Численні побутові подібности, які можна знайти між Скитами й Траками, поясняють ся, як сказано вже, етнографічною близькістю сих зближених між собою географічно й етнографічно галузей індоєвропейської роднини.¹⁾

Ми бачили вище, що прикарпатські народи в значних масах були винищені за римських часів або переведені на римські землі. Семигородська людність була в значній мірі романізована і разом з римськими кольоністами виведена за Авреліана в близші римські провінції. Се все мусіло дуже значно ослабити тракійську людність карпатських країв, звести її вже тоді до незначних останків.

З рештою коло сих семигородських останків обертаєть ся румунське питанне. Як відомо, що до утворення волоської національності витворились в останніх десятиліттях два погляди: оден твердить, що волоська людність Семигорода, сього гнізда воло-

ської національності, зложилась з пізніших вільних і невільних (переведених Болгарами) емігрантів з балканських земель, з романізованих Траків балканських, бо романізована людність римської Дакії була виведена звідти в III в. в Мізію; другий стоїть на тім, що останки романізованих Даків заховались в семигородських горах і тут намножившись, утворили ту численну волоську людність, котра починає звідти (в XII—XIII в.) вилитись в краї нижнього Дуная. Посередній погляд, признаючи існування останків романізованої людности в Семигороді, уважає їх незначними, а пізніше зміцнення поясняє пізнішими міграціями романізованих Траків з балканських країв. Погляд сей має найбільше правдоподібности за собою.

Між ті карпатські — тракийські та степові — іранські народи на поч. II в. перед Хр. клином втискується нова міграція — бастарнська. Етнографічна приналежність її неясна. Тацит в класичнім своїм устуні про Бастарнів вагається, не знаючи, до якої раси їх зачислити, — до германської чи до сарматської, і знаходить в їх мові та способі життя більше подібности до Германців, хоч знову неохайність цього народу і особлива покорність старшині промовляє йому против цієї гадки, і він знаходить собі розгадку у впливі мішаних шлюбів з Сарматами (Germ. 46). На сій основі в Бастарнах бачили германський нарід, з певною примішкою сарматських елементів чи культурних впливів; сей погляд переважає в науковій літературі¹⁾ і він, дійсно, ще найбільше має правдоподібности за собою, бо окрім Тацита ще й Страбон (вправді обережно: *σχεδόν τε καὶ αὐτοὶ τοῦ Γερμανικῆς γένους ὄντες* — VII. 3 § 17) і Пліній (IV. 14), отже письменники тих часів, коли вже вміли розрізняти Германців, зачисляють їх до Германців.

Інші знову бачили в них Кельтів, або мішанину кельтських ватаг з германськими, звідси виводячи й саму їх назву.²⁾ Дійсно, декотрі письменники (Полібій, Лівій, Плутарх) звуть їх то Бастарнами, то Кельтами, на нижнім Дунаю є деякі сліди кельтизма, в хоротрафії*) а ольбійський декрет Протогена говорить про грізний напад Галатів і Скирів. Але Кельтами в грецькій літературі часто звано Германців, особливо — нім ближше з ними познайо-

*) Нпр. Кіперт вказує на місто Noviodunum, на Дунаю, недалеко дельти (Ptolem. III. 10 § 11).

мили ся і навчили ся відріжнити, й імя Скірів — германського народу готської іруни, що в згаданім ольбійським декреті виступає разом з ними, власне промовляє за правдоподібністю, що в Бастарнах маємо ми передові ватаги германської міграції, котра розпочала ся більшими масами аж пізнійше.^{1)*)}

Дуже-б важним фактом для історії сїєї бастарнської міграції був той ольбійський декрет, коли-б він був датований (і в додатку — коли-б не було ніякої непевности, що сї Галати — то Бастарни), але що є та непевність, і в означенню часу його виходять як раз із етнографічних обставин, датуючи то III, то II віком, то й мусимо для вияснення бастарнської міграції звернути ся до інших джерел. В них Бастарни вперше з'являють ся р. 180, коли їх закликав до помочи проти своїх ворогів Филип II македонський.²⁾ Вони виступають тоді на лівім боці Дунаю, й звичайно приймають, що вони десь коло того часу прийшли туди, бо звуть ся в II в. ще „приходнями“ (*ἐπιήλυδες*);³⁾ розумієть ся, се не давнє прибуте можна було-б собі розуміти різно, але то важно, що під час боротьби Олександра В. і його наступників з Гетами на Дунаю, Бастарнів ще там не чути.

Ближші відомости про них маємо з I віку. Передні їх ватаги займають дунайську дельту — „острів Певку“,⁴⁾ і з того звуть ся Певкінами; північні сидять на східнім згірю Карпатських гір, що від них у географів II—III в. по Хр. звуть ся Певкинськими, Бастарнськими горами; на північнім заході вони притикали ся до своїх земляків — Германців, на полудневім сході — до придністровських Тірагетів. З поодиноких їх племен (*φῶλα*) Страбон крім Певкінів згадує на ймення ще Атмонів і Сидонів.⁵⁾

Вовничі і неспокійні Бастарни були дуже немилими сусідами взагалі, й спеціально для Римської держави, нападаючи на сусідні землі;⁶⁾ вони пригадують тим своїх карпатських сусідів — Карпів і мали туж долю. Імператор Проб вивів їх 100 тисяч, разом з ватагами Готів і Вандалів, і оселив десь в Тракії, де вони, як зазначає історик, стали вірними підданими Риму. За часів Галерія переведено їх разом з Карпами знову, може бути ціле племя Бастарнів, як переведено тоді ціле племя Карпів, принаймні — Бастарни зовсім сходять після того з історичної сцени.

*) Прокопій (De b. G. I, 1) навіть називає Скірів готським народом, але ся звістка нічого не варта, бо разом з ними називає він готським народом і Алянів.

Я вже вище згадав, що в Протогеневім декреті виступають Скири; з рештою Скирів згадує Пліній (IV. 13), і з його звістки (досить загальної) виходило-б, що вони мешкали коло нижньої Висли; на тій підставі їх уважають східно-германським племенем, що одною частиною своєю рушило разом з Бастарнами, а другою емігрувало разом з іншими іотськими народами, півнійше; в зв'язку з сим бастарнський похід був би початком східно-германської міграції, передовим полком її.¹⁾ Але як би там не було із Скирами і Бастарнами, одначе східно-германські маси рушили значно пізнійше і перші звістки про них ідуть аж з 2-ої пол. II в. по Хр. — з Маркоманських війн (від 164—5 року), що в певній мірі самі були результатом сього руху. Юлій Капітолін, оповідаючи про сії війни, каже, що різні народи, вперті дальшими варварами (себто з півночі), вимагали тоді у Римлян, аби вони їх прийняли на ґрунт, і відгрожувались инакше війною.²⁾

Дійсно, між народами, що шукали собі ґрунтів в Дакнії, згадує Діон вандальський нарід Асдинтів (Dio Cass. LXXI, 12), а між учасниками війни, окрім сусідів, стрічаємо Вандалів і Віктофалів.³⁾

Еміграція ся виїшла з басейна Одера, залюдненого східно-германськими народами, т. зв. іотської ґрупи. В I—II в. виступають тут Іоти (коло Висли; деякі німецькі історики уміщують їх навіть на правім боці, але на се нема ясних вказівок), Вандалі (на Ельбі і далі на схід) і дрібнійші коліна — Руґи, Скири, Герули, Туркілінґи, Тайфали, Віктофали, Лемовії.⁴⁾

Притиснені зі схода Слов'янами, що безпосередно притикали до них на балтійським побережі і в басейні Висли, а з заходу своїми західніми земляками, ся іотська ґрупа мусіла шукати виходу для розмноженої людности в міграції на полудень. Слов'янський натиск мусів тут мати не малу ролю; проти сеї гадки вказувалось, що мов би заперечував то напрям іотської міграції — на схід, одначе іотська міграція йшла не на схід властиво, а на полудень, а той факт, що для іотських виходнів не знайшлося ніде по дорозі місця, й вони вискочили аж на чорноморське побереже — не дуже пожадане місце для осад, показує, що вся територія на північ від нього була вже тісно залюднена — людністю слов'янською.

Історія сієї іотської міграції майже зовсім незнана. Як бачили ми, вже в середині II в. по Хр. деякі ватаги з східно-

германської групи мандрують на полудень, в простори середнього Дунаю; сею дорогою пішли Вандали, пізніше Гепіди, Лангобарди, і Йордан цитує сучасника вандалської міграції Дексіпа, що Вандали з понад океана мандрували цілий рік на свої нові осаді — задля великого віддалення (*Getica* XXII); скорше можна-б було дивуватись, коли-б дійсно ся міграція перевела ся протягом року. Готи взяли більше на схід. Про майдрівку їх оповідає Йордан (гл. 4) більше як про Вандалів; та єї відомости, як і взагалі все, що оповідає він про історію Готів незалежно від античних джерел, представляє в себе наукову як на той час (або по теперішньому — псевдо-наукову) комбінацію устних переказів готських в відомостях античних письменників, і користати ся в неї треба дуже обережно.

Передо всім треба піднести, що самий факт сїєї міграції Готів з над балтійського моря, цілком суперечний з тенденцією історії Йордана, чи властиво його джерела Касіодора — звязати Готів з Гетами; очевидно, він був переказаний в народній традиції, так що замовчати його не можна було. Сей факт потверджується звістками про готські осаді над Балтійським морем в I—II в. і не підлягає найменшому сумніву (кажу се в огляду на піддержану деkim в нашім столітї, особливо Яковом Грімом, ту стару теорію, що Готи — то давні Гети). В готській народній традиції переховались спогади про мандрівку неперехідними багнистими просторами — очевидно, поліськими, де на гатах провалилась сила людей; перебувши, Готи перейшли в край, прозваний ними *Oium*,*) але тут мусіли витримати війну з тубильцями (у Йордана *Spali*)¹) хоч традиція представляє сю боротьбу щасливою, але в дійсности мусіло бути инакше, коли Готи не зістались в сих привабних краях,**) а мусіли „спішити на край Скитії, над Чорне море“. Може бути, що відгомоном сих блукань були ті північні етнографічні назви, потім безпотрібно вплетені в легенду про Германариха — Чуди, Мери, Мордві, Веси (*Iord. c. XXIII*) (хоч іще правдоподібніше, що сї імена до Готів зовсім ніяк не належали). Крім Готів властивих мандрували разом з ними чи слідом за ними деякі иньші східно-германські народи — запевно се знаємо про Герулів, Тайфалів (*Зосим IV. 25*); учасники готських походів

*) Се толкують словом *ai* або *ae* — перерівана ріками країна.

**) *Delectatus magna ubertate regionum* — *Iord. c. 4*.

Уругунди*) могли бути кольонією Бургундів; інші дрібніші готські народи — напр. Скирів, Руїв — стрічаємо в Іотах тільки в Панонії, і не знати чи перебували вони перед тим на Чорноморі, чи прибули над середній Дунай просто з балтійського побережжя, як Вандали, Гепіди й инь.

Мандрівка з над Балтійського моря серед мочарів та безграничних болот східньої Європи мусіла тягнути ся не коротко, поки ті виходні, не знайшовши собі ніде притулку, опинились в чорноморських просторах, рідко залюднених сарматськими ватагами, ослабленими міграцією Язигів. Коло Дунаю застали Іоти Бастарнів — своїх правдоподібних германських свояків. З того що в готській традиції не переховало ся ніяких звісток про боротьбу з іранською степовою людністю, можемо догадувати ся, що при готським оселенню обійшло ся без великих війн; про долю Іранців не маємо ніяких відомостей: можлива міграція — до західних земляків (над Тису) і східніх (на Дін), і ще скорше — спільне пожитє.¹⁾

На нових своїх осадах Іоти дають вперше за себе знати конфліктом з Римлянами — в першій чверті III в.: цісар Каракал під час своєї подорожі в Азію 214—5 р. стрів на дорозі якісь готські ватаги і їх роспудив.²⁾ Розуміть ся — се тільки *terminus ad quem*, з якого не можна доміркуватись докладнішого часу готської кольонізації; повторяю — міграція Іотів мусіла зайняти довший час — при кінці деє II і на початку III в.

Більш як два століття переселили Іоти в наших степах, одначе відомости про се перебування їх досить бідні: знаємо про їх напади на Римську державу в III в., а з рештою — аж до гунського знаходу одиноким джерелом служить Йордан, з нього-ж не багато певного можна зачерпнути.**)

Знаємо, що Герули зайняли східні краї — над Местидою; Іоти властиві селили по Дніпру і далі на захід — до Дунаю і карпатського згір'я, поділяючись на східніх — Остроготів, инакше Ірейтунів (виводять з *grūt* пісок, мешканці піскува-

*) Народність взагалі близьше незвісна.

***) З огляду на сказане вище про відомости Йордана вони не можуть мати багато ваги. Його відомости про часи перед-гунські не йдуть далі невиразних ремінісценцій, а імена вибрані з народньої традиції і очевидно — доволно укомбіновані з античною традицією. Тим часом в науковій літературі, не вважаючи на сконстатовані недорічності, все ще не відважають ся виректи ся сих відомостей (Вітерсгайн, Пальман, Міленгоф, Дан і ин.).

тих степів) і західніх — Візіготів або Тервінгів (*triu* — дерево, лісові люде); назви ці мусіли бути давніми, коли в VI віці оповідалося про короля Остроготи з давніх, перед-гунських часів, але з'явилися вони, мабуть, вже на нових осадах, бо відповідали розміщенню цих осад в дійсності: Остроготи сіділи на схід — над Дніпром (може й у Криму, де зацілїли їх осадї й півнїйше), Візіготи на захід — між Дністром і Дунаєм, а півнїйше — вже, певно, по виходї Римлян з Дакиї, розпросторились і далї на півнїч — в семигородські Карпати: звідти вони витиснули Гепідів і Вандалів; як далеко готські осадї протягали ся на півнїч в Подніпрянщинї, не маємо ніяких вказівок. За Герулами на схід, в придонських і прикавказьких степах сіділи алянські народи (*Iord. c. 17, 22, 23, Ammian. 31. 3*).

В готській традиції, переказаній Йорданом, в сі давнїйші часи всі Юти — східні й західні мали становити одну державу, аж півнїйше Візіготи відділяють ся на осібно. Дїйсно, вже Тацит констатував у Ютів особливий розвій королївської власти (*Ger. 44*), і під час довгої вандрівки на полудень, серед боротьби з різними народами, могли сі германські ватаги сформувати ся в одну воєнну організацію, а знову при широкім розселенню по степових просторах мусіла знову ся консолідаційна сила з часом ослабнути.¹⁾ У Йордана в останнє всі Юти виступають в одній державній організації за часів короля Остроготи (*c. 17*), тоб то в середині III в., але що для нас сі датовання не мають значіння, тож констатуємо тільки, що сі часи політичної одности Ютів в традиції лежать далеко по заду, в легендарних часах, що безпосередно наступають по міграції.²⁾ Півнїйше (IV в.) бачимо королївську власть розвинену у Остроготів, тим часом як Візіготи розпадають ся на дрібнїйші групи, з вождями на чолї, що сучасник Амїан (*27, 5; 31, 3*) зве судями — *judices*.

Як я вже сказав, відомости про Ютів в старших джерелах маємо з їх походів на Римську державу.³⁾ В цих походах знайшов собі вихід їх войовничий запал, розвинений в війнах мандрівки; вони займають собою ціле пів столїтя, від другої чверти III в., та для нашої мети вистане коротенько про них сказати. Звістки про перші походи дуже скупі; догадують ся, що початком їх було зруйнування Істрополя на чорноморьськїм побережї р. 238. Напади мусіли бути дуже тяжкими, коли вже за кілька років потому Рим уложив з Ютами умову, і на основі її вони поберали річну платню (десь в р. 242—3). Правдоподїбно, що задержання сієї платнї було причиною великих спустошень, які

починили Іоти в Мізії і Тракиї кілька років пізнійше; цїсар Децій, що хтів положити кінець сям пустошенням, наложив сам головою разом з сином в битві (р. 251).¹⁾ Невважаючи на уложену наступником Деція угоду з Іотами, се було початком нових нападів Іотів, та про них ми знову маємо дуже скупі відомости. Бачимо, що частими нападами пустошать вони землі Балканського півострова, не задовольняючись ним, переходять далі за Пропонтиду в Малу Азію, а разом з походами суходолом розпочинають потім і морські; цікаво, що при тім Іоти показують ся народом цілком не обізнаним з морем: розпочинають свої походи на чужих кораблях та уживають чужих гребців і майстрів до будови.*) Учасниками сих походів виступають разом з Іотами й їх сусіди — Борани,**) Урутунди, Карпи.

Докладнійші вістки про сі пустошення маємо від 260 р.; іотські напади прибирають все ширші розміри, обіймають все більші території, спустошення тривають все довше, в міру того як Римська держава показуєть ся безспільною до їх повздержання. З розбійничих нападів вони починають вже приберати характер окупації. В останній великий похід 268 р. Іоти разом з ватагами Герулів, Гепідів, Бастарнів вибирають ся з родинами й рабами, так що тут, як справедливо зауважано,²⁾ зникала вже різниця між мандрівкою народу і походом для грабовання, і ми не можемо знати, чи то була проба міграції, чи тільки на довго замірений похід, коли вояки не відважались лишати своїх родин і господарств. Заносилось отже на нову міграцію Іотів і їх союзників, та сей великий похід, споряджений морем і суходолом (ціс. Клавдій рахує 2000 тис. човнів і 320 тис. мужа) закінчив ся нещасливо, германські ватаги понищено, а ряд енергічних імператорів, що розпочав ся Клавдієм, зміцнили сили імперії. До того прилучилось ще, що Авреліян покинув Дакію (274), перевівши її осадників в Мізію. Германські народи здобули собі новий колонізаційний терен, і туди мусїла звернути ся їх головна увага. Прикарпатські землі переходять головню в їх руки. Ми бачили, що решта попередніх осадників — Карпів, Бастарнів при кінці III в. переходять на римські ґрунта, як

*) Зосим I с. 31, 32, 34. Зазначаю се супроти досить розповсюдненого погляду на Іотів, як морський наїд, бо сей погляд служить підвалиною для різних виводів і протиставлянь їх „сухопутним“ Слов'янам.

**) Сей наїд теж цілком не звістний ближше.

я зауважив, тут правдоподібно мав вплив і сей новий германський натиск, а в прикарпатських землях і словянський. Та взагалі те, що діялось тоді на північ від Карпатів — для нас майже невідомо. Візити опанували семигородські Карпати, витиснувши Вандалів і Гепідів. Вандали з північного заходу опановують опорожнені Римлянами землі; крім них осаджують ся в колишній Дакії Гепіди, Тайфали, Віктофали.¹⁾ Війни, що провадили при тім еї германські народи між собою, переховались тільки в непевних ремінісценціях Йордана (с. 17, 22). Се все відвернуло сили сих народів від походів на Рим; в IV віку знаємо досить рідкі випадки війн їх з Римом. Правдоподібна відомість Йордана (с. 21), що був відновлений давній „союз“ Готів з Римлянами, на підставі його вони діставали від Римлян запаси (annonа), за то платили воєнною помочію.¹⁾

Тим часом як історичні факти вказували-б з кінцем III в. на західній напрям готських інтересів, натомість в легендарній традиції переказаній Йорданом, готські сили звернені на підбивання північних і східних сусідів, і тут перед гунським находом нечуваним світом мало засяти остроготське королівство Германариха — королівство дуже для нас цікаве, як би готські відомости про нього можна було взяти за чисту монету.

Крім Йордана говорить про державу Германариха ще инший, вже сучасний письменник Аміан (31. 3); він оповідає про нього, що се був войовничий король і з причини численних щасливих воєн був страшним для сусідніх народів, і зве його край просторим (late patentes) і родючим. В відомостях сих трудно найти доказ якоїсь незвичайної могутности, але в готській традиції держава сього останнього короля прибрала нечувані і зовсім неправдоподібні розміри. Легенда в тій формі, як ми її маємо у Йордана (гл. 23), літературно перероблена.*) Вчисляє попереду ресстр підвласних народів; між ними, по части так покрученими іменами, що й не пізнати, бачимо ряд финських народів басейна Волги — Чудь (Thiudos), Вєсь (Vas), Мерю (Merens), Мордву (Mordens)²⁾; далі, не задовольняючись сим, Германарих підбиває

*) Ся Йорданова легенда має в основі народній епос про Германариха, і він переховався поза ним в Едді (Völsunga-saga) і в різних літературних обробленнях (в Кведлінбурській хроніці й ин.), але сей епос мабуť уже в джерелі Йордана — у Касіодора перероблено, змодіфіковано розширено на основі иньших відомостей — літературних і устної традиції.

сусідів — Герулів, розпочинає війну з Венетами, що закінчила ся підбитєм їх всіх! литовські народи (Aesti), „що залюднюють предовге побереже Німецького океана“, закінчують реєстр підвласних народів, і Германарих „пановав над всіма народами Скитії і Германії, як своєю власністю“.

Сі останні слова дають об'яснення цілому сьому оповіданню: Германарих, „деякими предками справедливо прирівнюваний до Олександра Великого“, підбив собі всі народи Скитії й Німеччини, і відповідно до того легенда впакувала в реєстр підбитих всіх кого ино знала (як се було і в Олександровою легендою): ряд народів північних, що могли задержатись в традиції ще з надбалтійських осад і міграції, і полудневих сусідів.¹⁾ Цікаво одначе, що легенда при тім натякає про незалежність Візитотів, а оповідаючи про напад Гунів, нічого не знає про ту велику монархію Германариха, про ті підвласні народи, що мусіли відограти таку чи иншу роль при тім нападі. Не знає про них нічого й Ам'ян, оповідаючи про напад Гунів, і ми відповідно до його слів мусимо представляти собі дійсного, не легендарного Германариха войовничим королем просторих придніпрянських остроготських країв; в оповіданню Йордана можемо бачити згадку про війни з сусідніми народами — Герулами, Слов'янами, але не маємо підстави думати про якусь власть над численними народами, маючи перед очима міру дійсної власти Германариха — незалежність від нього Візитотів.

Супроти такої ілюзоричности великої монархії Германариха, розумієть ся, упадають і проби за помочю Йордана притягнути до готської держави деякі подробиці пізнійших скандинавських саг та з них витягнути звістки про готську державу на середнім Дніпрі, про столицю Германариха в „Дніпровім городі“ (Danparstad) — Києві і т. и. Сі звістки навіть при цілковитій категоричности та згоді з Йорданом не багато-б значили (бо показували-б, що Германарихова легенда в подібній версії була перейнята і сагами й Йорданом), а в своїм дійснім стані, коли маємо в сагах тільки дуже неясні згадки про „Дніпровий город“, „Дніпровські місця“ Готів, без найменшого натяку на середній Дніпер і Київ, та й то ще в версіях значно пізнійших — сі згадки саг не можуть дати нічого певного, і готська держава на середнім Дніпрі вістаєть ся не на чім не опертій здогадом або мітом.²⁾ Повторяю, ті реальні подробиці, які собі запам'ятала Германарихова легенда, зовсім не свідчать за особливу величність його держави.

Тим поясняється і слаба боротьба Остготів з гунським потоком, що заливає в IV в. іотські осаді.

Ми вже бачили вище, що міграція іранських народів на захід, скільки можемо її слідити, була результатом етнографічних переворотів в середній Азії, себ то натиску на іранську людність Межиріччя монгольських і турецьких орд східної Азії; під сим натиском уступала вона по часті на захід, по часті на полудень, доки потік східних орд не пробив ся через сю іранську греблю й не вилив ся в чорноморські степи.

Вже в давнійшій степовій людности, почавши від Скитів, як згадувано, могли бути урало-алтайські елементи, але ще не значні. Масова кольонізація починається пізніше. Першою ордою, що пробивається ся крізь іранську людність в нашу краї, була гунська. Під натиском її іранська кольонізація уступила остаточно на полудень, зоставивши тільки слабі сліди на своїх давніших осадах — одна частина сих європейських останків рушила на захід разом з Гунами і Германцями, друга втіснена в гори — кавказькі та кримські. Степи наші дістають иньших господарів.

Коли цілий історичний час аж до III в. по Хр. вони становлять арену іранської кольонізації, то почавши від кінця IV в. аж до XVII—XVIII — з певними перервами — наші степи стають краєм головно кочових орд турецької родини, з значною участію финських і монгольських елементів. Германська міграція була незначною інтермедією в сім процесі; важніше значінне мала кольонізація словянська, але й вона, як побачимо — була в порівнянні — теж тільки недовгим кольонізаційним вибігом в степи в спокійнійшій перерві між степовими бурями турецької міграції, що потім примушують сю словянську людність знову вертати назад.

Вихідною точкою сього нового міграційного процесу були степи Монголії й басейн Амура. — праріччя турецьких і монгольських орд. Довгий ряд віків минав, ніж міграційний імпульс, зроблений над Амуром, передавав ся по тих степових просторах на остатні свої периферії — подунайські рівнини, доки міграційна хвиля досягала сеї своєї границі. Але який етнографічний переворот мусів повстати на шляху сїєї світової міграції, і які ріжнородні домішки прибирав сеї самий міграційний потік по

дорозі! Коли одна частина орди рушала далі, а друга не йшла безпосередно за нею, в покинутих просторах розсаджувались зовсім сторонні етнографічні елементи, щоб потім поневолі взяти участь в дальшій поході. Вже ся одна механічна причина — *hoggor vasui*, що однаково значить в кольонізації, як в фізиці, мала величезні впливи, не кажучи за завойованне, примусові міграції, і всякі інші, спеціальні причини.

При браку значної культурної різниці найрізніші елементи — монгольські, турецькі, угорсько-фінські, іранські і хто зна ще які — втягали ся в сей вир, і для того докладне означення етнографічного складу деяких орд, мабуть, на завсіди вістанеть ся задачою не до розв'язання. Для нас, розуміть ся, всі орди інтересні в міру сього значіння в нашій історії. Побут їх на нашій території часом був дуже короткий — вони тільки переходили нашими степами; часом віставались вони тут на кілька століть. Через се одні мають більше, інші менше значіння в історії нашої кольонізації, культурній і політичній історії, хоч завсіди тільки негативне.

Попередні стадії сього міграційного процесу відомі нам дуже недокладно — головно з джерел хинських. В них вже за часи династії Чей (до 256 р. перед Хр.) згадуєть ся на півночі, в степах Монголії кочовничі, розбійничі орди *Hun-uo*, потім за часів династії Ган (163 перед Хр. — 196 по Хр.) — звані *Hung-nu*, *Xun-nu* — що по хинськи значить „нікчемні раби“ (правдоподобно — се згірдлива перерібка на хинське власного імени сього народа); сим загальним іменем хинські джерела означають турецькі народи на їх правітчині (а як деякі думають — ся назва була ширшою, обіймала й Монголію). Войовничі, неспокійні орди сі давались сильно в знаки сусідаж, і спеціально Хинцям, особливо коли в II в. перед Хр. орди *Xun-nu* сподучили ся в одну політичну організацію; вічні їх напади спонукали Хинську державу збудовати ті велетенські укріплення, що утворили велику стіну (вже при кінці III в. перед Хр.), загородити свою північну границю системою міст і кріпостей, а заравом, як потім Византия — шукати способів до ослаблення свого ворога союзами з його ворогами. В II—I в. перед Хр. сі *Hung-nu* були ще сильні потиснули на захід тибетські народи *Yue-tschi* і білявих *U-sun* (східних Індоевропейців, як думають) — подія, що, мабуть, відбила ся й на границях Європи рухом кочових орд на захід. Але в I в. по Хр. держава *Hung-nu* розбилась (може — не без впливу хинської політики) на північну й полудневу ча-

стину, і Хинська держава, опершись на полудневих, що признали її зверхність, і на інших сусідів — ворогів північних Hiung-nu, знищила в 90—2 р. їх силу й прогнала від своїх границь. Частина тих північних Хун-ну відступає далі на північ, в Алтайські краї, иньша під натиском сусідів рушає на захід.¹⁾ Сей факт справедливо вважають початком турецької міграції в Європу. В самих імени Hiung-nu бачили тих Гунів, що з'явилися в Європі в IV в. Сей погляд, висловлений ще в минулим віці*), має за собою, безперечно, значну правдоподібність.

Що гунська орда не була індоєвропейською, се видно з оповідань про вигляд Гунів, поданих Ам. Марцеліном, Аполінарієм Сідонієм та Йорданом. Хоч в таких обставинах перелякана фантазія грає важну роль, одначе в сих оповіданнях не тяжко пізнати реальні ознаки північно-азійської (финсько-турецько-монгольської, чи урало-алтайської) раси: темні, безбороді широкі тварі, що так само здавались чудними Індоевропейцям, як „коначі лица“ сих останніх Хинцям, що знов нічого дивного не зауважали в вигляді Hiung-nu. Марцелін (XXX 1. 2) каже, ніби Гуни натинали щоки дітям, аби в них не росло волосє (XXX 1. 2),**) і вони старіють ся безбороді, без жадної краси, подібні до евнухів, кріпкі членами, з товстими шиями, дивні фігурою, невеликі, подібні до недбало приподоблених до людської фігури паль. Йордан, повторючи се оповідання додає, що лица Гунів були страшенно чорні, якісь неформенні плячки, а не лица, з точками замість очей (гл. 24). Аполінарій Сідоній теж підносить сей „брак очей“, а при тім зауважає широкі щоки і наче придавлені носи, і се знов він толкує згодом, що гунським дітям спеціально притискають носи.²⁾ Звістки сучасників малюють Гунів типовими кочовниками, що ціле жите перебували на коні, вічно переходячи з місця на місце, страшні в кінній нерегулярній війні; в порівнянню з сими „сироядцями“, кочовники — скотарі і довці Алани були ще „житєм і побутом культурніиші“ (mitiores). Беручи гунський напад в звязку з тією вищеописаною міграцією Hiung-nu і дальшим походом турецьких і турецько-финських орд, не можна не признати найбільш правдоподібним, що в Гунах маємо перед собою передову орду того турецько-финського похода; чи гунська орда була чисто турецька і тільки

*) Desguignes Histoire des Huns, 1756. Він уважав їх Монголами. Такої-ж думки деякі й тепер.

**) Се, розуміть ся, хибне об'яснення безбородости.

підбила фінські народи та потягла їх ватаги за собою, чи мішана турецько-фінська (фінська з турецькими домішками, як декотрі думають), се тяжко сказати; доказом проти монгольства Гуннів виставлено те, що Монголи пізнійше вже висувають ся на захід, словянська-ж теорія¹⁾ не має за собою нічого окрім кількох подробиць, що можуть об'яснятись що найбільше — словянськими елементами в державі Атилі.

Вже в I—II в. християнської ери могли знати про Гунів в передній Азії, близько границь Європи, і звідти, мабуть, переніс їх помилкою Птолемей в околиці Дніпра (III 5 § 25).*) Одначе тільки від їх нападу на Іотів з'являють ся про них близькі вісти, і вони уміщують Гунів вже на північній сході і просто на сході від Дону.²⁾ Десять коло 370 р. Гунн знищили Алянів, що сиділи коло Меотиди і на лівім боці Дону, силу їх вирізали, иньших прилучили до себе і з збільшеними силами кинулись на Остроіотів.

Старий король Германарих стратив відвагу і не сподіваючись оборонитись, сам себе вбив, аби не бачити упадку держави; його наступник (Вітімер), притягнувши до помочи ватаги Алянів і Гунів, що не тримались головної орди, розпочав був війну, але як наложив головою, Остроіоти втратили охоту до дальшої боротьби і переважна маса їх рушила далі на захід, над Дністер (десь мабуть на середній, далі від моря). Також нещасливо випала проба боротьби і для Візіотів: Гунн обійшли їх міцний табор над Дністром, уряджений їх „судею“ Атанарихом, і той рушив на північ в Карпатські (семигородські) гори, „в Saucaland“,³⁾ вигнавши звідти тубильців; але головні маси Візіотів, не знаходячи собі вигоди в гірських долинах, рушила за Дунай, випросивши у імпер. Валента дозвіл оселити ся в Тракії (376). За їх прикладом пішли і Остроіоти: не перепущені римськими властями, вони силоміць перейшли Дунай, а кілька років пізнійше прилучив ся до них і Атанарих, запеклий ворог Риму, відложивши своє закляте — не ступати на римську землю.⁴⁾

Иньша частина Остроіотів вісталась під зверхністю Гунів. Вони, по словам Йордана, заховали свою самоуправу, свого короля, що тільки був обов'язаний до послухности Гунам. Та, мабуть, натиск азійських орд давав себе сильно відчувати тепер в чорноморських степах, і головні маси Остроіотів пересовують ся

*) Тотожність сих Птолемейвих Хунів з Гунами приймають не всі.

звідси на захід в подунайські рівнини. Коли се сталося — не знаємо, взагалі відомости наші дуже бідні: тільки що бачимо сих Остроготів в 1-ій пол. V в. вже на середнім Дунаю. Інтересним епізодом з сих часів є боротьба Остроготів з Антами (Iord. с. 48), та про неї буде мова потім. На Чорноморю лишилися лише останки Готів — одна колонія в Криму, де зайняли вони вкінці край на північнім згірю Яйли та на побережю й існували довго — останки їх були там ще в XVIII в. Інша частина з Криму, по словам Прокопія, перейшли на кавказький берег, де бачимо їх в VI в., коло Керченської протоки, під іменем Готів-Тетракситів. Є звістки ще про значну готську колонію на нижнім Дунаю, коло Том (Кістенджі).¹⁾

Тим закінчується фактична історія Готів на нашій території; її даліше — вже більш фантастичне продовження становить т. зв. готська теорія початку Русі — про неї будемо говорити на своїм місці.

За Готами посувалася в середнє-дунайські степи й иньша чорноморська людність (Герули, Аляни), і гунські орди; в V в. застаємо головну орду гунську вже на просторони між Дунаєм і Тисою — колишній території Язигів, і звідси Атиля зберав дань з Римської держави. На жаль, поза відносинами до Римської держави про Гунську державу маємо дуже-дуже бідні відомости. Про Атилю оповідав римський посел, що „він панує й над островами океану і крім цілої Скитії ще й з Римлян бере дань“.²⁾ Та з сих слів трудно виводити докладне означенне простору гунської держави, як то роблять часом історики.³⁾ Над чорноморськими ордами і над иньшою степовою людністю могла мати гунська орда зверхність, певну моральну перевагу, а може й реальний обов'язок помочи, може збрала й з деяких сусідніх народів дань, як з Римлян, та докладнійше годі про се сказати; навіть залежність чорноморських орд не є чимсь певним.

Бачимо, що деякі з сих орд гунська орда тільки ще підбиває, що деякі з них виломлюють ся й піддають ся під римську зверхність; батько Атилі перед смертю мусів воювати з придунайськими ордами, що піддалися Римлянам (Prisci p. 167 = 276). Орда Акацирів (Хозар), що жила в околицях Волги, тільки з поводу особистої образи одного з своїх старшин від Римлян добровільно піддала ся Атилі, що й настановив одного з своїх синів над ними й „над иньшими народами, що живуть в припонтий-

ській Скитії". Се все не вказує, як бачимо, на якийсь сильніший, міцніший політичний звязок в самих степах;¹⁾ тим менше можемо говорити про народи, що жили далі на північ.

З смертю Атилі (453) розірвався і той слабкий звязок. Проти синів його, що мали поділити батьківську власть, піднялось повстання серед народів середнього Дунаю; про інші не чуємо: там не було чого й підіймати повстання, бо якась номінальна зверхність Атилевої орди мусіла сама собою зникнути з його смертю. Гунську орду вибито з середнедунайських країв, що перейшли в руки головно Германців — Гепіди опанували колишню Дакию, Остготи перейшли в Панонію. Частина Гунів осілась на правім боці Дунаю — в т. зв. Малій Скитії (Добруджі), і в римських провінціях, під римською зверхністю; частина пішла за Дунай, в чорноморські степи. Йордан каже, що їх орди мешкали тут і коло Дніпра, хоч годі покладатись на докладність його відомости, що то як раз була орда Атилі.²⁾

Але гунська орда Атилі була тільки передовим полком того мішаного, турецько-фінського переважно, кочового потоку, що сунув слідом за нею чорноморськими степами, сунув довго і поволі, серед безнастанної боротьби самих орд, де нерас без сліду гинули й розбивались поодинокі орди, серед війн з оселими сусідами, то спляяючись, перериваючись, то прориваючись наглим натиском.

Ми спинимось ще коло нього, нім перейдемо до огляду слов'янської кольонізації, що підчас тієї міграції ширила ся в полудневих степах, ішла на захід і полудень.

В звітках сучасників безпосереднім наступником по гунській орді Атилі виступає болгарська: вона звітна вже в кінці V в., й імя Болгарів уважалось сучасниками як би другим, новим іменем гунської орди Атилі, порівнянне звіток письменників V—VI в. виказує се цілком певно. В дійсности се могли й не бути як раз Гуні Атилі, а котрась з орд, що була перед тим під гунською зверхністю; але могла й якась гунська орда стати на чолі нових орд і надати їм своє імя.³⁾ Вірменський географ VII в., сучасник переходу Болгарів за Дунай, т. зв. Мойсей Хоренський, оповідає, що Болгари прибули на устє Дунаю в азавсько-кавказьких країв, і там було їх чотири орди: Купи-Булгар (кубанські), Дучи-Булкар, Огхондор-Блкар, Чдор-Балкар;⁴⁾ Византиєць Теофан, що писав сто літ по переході Болгар за

Дунай, знав в дунайських краях Болгарів Унутундурів і Котрагів, і в сих іменах пізнаємо відомих в византийських джерелах від VI в. Кутуртурів та Оногурів (або Унутурів, Утуртурів, Унутундурів) (вірменські Огхондор, Woghchondor, Vghndur, Венантар листа ховарського кагона Йосифа). Вони сіділи тоді (в VI в.) в околицях Меотиди: Кутуртури на правім боці Дону, Утуртури за Доном, над Меотидою.¹⁾ Прокопий, що подає докладні відомости про них, називає їх Гунами, та у нього сей термин не має особливої докладности, бо до них зачисляє він і Кімеріїв. Сучасник Йордан говорить про Болгарів, очевидно відрізняючи їх від гунських народів Меотиди (він сам тут вчисляє: Altziagiri, Saviri, Hunuguri) і уміщуючи Болгарів на північ від них; та коли порівняємо його слова про напади Болгарів на Византию, із звітками Прокопия, що сї напади йшли від Кутуртурів, переконаємось, що тут іде мова про те саме: Кутуртури, проминені у Йордана, очевидно звались Болгарами инакше — може по імени головної орди. Сї болгарські орди не становили тоді якоїсь політичної цілости, й византийська держава уживала Утуртурів проти Кутуртурів (Прокопий De b. G, IV. 18). Переховані останки болгарської мови (особливо реєстр болгарських старшин) показують, що зверхня, головна орда була турецька. В сих останках деякі учені знаходять найбільше подібности до мови сучасних Чувашів, що мешкають тепер на середній Волзі, в Казанській губ., але сї Чуваші мають етнографічну основу фінську; досить правдоподібно, що й Болгари були ріжноплеменною мішаниною, де зверхність мала турецька орда. Побутові звітки про Болгар мають аналогії з побутом иньших Турків. Се все робить гадки про одноцільний фінський національний склад Болгарських орд і ще менше — про словянську національність (що має й тепер своїх оборонців)²⁾ мало правдоподібними.

В вірменській історії (у Мойсея Хоренського) Болгари виступають вже почавши від III в.³⁾ Перші напади Болгар на Византию відомі з V в.: Теодорих ще перед своїм походом на Італію, отже перед р. 487 стрів їх в Мізії й побідив.⁴⁾ Почавши від кінця V в. болгарські напади на византийські землі повторяють ся майже без перестанку; придунайські Словяне беруть теж участь в сих нападах.⁵⁾ В середині VI в. Болгарам Кутуртурам Византия давала значну річну данину (*δάρσα*), але вони все неустанно пустошили придунайські землі, „заразом вороги й союзники“, як характеризує їх Прокопий.⁶⁾ Вже тоді (в середині

VI в.) частину їх оселив Юстиніян в Тракиї, напустивши на них Утургурів і примусивши до мітрадії. Інша частина їх приду- чилась до Аварів і з ними трохи пізніше емігрувала на середній Дунай. Решту опановала турецька орда, одна з тих орд „з під Золотої гори“ (Алтай), що в середині VI в. підбивають собі при- каспійські орди.¹⁾ Під натиском сих орд розбили ся болгарські орди, деь при кінці VI чи на поч. VII в.: частина їх відступає на північ, де пізніше — в IX—X в. — бачимо Болгарську державу на середній Волзі та Камі; частина під назвою Чорних Болгар лишаєть ся коло Меотиди, на північній Кавказі; частина рушає далі на захід. Остання якийсь час перебуває під зверхністю Аварів, та в 30-х рр. увільнюєть ся і вступає в союзні відно- сини з Византиєю.²⁾ Не знати, де тоді перебувала вона і коли осілась в т. зв. Углу, **Oγγλος*, між Дністром і Дунаєм, „в без- печнім і неприступнім з усіх боків місці“, захищенім багнами й ріками;³⁾ дуже правдоподібно, що вже на сих осадах своїх підлягала вона зверхности Аварів.⁴⁾

Союзні відносини з Византиєю тривали недовго. Болгари починають зва Дунаю спустошити византийські землі, а коло 670 р. під проводом Аспаруха осаджують ся за Дунаєм. Підбивши собі тутешніх „сім племен“ словянських (Theoph. 357), заснують вони болгарську по імени, словянську в дійсности державу, де ся болгарська орда зовсім пропадає за кілька поколінь в масі словянських осадників.

Авари (інакше Вар-Гуни, Вархоніти, Обри нашої літо- писи) — орда безперечно турецька, згадуєть ся ще в середині V в., коли вона зі сходу натиснула Савирів (в прикавказьких краях), сама натиснена турецькими ордами середньої Азії, „на- родами з над океану, що покинули свою землю, задля великого туману і трифів, що поїдали людей“.⁵⁾ Авари натисли на Сави- рів, ті на своїх західніх сусідів (між ними Оногурів). Се було повторенне тієї історії, яку оповіли тисячку літ перед тим грецькі письменники про нахід Скитів. Перебившись в кінці між при- каспійські орди, Авари зіставались в середині VI в. якийсь час в сусідстві Савирів.*)

*) Те що Менандер каже потім про Аварів, ніби про новоприхожу якусь орду, не знаходять собі потвердження, та й ся фраза взагалі ри- торична — Hist. Gr. m. t. II p. 4 (ed. Bonn. p. 283).

Натиск східніх Турків що уважали Аварів „своїми рабами — утікачами“ (Менандр с. 86—9), був причиною їх дальшого походу в 60-х рр. VI в. Авари навязують зносини з Византиєю (558 р. по Менаандру), жадаючи й собі річних „дарунків“, які поберали від Византії Болгари, і поручаючи себе, як найсильніший і найвоєвничий нарід. Сей „союз“ в Византії прийнято, і Аварам поручено воювати з певними противниками Византії, бо, як поясняє історик: „для Римлян було би корисно — чи то-б Авари перемогли, чи би їх побито“. Довідуємось, що Авари після сього воювали в Савирами й Утургурами, далі з Словянами — Антами (Менандр 4—6). На заклик цісаря Юстіна Авари ходили походом на Франків, потім беруть участь в боротьбі Льонтобордів з Ієпідами (567) і винищивши Ієпідів, оселяють ся на їх місці, разом з своїми подорожніми товаришами, частиною Болгар-Кутругурів: се було у них умовлено вперед з Льонтобардами. Але Льонтобарди слідом рушили в Італію. Авари зістались панами всієї середне-дунайської рівнини (568) і розпочинають звідти свої страшні спустошення византійських земель, що тягнуть ся потім, з певними перервами, в VI, VII і VIII в. і роблять з Аварів найстрашнішого ворога Византії.

Міграція Аварів через чорноморські степи (інтересна для нас) була дуже коротка. Вище згадав я, що й перейшовши на середній Дунай, держали вони якийсь час в підданстві болгарськї орди між Дністром та Дунаєм, про відносини-ж Аварів до Словян будемо мати нагоду говорити ще низше.

Як зазначає Теофан, придонські краї по болгарських ордах опановали Хозари, орда дуже неясного етнографічного складу. Арабський географ XIII в. Абульфеда каже (певно на основі давніших відомостей), що між ними було два цілком відмінні типи — чорний і білявий; деякі иньші факти підперають гадку про мішанне двох етнографічних елементів, і се надає правдоподібність думці, що в Хозарах маємо якийсь нарід — може финський, що підпав турецькому впливу, чи то культурно чи то через завойованне якоюсь турецькою ордою (цікаво, що назви вищих урядів у Хозар — турецькі); одним словом щось подібне, як ми знаємо про Угрів. Задля важного значіння хозарської орди в нашій історії випадає нам сказати про неї трохи більше.¹⁾

Під їх пізнішим іменем Хозар стрічаємо вперше в персидській війні Гераклія (розпочатій 622 р.), як союзників Византії

проти Персів (Теофан с. 315). Але дуже правдоподібним здається погляд, що то вони перед тим виступають під назвою Акацирів, відомих нам вже з середини V в.: вони сідли десь в землях середнього Дону чи Волги, в сусідстві Болгарів (Iord. 5). Вже за Атилії сї Акацири тримались союзу з Византєю й воювали з Атилею, але потім добровільно йому піддалися.¹⁾ Турецький натиск в середині VI в. дав себе почути і сим Акацирам; їх підбили Сараґури, потиснені Савирами — якась турецька чи мішана орда. Ся нова сполучена сараґурсько-акацирська орда входить в союз з Византєю — для побирання „дарунків“ і може в звязку з сим, в інтересах византійської політики, розпочинає походи на Персію.*)

Десь може при кінці VI в. Хозари підбивають собі останки болгарських орд коло Дону, каспійське побережє й пробують опанувати Закавказє; потім ціле столітє — від середини VII до пол. VIII в. переходить в завзяту боротьбу Хозар (вже під сим їх іменем) з арабським каліфатом, що опанувавши персидську державу Сасанідів, хотів прилучити і полудневий Кавказ; в результаті Закавказє лишилось за Арабами, і хозарська границя від серед. VIII в. не йшла далі на полудень за Дербент, де ще Сасаніди збудовали були стіни для оборони від Хозар.²⁾

На жаль, дуже бідні відомости маємо про розпросторенне Хозарської держави на північ від Кавказу. З подій кінця VII і поч. VIII в. бачимо, що Хозари були панамі і на Керченській протоці (в Фанагорії — Тмутаракани) і в Криму, де навіть в Корсуні сидів їх намістник (тудун); і пізнійше (в VIII і IX в.) чуємо про Хозар і хозарські війська в Криму, хоч Корсунь вернула собі Византия.³⁾ З нашої літописи знаємо, що певний час їх зверхність признавали придніпрянські Словяне. В звістнім листі кагана Йосифа (2-ої пол. X в.) Хозарська держава на півночі досягає кочовищ Угрів (Ганґрин), на північнім сході — Яїка;⁴⁾ досить правдоподібно, що міґрація Угрів на захід стала ся під впливом хозарських завойовань. Центром хозарської держави були прикаспійські землі — на устю Волги лежала їх столиця Ітіль; далі на полудень, недалеко устя Сулака (коло теп. Тарху) був славний своїми виноградними садами Семендер. Тут, при Каспійськім морі мусила сідити й властива хозарська людність; Араб ібн-Хаукаль (X в.) каже, що вона жила в плетених з хашу хатах,

*) Prisci p. 341, 346, (158, 161—2 ed. Bonn.). Ся тотожність політики Акацирів з хозарською може служити теж доводом тотожності сих двох назв.

обмазаних глиною; з оповідання кагана Йосифа виходить теж, що се була людність осіла, що жила з хліборобства й городництва; уживала головно рибу й рпе, що мабуть сїяв ся на місці.¹⁾

Державний устрій Хозар був дуже дивний: поруч кагана, окруженого надзвичайним поважаннем, але без дійсної власти, стояв намістник — беї, що дійсно правив державою; в сїм відгадували сліди колишнього підбиття Хозар якоюсь чужою (турецькою) ордою.²⁾ Як зазначили Араби, се була одинока держава в тих краях з постійним військом, рекрутованим з магометан і Словян.³⁾ Подітичний устрій визначав ся великою толеранцією, хоч власть кагана в теорії була цілком деспотичною.

Хозарські міста мали важне значінне як посередники в торгівлі і культурних зносинах Європи й Сходу. В Ітиді, як оповідає Масуди (1 пол. X в.), було сїм судів — двоє для магометан, двоє для Хозар, двоє для місцевих християн і оден для Словян, Руси й иньших поган.⁴⁾ Подібне оповідаєть ся й за Семендер: магометани мали там мечети, християни — церкви, Жиди — божниці.⁵⁾ Хозария провадила велику торгівлю з Слов'янами й иньшими східно-європейськими народами й служила для них посередником в зносинах з каліфатом і передньою Азією, подібно як і Болгар, столиця поволзьських Болгар (про се зрештою будемо говорити низше).

Ще важніше може культурне значінне мала Хозарська держава, як забороло східної Європи проти східних орд. Ми маємо докладніші відомости про се тільки з X в., але вони кидають сьвітло взагалі на становище Хозарської держави. В X в. Хозари не дозволяли турецькій орді Узів переходити зза Волги в чорноморські степи і рівнож не перепускали на схід європейських пиратів-Русинів, що човнами ходили грабувати каспійські береги.⁶⁾ В тім був інтерес Хозарської держави, що мала під своєю зверхністю і чорноморські і прикаспійські землі та вибирала доходи з торгівлі. Тоді вже Хозария була о стільки слаба, що не завжди могла служити таким заборолом для сих розбійничих обосторонніх походів, але в VIII—IX в. була вона сильніша, й значінне її в сїм було більше. На жаль, ми маємо дуже бідні відомости про сю боротьбу Хозар з турецькими ордами. Орда алтайських Турків, що в другій половині VI в. опанувала була прикаспійські землі, очевидно, незабаром втратила свою силу на заході. Натомість в IX в. починають натискати на Хозарів Печеніги. Хоч

звістна історія будови Саркела (звичайно толкована так, що Хозари хотіли мати в нім забороло проти Печенігів в 1-ій пол. IX в.) сюди не належить, але в арабських джерелах є звістки, що в середині IX в. сильно натиснули на Хозар турецькі орди, так що вони просили помочи у Арабів.¹⁾ В кінці IX в. Хозари, не мігши дати собі ради з Печенігами, перепустили сю орду в Європу,^{*}) і їх дальша східня політика лежить в здержуванню Узів.

Взагалі почавши з кінця IX в. Хозарська держава хилить ся, упадає. Як бачимо з оповідання Константина Порфирородного, з полудня вони мали проти себе кавказьких Алянів і Чорних Болгар, що були вже незалежні від них, зі сходу орду Узів, з заходу Печенігів (De adm. 10—12). Византия зміцнила своє становище в Криму і по дуже правдоподібному поясненню згаданий Саркел, збудований десь на поч. X в., мав служити заборолом для византийських чорноморських аннексів проти Хозар.²⁾ На Дніпрі формується Руська держава, що не лише забирає з під зверхності Хозар словянські народи, але нищить їх державу своїми нападами й нарешті дає їй рішучий удар за Святослава — на шкоду зрештою самій собі. Крім ворогів сторонніх на ослаблення Хозарів вплинула якась внутрішня боротьба: десь при кінці IX в. настала внутрішня війна, і побита партія вийшла й прилучилась до Угрів (De adm. 39).

Я вже згадав, що в листі кагана Йосифа північна границя Хозарської держави протягала ся до Угрів, і що може не без впливу Хозар західня частина угорського народу, відділившись, пустила ся на захід, під іменем Угрів-Мадярів.³⁾ Тепер стоїть цілком певно, що в Уграх або Мадярах, як вони себе звуть, маємо нарід фінського кореня, найбільше зближений до теперішніх зауральських Вогулів і Остяків (західні сусіди — Зяряне і Вотяки досі звуть сі народи Jögra, але з значною домішкою турецьких елементів (як показує мова) — чи то через зносини або мішання, чи то через завойованнє; Константин Порфирородний оповідає про хозарську зверхність над Уграми і прилученнє до них певної частини Хозар (De adm. 38—40); могло бути й більше таких фактів.

*) Const. Porph. De admin. imp. с. 37. Константин тільки хибно толкує сей факт, що то Хозари навмисно, в спілці з Узами, прогнали Печенігів.

Нема ніяких певних відомостей, коли відлучились Мадяри від своїх земляків і коли власне наступив той турецький вплив. Константин Порфирородний (De adm. 38) — одинокє більш певне джерело про угорську міграцію*) — оповідає, що „Турки“ (як він зве Мадяр) за давніх часів сєділи коло Ховар, під їх зверхністю; той край звав ся Лебедиєю, по імени головного угорського „воєводи“ (*βοεβόδου*), і був на ріці *Χιδμάς* инакше *Χιγγουλοῦς*. Під натиском Печенігів Угри розбились на дві частини: одна зісталась на сході (у Константина — коло Персії), друга перейшла в край Ателькузу і звідти потім емігрувала на середній Дунай. З оповідання самого-ж Константина виходить, що Угри сєділи коло Ховар тільки три роки; Печеніги прийшли в Европу при кінці IX в., а вже 893 р. Угри емігрували на середній Дунай.**). Отже сєй цілий перехід Угрів через чорноморські степи виходить у Константина незвичайно швидким, щось подібне як у Аварів. В сям оповіданню робились поправки, і міграція Угрів розтягалась на довший час; одначе всі сї поправки не мають реальної основи. Виравді є звістки про напади Угрів в чорноморських степах коло Дунаю й Криму, в середніх десятиліттях IX в.,¹⁾ але сї напади могли зарівно виходити й з угорських осад за Волгою.

Що до місць, де сєділи Угри, то Лебедию зовсім не можна докладно означити; уміщують її між Дніпром і Доном (*Χιγγουλοῦς* тоді міг би бути Орелею, „егоже Русь зовєть Уголь — Іпат. с. 427)***), але се цілком довільно. „Ателькузу“ безперечно є край на лівім боці Дунаю, до Дністра чи до Дніпра — сього не можна знати. Звідси Угри на заклик Візантії беруть участь у війні Греків з Болгарами, але Болгари покликали на них Печенігів, і понавши між два огні, Угри пустили ся в гору Дунаєм — на колишні кочовища Гунів і Аварів.

*) Оповідання угорського Аноніма -- нотаря кор. Бели цілком страшило кредит в науці.

**) Наша літопись що говорить про перехід Угрів коло Київа, теж кладе ся на кінець IX в. за Ольга; але її звістка не має значіння.

***) У всякім разі не Ігулом, як думают звичайно.

II.

Словянська колонізація нашої території.

Сліди розпросторення Словян перед великою міграцією. Розселення Словян на заході, на полудні, на полудневім заході. Початки українсько-руської колонізації; Анти. Розселення східно-словянських племен. Північна (білоруська) група. Полуднева група (українсько-руська): Поляне; Сіверяне; подонська колонізація; Деревляне; Уличі; Тверці; Дуліби; Хорвати; західні границі руської колонізації: на північній Підкарпатю, на Побужу, на полудень від Карпатів.

Період міграції угорсько-турецьких орд, від походу Гунів і до приходу Печенігів — се час розвою словянської колонізації на нашій території. Ми тепер коротко оглянемо загально-славянську міграцію, скільки того треба для розуміння спеціально русько-словянської, і перейдемо до сієї останньої.

Вище ми означили можливо докладно прасловянську територію. В довгій ряді віків могли траплятись певні пережими в границях сієї території, в звязку з історією колонізації її близших сусідів. Поодинокі ватаги або й цілі „коліна“ та племена словянські могли відриватись від головної маси й пересуватись далі на захід і полудень. Сліди таких словянських колоній переховались в деяких хорографічних назвах за границями прасловянської території, коли вони дійсно словянські: напр. таким слідом словянської колонізації вважають Tsierna = Черну, місто в Дакиї, передане в сій формі вже в написи П в.¹⁾ і т. и. Певтінтерова мапа, що була уложена в своїй початковій формі в III в.²⁾ уміщує групу Венедів на північний захід від Карпатів, осібно від иньших Венедів на сході, відділених від сієї передової групи Бастарнами, а знову другу групу Венедів між Дунаєм і Дністром, на полудень від Карпатів; сі початки словянської міграції можна б поставити в звязку з ослабленнем тра-

*) По гадці декотрих, рисунок дунайських країв опертий ще на старших відомостях з II в.

кийської й босторнської людности Карпатів в III—IV в. і в її війнах та нападах на Римську державу. По за такими спорадичними і не зовсім певними що до сього значіння вказівками до тепер ми не маємо відомостей про Слов'ян на заході й півдні поза вище поданими границями їх вітчизни, аж до їх великої міграції, і досить трудно припустити якісь більші масові рухи їх на захід і південь перед нею.¹⁾

Велика слов'янська міграція стоїть в зв'язку з рухом германських народів; на півдні крім того рішучий вплив на неї мав похід турецько-фінських орд.

Коли справедлива наведена вище гадка, що натиск Слов'ян і Литовців зі сходу був одною з причин, що привели східних Германців до міграції з басейнів Одера і Висли на Дунай і Чорномор'є, то очевидно, що разом з германською міграцією на південь мала йти й слов'янська міграція на захід, в покинені Германцями простори. Але й без сього слов'янсько-литовського впливу на вихід Германців, — коли в сусідстві з'явилися порожні краї по них, се не могло не звабити Слов'ян до їх залюднення, до міграції. Початки германської міграції падають на другу половину II в. по Хр. (Вандали); Готи емігрують не пізніше як на початку III в. На сі часи повинні ми пожити й початки масової слов'янської міграції на захід. Та вона йде повільно, без розгону. То не були вояничі германські ватаги, що своїми нападами на римські землі робили стільки гуку в історії; Слов'яне займали переважно порожні землі; як і були конфлікти між слов'янськими приходнями й Германцями, що зіставалися ще в сих землях, вони не приберали більших розмірів і проминули без уваги. Йордан в VI в., говорячи про Слов'ян на Дунаю й Чорноморським побережжю, все ще кладе границю Германії й Сарматії Вислу й мовчить про Слов'ян на Одері та Ельбі. В інших пам'ятках, що йдуть з тих же часів, як справедливо зауважено, Германці все ще уважають ся панями земель на захід від Висли; Слов'ян ігнорують.²⁾ Тільки випадково, описуючи мандрівку Герулів на початку VI в. з середнього Дунаю до Данії, сучасник Прокопій згадує вже цілий ряд слов'янських народів на тій дорозі очевидно — в Карпатських краях і в басейні Одера. Однак і тоді ще слов'янська міграція не опанувала всієї території: велику пустиню (в басейні нижньої Ельби) перейшли Герули, їм прибули до Варнів (на балтійським побережжю) і Данів.³⁾ Історичні відомости про сю слов'янську міграцію починають ся тільки з організації західно-слов'янської держави під проводом Сама в 2-ій

чверти VII в. і з початком війн з Франкською державою, але сучасник сих війн, письменник VII в. при тім говорить про полабських Слов'ян як про давніх осадників (qui... ad regnum Francorum jam olim adspexerunt — Fredegari c. 68). Тоді вже західні Слов'яне опанували басейн Ельби (Лабі) до Заали та Ейдера, краї на Молдаві і Мораві. Перехід Маркоманів в Баварію (на початку VI в.) дав їм можливість свobodно тут розселитись. На схід опанували вони західні Карпати (полудневу сторону), на заході поодинокі слов'янські колонії заглиблялись в Турингію, Франконію, Баварію. На полудні — на середнім Дунаю, коло Віденського ліса, осадні західньо-слов'янської колонізації наближались до полуднево-слов'янських. Наші відомости в сій справі так бідні, що тільки лінгвістичні відміни дають можливість протягнути межу між колонізацією західньої галузи — Чехів, Моравів, Словаків, і полудневої — подунайських Слов'ян.

Венеда Певтінгерової мапи становлять найдавнішу вказівку про слов'янську міграцію на захід попід Карпатами, басейном Дністра. Масова німецька колонізація в карпатській і подунайській краї мусіла перервати сей слов'янський похід. Легенда про Германариха говорить навіть, що Готи підбили були під свою зверхність Слов'ян на їх власних осадах, та я вище вказав, що сї звістки мають цілком мітичний характер. Більш ознак автентичности має оповідання Йордана про війну Вінітара, короля тих Остготів, що лишились під зверхністю Гунів, з Антами й їх „королем“ Бозом (чи Божом)¹⁾, тільки, думаю, Йордан хибно витолкував сей факт. Він оповідає, що Вінітар, „не хотючи підлягати гунській зверхности, став відтягатись по малу і хотючи показати свою відвагу, рушив з своїм військом на краї Антів; як напав на них, в першій битві його побитя, але далі він воював сміло й їх короля Боза з синами і 70 старшинами казав розіпати для страшного прикладу“ (гл. 48). В тодішніх обставинах, по упадку держави Германариха, коли самі Готи під натиском Гуннів мусіли посуватись на захід, не до далеких завоювань їм було, і в сій війні я бачу новий прояв слов'янської міграції, що зігнулась з Готами на полудневім заході. Тільки ся колонізація виходила не з західніх осад — прикарпатських, а з антських, значить полуднево-східніх (українсько-руських). Важнішого значіння сей конфлікт не мав: Гуни взяли Антів в оборону проти Готів й за помочию вірних собі Готів знищили Вінітара.

Взагалі гунський рух, розбите Алянів і Готської держави, міграція германських народів і степових орд на захід не могли

не розворушити, не втягнути в сих вир сусідніх Словян, жадних нових просторів для своєї стисненої в правітчині людности. Тож гадка, що словянські ватаги теж брали участь в поході Гунів на середній Дунай і були першими кадрами сеї словянської колонізації,¹⁾ дуже правдоподібна, хоч виразних слідів присутности Словян в гунських походах не маємо, крім кількох слів, донесених з гунського табору, що звучать по словянськи.²⁾ За те можна уважати цілком певним, що зараз по винищенню Алянів і з походом на захід Германців і самих Гунів мала розпочатись словянська міграція на полудень: се був момент найбільше здатний до того, здатнійший навіть від часів по розбитю держави Атилї, коли вибиті з над Дунаєм гунські орди відступили в чорноморські степи, а зі сходу сунули нові орди.

В 1-ій пол. VI в. словянська колонізація опанувала вже басейн Дона і присунулась до Азовського моря. Прокопій, описуючи народи над Меотидою, говорить, що за гунськими народами, котрі сідли по обох боках Меотиди, „далі на північ сидять незчисленні народи Антів“ (De b. G. IV. 4). Але тодіж, в першій половині VI в., Словяне займали вже чорноморські степові простори й на заході. Йордан в своїм географічно-етнографічному огляді східньої Європи границями словянської колонізації кладе Дунай від устя Драви до його устя: численний нарід венетський сидить на північних згірках Карпатів, від верхівя Висли, на незмірних просторах, поділяючись на Словян і Антів; Словяне сидять (по Дунаю) від м. Новіодунум і Мурсийського озера (на устю Драви до Дунаю)²⁾ до Дністра і на північ до Висли, Анти-ж понад лукою*) Чорного моря від Дністра до Дніпра (гл. V). Сі звістки Йордана потверджує й Прокопій: він згадує, що „Словяне й Анти мешкають за Дунаєм, недалеко від берега“ (De b. G. I. 27). Розуміється, колонізація, хоч би й ріденька, таких великих просторів, не могла бути результатом кількох років, очевидно — початки її треба відсунути ще в першу половину V в. Гадка, що імпульс полудневій словянській колонізації дали Авари,³⁾ ніяк не може устоятись: коли на початку другої половини VI в. Авари з'явились в чорноморських степах, ся колонізація була вже в повній силі й здобувала собі дорогу за Дунай.

Присунувшись на Дунай, Словяне не могли зістатись пасивними сьвідками боротьби Візантії з ріжними степовими ордами,

*) Воно, справді тут робить луку.

що виступають в чорноморських степах по упадку держави Атилї. Ще Тацит знав пограничних з Германцями і Финами Словян як великих забияк, що нападали, розбивали в сусідніх горах та лісах (Герм. гл. 46). Міграція і стичність з степовими ордами могла тільки розвинути далі сей воєвничий, неспокійний характер. Дуже правдоподібно, що Словяне брали участь в нападах болгарських орд на задунайські землі вже з кінцем V в.; джерела, своїм звичаєм, говорять про головних учасників, і тільки про пізніші походи — напр. 559 р. можемо в порівняння різних джерел напевно довідатись, що там брали участь і Болгари і Словяни.¹⁾ Певно, Словяне робили такі розбійничі напади й на власну руку. Прокопий (Hist. arcana 18) каже, що „від початку пановання Юстиніана (527 р.) Гуни (Болгари), Словяне й Анти майже що року страшенно нищили Ілїрію і всю Тракію, всі землі від Тонийського моря до константинопольських передмість, Елладу й Херсонес“. Особливо звернув на себе увагу напад 551 р., коли прийшло „словянське військо, якого не бувало“, так що Юстиніан мусїв звернути против них війська призначені для походу в Італію, але Словяне оминули боротьбу з ним (D. b. G. III 39), і великий похід Болгар і Словян 559 р., коли вони обступили самий Константинополь, вирятований одначе Велїзарієм.²⁾

Сї походи промощували дорогу словянській кольонїзації за Дунай. Першу виразну відомість про таку кольонїзацію маємо тільки з третьої чверти VI в. (577 р.) у Іоанна з Ефесу, що оповівши про словянську руїну на Балканськїм півострові по смерги Юстіна, каже, що Словяне, користаючи з клопотів Візантії на сходї, свобідно оселялись на византійських ґрунтах: напавши по його словам 580 р. на Візантію, вони „сидять і по сей час (585) спокійно, без страху і клопоту в римських провінціях“.³⁾ Але, очевидно, така кольонїзація могла початись і скорше; хоч словянські, як і болгарські походи мали своєю метою здобич, одначе се не виключало й осаджувань на вигідних, культивованих задунайських ґрунтах. Ініціатива часом могла виходити навіть і від Візантії. Юстиніан закликав Антів, аби залюднили спустїле місто Турій і сусідні ґрунти (в Дакїї) та поберали від Візантії гроші, а натомїсь боронили її від Болгар (De b. G. III. 14). Тодї одначе, здаєть ся, до того не прийшло, але могло прийти в иньших випадках. Нарешті промощувала дорогу до кольонїзації служба в византійському війську. Під час італійської (від р. 537) кампанії бачимо Антів і „Словян“ у византійськїм війську (ib. I. 26, III. 22), а поодиноких Словян

стрічасмо навіть на вищих військових посадах: напр. такий *Δαβραυέξας Ἄντης ἀνὴρ ταξίαρχος* (554—5 р.).¹⁾ Вислужені вояки могли дуже охоче осідати в новім краю.

Походи Словян на якийсь час повздержала Візантія, напустивши на них Аварів (властиво знаємо се за Антів);²⁾ але Авари, оселившись на Дунаю, самі стали найстрашнішим ворогом Візантії, і подунайські Словяне стають їх союзниками, якими були для Болгарів. Даремно пробувано порадити сьому, напускаючи Аварів на Словян і шукаючи против наддунайських „Словян“ помочи у їх східніх земляків — Антів.³⁾ При кінці VI в. імп. Маврикий походами за Дунай примушує Словян сідти тихо,⁴⁾ але по смерті його (602) Візантія прийшла в такий розстрій, що про якесь повздержуванне Словян не було що й думати. Тоді то по словам західнього літописця „Словяне відібрали у Римлян цілу Грецію“.⁵⁾ Болгарські орди, опановуючи коло 670 р. Мизию, застали тут „сім словянських племен“.⁶⁾ Але словянська кольонізація не обмежалась Мизиєю; словянські осади з'являють ся в великій мірі в Македонії, в Тесалії, Беотії, Епірі, Пельопонесі, що західній подорожній (Вілібальд, VIII в.) називав „Словянською землею“ (Slawinia), навіть переходять в Малу Азію, тим часом як іонійське побереже — Ілїрик займають від півночі Серби і Хорвати. „Зсловянщилась вся земля наша і стала варварською“ міг по правді сказати Константин Порфірородний.⁷⁾

На середнім Дунаю Словяне, як сказано вже було, могли опинитись ще під час гунського походу на захід. Коли потім словянська кольонізація опанувала чорноморські простори і присунулась над Дунай, вона — зовсім природно — стала розпросторюватись в краї колишньої Дакії. Як бачили ми, Йордан вже кладе західньою границею Словян усте Драви. Його звістку потверджує оповіданне Прокопія з початку 50 х рр. тогож VI столїтя: він оповідає (De b. G. IV. 25), що велика ватага Словян спустошила Ілїрик і невважаючи на вислане військо, перейшла з усією здобичею за Дунай, бо їх перепустили Гепіди: правдоподібно, ми тут маємо Словян з північного берега середнього Дунаю.⁸⁾

Не без впливу на дальше розпросторенне Словян зівстав ся, мабуть, перехід Аварів на середній Дунай, ще-ж більше значінне мав упадок германської кольонізації з винищенням Гепідів і переходом Льонгобардів в Італію. Словяне свобідно могли розпросторюватись тепер. В другій половині VI в. вони опанували краї

на полудень від Віденського ліса, долини Драви, Сави, Мура і присунулись до границь Баварії: се видно з боротьби баварських герцогів з ними, що розпочинаєть ся вже з кінцем VI в., а в другий бік розпросторились до Адриатицького моря. Звідси — з лівого боку Дуная починають вони пустошити, а zarazом — певно — і осідати по троху в землях на правім боці. Сі походи розпочались, як можна думати з вище наведеного, ще до приходу Аварів, але, безперечно, походи Аварів, що з над Дуная неустанно набігали на византийські землі в 2-ій полов. VI і 1-ій чверти VII в., мали великий вплив на їх дальший розвій. Вірменський географ VII в. оповідає, що в Дакії було 25 словянських народів, але їх натиснули Готи, і Словяне, перейшовши за Дунай, осіли в Македонії й Тракії, Дальмації й Ахаї.¹⁾ Близше процес осідання Словян за Дунаєм нам невідомий; одинокє ширше джерело про сю міграцію — Константин Порфірородний (De adm. 30—2), що писав три столітя пізнійше, оповідає вправді про масову кольонізацію Сербів і Хорватів в другій чверти VII в., але його оповідання, повне неясностей і підозрілих прикмет, все менше має кредита в науці, і сербсько-хорватська кольонізація являєть ся нерозривною частиною в загальнім кольонізаційнім руху словянства з над середнього і нижнього Дунаю за Дунай, в VI і на поч. VII в.²⁾

В середині VII в. словянська кольонізація на захід і полудень в головнім уже дійшла своїх границь, словянська територія обмежувалась; на заході вона зіткнулась з германськими осадами і слідом мусіла стати в обороні своєї території; труднійше означити причини, що спинили її на полудні. Разом з тим мусіли устатитись границі передових ватаг словянської кольонізації в відносинах до тих дальших, що йшли слідом за ними з правітчини й своїм натиском наперали їх на захід і полудень, згодом по тім мусіли сформуватись території і сих дальших, а на решті — і в тих краях, що були вихідною точкою словянської кольонізації.

Побалтийська, полабська і чесько-словацька групи, занявши західне пограничє, західню „марку“ словянства, дали місце для розпросторення на захід польській групі, що пересовуєть ся на лівий бік Висли і в басейн Одера, а також і литовським народам. Міграція полудневої групи, певно, дала їм можливість розпросторитись щось і на полудень. Взагалі напрям кольонізації західньої галузи можемо собі представляти як західньо-західньо-полудневий. Етнографічний огляд нашої Початкової літо-

писи свідчить вправді, що певна частина західнього словянства пішла і в противнім напрямі та утворила клин між предками сучасних Білорусинів — Кривичами і полудневими, українсько-руськими племенами: він оповідає, що Радимичі й Вятичі, народи на Сожу й верхній Десні та Оці, не належали до східньої групи, до „Словян“ в тіснійшій значінню, по термінології сього огляду, а були „оть Ляховъ“: сим іменем огляд означає групу польську разом з побалтійською. Але не кажучи вже, що форма, в якій передає сю звістку „Повість“, не багато варта (Радимичі й Вятичі виводять ся від двох братів-епонімів „въ Лясѣхъ“ — Радима й Вятка, що з „родами“ своїми перейшли на Сож і Оку, й тут дали початок тим двом народам,¹⁾ головно, що ся звістка про західньо-словянський острів на лівім боці Дніпра не знаходить собі потвердження ні в яких иньших фактах, тому мусимо її приймати дуже скептично.

Рух українсько-руських племен на полудень виявив ся в колонізації „Антами“ чорноморських степів між Дніпром та Доном, сконстатованій Прокопієм, і на нижнім Дніпрі — по свідощтву Йордана. Се перша колонізація українсько-руська, яку можемо констатувати, і для того на ній мусимо трохи більше спянитись.

Серед полудневої словянської колонізації, як бачили ми з вищеподаного, тогочасні письменники розрізняють Словенів (*Σκλαβηνοί*, *Scloveni*) і Антів. Найбільш ясний сей поділ у Йордана: до всіх Словян взагалі він прикладає як загальне імя стару німецьку назву Венетів; *Scloveni* — то західня частина їх, на захід від Дністра, Анти — східня, за Дністром; при тім він поясняє, що се назва цілих груп, що складались з поодиноких племен: *quorum (Venetharum) nomina licet nunc per varias familias et loca mutantur, principaliter tamen Scloveni et Antes nominantur* (с. 5). Грецькі письменники не уживають німецької назви: „Венети“, вони знають тільки Словян і Антів, не вказують їх границь між собою, але подані ними відомости згоджують ся з Йордановими: Словяне сидять безпосередно над Дунаєм, на се вказує оповідання Прокопія про їх засідки й напади над Дунаєм в середині VI в.,²⁾ бачимо їх тут потім прикінці VI і на початку VII в. в оповіданнях Менандра і Теофілакта³⁾; Анти-ж сидять дальше від Дунаю⁴⁾; що вони сиділи і далі на схід, на Подоню — бачили ми з Прокопія. Коли зважимо

се; а пригадаємо, що Йордан жив сам в Мізії і був свідком тих неустанних нападів Словян і Антів на византийські землі, про котрі не раз згадує (Rom. с. 388, Get. с. XXIII), то можемо цілком покластись на зроблене ним означення території Словен і Антів і їх обоюдної границі.

Імя Словен — *Σκλαβηνοί*, Sklaveni ясне; се питоме, загальне імя Словян, що тут спеціально прикладається до їх полуднево-західних осад для відріжнення від східно-полудневих. Але Анти? Проби об'яснити се імя з словянської мови або найти її сліди в пізніших численних іменах словянських племен не удались.¹⁾ Воно, як і Венеди, очевидно — чужого початку, дано Слов'янам якимсь сусідом. Здогад, що се иньша форма тієїж назви — Венедів, дуже привабливий, але проти нього роблять закиди в лінгвістичного погляду.²⁾

Вперше се імя Антів виступає в оповіданні Йордана про війну з Антами остготського короля Вінітара при кінці IV в. (гл. 48). Як легендарною і цілком нереальною виглядає історія війни з Венедями Германариха, так натомість варта віри ся згадка. Може бути за те непевність, чи не переніс історик сучасного імени Антів на ті часи. Се зовсім можливо; одначе, коли зважимо, що Йордан знав загальне імя для всіх Словян — Венети, знав про часткове значіння антського імени і на иньших місцях виразно каже за поділ на Словен і Антів як за сучасний (писпс — гл. 23, пор. гл. 5), то дуже можливо також і те, що імя Антів переказано було тут іотською традицією, або бодай уважалось іменем старшим ніж тодішнє століття. Поза сям оповіданням Йордана се імя приходить до загального уживання у византийських письменників VI в. (з ними можна рахувати й Йордана, що сам жив в східній імперії): сі письменники майже всі розрізняють Словян і Антів: Проконій, Агатиї, цїс. Маврикій, Менандр, Теофілакт.³⁾ Останній раз імя Антів приходить в оповіданні Теофілакта (письменника, що жив в першій пол. VII в.) в оповіданні про війну 602 р.⁴⁾ По сїм се імя зникає. Чи не було воно перейняте византийцями від східних турецьких-финських орд, що були сусідами власне полуднево-східних Словян і з кінцем V в. приходять в близький контакт з Візантією?

Яке значіння мав сей поділ на Словен і Антів? Уважати його чисто географічним — трудно. Занадто широко і консеквентно переходить се відріжнення у письменників VI в.: імя Антів згідно і консеквентно прикладається ріжними письменниками до цілої кольонізації від Дністра до Меотиди, не тільки до

пограничної території Антів і Словян; імя Анта прикладасть ся як привище до поодиноких осіб в сієї групи (*Δαβραυέζας Αντις ἀντὴ ταξίαρχος*); Анти і Словяне те виступають разом, то воюють між собою — в середині VI в., і ведуть пізнійше цілком протівну політику що до Аварів і Византиї. Всі сї факти, що вказують на осібність сих двох груп, тяжко було-б звести до тієї ріжниці, що Словени, мовляв, сиділи по сей бік Дністра, а Анти по той. Мусіла бути більша.

Не що давно висловлено гадку, що Анти — се імя якоїсь чужої („черкеської“) династії, що опанувала сю словянську групу, отже — се політичний, а не етнографічний термін.¹⁾ Хоч ся гадка була висловлена без усяких доводів, цілком голословно, але — може завдяки її аподектичному тону, була підхоплена чужесторонніми письменниками про Русь і словянство,²⁾ тож я мушу згадати про неї. Розуміть ся, вона не має ніякої підстави: ні про яку таку династію ми нічого не знаємо, якоїсь цільнішої політичної організації, яку мусіло-б принести таке завойованне, у „Антів“ не бачимо: сучасник Прокопій виразно каже, що як Словянами так і Антами не править оден чоловік, але здавна вони живуть „демократично“, і дійсно оповідає про ухвалу, повзату на антськім вічу (*De b. G. III, 14*).

Одиноке можливе об'ясненне — се, що поділ VI в. на Словян і Антів відповідає двом осібним диялектично-етнографічним словянським галузям. Се зрозуміли дослідники давно, хоч і не відгадали тих галузей, думаючи, що Анти означають східньо-полудневу галузь словянства.³⁾

Глянувши на розміщенне Словян і Антів на полудні, переконаємо ся, що назва Антів не може відповідати північно-східньо-полудневій галузі Словянства, не може обіймати Словян східніх і полудневих разом, що як раз Словяни Мізійські (пізнійші Болгари) й Панонські обіймають ся назвою Словенів (*Slaveni*), бо то вони седіли в першій половині VI в. по Дунаю від Драви до моря і Дністра. В краю між Дунаєм і Дністром в середині VI в. не міг седіти хто иньший, як ті словянські кадри, що протягом VI і VII в. перейшли в Мизию, полишивши своїм східнім і північним сусідам землі за Дністром. Натомість „Анти“ можуть відповідати північно-східній групі⁴⁾, але й то в певним обмеженнем: ми не знаємо, як далеко сягало імя Антів на північ⁵⁾, воно могло обіймати всі східньо-словянські племена, але ми сього не знаємо і таких фактів не маємо, стрічаємо се імя тільки в подіях і комбінаціях, що дотикають ся самої полудневої кольонізації

сих племен; імя Антів могло обіймати цілий східній відділ, але в тім матеріалі, що ми маємо, воно належить тільки до полудневої частини цього відділу, до полудневих племен східньої групи, і з сим значінням не проблематичним, а звязаним з реальними фактами, з усім кругом фактів, який іно маємо, мусимо числитись. Анти — не північно-східньо-полуднева галузь словянства, а полуднева частина її північно-східнього відділу, ті племена, що утворили етнографічну цілість, яку тепер звемо українсько-руською.*)

Все промовляє за сим ототожненням Антів з предками нашого народу і надає йому правдоподібність, що рівняєть ся з певністю. Ми бачимо, що сі Анти виступають на території, де пізнійше бачимо Русинів і де й тоді — в VI в. не міг сидіти ніякий иньший словянський нарід, розумію краї між Дністром і Доном. Їх границею з „Словенами“ тоді був Дністер, але з рухом „Словен“ на захід і полудень вона натурально мусіла посунутись, як і дійсно потім — в X в. — бачимо Дунай границею Руси з Мизійськими Словянами. Бачимо, що сі Анти були східніми сусідами Словян, відріжняючись від них як осібна група, найправдоподібнійше — етнографічно, се бачимо й у їх наступників — Руси та Болгарів. На останку — антська кольонізація цілком відповідає тому, що ми на основі вище сказаного про напрями словянської кольонізації могли-б викомбінувати про правітчину нашого народу й напрям його кольонізації. Се все, кажу, робить — можна сказати — певним, що в Антах маємо предків українсько-руських племен.

Ся антська — українсько-руська кольонізація могла на добре розпочатись в полудневім напрямі не скорше як з кінцем IV в. і виступає вже в більш менш закінченій формі в першій половині VI в. Західню границю її становить тоді Дністер, на захід від нього — „Словени“, ті словенські кадри, що кольонізують протягом VI—VII в. балканські й середньодунайські землі; з поступом сієї кольонізації антська границя з Дністра повинна була поступати на захід. Анти мусіли натискати на своїх західніх сусідів, і дуже правдоподібно, що на ґрунті сих кольоніза-

*) Як вищеподане розуміння назви Антів у Цайса і ин. за широке, так знов рішучо за узьке розуміння знаходимо у декотрих, що в Антах бачать Уличів і Тиверців: ми не маємо вказівок, що сі племена займати цілу антську просторонь та й чому-б як раз сі два руські племена злучались в одній загальній назві?

ційних відносин виникала та боротьба Словян і Антів, про яку згадує Прокопій (De b. G. III. 14 — десь в другій чверті VI в.).

При кінці VI в. „Словени“ ще займають лівий берег Дуная. Тільки з закінченням колонізації балканських земель, з переходом болгарських орд за Дунай могли Анти опанувати дунайський берег і витиснути звідси останки Словен: пізніше (в VIII—IX в.) він дійсно був в руках Русі. На заході міграція Хорватів і Сербів в Ілїрик полишила прикарпатські землі (коли справді звідси виходила) українсько-руській колонізації. Таким чином в другій половині VII в. українсько-руська колонізація могла в головнішій уже опанувати свою територію, кажу — в головнішій, бо етнографічні границі не відразу міцно установили ся, а особливо колонізація гірських карпатських країв Русинами мусіла йти поволі і закінчила ся, певно, значно пізніше.

Уставлена вище тотожність Антів із українсько-руськими племенами відкриває нам кілька фактів з найранішої історії їх колонізації.

Йдучи хронологічно, треба почати з тієї війни Вінітара з Антами. Падає вона на останню чверть IV в., десь в кінці 70-х чи в 80-х рр., ближше дати означити не можна. Як я вже сказав, де-що промовляє за тим, що-б не збувати в сїм епізоді імени Антів гадкою про анахронїзм; додаж, що й конфлікт сей міг бути ще не дуже далеко від Дніпра, бо Остроготи під натиском Гунів поволі тільки посувались на захід, аж опинились на середнім Дунаю, отже й географічно взявши, ніщо не противить ся гадці, що тут справді брали участь Анти. Та признаючи саму війну реальним фактом, трудно прийняти, як я вже згадував, те об'яснення, яке дає її Йордан. Я наводив уже його оповідання: Вінітар, „не хочачи підлягати гунській зверхности, став відтягатись помалу й хочачи показати свою відвагу, рушив з своїм військом на краї Антів; коли він напав на них, в першій битві його побито, але далі він воював сьміло й їх короля Боза* (Bos nomine, може Бож-ко, Божидар, Богдан) з синами й 70 старшинами казав розіпати для страшного прикладу“ (с. 48). В тодішніх обставинах, по

*) В їм бачили Буса Слова о п. Ігоревіи — гадка дуже приваблива, але не дуже певна.

упадку держави Германариха, коли самі Готи під натиском Гунів мусіли посуватись на захід, не до далеких завойовань їм було, і в сій війні я, як згадував, бачив би симптом словянської, може антської спеціально — значить нашої, кольонізації на полудень, що зіткнулась з Готами. Гуні тоді взяли Антів в оборону проти Готів і при помочи вірної їм частини Готів знищили сього своєвільного Вінітара.

В першій половині VI в. Анти беруть участь в походах придунайських Словян на Візантію. Про се маємо кілька дуже сильних заміток у сучасників. Йордан закінчує свою римську історію згадкою про „повсечасні напади Болгарів, Антів і Словян“, а оповідаючи про легендарну державу Германариха і послухність йому Словян, пригадує, що тепер Венети: Анти і Словяне „за наші гріхи скрізь так бушують“ (с. 23). Ще сильніше, як ми бачили висловляється Прокопій (Hist. arcana 18), що Гунни, Болгари, Словяни і Анти, від коли настав імператором Юстиніян, набігаючи що року на Іллірїю і Тракію, чинили страшні спустошення людям. На иньшому місці він згадує, що на початку пановання Юстиніяна „Гунни (Болгари), Анти і Словени переходили за Дунай та незвичайно непокоїли Римлян“ (De b. Got. III, 14). З сього виходить, що Анти були звичайними учасниками тих повсечасних нападів Болгарів і Словян і могли брати в них участь ще з кінцем V в. Особливо сї болгарсько-словянські напади стали частими в другій чверти VI в., за часи Юстиніяна; 530 р. цїсар поручив був оборону Дунаю маїстру Хилвудію, і він потрапив протягом трох років повздержувати задунайських варварів — Болгар, Антів і Словян від нападів, робив навіть походи за Дунай поки не наложив головою підчас такого походу в краї Словян, і напади пішли знову (De b. G. 14—18). Вони страшно шкодили сусіднім византійським провінціям, але зрідка набували ширшого значіння, і тим поясняється, що Юстиніян не звертав особливої уваги на них і віддавав ся тим часом плянам далеких експедицій. В коротких звітках сучасників не вчислюють ся докладно учасники сих походів, найчастійше говориться лише про Болгарів, рідше про Словен, про участь Антів знаємо тільки з загальних уваг. Тільки один раз, до речі, говорячи про Антів, згадує Прокопій про їх похід на Тракію (De b. G. III, 16), але й то так, що з того зовсім не можна вивести, чи то був спеціально-антський похід, чи ні. Взагалі, походи самих Антів, на власну руку, на Візантію не дуже ймовірні; правдоподібно, вони бували звичайно тільки учасниками: осо-

бливо Болгари, ходячи з приазовських степів на Византию, могли приберати собі по дорозі ватаги Антів, волею чи неволею.

В другій половині Анти поріжнилися з „Словенами“; про се оповідає Прокопій (De b. G. III, 14), не пояснюючи причин: „Пізнійше, по смерті Хилвудия (сталась 534 р.) Анти і Словени поріжнилися, прийшло до війни, й Антів перемогли вороги“; трохи згодом він згадує, що єї народи „вели між собою переговори і мали безпечно обопільні зносини“, ¹⁾ се натакає, що війна тривала не довго, але після неї не було близьких відносин (бодай тоді) між обома сусідами. Дуже можливо, що се була колонізаційна боротьба, натиск Антів на Словен; хоч могли бути й якісь спеціальні причини. Ся війна мусить припадати десь на кінець 30 або початок 40-х рр.

Византия, правдоподібно, хотіла використати се поріжнення своїх ворогів (хто зна — чи й не доложила до неї рук), вона звернулася до Антів, щоб перетягнути їх до себе: Юстиніян закликав їх, аби оселились в околицях Турія, спустілої римської кріпости, збудованої по словам Прокопія Траяном, на лівім боці Дунаю (очевидно в Дакиї), обіцяючи їм богату платню і всякі вигоди (*οφίοι ξυνοικεῖν μὲν δύναμι τῆ πάσῃ, χρήματα δὲ μεγάλα οφίοι προτεοδαί* — De b. G. ib.), аби вони боронили Византию від Болгарів (і розуміть ся — заразом і від Словян). Тоді, здаєть ся, до порозуміння не прийшло: історія ся стоїть в звязку з появою між Антами псевдо-Хилвудия. Епізод сей докладно оповів Прокопій (і він дав йому нагоду до клясичної характеристики побуту Словян і Антів та деяких дуже інтересних подробиць). Між невольниками, взятими Словянами в війні з Антами, був молодий Ант на імя Хилвудий. Один грецький невольник з Тракиї, що перебував між Антами, звернув увагу свого хазяїна, що у Словен в неволі перебуває Хилвудий, той самий звістний римський маїстр, що так дав ся їм в знаки, але Словене того не знають. Сього юнака викупили, і хоч він запевняв, що він зроду Ант, йому не повірили, і на загальнім антськім вічу (*ἠγεῖροντο μὲν ἐπὶ τούτῳ Ἄνται οὐδεὼν ἄλλαντες*) примусили його, аби удавав з себе маїстра Хилвудия. Коли Юстиніян зробив згадану вище свою пропозицію, Анти згоджувались тільки з тим, аби той ніби Хилвудий дістав назад свій уряд і жив на тих пропонованих ґрунтах з ними разом. Але, коли Хилвудий їхав в сій справі до Константинополя, перестрів його на дорозі звістний Нарзес і довівши обманьство, арештовав та й повів в кайданах до Константинополя.

Хоч отже сї переговори мабуть не дійшли тоді кінця, одначе хто зна, чи не від сього часу — боротьби з Словенами і зносин з Візантією*) — чи не від сього часу, кажу, датуєть ся переміна в політиці Антів, бо пізнійше — правда, се вже належить аж до часів Маврикия (602) — ми стрічаємось з Антами, як з союзниками Візантії.

Під час переходу Аварів з прикаспійських країв на захід дали ся вони в знаки Антам. Про се оповідає фрагмент Менандра (без початку)¹⁾; з нього довідуємось, що Антам не пощастило в сїй боротьбі, і Авари почали пустошити їх землю своїми нападами та грабовати; Менандр оповідає, що для викупу взятих в неволю Анти вислали одного з видатнійших між собою Мезамира (*Μεζάμηρον τὸν Ἰδαριζίου, Κελαραστοῦ ἀδελφόν*), але коли той під час свого посольства став говорити з Аvaraми згорда (*ἀπέροψε ῥήματα ὑπερήφανά τε καὶ θρασύτερά πως*), використав се один Болгарин (*Κοτρίγυρος*), близький до аварського кагана і неприхильний до Антів. Він порадив кагану вбити Мезамира, як чоловіка особливо впливового між Антами і здібного до організації боротьби, і Авари вбили Мезамира, а після сього пустошили ще гірше землю Антів, забираючи в неволю й грабуючи її.

Сей епізод хронологічно належить до кінця 50-их рр. Напад Аварів на Антів об'ясняють тим, що то Візантія їх напустила; дійсно, (удоживши з ними угоду, Юстиніян поручив їм воювати з ворогами — очевидно Візантії (Men. p. 5), але ми не маємо слідів, щоб Анти тоді докучали Візантії, і далеко правдоподібнійше, що Авари без спеціальних візантійських поручень по дорозі „примучили“ Антів. Се пригадає історію Повісти віремених літ: там оповідаєть ся, що „Обри (Авари) воеваша на Словѣны и примучиша Дулѣбы, суцая Словѣны, и насилье творяху женамъ дулѣбскимъ: аще поѣхати бяше Обрину, не дадеше вѣпрячи коня,

*) Антські ватаги на візантійській службі бачимо в Італії і перед сією справою віби Хильвудія і по ній, але разом з ватагами Болгар і Словян, De b. G. I, 26—7, III, 22 — отже се не мало особливого політичного значіння, доводить тільки брак якоїсь державної організації у всіх сих племен.

**) ὁ κατὰ Ἀντῶν τὰ ἐχθιστά βουλευσάμενος — з сих слів можна-б вивести, що сей Котригур і під'юдив кагана на Антів, може через якесь поріжнення Болгар і Антів; се толкованне дало-б можливість до деяких ітересних виводів, як би воно було єдине можливе.

ни волю, но веляше взпирати 3, или 4, 5 женъ въ телѣгу и повести Обрина“ (Іп. с. 7). В сїм переказі мусить критись реальна згадка про насильство Дулібам від Аварів¹⁾; хоч літописець зачисляє се до часів імп. Іраклія (610—640), та датованнє се зроблено на основі византийського оповідання з 610 р.²⁾ і припадково надано сьому — очевидно народньому переказу про утиск Дулібів; дуже можливо, що в дійсности тут маємо пам'ять про сю аварську біду VI в., переказану Менандром. Можливі такі примучування й пізнішими часами, коли Авари жили на середнім Дунаю, але з епізода аварської війни 602 р. бачимо, що тоді Словяне наддунайські були в відносинах союзу й певної залежності від Аварів, Анти-ж цілком незалежні, і військо аварське дуже не радо прийняло плян свого кагана — іти на Антів, по просту збунтовалось і не пішло, так що пізніші походи Аварів на Антів можна, як би хто схотів, припускати, але дуже на їх істнуваннє покладатись не можна.

З другої половини VI в., після тієї аварської біди, ми вже не маємо звісток про Антів. Вони виступають аж у тій війні 602 р.: під час війни з Візантією, коли Греки звернули свої сили проти союзних з Аварями наддунайських Словян, аварський каган для диверсії вислав був військо, „аби знищити антський нарід, що був союзником Ромеїв“, але аварське військо від такої перспективи стало тікати до Греків, і каган мусїв відложити свій плян. Епізод сей цікавий, бо показує, що Анти, як я вже сказав, тоді були цілком незалежні від Аварів і як союзники Візантії, мусїли воювати з Словенами, отже тримались від них з осїбна і ворожо.

Заразом він характеризує відносини не тільки Аварів до Антів. Вся політика кочових орд, що мандрують нашими степами, звернена на багаті византийські землі: з них тягнули вони багаті окупини за „союз“ і зберали здобич нападами; відносини до Словян їх інтересовали далеко менше і війна з ними звязана була з великими труднощами: Словяне були майстри ховатись у всяких нетрах, як сьвідчать оповідання Візантийців (Теофілякта, Маврикия, т. зв. Льва). Тож справа рідко коли йшла далі „примучувань“ при нагоді, по дорозі, як те аварське, переказане нашими й византийськими джерелами. Се поясняє нам, як серед руху орд по наших степах в V—VII в. вони колонїзували ся заразом нашими предками.

Що до Аварів, то навіть Словяне нижнього Дунаю в VI віці не були тісніше якось звязані з їх державою: правда, при

кінці VI в. вони стоять в союзі з Аварами, але перед тим (під р. 578) маємо звістний епізод, як Словяне відмовили всякої послухности Аварам, і каган аж пізнійше, при нагоді покарав їх за се (Мен. с. 99). В 1-ій чверти VII в. мали їм підлягати Болгари, поки не увільнились десь в 30-х рр.;¹⁾ де тоді як раз перебували Болгари, не знаємо, тож не можемо й судити про круг політичного впливу Аварів. Але взагалі що до аварської зверхности над українсько-руськими племенами, то хоч можливість її, особливо що до західніх племен, не виключена, але ми маємо про неї тільки негативне свідoctво з згаданої війни 602 р. і ніякого позитивного.

В другій чверти VII в. аварська держава вже упадає. В третій чверти болгарські орди переходять з чорноморських степів за Дунай. Сильна хозарська держава захистила степи від находу нових орд зі сходу. З другої половини VII в. і до другої половини IX — до міграції Угрів і приходу Печенігів за Дону — се час, коли обставини найбільше сприяли розвою словянської кольонізації, коли в степах не було ніяких ворогів оселої культури, час, коли ся кольонізація прийшла до найбільшого свого розвою.

На жаль, ми не маємо сучасних відомостей про неї. З початком VII в. уривають ся византийські відомости про східніх Словян: се по части залежить від упадку византийської історіографії, по части від історичних обставин: Византия відділена новими словянськими державами на Дунаю, і її безпосередні зносини з задунайськими краями слабнуть. Головним джерелом стає Повість временних літ, передо веім — її етнографічні огляди, але сі огляди писані в часи значно пізнійші — XI в., і тільки небогато можуть нам сказати про стан річей перед тими перемінами, які зробив в сій кольонізації новий натиск степових орд в IX—XI вв. Дуже слабе доповнення до них дають і арабські звістки IX і X в. взагалі дуже небогаті певними географічними вказівками. Історик для доповнення скуких відомостей сих джерел мусів би звернути ся за помочию до археології й диялектології, але і сі науки в теперішнім стані дуже рідко можуть дати цілком певні вказівки.

Літописні відомости, доповнені иньшими фактами, дають такий в головних рисах образ східньо-словянської кольонізації X—XI в.:

Північну частину словянської правітчини, за виключенням того, що зайняли під час загальної міграції литовські народи, бачимо головно задюженою великим народом кривицьким — Кривичами; се відвічні сусіди литовських народів, що й досі всіх східніх Словян звуть Кревами.*) Вони займають верхівя Дніпра, Західньої Двини й Волги (Іп. с. 6), поділившись дуже рано (вже в X в. бачимо се) на галузь західню, подвинську, з Полоцьком на чолі, і східню, пізнійше сформовану, з Смоленськом на чолі (се Кривичі *κατ' ἑξοχήν* літониси). Кривичі-ж, правдоподібно, кольонізували басейн р. Великої (центр Ізборськ, потім Псков).¹⁾ Їх же кольонією часто уважають ільменських „Словен“ з їх столицею — Новгородом. Специалізацію у них загального імени „Словен“ правдоподібно об'ясняють тим, що то була крайня словянська кольонія, але для зачислення новгородських Словян як раз до Кривичів в літописи нема основи, а новгородський диалект значно відрізняється від кривицького. Уважаючи на подібности новгородського вокалізма до українського, рівнож на деякі відгомони в пізнійшій книжній літературі про прихід Новгородців з полудня, виставлено здогад, що Новгородці були кольонією полудневої, української Русі.²⁾ Справа се чекає ще остаточного вияснення.

З фактів хорографії, а по часті й археології, виводять, що кривицька територія мусіла мати колись не-словянську (головно финську) людність. Вище (с. 29) я вказував, як не ясно стоїть се справа. Хорографія (як би була ліпше вистудійована) дійсно вказувала-б, що перед кривицьким і „словенським“ розселенням, як його бачимо в X—XI в., була тут не словянська людність — на верхівю Дніпра і далі на північ, захід і схід. З властивої своєї території Кривичі вже на очах історії поступали на захід, по Двині, доки не стріли се з німецькою кольонізацією — ливонських рицарів, і ще більше на схід: в території Кривичів і новгородських Словян словянська кольонізація йшла неустанно в басейн Волги, в землі финських народів: Веси (на північних допливах Волги — Тверці, Молозі, Шекні і коло Білого Озера), Меря (в басейні Оки — по Москві, верхній Клязмі і по самій Волзі, на схід від Веси) та Муроми (на нижній Оці, на схід

*) Kreews — Росиянин, Kreewu seme — Росия, Krewu tizziba — руська = православна віра. Значіння слова Кривичі вістаєть се невиясненнм.

від Мери), де кривицька кольонізація стрічалась з полудневою, вятицькою. Ся східня кольонізація була досить значною вже в X в., бо вже в кінцех його чи з початком XI заснують ся князівства в центрах сієї кольонізації — Ростові та Муромі. Вона була початком сформовання наймолодшого, але й найчисленнішого з словянських народів — великоросійського, витвореного на финських ґрунті сією новгородсько-кривицькою та сіверянсько-вятицькою кольонізацією, що асимілюючи финську людність і модифікуючись під її впливом, заховала одначе словянський етноґрафічний тип.¹⁾

На правім боці Дніпра Повість (Іп. с. 3) уміщує Дреговичів: „сіди між Припетю та Двиною й назвали ся Дреговичі“ (дрегва, дреговина — bagno, мочари по українськи та білоруськи); одначе північна частина сієї території — землі по р. Березині належали до Полоцької землі (князівство Минське): се привело деяких учених до гадки, що дреговицька територія обмежалась басейном Припети, з центральними містами — Туровом і Пинськом, а басейн Березини залюднили Кривичі.²⁾ Розуміть ся, слова літописи не так виразні, щоб усунути всяку непевність, одначе ся гадка, що басейн Березини не належав вже Дреговичам не має за собою нічого більше, а політична приналежність не може бути рішучим аргументом, навпаки деякі факти промовляють за розширенням дреговицької території і на басейн Березини. На вододілі дніпровського басейна з німанським Дреговичі стрічались з литовськими народами; етноґрафічну границю уставити трудно; ані хороґрафічних ані археолоґічних фактів не стає ще на се; подібно як і з Финами, й тут можна помітити розширення словянської території на некористь литовської, і безперечно, що се розширення іде далеко назад, але сей процес дуже мало висліджено.³⁾ Не ясним зістаєт ся і те — до котрої з двох східньословянських груп належали з початку Дреговичі. Тепер дреговицька територія належить українському народу тільки своєю західньою частиною — Пинщиною, краєм верхньої Припети, зрештою на північ від Припети людність білоруська, а подекуди переходить і на її правий бік. Можна се собі толкувати так, що з початку Дреговичі належали до одної групи з Кривичами (білоруської), й Пинщину асимілювала полуднева, українська людність, або противно — решту Дреговичів можна уважати збілорусеними; се питання, поки не роз'яснені границі дреговицької території на північ, по prostu не можна розв'язати.⁴⁾

На правім боці Дніпра, в басейні Сожа Повість уміщає Радимичів (головні міста Гом'яи = Гомель і Чичерськ на Сожі); верхівє Сожа належало вже до кривичьского Смоленська, і можливо, що було й залюднено Кривичами. Територія ся увійшла в склад білоруського племенн. Натомісь ближші одноплеменники (по літописи) Радимичів Вятичі, що займали верхівє Оки й її верхні притоки, належать вже до Великоросів, як і дальша словянська кольонізація в басейні Оки і верхівях Дона, на ґрунтах Муроми і Мордві, та Мещери — волость Муромсько-Рязанська.¹⁾ Самі Вятичі, відай, були такою-ж словянською кольонізацією на финським ґрунті. Як я згадував, Повість временних лїт оповідає, що Радимичі й Вятичі ведуть свій рід від двох братів — Ляхів Радима і Вятка, і для того виріжняє їх від інших „словянських“ народів (с. 7),* але ніщо не вказує на приналежність сих двох племен до західньо-словянської групи і мабуть „лядство“ їх стільки-ж значить, скільки генеалогія від братів Радима і Вятка.

Переходимо до полудневої групи.

В центрі українсько-руської кольонізації сидить племя Полян. „Повість“ (с. 3) не означає їх осад ближше, як тільки що вони „сѣдоша по Днепру и наркошася Поляне“, очевидно — в околиці своєї столиці Київ, де жили „Поляне Княне“. Повість поясняє, що Поляне назвались так тому, що вони сѣдили на голій рівнині (занеже в полѣ сѣдяху — Іп. с. 16), але околиці Київ, себто ту країну, що в X—XI в. головно була полянською територією, трудно назвати „полем“, і сама Повість, оповідаючи про Полян, каже, що вони сѣдили „по горахъ сямъ“ (Дніпровим), „въ лѣсѣ на горахъ, надъ рѣкою Днѣпрскою“ (с. 4, 9), і дійсно околиці Київ на північ від Стугни і тепер багаті лісом, а давнїше були цілком лісовим краєм.²⁾ Найпростїше об'ясненне, здасть ся, буде те, що давнїше, до натиску степових орд X—XI в., головні осаді Полян лежали на полудень від Стугни, де більше було рівнини, „чистого поля“.³⁾ В противність сій країні північна частина Київщини звалась „лісовою стороною“ (Іп. с. 575), відповідно тому полуднева могла зватись „польською“, а від неї й мешканці — Полянами; „Польською землею“ Повість справді зве землю Полян (с. 12), але в загальнім значінню. Зрештою можна-б

*) Там де я не подаю ближшого означення, цитую літописи по Іпатському кодексу, вид. 1871 р.

гадати, що імя своє принесли Поляне з якихось інших „полей“, що замешкували давнїйше, але така міграція сама по собі буде вже нї на чім не опертою гіпотезою. Подібні імена від „поля“ стрічаємо ми і в інших Словян (польські Поляне, болгарські Поляки, Польчане, Польці, словянські Поланці, Поляне в сусідстві Мораван), зовсім не залежно одно від другого.¹⁾

В X—XI в. земля Полян була дуже не велика; з оповідання й натяків літописи бачимо, що крайніми більшими містами її на північній заході були Білгород (на Ірпені) і Вишгород (на Дніпрі).*) На сході споконвічною границею був Дніпро: хоч до Києва належала, здасть ся, вузька полоса за Дніпром, але Дніпро був і уважав ся завсїди границею Київщини й Черниговщини, Полян і Сїверян (Іп. с. 104—5, 462). Що до полудня, то тут в X в. крайнім київським пунктом була Родня, „на устю Роси“, але потім всяку думку про оборону Порося від Печенігів князі покинули, і почали боронити побережа Стугни (Іп. с. 51, 83): „Полянська земля“ була цілком загнана в ліси.

Сї історичні вказівки потверджують ся й археологічними фактами: за Дніпром починаєть ся иньший похоронний тип, небіжчики палені, а не ховані, як в Київщині; з другого боку могили деревлянського типа починають ся вже на лівім боці Ірпени і в області Растваці. Для означення полудневої границі археологія поки що не дає матеріяла.²⁾ Таким чином, комбінуючи історичні й археологічні вказівки, ми можемо огранічити полянську територію на сході Дніпром, на півночі Ірпенем, на заході Ірпенем та нижнею Растваницею. Щож до полудня, то Полянська земля доходила що найменше до Роси, а може й переходила її — за ліпших часів.

Сей малий трикутник — то центр історичного життя нашого народу і вихідна країна його імени — се Русь властива. Київщина під іменем Руси, руської землі противставляєть ся ще в XI—XII в. не тільки північним та східнім землям (Новгороду, Полоцьку, Суздаю, Вятичам etc.), а й найближшій, нерозривно звязаній з Полянською в одну політичну цілість Деревлянській землі³⁾: Русь — се земля Полян, Русини — се Поляне передо всїм, хоч в ширшій значінню се імя й обіймало тоді все східне Словянство, звязане київськими князями в одну державу,

*) З оповідання Київської літ. (с. 215) видно, що за сими містами вже починалась Деревлянська земля (Дерева); подібний натяк — про близьку від Києва границю Деревлян дає й оповідання літописи про смерть Люта (с. 49).

в протиставленню до всіх інших. Цікава созвучність цього імені з Росею, теж полянською річкою.*)

Хоч в Києві і поза Києвом в XI—XII в. знали, що Руська земля — то Поляне, одначе автор Початкової літописи уважав се імя за перейняте Полянами пізнійше: „Поляне яже нинѣ зовомае Русь“ (с. 15); на його думку імя Руси було принесено Варягами, се було імя княжої династії й її земляків, варяжської дружини.**) Але, розуміть ся, се неможливо: звідки імя Варягів-Руси, що по сій теорії були покликані Новгородцями і аж в другій генерації перейшли в Київ та крім Полянської землі розмістилися заразом, і навіть ще скорше — по кількох інших, могло спеціалізуватися на Полянах (навіть не на Києві й його політичній окрузі) і зрости ся так з ними, що стало його другим іменем. При тім імя Руси з'являється на Україні далеко скорше ніж в другій половині IX віка. Очевидно, ми маємо тут власне, споконвічне імя самих Полян.

Цікаво зазначити, що й у сучасників Арабів, вже від останньої чверті IX в., теж до Київщини спеціально прив'язується імя Руси: аль Джайгани, дуже авторитетний географ, що писав на уряді великого визира Саманидів, володарів Хорасана (на півд.-схід від Каспійського моря) розрізняє в Русь три групи чи племена — Русь (властиву), Славю***) і Танію; властива Русь — се Київщина, „їх володар живе в Києві“ (Куябі).¹⁾

На лівім боці Дніпра сиділи Сіверяне, Сівера, здається — найбільше з українсько-руських племен: „сѣдоша на Деснѣ по Семи и по Сулѣ и наркошася Сѣвера“. Племя се таким способом займало цілий басейн Десни (може крім її верхів'я, що належало пізнійше до Смоленської землі і могло бути занято Кривичами); вододіл Сожа і Десни відділяв його від Радимичів, вододіл Оки

*) Вже автор Густинської літописи між ріжними здогадами, „чесо ради наш народ Русю наречеса“ агадує, що виводять „инны отъ рѣки глаголемыя Рось“ (с. 236).

**) Отъ Варягъ бо прозвашася Русью, а пѣрвѣ бѣша Словѣне; аще и Поляне звахуся, но словѣнская рѣчь (с. 16) — сї слова, дописка редактора літописи, цікаві вони й тим, що в основі їх лежить, очевидно — загально прийнята гадка, що Русь то Поляне.

***) Звичайно розуміють тут Слов'ян новгородських.

— від Вятичів, Дніпро був східньою границею від Полян. На полудень літопись протягає сіверянську територію на басейн Сули.¹⁾ Коли ті звістки писались, землі по Сулі були вже дуже спустошені й ослаблені Печенігами й Половцями, так що згадка про сіверянську колонізацію по Сулі є скорше згадкою про часи давніші, з середини X в., бо вже Володимир, при кінці X в., для оборони від Печенігів не задовольняється будованням кріпостей по Сулі, zarazом ставить другу лінію ззаду її по Трубежу й Сейму, а ще й третю — по Остру й Десні (Іп. с. 83): видно, що на Посуле не покладав він великих надій. При кінці XI в. Посуле держалось кріпостями, але було спустошене до решти — бо й у самім Переяславі Мономах із своєю дружиною бідовав „від рати і від голоду“ (Лавр. с. 240).

Далі Сули на полудень Повість вже не каже за якісь словянські осадн. Але до печенізького натиску в другій полов. X в. словянська колонізація йшла тут далеко за Сулу. Від Прокопий ми знаємо, що в першій половині VI в. словянська колонізація наближалась, або навіть може й досягала Азовського моря: згадавши про Кутуртурів і Утуртурів, розділених Меотидою, Прокопий каже, що „на північ від них (Утуртурів) сидять нечисленні племена Антів“²⁾, отже в усякім разі вони займали басейн Дона. З снм згоджують ся відомости арабських письменників. Два арабські історики Аль Баладури (IX в.) і Табари (X в.), доповнюючи один одного, оповідають про арабський похід на Хозарію в 1-ій пол. VIII в.: арабський вожд Марван, пройшовши за Кавказькі гори, за місто Семендер, напав на Словян, що жили в землі Хозарів, на Словянській ріці (так Араби звуть Дін, а часом і нижню Волгу, що на їх думку сполучала ся з Доном) і вивів їх з собою 20 т. в неволю (у Табари — зруйновав 20 тис. домів). Третій звістний географ Масуді (1-а пол. X в.) каже про Дін (Танаїс), що „береги його залюднює численний нарід словянський і иньші північні народи“. Се помагає нам зрозуміти і ту важну ролю, яку Словяне, по словам тогож Масуді мали в Хозарській державі: в них в значній мірі складалось хозарське військо й служба кагана.³⁾

Таким чином у Арабів маємо виразні вказівки про Словян в басейні Дона в VIII—X в. До сього можна прилучити деякі посередні вказівки і факти з руської історії. Таким фактом є істнування пізнійше, під час натиску кочовників, руських кріпостей в басейні Дона: Донець XII в. в околиці теперішнього Харкова, Руський порт (*Росія, Russia*) — по всякій правдоподіб-

ности на устю Дона (теж XII в.), Руське село десь на Дону (XIII в.); досить правдоподібно, що в Саркелі (Білій вежі) була словянська кольонія¹⁾; по за тим ще знаємо, що істновала в тутешніх стінах руська людність — т. зв. Бродники (звістні від XII в.). Розширення руської держави над береги Меотиди, де вже в середині X в. мусіла істновати руська Тмутараканська волость, теж промовляє за істнованнем тоді, в X в., бодай якнхось більших останків словянської кольонізації в басейні Дона. З всього сього стає цілком певним, що Словяне десь від V і по X в. займали Подоне, і тільки натиск Печенігів, а потім Половців ослабив сю кольонізацію й примусив переважну частину людности виемігрувати далі на північ²⁾.

Літопись, розуміть ся, не дає нам відповіді і на питання, яке то племя сиділо в Подоню. Деякі натяки вказували-б, що й то були Сіверяне: річка Донець в XVI в. і пізнійше зветь ся „Сіверським“³⁾; Тмутаракань уважаєть ся волостню Чернигівських князів і стоїть в якихось ближших відносинах до них; прилучивши ще *argumentum a silentio*: що Повість, вичислюючи руські племена, не згадує якогось, що можна-б було умістити на Подоню, можна гадати, що Сіверяне займали не тільки басейн Десни й Сули, але до X в. йшли далі на полудень і схід, в Подоне, навіть і до самого моря.⁴⁾ Але все се зістаєть ся гіпотезою, і можливе тут иньше племя (не виключена абсолютно можливість і Уличів).

Вище, говорячи про Дреговичів, застановлявсь я над питанням, чи вони належали до північної, по теперішньому — білоруської, чи до полудневої — українсько-руської групи племен, бо їх територія ділгь ся тепер язиковою границею сих двох груп. Для середнього Подніпровя — території Полян і Сіверян такої непевности нема: вони належать тепер до українсько-руської території й ніщо не вказує на те, аби було колісь инакше; одначе над сим треба застановитись з огляду на наукову літературу.

Від сорока літ в науці піднято питання: чи стара кольонізація середнього Подніпровя була українська чи „великоросійська“ (спеціально йшла мова про Полян). Не помічаючи в старих кївських памятках характерних прикмет української мови, догадувались, що старі Поляне й взагалі людність середнього Подніпровя належала до иньшої східньо-словянської групи („великоросійської“), вона, мовляв, виемігрувала на північ від татарських погромів десь в XIII—XIV в., й її місце зайняли десь в XIV—XV в. насельники з Волиня й Галичини, предки теперішніх подніпрянських Українців. Ся гіпотеза, хоч заступлена і тепер кіль-

кома визначними в фільольоїї іменами, не стійна. Насамперед, про ніяку масову народню кольонізацію з наших країв на північ не знаємо і припускати її не можемо: українська людність занадто була при звичаєна до всяких пополохів, а мала в лісових краях під боком дуже добрі сховища, щоб мандрувати кудись аж на Волгу; звістки про повне спустошення Подніпров'я в XIII в. не стійні і взагалі про особливий вплив татарського нападу і пізніших пополохів нема підстави говорити. Полянська земля, як ми бачили, була тільки маленька територія над Дніпром, обнята деревлянською територією; припустити, що то був чужеплеменний клинець, трудно, але не менш трудно припустити, що й Деревляне, будши Великоросами, теж виемігровали з своїх пущ кудись. З рештою новішими дослідями виказано в кнївських пам'ятках, почавши від XI в., ряд язовикових прикмет, що поруч західньої, галицько-волинської, характеризують їх як осібну групу українсько-руську. Що до давніх Сівер'ян, то властиво ми не маємо ніяких язовикових пам'яток від них, отже й говорити про них не можемо, але цілий ряд фактів противить ся припущенню, що се племя виемігровало: се був край в своїх північних частях добре захищений природою проти степових нападів; аж до XVI в. бачимо на його території спеціальну місцеву людність з традицією імени — Севруків; білорусько-українська границя досі має дуже невиразний характер, переходячи рядом переходових говорів, як то звичайно буває на споконвічних етнографічних границях, і скільки знаю, сі північні українські говори того рода, що не можуть уважатись новішою формацією, а належать до більш архаїчних. Взагалі-ж міграції з Волиня й Галичини на Подніпров'ю в XIV—XVI в. зовсім не примітно, кольонізація спустошених подніпрянських просторів іде з півночі, з українського й білоруського Поліся, отже нема мови про якусь нову західню українську кольонізацію в тих часах. З сих всіх причин нема ніякої підстави приймати, що старі осадники — Поляне, Сівер'яне, Деревляне чи хто там ще на нашій теперішній території — не належали до тієї полудневої групи, з котрої сформувався сучасний український нарід.¹⁾

Безлосередніми сусідами Полян на заході були Деревляни. „Повість“ нічого не каже, де вони жили: для письменника-Київнина се була занадто звісна річ, тільки поясняє, що Деревлянами звались вони тому, „зане сѣдоша въ дѣсѣхъ“ (с. 3).

Територію їх для того треба вислідити иньшими способами. Про їх північних сусідів — Дреговичів Повість каже, що вони сиділи „між Припєтю та Двиною“ (с. 3); отже Припєть має бути північною границею Деревлян. Археологічні розкопи (правда — ще не дуже численні, з результатами не досить категоричними) і порівняннє похоронного обряду по обох боках Припєти приводило до виводу, що Дреговичі переважали на північній березі Припєти й мішались з Деревлянами на полудневім.¹⁾ Отже й вони дозволяють прийняти вказівку Повісти, що багнисте побереже Припєти межувало Деревлян і Дреговичів. На сході, як було вказано, археологічні розкопки виказують розпростореннє древлянського похоронного типа до Ірпени; на північній сході вони могли досягнути Дніпра. Про західню й полудневу границю можемо говорити тільки дуже гіпотетично. На заході — суперечки між кнївськими і волинськими князями за Погоринє наводять на думку, що тут сходилась кольонізація Деревлян і Дулібів.²⁾ Що до полудня, то звістка Константина Порфирородного, що печенівські кочовища притикали ся до земель „Уличів, Деревлян і Лучан“,³⁾ наводить на гадку, що деревлянські осадні виходили за границю лісів, переходили в басейн верхнього Бога. Таким способом, прийнявши се, Деревляне займали-б басейни Тетерева і Случи, до Припєти на півночі й Дніпра на північній сході.

На нижній Дніпрі сиділи Уличі. Так виразно каже новгородська версія Повісти*) в оповіданню про війну з ними Ігоря: *И бѣша сѣдѣюще Улицѣ по Днѣпру въ низъ, и посемъ преидоша межѣ Богѣ**)* и Днѣстрѣ и сѣдоша тамо. Хоч при тім не сказано, на котрім боці Уличі (варіант: Угличі) сиділи, але найбільш просте розуміннє текста каже, що на тім же правім, і ні що не примушує відступати від нього.

Иньші версії Повісти — полуднева (Іпатська і под.) і сьздальська (Лаврентєвська і под.) не мають сього епізода. Натомісь в етнографічних оглядах вони говорять про чорноморську людність: „Улучичи Тиверци сѣдяху по Бугу и по Днѣпру и при-

*) Себ то кодекси Археографічної комісії (XV в.) і Толстовський (XVIII в.) в вид. 1 Новгородської літописи 1888 р., крім того в 1 Соф. с. 97, Воскр. I с. 277, Никон. I с. 26, Твер. с. 47.

**) В обох кодексах Новгородської л. поповано: бѣ, бѣи, правдиву лекцію відгадав Ламбін ще перед виданнєм їх.

сѣдяху къ Дунаеви; и бѣ множество ихъ, сѣдяху бо по Бугу и по Днепру оли до моря“ (с. 7), так в кодексах полудневої редакції, в північній (Лавр.) натомісь: „Улучи и Тиверци сѣдяху бо по Днѣстру, присѣдяху къ Дунаеви, бѣ множество ихъ, сѣдяху по Днѣстру оли*) до моря.**)

Таким чином між ріжними редакціями повісти бачимо рішучу суперечність як в самім імени (Уличі, Угличі, Улучі, Улутичі, так і в означенню їх території. На в'ясненне цієї справи ужито багато заходу, й вона має цілу літературу. Не входячи в історію самого питання і признаючи неможливим рішити його так, щоб не зоставалось місця ніяким непевностям, я висловлю гадки, що мені здають ся найправдоподібнішими.¹⁾

В вище наведеном тексті Константина Порфирородного, де він вичисляє племена сусідні з Печенігами, він іде зі сходу на захід і називає слідом за Русю (київською = Полянми) Ульців (*Οὐλίτινους*). Древлян (*Δερβλενίτινους*) і Лучан (*Λευζενίτινους*). Очевидно, *Οὐλίτινους* — се Уличі. Що до *Λευζενίτινους*, то їх імя дуже близько підходить zarazом і до Луческа (теперішнього Луцька)²⁾ і до Улучів чи Улутичів. Виходило би, що Константин розрізняє Уличів і Улучів-Лучан і кладе одних на схід від Деревлян, других на захід.

Факт, що Константин знає в сусідстві Деревлян Ульців-Уличів знаходить собі потвердження в нашій літописи. Власно цікаво, що полуднева і північна редакції Повісти, говорячи про Улучів-Улутичів в своїх етнографічних оглядах, рсходячись в іменованню, згідно і без всяких варіантів в своїх кодексах говорять про війну Київа з „Уличами“. Отже всі редакції літописи сходять ся на тім, що були „Уличі“, і що перші київські князі вели війни з „Уличами“. Правда, в новгородських варіантах тут є ваганне між „Уличами“ і „Угличами“, і в ріжних редакціях ріжні князі воюють з ними (Оскольд і Дир, Олег, Ігорь), але ясно, що ми маємо тут варіанти одного імени (думаю, що Угличі — то пізнійша етимологізація імени Уличів),³⁾ один

*) В Лавр. кодексі или.

***) Так в Лаврентівськім кодексі; иньші мають дуже великі відмінни, наближаючись до полудневої версії (а полудневі кодекси не мають варіантів): так Троїцький кодекс має: „Лутичи“, і такаж поправка другою рукою є в Кенігсберськім (Радзевіловськім), Кенігсберський і Академічний замість слів „по Днѣстру присѣдяху... по Днѣстру“ мають „по Бугу и по Днѣпру“.

нарід Уличів (Угличів), з сим народом вели війни київські князі, і до нього належить звістка новгородської редакції Повісти, що він сидів по Дніпру і пізнійше перейшов в край між Богом і Дністром.

Звістка про Уличів і війну з ними київських князів спільна всім редакціям Повісти. Але крім того в етнографічних оглядах полудневої й суздальської редакцій стрічаємо Улучів-Улучичів, з суперечкою що до їх осад. Правдоподібно, тут ми маємо тих західних Улучичів-Лучан, що й у Константина виступають під іменем *Λευζεννοι*; суздальська редакція говорила про них, що вони з Тиверцями сідли на Дністрі, а новий редактор поправив се, перенісни на сих Улучів-Лучан звістку початкової редакції про осад Уличів на Дніпрі, і перемінив імя.*)

Що до звязку Улучичів з Лучьском, то крім близької подібности пнів за сим промовляє той факт, що Константинові *Λευζεννοι*, іменем своїм тотожні з Лучьском, мусіли, щоб бути сусідами з Печенігами, виступати досить далеко на полудень, туди де суздальська редакція уміщує Улучів. Самий Лучьск виступає в літописи в останній чверти XI в. 1085, вже як волость приналежала до Волини, але вона становила осібне князівство, що дуже часто відокремлялось.

Виникає питання, в яких відносинах стоять сі придніпряньські Уличі і ті Улучичі на Побожу: чи й се два осібні народа, чи дві галузи одного племені (як думав де-хто), чи Уличі самостійний нарід, а Улучичі — частина Дулібів (як думали иньші). На сі питання не берусь відповідати, бо не нахожу фактів для їх рішення. У всякім разі відносини між сими двома групами річ другорядна; головно, що звістки про Уличів-Улучичів показують нам сю уличьско-улучичьску кольонізацію від території Полян і Деревлян до моря, від Дніпра до Дністра, отже заповнюють сю частину українсько-руської кольонізації, а як тут межувались поодинокі племена, сього не можемо сказати докладно; може відповідь колись дасть археологія.

Літопись оповідає про міграцію Уличів з над Дністра за Бог в звязку з „примученнем“ Уличів київським військом: воєвода князя Ігоря Свинельд примучив їх і примусив платити дань;

*) Подібність імен, сусідство, міграція Улучів туди, де перед тим сідли Улучичі, все се могло легко провести до перемішання сих імен, тим більше, що писало ся про них тоді, коли давнійша уличьська кольонізація була давно минулим фактом, досить неясно відомим.

ся війна, що тривала кілька років (сама облога Пересічна тягла ся три роки), закінчилась, видно, незадовго перед смертю Ігоря (945). Слова літопису про перехід неясні — чи Уличі перейшли після цієї війни, чи перед нею, і в літературі є на то різні погляди,¹⁾ але порівнянне літописного оповідання з нераз згаданим текстом Порфирородного про печенізьких сусідів, показувало-б, що тоді — ще перед 40-ми рр. X в.²⁾ Уличі покинули вже Дніпровське побереже: Печеніги на правім боці Дніпра сусідують передо всім з Русю — Полянами, значить полянські осадн вже були відкриті з полудня, Уличі звіден уступили і держались ще десь трохи далі на захід, між полянськими осаднами, що по Дніпру могли держатись довше ніж де, і деревлянськими. Міграція Уличів вже тоді почалась.

Чи була ся міграція перед походом Свинельда (се з огляду на Порфирородного я уважав би правдоподібнішим), чи після нього, в усякім разі головною причиною її не можемо уважати що иньше, як натиск Печенігів: самі примучування київських князів не зрушили-б Уличів з насижених місць і не примусили-б шукати нових осад серед заповнених вже иньшою людністю країв, як не зрушили иньші народи, що дізнали на собі сього державного процесу. Се річ ясна, і хронологічно — перша половина X в. — міграція припадає на той час, коли чорноморська людність дійсно мусила відступати на північ.

Отже, збираючи до купи все сказане досі, по нижньому Дніпру сиділи Уличі. Чи переходили вони на правий бік Дніпра, чи за Дніпром сиділо иньше племя (може безпосередно Сіверяне, може яке иньше) — не знаємо. На півночі Уличі стрічали ся з Полянами. На полудень, певно, досягали моря, поки не відтиснули їх Печеніги: се виразно каже суздальська редакція, а хоч тут маємо поправку, але поправку свідому, і коли новий редактор віставив „оли до моря“, переіменивши ріки, то, очевидно, виходив з переконання, чи з традиції, що словянські (уличські) осадн досягали і тут моря. На заході сї осадн досягали Бога, може й переходили на правий бік. На середнім та верхнім Богу і далі на північ, між Гориннею та Бугом вслянським я умістив би Улучичів. В краї середнього Богу потім пересунулись головною масою й Уличі, уступаючи від натиску Печенігів а може — й примучувань київських князів. Хто сидів перед тим між нижнім Богом і Дністром і як там межувались території Уличів, Улучичів і Тиверців, сього не можемо сказати і годі тут комбінувати.

Край між Дністром та Дунаєм зістає ся Тиверцям; вони-ж сідли по Дністру. Ближе означити їх границь з иньшими українсько-руськими племенами ми не можемо; тільки очевидно, що коли Улучичів з Тиверцями суздальська редакція садить по Дністру, то для Тиверців головно зістає ся край на правім боці Дністра. Повість (особливо тут важна суздальська редакція) виразно каже, що осаді Тиверців доходили до самого моря і Дунаю, та що колонізація була колись сильна („бѣ множество ихъ“). На північнім боці Дунаю вона могла стрічатись з останками „Словен“, що ще не перебрались в Мізію. На північнім заході їх колонізація могла переходити в гірські краї Карпатів. На верхнім Дністрі вони стрічались з розселенням Дулібів. Містечко Тивров на Бугу (Винницьк. пов.) — одинока осада, що своїм іменем може вказувати на Тиверців, давало повод розширяти їх територію і над середній Бог¹⁾: розумієть ся, одинокого імени осаді на се не вистає. Імя їх ставлено в звязок з античним іменем Дністра — *Tiras*²⁾; серед иньших словянських воно не має паралелів.

На захід від Деревлян і Улучичів-Лучан сідли Дуліби. „Дулібѣ же живяху по Бугу, кде нынѣ Волянѣ“, „Бужанѣ зань сѣдять по Бугу, послѣ же Волянѣ“, каже Повість про них (с. 6, 7), пояснюючи не тільки місце їх осад, але й переміни імени. Імя Дулібів, старе, прасловянське імя, що має свої паралелі в хорутанських Дулібах, в чеських і моравських Дудлібах, очевидно було початковим; воно виступає і в згадці Повісті про Обрів — Аварів, як вони примучували сих самих Дулібів; але в XI в. се імя вийшло з уживання, і його заступили пізнійші назви Бужан, Волянѣ, Червнѣ. Значінне дулібського імени неясне; в деяких словянських діалектах воно має значити тепер дурного чоловіка (рос. Дудеб, болг. Дулуп),³⁾ та не знати в яким звязку стоїть се з історичними Дулібами.

Імя Бужан Повість, очевидно, виводить від р. Буга. Воно можливо, що племя зване на правітчині Дулібами, на нових осадах прозвано було Бужанами, але той факт, що в переказі Повісті про Обрів Дуліби виступають під своїм старим іменем, і те, що ми знаємо на їх території місто Бужськ (теперішній Бузьк в Галичині) — роблять більш правдоподібним, що імя Бужан пішло не від Буга, а від міста Бужьска, як політичного

центра,¹⁾ і назва Бужан мала такий же характер, як і иньша назва — Волинян.

Назву Волинян Повість уважає сучасною, значить — вона була розповсюджена в другій половині XI в.; дійсно, хоч в оповіданню літописи про ті часи не стрічаємо її, за те маємо назву для краю: Волинь (під р. 1077 — с. 140). Значінне її добре відгадав (а може знайшов се об'ясненне в сьвіжій ще традиції або в своїх джерелах) Длугош: Волинська земля, каже він, прозвалась від Волиня, замка, що був колись на устю Гучви в Буг.*) Дійсно, в подіях початку XI в. (під р. 1018) стрічаємо місто Волинь чи Велинь, на Бузі; воно, очевидно, було політичним центром краю давнійше, бо з кінцем X в. таким центром став новозаснований Володимир, і Волинь втратив своє значінне. Коли-ж він її мав? На се могла-б дати відповідь одна звістка, коли-б ми її могли напевно приложити до наших Волинян. Масуді згадує племя Валїнана,**) що „за давніх часів“ мало власть над иньшими словянськими народами, але потім ся держава розпалась.²⁾ Признаюсь, при всіх трудностях, які вона дає, приналежність сїєї звістки до Волинян здасть ся мені досить правдоподібною; вона переносила-б гегемонію міста Волиня на IX вік. Але і без неї не можемо класти сю гегемонію пізнійше як на X в.³⁾

Ми маємо ще одну анальоїчну назву на території Дулібів, але в инакшій формі — се Червенські городи, „градь Червенскыя“ (Іп. с. 101, 105), як на початку XI в. звуть ся городи сусідні з Червенем (теперішнє Чермно, на південь від Грубешова, що, як думають, лишило свій слід в імені Червоної Руси, Russia Rubra); по анальоїї з Волинянами, Бужанами, Лучанами, людність сього Червенського края могла, певне — і звалась Червнянами.

Таким чином на території Дулібів стрічаємо кілька політичних назв — від міст; сї ймення заступили стару, племінну назву. Питанне, чи се були загальні назви для цілої дулібської землі, що наступали одна по одній, чи се були часткові назви, назви певних частин дулібської території, що ґрупувались коло поодиноких міст і могли істнувати разом, одна коло одної? Ще найскорше імя Волинян могло бути загальним, судячи по назві Волини, бо вона вже в другій половині XI в. прикладаєть ся до цілого Во-

*) Hist. Polonica I. I (вид. Пшездзецкого с. 22); на устю Гучви в Буг є справді городище, що від часів Ходаковского й уважаєть ся місцем Волиня.

**) Варянти: Вальмана або Вал'яна, Валїмана, Валїсаба, Влїнбаба.

лодимерського князівства, що містило в собі і старий Волинь, і Червень і Бужськ, і центр Лучан — Луцьк; але й тут могло статись перенесення в частині на ціле; тільки як би певням бути що до звістки Масуді, то мусіли-б ми сій нааві дати ширше значіння: Волинська держава могла-б тоді виходити й за етнографічні дулібські межі, хоч се не виключало-б тіснішого значіння Волиня, як центра всіх Дулібів. Взагалі мені більш правдоподібним здасть ся, що в сих назвах маємо імена дрібніших округів, і вони часом могли істновати разом — як Бужане (південно-західня частина, басейн верхнього Буга) і Волиняне (північна частина, басейн середнього та нижнього Буга). Але устє Гучви (Волинь), Чермно і Володимир лежать так близько один коло одного, що в своїй ролі політичних центрів могли хиба наступати один по однім, правдоподібно — в тім порядку, як я тут подав сї імена. Міг Волинь (а може й Бужськ) мати при тім значення і для більшої території — для всіх Дулібів, та ми сього на певно не знаємо.

Для означення етнографічних границь Дулібів ми по просту тепер так як і не маємо матеріялу. З літописи виходить, що се був басейн Буга (висянського).¹⁾ На полудневім заході, в басейні Стира, сиділи Лучане; — їх волость пізнійше була притягнена Дулібською землею, але ледво чи належала до сього племені, принаймні ми сього не знаємо. На сході ми зазначили Погорину як гіпотетичну границу Деревлян і Дулібів. На півночі Берестейська волость вагалась в XI—XII в. між Київом та Володимиром і взагалі не була міцно звязана з рештою Волини; се можна толкувати й етнографічними й політичними причинами. На заході — тут ми натрапляємо на дуже тяжке і темне питання про західню руську кольонізацію взагалі й її племенне імя — спеціяльно, і я мушу його трошки ширше пояснити.

Звичайно приймасть ся, що на заході за Дулібами сиділо руське племя Хорватів; сей погляд опираєть ся на звістках Константина Порфирородного про Білу Хорватию (De adm. 13, 30, 31) і на згадці Початкової літописи, що між руськими народами має і Хорватів (с. 7). Але згадка літописи дуже виглядає на інтерполяцію,*)

*) Літопись, чи літописна статя, збираючи до купи названі перед тим племена, каже, що вони „живяху в мирѣ“, і до того реєстру додано на кінці Хорватів, про котрих перед тим нема мови; я думаю, що се пізнійше дописав хтось, знайшовши згадки про Хорватів під дальшими роками.

а головно, що літопись нічого не каже, де ті Хорвати жили, і нема ніяких певних вказівок на якусь хорватську територію у нас, а хоч пробовано різними способами означити територію тих Хорватів,¹⁾ одначе ніякого опертя сі проби не мають, окрім звістки Константина, і ніякого народа, що звав би себе Хорватами, ми тут на певно не знаємо.

Оповідання-ж Константина завдає такі труднощі, що більш, справді, затемнює справу, ніж прояснює. Він каже, що полудневі Хорвати і Сербі вийшли з Білої Хорватії та Білої Сербії, й уміщує сі білі краї між Баварією й Угорщиною, в сусідстві Німеччини (De adm. гл. 30—33).²⁾ Дуже правдоподібно, що в сім означенню Константин виходив із відомостей про полабських Сербів, прийнявши їх (хибно) за одноплеменників полудневих Сербів.³⁾ Що до Хорватів, то нам відомо з інших джерел Хорватське плем'я, що сиділо десь між Лабою й Одрою.⁴⁾ Виходячи з звістки про руських Хорватів (властиво — здогадів про їх осаді) і з звістки Константина, що на Білих Хорватів нападають Печеніги, припускають звичайно Білу Хорватію, що тягнеться по карпатському підгір'ю від басейна Лаби над верхній Дністер; та з того виходить таке диво, що на сім просторі сиділи поруч себе три одноіменні народи, але належали до трох осібних груп — чеської, польської та руської, а взявши сюди ще тих полудневих емігрантів, будемо мати якийсь хорватський мікрокосм, до котрого входили народи всяких можливих словянських галузей.⁵⁾

Можлива двояка гадка: або в X в. в прикарпатських краях „Хорватія“ була географічною назвою, як пам'ять по колишніх (полудневих) Хорватах, що тут сиділи перед своєю міграцією на полудень, і Хорватами пізнійше звались у їх сусідів ріжноплеменні і ріжноіменні народи, що сиділи на сій території (як назва кельтських Боїв перейшла на Німців Боюваріїв і Чехів — Богемів, або назва Скитії переходила на її пізнійших осадників), отже ся назва не мала ніякого реального значіння,⁶⁾ або — Константин в своїй історії про хорватську міграцію виходив із факта, що в прикарпатських краях за його часи жили якісь Хорвати. Що до першого, то трудність лежить в тім, що ціла Константинова історія про міграцію Хорватів з прикарпатських країв дуже не певна; як я вже згадував, в сучасній науці вона має все менше віри, і класти її в основу яких небудь висновків дуже трудно, а з тим — і припускати, що прикарпатські краї мали загальну назву Хорватії; що до другої гадки, то тут зараз повстає питання — які-ж Хорвати звістні нам напевно в тих

краях? Знаємо з інших джерел тільки Хорватів між Лабою й Одрою, і властиво звістки Константина про Білу Хорватію всі можуть бути приложені до сієї західної Хорватії, а про якусь східню Хорватію у нього ніщо не говорять. Зістаєть ся наша літопись, але вона так мало і недокладно знає про західні руські краї, та й звістки її про Хорватів так неясні, що тільки комбінуючи їх з Константином можна було викомбіновати руську подністрянську Хорватію, а се значить незвістне пояснити незвістним. Я на разі уважаю питанням отвертим: чи було руське плем'я зване Хорватами і де воно седило. Разом з тим зістаєть ся питанням — як далеко на захід ішли границі Дулібів і яке плем'я імя мали руські осадники полудневого і північного карпатського згір'я.

Полишивши на боці, як непорішене питання, справу імени, ми перейдемо до огляду західних границь руської колонізації. Як я вже сказав, літопись наша дуже мало говорить про сі західні окраїни (так само і про полудневі) та й не багато знає (приклади тому наведу низше). Для того ми повинні звернутись до іншого — регресивного методу, і виходити з сучасних і взагалі пізніших фактів про руську колонізацію.

Сучасна етнографічна українсько-руська територія виглядає на заході так: вона виступає далеко на захід узким клинцем, затисненим між польською й словацькою людністю, майже досягаючи верхів'я Дунайця, й відси сей клинець розширюючись іде на схід по обох боках Карпатів. Північна границя йде в північно-східнім напрямі, займаючи верхів'я Попрада, Ропи, Вислоки й Вислока до Сяна (повіти: Новий Торг, Новий Сонч, Грибів, Горлиці, Ясло, Короєно, де по переписи 1890 р. значить ся коло 60 тис. руської людности);¹⁾ ся Русь починаєть ся групою сел за Попрадом, відрізнаних від своїх східних земляків польським містечком Північною, але вони безпосередно притикають до руських, вже сильно пословачених сел в Спишським комітаті; на схід від Попрада руські осадні підходять під Грибів (Королева руська, Богуша), ідуть по правім побережю Ропи на північний схід, і з Вислоки переходять, уступаючи на полудень, на верхів'я Вислока. За Вислоком, виключивши ту підгірську країну, вже нема Руси. Край між Вислоком і Сяном залюднений мішаною людністю; руський елемент чисельно слабшає в північно-західнім напрямі, в міру віддалення від гір і Сяна; група „Замішанських“ сел в луці Ви-

слока між Коросном і Стришовим становить останній виступ; далі руські осади слабшають і зужують ся до узенького окрайчика над Сяном низше Ярослава, а zarazом польська людність переходить на правий бік його в більших масах і стає майже суцільною низше Лежайска по обох боках Сяна. Вододіл Висли і вислянського Буга має мішану, польсько-українську людність; більш менш лінія середнього Вепра, по сучасним звісткам, має становити ту граничну лінію, на схід від котрої українсько-руський елемент переважає, подекуди переходячи на правий бік його. В басейні Нарева він стрічаєть ся з білоруською, що займає тепер полудневу частину німанського басейна.¹⁾

В Угорщині, як я вже сказав, руські осади зачинають ся також від басейна Дунайця, вони одначе тут вже значно пословачені; руські осади йдуть узенькою смугою, вже порозриваною й обтятою словацькими, по згір'ях Карпатів, вадовш угорської границі над Попрадом, по верхів'ях Тарчі, Топлі, Лаборця (комітати: Спеш, Шарош, Земплин), аж над Унгом починаєть ся більша, неперервана руська територія, що йде далі між Карпатським хребтом та верхньою Тисою (майже від устя Боршови, трохи вище) й її притокою Вишевою (Visso) (комітати: Унгар, Берез, Угоч і Мармарош) поки не стрічаєть ся, на верхів'ях Вишеви, Бистриці, Молдави з волоською кольонізацією. За границями неперерваної руської території, на підгір'ю, руські осади йдуть островами між словацьку, а далі угорську кольонізацію далеко на полудень, в басейні Бодрога, Гернада, Солоні (Sajo), Красної й Самоша, хоч єї полудневі руські острови в значній мірі о стільки вже денационалізовані, що про їх руську народність свідчить головню руський обряд; ліпше стоять руські острови серед волоської людности австрійської Буковини і російської Бесарабії. Урядові справоздання з переписи 1890 р. рахують Русинів в Угорщині на 380 тис.²⁾

Вже сама конфігурація сієї руської етнографічної території показує, що ся одностайна руська гірська полоса, в мішаними територіями по обох крилах, з слабими руськими домішками на північ і полудень — то тільки шкелет, в атрофіюваними, майже страченими мясями етнографічного тіла. Очевидно, що кольонізація гірських країв не могла йти зі сходу на захід самим хребтом; руська людність мусіла заходити в гори з рівнин — в півночі, чи північного сходу, й росповсюднювалася річними долинами. Само собою також ясно, що теперішні руські елементи в мішаних полосах — то останки руської кольонізації, а не нові

здобутки: нової руської кольонізації в тім напрямі ми не знаємо, а коли се давня, то вона мусіла бути що давнійше то значнійша, бо на наших очах на всіх тих трох фронтах — польським, словацьким, мадярським Русини слабнуть, винародовлюють ся.

Я почну в польсько руської границі. Порівнявши навіть нпр. дати галицьких переписей 1880 і 1890 р., бачимо, що на західній граничній лінії Русини поволі польщать ся: їх приріст звичайно далеко менший, ніж приріст Поляків.¹⁾ Коли зважимо, що тут польська народність, польська мова, польська культура мала перевагу почавши від XIV в., бо тут була Польська держава, а перевага Руси перед тим трівала коротко і мала всякого рода перерви; що католицизм завсіді був агресивним, де стрічав ся з православ'єм (а воно не виходило за границі оборони, та й то часто дуже слабій), і тягнув за собою неодмінно польонізацію; що кольонізаційні змагання тягли руську людність на схід і полудень від дуже давніх часів (напр. — з XI в.), а її місця займала не велика, але все не безслідна польська кольонізація; що до того й протегована за польських часів (і навіть ще перед ними) німецька кольонізація (що була часом досить значною) в результаті зміцняла польські елементи, бо сі Німці польщились, — коли зважимо се все, прийдемо до переконання, що на сій польсько-руській границі Русь мусіла понести за той довгий ряд віків великі страти на користь польської народности. І ми дійсно знайдемо цілий ряд фактів і натяків на сі страти в історичних джерелах.

От нпр. Дубецько, на лівім боці Сяна: се тепер польське місто (шематизм 1895 р. показує 142 д. рус. обр.); коло нього село Руська Весь, але в XV в. ся Руська Весь зветь ся Руське або Старе Дубецько;²⁾ очевидно, старе місто було руське, а коло нього засновалось місто на німецьким праві і спольщилось. Сей факт кидає нам сьвітло і на значінне такої-ж Руської Веси під Ряшевом, звістної теж з XV віка:³⁾ я мабуть не помилюсь, сказавши, що се — старий, руський Ряшів.

На схід від Динова село Весела; не знаю, чи є тепер там зо три руські душі,⁴⁾ але старі люди намятали в нїм недавно, що тутешні люде були Русинами, і не що давно „переробила“ якась пані їх на Поляків, збудовавши латинську каплицю, з ко-

¹⁾ В шематизмі 1895 р. разом в Гольцевій, Веселій, Ніадриці і Баричу 6 душ рус. обр. (с. 23).

трої виріс потім костел¹⁾ — історія, що певно повторалась багато разів на сих західніх границях нашої території.

Під Лежайськом бачимо село Старе місто; з люстрації 1565 р. знаємо, що тут було місто Лежайськ, доки його не зруйнували Татари; воно тоді було майже чисто руською осадою, тим часом як в новім (Жиґмонтовім) Лежайську досить було Поляків;²⁾ хто знає наші колонізаційні практики, тому не треба й казати, що ті Староміщане — то в значнім числі насельники старого Лежайська, і він мусів мати далеко більше руського характера, як новозаснований; тай взагалі лежайська околиця в другій половині XVI в., як видно з люстрацій, мала більше руського характеру, як тепер.

Деякі факти і натяки ведуть нас аж над Вислу. В XIII в. (1234) опатовський абат дістав титул руського єпископа „для тутешніх католиків“,³⁾ натурально — з Русинів. В Казимирі над Вислою була церква св. Духа, як видно із звісної руської записи на євангелію, наданім туди казимирськими міщанами (письмо XV в.).⁴⁾ В сусіднім Цмельові (за Вислою) переховалась традиція про руську церкву, а в фундаційнім привилею 1505 р., надаючи сьому місточку німецьке право, король зносить заразом противні йому права і звичаї польські і руські.⁵⁾ Люблин ще в XVI—XVII в. був одним з визначних огнищ православія і уважавсь питоменим руським містом: канонік Красїньський († 1612), описуючи границі Руси (а веде їх з під Кракова: non longe ab urbe Crasoa), між руськими округами згадує Люблинщину.⁶⁾ На Україні, під час розбудження національної свідомости в середині XVII в., Русь числили під Краків та по Люблин; Хмельницький числив на поміч православної Руси по Люблин, по Краків, а „Ляхів“ відгрожувавсь загнати за Вислу, що тут мала, очевидно, значити етнографічну польську границю; в проєктах розділу Польщі 1657 р. Висла знову виступає як границя Руси і православя, теж і в умові Дорошенка з Турцією (до Висли і Німана): очевидно, се був погляд загальний, утертий, що Русь і православя сягають до Висли.⁷⁾

При світлі сих фактів в цілком иньшій світлі стають перед нами походи в Польщу св. Володимира і вічні короводи західніх руських князів в Польщею; багато Руської або мішаної землі зіставалось за границями руської держави, або прилучалось до неї тільки на якийсь час. Звістна запись Оди (кінець X в.) згадує про Русь на пограниччю з Прусамн та „руські землі, що протягають ся аж по Краків“, і по всякій імовірности се була Русь не тільки політична, а й етнографічна — о стільки докладно вона відпо-

відає півнійшим етнографічним границям. Але пограничний пояс на рівнині дуже рано був мішаний; вже в XV в. залюднення рівнини по Вислоку і Сяну показуєть ся мішаним. Нпр. вибравши з сяніцьких актів згадки про руські церкви і священників, бачу, що вони припадають майже всі на села, що й тепер зістались руськими; Лялин (теп. Ялин), руське село за Сяном, називаєть ся вже тоді Лялин Руський (Ruthenicalis), коло нього сидить Лялин Німецький (Theutonicalis, Allemanicum), як поруч руських осад бачили ми вже засаджені чужими насельниками нові Дубецько, Ряшів. З люстрацій XVI в. бачимо, яка маса німецьких кольоністів була в Сяніцькім.¹⁾ Сей процес накликання чужих кольоністів звістний нам від Данила (Іп. с. 558), а нової сили набрав, коли стало ширитись німецьке право, — початки сього бачимо за Болеслава Тройденовича, що надав маґдебурське право німецькій громаді в Сяноку.²⁾ Але крім сієї півнійшої німецької кольонізації мішання етнографічних елементів мусіло початись ще давнійше, через стрічу з польською кольонізацією.

Коли зважити все те, що ми сказали вище про віковичне ослаблення руського елементу, можна з певною ймовірністю висловити здогад, що початкова руська кольонізація опановала басейн Буга і Сяна і наблизила ся значно до Висли, подекуди доходила мабуть до неї самої; та поворотний рух польської кольонізації спер ся з нею на вододілах Вепра і Сяна ще тоді (на початках), коли ся руська кольонізація була досить рідка; наслідком з'явились мішані території по Вислокам і між Вепром та Вислою, а історичні обставини неустанно ослабляли тут руські елементи на користь польських, до повного упадку, і тільки неужиточна гірська країна зістала ся міцно в руських руках.

На північнім заході українська територія тепер кінчаєть ся більш менш дрогичинською околицею; в басейні Нарева бачимо вже переходові говори, посередні між українським і білоруським (заблудовські говори). Українська територія таким чином тепер виступає рогом на північ, басейном Бугу між польським і білоруським елементом, і відповідає політичним границям Руси XI—XIII в., що досягали р. Нура, правого притока Буга.³⁾

*) На лівім боці Буга констатують українську територію дальше, до м. Стердня (Рітгін); в ній бачать теж переходи від українського до білоруського (Соболевский).

Північну частину Побужа (Дрогичин, Мельник, Брянськ) часто вважають руською займанщиною на ятвязьких ґрунтах¹⁾; сей погляд одначе чисто гіпотетичний: про ятвязьку колонізацію на Побужу ми нічого не знаємо, як і взагалі не маємо фактів, що вказували-б якусь пізнішу руську колонізацію в сїм краю. Тільки той факт, що берестейсько-дроґичинське Побожє якомсь слабше тримаєть ся Волини, натякас на якусь осібність — чи етноґрафічну, чи суспільно-політичну, тяжко сказати. А ргіогі можна признати досить можливим, що північна частина руського Побужа, за Берестєм, виходячи за лінію припетсько-німанського вододілу, є північнішою займанщиною, але тільки можливо. Ніяких певних фактів, що свідчили-б тут про пізнішу українсько-руську колонізацію, нема. Остаточно справа лишаєть ся нев'ясною. Дуже багато ще є роботи фільольоґам, археольоґам, етноґрафам, аби положити підвалини для рішення сього питання, як і взагалі для в'яснення ґенези теперішньої границі української території на півночі — її відносин до білоруської і племенного підкладу.

Переходячи на полудневі згір'я Карпатів, ми і тут бачимо теж явище: руський елемент, стрічаючись з словацьким, мадярським, та і волоським (давнійше), слабне і постійно винародовляєть ся. Русини Спишського комітата переважно вже так пословачені, що тільки грецький обряд і українські елементи вказують подекуди, що ми маємо до діла з колишніми Русинами, і над сими „руськими могилами“ ще два роки тому йшла западена суперечка — чи маємо тут пословачених Русинів, чи споконвічних Словаків.²⁾

Зауважено, що Русини дуже легко підпадають під словацький вплив; неохочі переймати що небудь у Мазурів, вони дуже охоче переймають словацьку мову, навіть ходячи до них на заробітки, тим більше мешкаючи в сусідстві.³⁾ Тим поясняєть ся маса двоязичних словацько-руських сел на західнім краю Руси.

При таких відносинах, очевидно, погранична лінія руської колонізації мусить все відступати, і дійсно, документи з попередніх століть виказують Русинів там, де вже тепер сидять самі Словаки; ще на початку сього століття були значні останки Русинів на Іронї (Gran), де тепер вже значать ся самі Словаки.⁴⁾ Теж саме дієть ся на русько-угорським пограничу, вже не так через асиміляційні прикмети мадярського елементу, як завдяки його державній, суспільній, економічній перевазі. Ще на початку

сього століття подорожний Росіянин, переїздячи від Мишкольца через Кошиці на Бардів, чув себе серед руської стихії: „від Мишкольца до границь Польщі (!) села і міста по більшій частині заняті Русаками“.¹⁾

Число Русинів на очах маліє, і то особливо на рівнині, між Мадярами.²⁾ Які-ж мусів понести страти руський елемент протягом мадирського „тисячолітя“! Очевидно, руські колонії, що й тепер ще переходять за Солону (Sájó), Красну, Самош, ми мусимо уважати останками колись більш густої, масової колонізації (слід її сильно переховались ще в топографічних назвах), перетвореної в делікатні коронки (на мані) словацькою і мадярською міграцією і асимільованнем.

В Семигороді вже нема Русинів, вони згинули, можна сказати, на нашій пам'яті: ще на початку сього століття мали бути їх останки.³⁾ Слід Русинів вістав ся тут тільки в численних хоро- і топографічних назвах на цілім просторі Семигорода у всяких мадярізованих, рунізованих і германізованих назвах — Oroszi, Oroszfalva, Oroshegy, Rusesti, Rusielu, Russdorf, Reusdorfel, Rusz etc.⁴⁾ Орографічна і топографічна номенклатура Семигорода взагалі зражає колишню словянську колонізацію, на котру аж півнійше налягали угорські, волоські, німецькі верстви,⁵⁾ колонізацію осілу і культурну від початку: на се вказує факт (знов таки переданий нам хоро- і топографічно), що від словянських осадників іде експлоатація соляних і рудних багатств Семигородських гір: окно, баня — словянські назви для рудних і соляних ям, сольнок — сі слова в мадярізованих і рунізованих топографічних назвах повторяють ся дуже часто.⁶⁾ В документах сі словянські елементи виступають, від коли починаєть ся для Семигорода документальний матеріал — в XII в., а численні „руські“ назви на території Семигорода виразно вказують, що той словянський елемент як не в цілости то в певній частині був руським.*) Документальні сліди руського імени маємо від XIII в.: гора Ruscia в грам. 1228 р., місто Forum Ruthenorum, засноване на початку XIII в., а тепер показуєть ся, що Bissenі актів XIII в. теж можуть означати Русинів.⁷⁾ Ще в XV віці було тут чимало Русинів, як бачимо із згадки одної папської булі (1446) про численний і великий руський нарід в Угор-

*) Др. Піч (Die dacische Slaven с. 257) бачить і в типі місцевої людности сліди руського елемента; пор. Отчет Филевича с. 19.

щині і Семигороді (quod in regno Ungariae illiusque confinibus et Transsylvanis partibus nonnulli Rutheni nuncupati gens quidem satis populosa et grandis numero existant).¹⁾

Таким чином ми подибуємо Русинів на цілім полудневім карпатським підгір'ю, почавши від Татри до полудневих Трансильванських Альпів. Як же могло-б і бути инакше? Коли в загальнім руху словянства на захід і полудень руська кольонізація опановала північне підгір'є Карпатів, а з другого боку — просторень між Дністром і Дунаєм (сїдяху по Дністру, присїдяху къ Дунаєви), цілком природно, що ся кольонізація, підіймаючись в гору річками і ними-ж спускаючись на другий бік мусіла опанувати й гірський карпатський пояс, майже порожний, позбавлений людности (бо навіть і оборонці теорії, що останки романізованих Даків, предки сучасних Волохів, заховались під час великого руху народів в Карпатських, спеціяльно — Семигородських горах, признають сї останки незначними). Инакше не могло-б і бути. І розумієть ся, се мусіло початись зараз, скоро руська кольонізація присунулась до Карпатських гір з півночі і сходу, а се мусіло мати місце десь в VI—VII вв. Тим поясняєть ся, що ми не маємо ніяких звісток про міграцію Русинів за Карпати: як я вище згадував, ми взагалі про словянську міграцію маємо тільки там звістки, де Словяне в своїй кольонізації приходили до конфлікту з культурними державами. Ті міграції Русинів в Угорщину, почавши від Альма до Теодора Коріатовича, які викааує пізнійша історіографія для об'яснення руської кольонізації,²⁾ се по часті непевні, по часті незначні факти, вони, розумієть ся, не спроможні об'яснити сїєї масової кольонізації, і про руську міграцію ми не знаходимо ніяких звісток в історичні часи.

По думці звісного Аноніма — нотаря короля Бели (XII чи XIII в.) ватагу Русинів привів з собою Альм с під Київа, мандруючи до Угорщини через Русь, а провідниками його через Карпати (він ніби ішов з Галичини на верхи Унга) були руські вояки і селяне).³⁾ Коли ми зважимо обставини, серед яких мандрували Угри до теперішньої Угорщини — що се була спішна втікачка від Печенігів, і навіть, як каже Константин — Печеніги уганялись за Уграми (De adm. 38), то можемо напевно сказати, що ані Уграм не було в голові забрати з собою Русинів, ані Русини не мали охоти до них прилучатись. Для нас Анонім тут є тільки відгомонам загального в XII (чи XIII) в. погляду, що Русини в Угорщині такі-ж давні осадники як і Угри і що в Карпатських горах вони були вже панами від непамятних часів — коли Угри

мандрували до Угорщини. І по угорській міграції вони мусіли зістатись довший час тут панами; кудю-б не прийшли Угри над Дунай (се річ неясна і суперечна, та по всякій правдоподібности вони з над нижнього Дунаю до Угорщини мусіли йти коротшими дорогами, с полудня, а не с півночі) але в усякім разі вони опановали на початках тільки середньо-дунайські краї, і тільки поволі підбивали собі сусідні краї; підгірська карпатська країна остаточно перейшла до угорської держави ледви чи скорше від XI в.; перед тим вона разом з галицьким підгір'єм, правдоподібно, входила в круг політичного впливу Київа, бодай часами. Але на початку XII в. бачимо ми „руську марку“ (marchia Ruthenorum) в Угорщині,¹⁾ і галицька держава вже не переходить за Карпати: Слово о п. Ігоревім про Ярослава галицького каже, що він „підпер“ своїми полками Угорські гори, і Карпати звуть ся на Русі Угорськими горами вже в кінці XI і на початку XII в., з огляду на їх політичну приналежність, як Угрин Симон Кеза, XIII в., зве їх „Руськими горами“ — Ruthenorum alpes Ц. 1 — з етнографічного погляду, чи може з огляду на закарпатську, галицьку Русь.

В Семигороді ми мусили виходити від словянських хорографічних елементів — в назвах річок, гір, горбів etc.; перейняті і змодіфіковані Волохами, Малярами, Німцями, вони на всім протягу Семигорода виразно свідчать, що словянські елементи не були тут пізнішими кольоніями, а початковими. Але сї словянські елементи ідуть і далі на полудневий-схід — на території теперішньої Молдави.²⁾ Що правда, і на північнім побережю Дуная і в Семигороді могли від часів початкового розселення стрічатись східня-словянська (руська) і полуднево-словянська (болгарсько сербська) кольонізація. Угорська (півнішна) традиція говорить багато про болгарську зверхність в семигородських землях; чи Семигород належав до Болгарської держави, се зістаєть ся питанням ще не вясненим, хоч воно дуже правдоподібно, що в моменти особливої сили Болгарської держави, як нпр. в 1-ій пол. X, землі на північ від Дунаю входили в круг її політичного впливу. Але виразних слідів давньої масової полуднево-словянської кольонізації на території Семигорода і Молдаві не знаходимо досі.*)

*) Проф. Ягіч вказує в топографічних назвах Семигорода словянські не-руські назви (Archiv XIX с. 237, пор. XX с. 22—3); справа

Останки семигородських Болгар (особливо в Чергеді), що звернули на себе особливу увагу останніми часами,¹⁾ вважають ся за пізнійших (XIII—XIV в.) осадників — Богомилів або воєнних невідьників. Воно дійсно при тенденції словенської (полудневої) кольонізації на полудень, на византийські землі, і на захід, за середній Дунай, нема особливої правдоподібности припускати значних останків їх за Дунаєм після VII—VIII в. Але й припускаючи можливість, що такі останки лишились, словянську кольонізацію Семигорода, теперішньої Молдавії, а в певній часті — і Валахії мусимо уважати головно східньо-словянською, себ то українсько-руською. Про існування руської кольонізації на нижнім Дунаю ми знаємо з літописн. Останки її держались тут навіть після турецького, печенівсько-половецького руху; в XII в. Галицьке князівство в своїх руках держало нижній Дунай (зтворив Дунаю ворота, суды рядя до Дуная — Слово о п. Іг.); тут перебувало велике число риболовів і ріжних промисловців, та всякого вільного люда, прототип пізнійшого козацтва, і центром їх був звістний Берладь (Бирлат) на нижнім Дунаю (коло Галаца, що незалежно від грамоти Івана Берладника, є таки, по всякій правдоподібности, малим чи новим Галичом). Дівичі Слова о полку Ігореві, що над Дунаєм оспівують Ігореве визволення, належать теж до подунайської руської кольонізації. Досить правдоподібно, що руські Бродники (*oi êx Bopđbnyx*), згадувані в боротьбі Болгарії за незалежність (1186),²⁾ були подунайські, подунайська Русь.

До сеї наддунайської руської кольонізації прилягала з півночі руська людність, що займала Семигородський гірський край. Пізнійше, коли під натиском Печенігів руська людність мусила усуватись з чорноморського побережа, ся чорноморська людність мусіла в певній часті рушити ся і в сім напрямі — в гори, та скріпнати початкову кольонізацію.

Руська кольонізація в басейні верхньої Тиси задержалась до наших часів в масах на підгір'ю, острівцями на рівнині;

ся вимагає ближшого роз'яснення. Я признаю, що сліди руського елементу на семигородській території самі собою могли-б уважатись останками пізнійшої руської міграції між якусь иньшу („дакийську“) словянську кольонізацію, але глянувши на мапу руської кольонізації VII—X в., переконаємось, що Семигород мусів вже тоді увійти в круг руської кольонізації. Що руська кольонізація могла тут стрічатись з иньшою словянською, се зовсім можливо, тільки ми сієї иньшої словянської кольонізації, її великості і відносин до руської кольонізації поки що не знаємо.

в Семигороді і на Подунавю вона зникла цілком. На се вплинула неоднаковість дальших кольонізаційних обставин. Початкову руську кольонізацію ми мусимо, відповідно її екстензивності, представляти собі досить рідкою на сих західніх країнах; її крайні етапи могли досягати вже тоді середнього Дуная і середньої Тиси — йдучи від півночі, Потися — йдучи від Семигороду (Тисько-Дунайська багниста низина мусіла становити тут кольонізаційну прогалину), але вони мусіли бути дуже слабкі. Тому як на рівнині Дуная й Тиси з'явилися Угри, руські осадні тут відразу мусіли помішатися з чужою людністю, а хоч переважали культурно, винародовлялися під впливом політичної і всякої иньшої переваги. Натомість на підгір'ю, полишені самі собі в неінтересних для Мадярів місцевостях, Русини протягом віків зміцнилися і залюднили сі краї збитою масою; тільки на західній границі, стикаючись із Словачками, мусіли втратити. Инакше склалося в Семигородських горах: східно-полудневу частину їх зайняли Маляри (Шеклери) і Німці, але головню, що конкурентом Русинів, спеціально охочим до гірського, пастушого життя, виступили Волохи. Вище я згадував за суперечку, о скільки волоська людність Семигорода вложила в місцевих, перехованих в римських часів, останків романізованої людности, і скільки тут мала значіння пізнійша румунська кольонізація в балканських землях, та висловився як за найбільш правдоподібним, що останки були, але були зміцнені пізнійшою міграцією. Вона могла потопити не тільки словянську кольонізацію Семигорода, але й теперішньої Валахії й Молдави. Ту міграцію в балканських землях кладуть ріжно — і на X, і на XIII в., але можна класти ще на давнійші часи. В актах XIII в. стрічаємо Власі в Семигороді, але вони мусіли тут з'явитися скорше, бо угорська традиція (Анонім гл. 24) уважає волоську кольонізацію дуже старою — старшою як угорська. При кінці XII в. маємо виразні звістки про Волохів на північній боці Дунаю; їх кольонізація мусіла зміцнитися тут особливо по упадку Половців, в 2-ій пол. XIII та та XIV в., і вони залили тут слабу руську кольонізацію північної Молдави — останки старої кольонізації, ослабленої турецьким натиском, і нової, що мусіла прибувати від XIII в. Цікава згадка Длутоша, що був досить близький часом до цієї волоської міграції, про витиснення Волохами в подунайській Волощині руських осадників, „давніх володарів і мешканців“. ¹⁾ Одначе ще в XVI в.

*) Hist. Polon. X с. 277 вид. Пшездського; можливо підозріння, що Длутош тут виходить із звістки Початкової літописи, як Волохи ви-

звістні останки „численної й відважної“ Русі на нижнім Дунаю: про них згадує папська інструкція легату Комолею 1595 р.,¹⁾ а в Семигороді було тої Русі ще досить в XV в., як ми бачили.

Почавши з другої половини ІХ в. українсько-руська кольонізація починає поносити страти на полудні від нового натиску турецьких орд. Предтечею його був похід Угрів через Чорноморські степи на Дунай. Як вже було сказано, про сей похід ми дуже мало знаємо, і одиноке джерело — Константин Порфирородний представляє його дуже скорим: цілий перехід їх з північних осад на Дунай займає у нього кілька років — в останній чверти Х в. Наша Повість, памятаючи про перехід Угрів, нічого не знає за якое „примучування“ від них, говорить тільки про один епізод, що якась ватага угорська йшла попри Київ, і самий епізод виглядає на книжне об'яснення — як з'явилось урочище Угорське в Києві.²⁾ Але досить того, що книжник, мавши нагоду кілька разів говорити про Угрів, і знавши якусь пам'ять про них в традиції, не умів нічого сказати про якусь біду від них, як від Аварів. Правда, біда дотикалась більш полудневої кольонізації, що дуже мало інтересувала Киян, перехід орди був нерозлучно зв'язаний з певними „примучуваннями“, мусіли бути якісь неприємності і від Угрів, але про якийсь важнійший вплив і шкоди від них немає підстави думати.

Похід Угрів був результатом натиску Печенігів. Вже в середині ІХ в. Печеніги сильно налягали на Хозар, що заступали їм дорогу на захід: зі сходу тиснули Печенігів Узи (Торки наших літописей), а за ними ще сильніша орда Кипчаків — Подовців. По словам Константина Порфирородного (De adm. с. 37), Печеніги тоді седіли між Волгою (*Αττήλ*) і Уралом (*Γεήχ* — Яїк). Нарешті Хозари, не витримавши, перепустили їх; се мусіло статись в 70—80 рр. ІХ в.³⁾ Перепущені за Волгу, Печеніги упали на Угрів і витиснули з їх осад. Розбиті Угри рушили на захід, і Печеніги, ступаючи по п'ятах їх, вже 892 (або — як інші думають — 894) р. з'явили ся над нижнім Дунаєм, де з Болгарами разом винищили кочовища Угрів і тим примусили перейти в середньодунайські краї.⁴⁾ Поширену Печенігами територію за Волгою зайняли Узи-Торки.

перли в дунайських країв Словян, але Длугош говорить про нову кольонізацію Волохів і спеціально про осадників руських.

Печенізький перехід зва Волги над Дунай був дуже скорий, справжній степовий оркан, щось подібне до аварського або угорського. Але Печеніги не перейшли далі на захід, як ті, а зістались в наших степах. Се була нова стадія в історії міграції азійських кочових орд в Європу, коли вони зістають ся в наших степах на довго і прибирають важну роль в історії нашої кольтонізації і культури.

Вплив сей був неамірно шкідливий відразу. Печеніги своїми ордами розкинулись на цілій просторони від Дону до Дунаю. В першій половині X в. „Печенізька земля“ (*Patzigwaia*) у Византийців простягаєть ся „від нижньої частини Дуная, насупроти Дістри (Силістриї) до ховарського замку Саркел“ (на Дону).¹⁾ Константин оповідає, що в восьми колін, з котрих складалась Печенізька орда, чотири кочували на схід від Дніпра, в сусідстві Ховар і кримських володінь Византиї, чотири — між Дунаєм і Дніпром; на його географічний погляд два печенізькі коліна займали західній край степів, над Дунаєм, „в сусідстві Болгарії та Угрії, два седіли в сусідстві Руси — Полян, Уличів, Деревлян і Лучан, значить між Дністром і Дніпром (De adm. c. 37); день дороги мав ділити сі печенізькі кочовища від русько-словянської (масової) кольтонізації.

Спільне позитте з сією численною, дуже воевничою й хижою ордою показалось для руської степової людности занадто тяжким, і результатом була міграція переважної маси степової людности в більш спокійні краї. На жаль, весь сей процес іде поза нашими очима: наша літопись починає говорити про Печенігів аж тоді, як вони своїми нападами стали пустошити околиці Київів, а стало ся вже в другій половині X в. Одинока подробиця з степового життя, яку переказують нам джерела — се трудности, що робили Печеніги на степових шляхах: в оповіданню Константина про торговельні каравани Руси, що ходили з Київів Дніпром і морем до Царгорода, бачимо, що сі каравани муєли йти оборонною рукою, бо й на Дніпрі й на морським побережю вистерегали їх Печеніги (De adm. c. 9); кн. Святослав і загинув від Печенігів, що стерегли його коло порогів з огляду на його багату здобич. Все иньше можемо доповнити хіба з пізніших, половецьких часів: неустанні набіги на міста і села, що вічно примушували стерегтись і боятись, забиранне в неволю в великім числі невільників, що продавались в кримських портах на роботу в чужі краї, й вирізуванне всіх невдалих до роботи, до про-

дажі; нищення осад; запустінені цілих країв. Не треба забувати, що два віки спокійного господарського життя відділяло степову руську людність IX—X вв. від тривожливих часів колонізації, котрі у сих полудневих осадників виробили були ворохобний і воевничий характер; тоді вони могли охоче ставати спільниками розбійничих походів Гунів та Болгар, тепер сього не видно: переважна маса не мирилась з таким життям і вибиралась із степів.

Ми бачимо тільки результати сього всього, та й то подекуди значно пізніше, коли вже місце Печенігів заступили в стінах Торки й Половці (в другій половині XI в.), тож мусимо тут говорити про результат турецького господарства взагалі від Печенігів до Половців.

Вже говорячи (в етнографічному огляді) про колонізацію Уличів (з Улучичами) та Тиверців, „Повість“ оповідає про неї в минулім часі: „сѣдяху по Бугу и по Днѣпру (Днѣстру)“, „присѣдяху къ Дунаеву“, „бѣ множество ихъ“. Вона додає, що міста (замки) їх ще й досі існують (суть города ихъ и до сего дне), і тим виразніше відтінює, що та колонізація чорноморська — справа минула: міста зістались, а самої колонізації, сього колишнього „множества“ вже не було.

Вище наведена була звістка новгородської редакції Повісті про перехід Уличів з нижнього Дніпра за Бог в першій половині X в. і вказано, що сей перехід став ся, по всякій імовірності, під впливом печенізького натиска. Ми мали-б тут один епізод з історії уступання чорноморської руської людности із степів на північ. Тягнув ся сей процес, певно, довго, степи пустіли поволі, степенуючись від більше до менше небезпечних, загрожених околиць. По перших, сильніших міграціях сей відлив руської людности тягнув ся може й не одну сотку літ, і останки степової людности могли ще вноситись в XI—XII в.

Уличі переходили в краї між Богом і Дністром — певно на середній і верхній Бог, на північний захід. В сім напрямі мусіла взагалі уступати степова людність. На півночі вона приливала до готової вже колонізації, помножала її людність і по части може — попихала на північ; одним з результатів сього відворотного руху треба прийняти розвій колонізації лісових і багністих просторів північної України, занедбаних, певно, під час вільного походу на полудень. На заході лежали ще слабо колонізовані, теж занедбані на перших початках гірські околиці Карпатів; на їх колонізацію витиснення осадників з над моря мусіло мати рішучий вплив. Дуже правдоподібна думка, що сюди —

в карпатські і закарпатські краї пішла подністрянська, тиверська й удучицька людність;¹⁾ на сей час можна класти зміцненне кольонізації карпатської Руси.

Подібний процес повільного уступання української людности з чорноморських степів мусів мати місце і на лівім боці Дніпра, тільки тут ми не маємо навіть тих скупих вказівок на нього, як на правім. Можемо тільки з одного боку — на підставі чужих відомостей сконстатувати залюдненне Подоня, до самого Азовського моря, перед приходом Печенігів, а з другого боку — описи походів на Половців на початку XII в. показують вже цілковите спустінне степів на полудень за Посудем, що там вістались тільки слабі останки колишньої людности. Степи спустіли до XII в. вже так сильно, що треба аж ловити натяки на існування там останків слов'янської людности. Лівобічна людність мусіла відступати переважно теж на північ. Росповсюдненне печенізьких орд в степах по обох боках Дніпра було таке швидке, що ледви чи можна припускати сильніший, масовий рух на захід, з лівого боку Дніпра на правий.

Літопись нічого не каже нам за боротьбу чорноморської Руси з Печенігами. Не знаємо й того, чи робили що київські князі для оборони степової людности, що вже стояла в більш або менш тісній залежності від Київа. Одинока — ляконічна згадка Повісті під 920 р. говорить тільки, що кн. Ігорь воював з Печенігами“ (с. 26). Вона починає більше займатись ними від тоді, як вони в другій половині X в. стали сильно давати себе знати київським околицям. Під 968 р. вона записала: „Придоша Печенізи пѣрвое на Рускую землю“, що має означати перший напад на Полянську землю, переказаний літописцю традицією.²⁾ Але се був вже великий похід: Печеніги, використавши час, коли Святослав воював в Болгарії, великою ордою (бѣчисленное множество) обложили Київ, перервали всякі зносини, і руські помічні полки, що прибули зза Дніпра, не відважались іти під Київ, аж вість, що Київ на другий день має піддати ся Печенігам, і страх кари від Святослава примусили їх іти на поміч. Тоді лише помилка, як оповідає Повість, — що Печеніги прийняли сих Задніпрянців за військо Святослава, вирятовада Київ: Печеніги забрались.

Але сю облогу самого Київа мусіли випередити менш голосні напади Печенігів та шарпанина Полянської землі й київської околиці. Тільки вони не вістались в народній традиції, записаній літописцем. Вагагі він переповідає тільки ті епізоди з печенізької

біди, що звязані були з якимись народніми переказами або місцевими пам'ятками: така історія про нахід Печенігів на задніпрянські околиці, „по оной сторонѣ отъ Сулы“ (під 993 р.) — вона звязана з легендою про побіду хлопця над Печенігом і з іменем Переяслава, заснованого там, де той „отрок“ „перевяв славу“ у Печеніжина. Епізод (під 996 р.) про те, як Печеніги прийшли під Василев, і Володимир, не устоявши „з малою дружиною“, тікав і ховав ся під мостом, — звязаний з церквою Преображення в Василеві, що збудовав потім Володимир в обітниці за своє тодішне спасення. Історія про облогу Білгорода (під 997 р.) звязана з мандрівним анекдотом (з цікля оповідань про дурних людей), як Білгородці обдурили Печенігів, що вони з землі дістають кисіль, і тим привели їх до роспуки й примусили кинути облогу. Не кажу вже за печенізький похід, звязаний з смертю кн. Бориса і взятий з його житя.

Та нам цікавіші від сих випадкових епізодів ті загальні уваги, що кинув при тих оповіданнях літописець. Приступаючи до оповідання про білгородський кисіль, він каже (с. 87), що в Печенігами була повсечасна боротьба: „бѣ бо рать бес переступа“, і Володимир ходив в північні волости зберати війська для війни з ними (по вѣрхние воѣ — верх Дніпра, взагалі північні волости). Оповідючи про те, як Володимир будував „городі“ навколо Київа і сюди виводив осадників з північних земель (факт, що мусіли добре запам'ятати в народі), літописець поясняє: „бѣ бо рать от Печенѣгъ“ (с. 83). Сі по дорозі кинені уваги власне розкривають перед нами тодішню ситуацію, коли Печеніги, опанувавши степи та роспудивши з них в переважній масі українську людність, в другій половині, й особливо — в останній чверти X і на початку XI в. здобули вільний приступ і до дальших земель та налягли на невинищені ще краї в районі середнього Дніпра, особливо на околиці голосного своїми скарбами Київа. Київські околиці були в неустанній облозі від них. Хоч літописець і каже, що Володимир „бѣ воюяся с ними и одоляя ихъ“ (с. 83), але самі наведені ним епізоди показують, як тяжка була ся боротьба. Місцевих сил не ставало, приходилось стягати війська з далеких північних волостей. Не ставало люду й для осадження новобудованих міст — кріпостей в околиці Київа; знов приходилось для залози стягати („нарубати“) заможнійших людей з північних земель: отъ Словенъ, и отъ Кривичъ, и отъ Чудий, и отъ Вятичъ, и отъ сихъ насели грады“¹⁾ (с. 83). Очевидно, околиці Київа пустіли дуже швидко.

Місто Родня на устю Роси в Дніпро ще стоїть на початку третьої чверти X в.; над Дніпром, що забезпечав зносини з Києвом і північними землями, руська людність могла держатись довше. З оповідання Константина про руське пограниччя з Печенігами виходило-б, що в першій половині X в. відкриті Уличами „руські“ осади над Дніпром ще досить далеко простягались в степ. Поодинокі замки могли держатись по Роси й пізнійше, але при кінці X в., як ми бачили вже, Поросе було вже так ослаблене, що Володимир навіть пожаловав праці укріпляти й боронити його від Печенігів та заходив ся коло будови замків в ближніх околицях Києва — по Стугні й Ірпеню; літопись згадує про укріплення Білгорода (на Ірпеню) — під 992 р: „Володимерь заложил градъ Бѣлъ и нарубилъ въ нѣмъ отъ инѣхъ градъ, и много людий свеле в оны, и бѣ бо любя городъ осы“: місто певно було й давнійше, тепер тільки укріплено, розуміється — в зв'язку з цілою системою кріпостей для оборони від Печенігів¹).

Ще більш зложено і сильнішу — бодай судячи по словам літописи — систему кріпостей вивів Володимир на лівім боці Дніпра: И рече Володимерь: „се не добро есть — мало городовъ около Кыева“. И нача ставити городы по Деснѣ, и по Устрыи (Острі), по Трубешеву (Трубежу), и по Сулѣ, и по Стугнѣ“. Правдоподібно, се тому, що лівий бік взагалі ще більше підлягав печенізьким нападам.

Таким чином тут ставлено в три ряди кріпости — по Сулі, по Трубежу, по Сейму; лінію Сули фортифіковано, але хто зна — чи не з стратегічних причин — для утруднення доступу до Переяслава — одного з важніших політичних і торговельних центрів, і до самого Києва (може лінію верхньої Сули, що з півночі могла служити захистом Переяславу). Але кольонізація Посуля хто зна чи не була тоді в однаковім стані з Поросем; принаймні бачимо в оповіданню про переяславського отрока, що Печеніги йдуть від Сули, наче з степу, і Володимир стрічає їх аж на Трубежі.

Окрім кріпостей для оборони сеї границі служили лінії валів і ровів; звістний місіонар Брунон, бувши в Києві за Володимира, оповідає, як самовидець, що Володимир окружив Київ від Печенігів „дуже міцною й довгою огорожею“; сю „огорожу“, з проробленими в ній воротами, бачив він десь коло Стугни, і дійсно ми маємо й тепер коло Стугни, на полудневій границі, аж три лінії валів. Такі-ж вали маємо коло Переяслава; в літописи сі вали коло Стугни (на правім боці) та Переяславські згадують ся принагідно при кінці XI в.²)

Коли глянемо на мапу, то побачимо, що при кінці X в. границя сильнішої залюдненої території, не знищеної хвилями сього турецького потоку, припадає більш менш на границю лісової полоси. Це не випадково: очевидно, лісовий край давав захист людної від нападів кочовників, і слідячи пізніше за нападами Половців (нам більше відомими), дійсно бачимо, що вони дуже рідко, майже ніколи не забирались в лісові краї Деревлян або Дулібів і головню крутились в сусідній з менш захищеним Поросєм околиці Київа, а ще більше — в Переяславщині, що лежала поза границею лісової полоси. Може ся безбронність Переяславщини й була причиною тих більш зложених фортифікацій Володимира на лівім боці.

Одначе покинена київськими князями степова країна на полудень від Стугни та Сули не спустіла зовсім. Я казав уже вище, що вона мусіла пустіти поволі, довгим рядом десятиліть. І коли пізніше, в XI—XII—XIII в., по пізніших степових бурях, серед тих перемін, які переживала границя хліборобської, осілої кольонізації в степом, що відступаючи на північ під натиском степу, чекала тільки спокійніших, вигідніших часів, щоб знову посуватись на полудень і посувалася дійсно при кождім поліпшенню обставин; коли, кажу, при тих всіх перемінах і пізнішими часами знаходимо в степах значні останки руської кольонізації, то ці останки мусіли бути ще значнішими десь в другій половині X або першій XI віка.¹⁾ Ми бачимо в XII—XIII в. досить численну степову руську людність — Бродників, що в тіснім союзі з кочовими ордами — панами степів, вміли жити в сих степах; подунайських Берладників, промисловців і пиратів, що виступають оден раз не більш не менш як полком в 6000 мужа (Іп. с. 341); галицьких рибалок, що перебували на нижнім Дунаю (іб.). Бачимо такі міста як Олешє на нижнім Дніпрі, важний торговельний пункт, приморський порт Київа, Руський порт на устю Дона; Тмутаракань ще в другій половині XI в. становить руську волость, висовуючись островом за половецьким морем. В самім степу, здасть ся, заціліли деякі осаді. Все се останки, що, кажу, в перші часи по приході Печенігів, мусіли бути ще значнішими.

Літописець, оповідаючи про колишне множество Уличів і Тиверців, каже, що міста їх існують і доси (в другій половині XI в.). Одна з редакцій має варіант: „градъ ихъ спы“ (вали), отже виходило-б, що то були тільки спустілі городища. Дійсно, Константин Порфирородний теж згадує спустілі замки

(*ἔρημικαῖστα*) між Дніпром і Дунаєм (De adm. с 37). Але у редактора Повісти ледви можна припустити такий археологічний інтерес, щоб він застановляв ся над порожніми городищами, і пригадуючи Олеше, Руський порт, Тмутаракань, можна скорше думати й тут за міста залюднені. Над морем і на більших ріках довго вони могли держатись, а і в степах взагалі, певно, ще довго по приході Печенігів зіставались значнійші маси людности; вона по части поволі виступала далі з степів на північ, по части приладжувалась до спільного життя з кочовниками в степах, вертаючись більш менш до того воєвничого, напів кочового способу життя, з яким виступали перед нами в часи свого Sturm und Drang періоду їх предки, чорноморські Словяне — товариші походів Гунів та Болгарів в IV—VI в.

III.

Культура і побут українсько-руських племен перед і по розселенню.

Матеріальна культура: хліборобство, городництво й садівництво; скотарство, домашня птиця; пчільництво; ловецтво; рибальство. Вироби: ткацькі, кушнірські, гончарські, дерев'яні, металічні. Побут: пожива, одіж, житло, зброя, забави. Торговля: найдавніші сліди; Дніпрові до-рога; торгівля з Візантією, в зах. Європою, зі сходом; внутрішня тор-говля. Фізичний тип і характер. Релігійні погляди, культ; похоронні обряди й загробне життє; свята. Шлюб і родинне життє. Рід і племя. Город. Земля.

Для вияснення культури й побуту українсько-руських пле-мен в найдавніші часи — передісторичні і на початках істо-ричного існування — ми маємо кілька джерел, що можуть себе посполу доповняти і контролювати і в сумі — дати нам досить докладний образ.

Передо всім мова; порівняна словянська дінгвістика від-криває перед нами спільний запас слів, що становив культурний добуток прасловянства ще перед розселенням і остаточним від-окремленням поодиноких племен, і таким чином виказує нам той культурний стан, в яким наші племена виступили на своїх зай-манщинах, на теперішній території, по своїм відокремленню, бо очевидно — що було загальним культурним добутком всього Сло-вянства взагалі, було добутком і наших племен.*) Далі — архео-льоґія: там де напевно уставлена приналежність находок до на-ших племен, сі находки ілюструють культуру їх в часи перед

*) Розуміть ся, тут потрібне обережне відокремлення нових назв, перейнятих словянськими народами вже пізнішими часами з спільного джерела; в деяких випадках непевність лишаєть ся; там де я не був зовсім певний, уживав я замість назв: прасловянський, праєвропейський — загальнословянський, загальноєвропейський.

розповсюдженнем християнства, і з цього погляду особливо важні дві численні групи розкопок, одна на території Деревлян, друга на території Сіверян; останні мають і дати — в виді монет IX—X в. Нарешті дають нам відомості історичні пам'ятки: з часів словянської міграції маємо ряд важних відомостей переважно про Словян взагалі (Антів і Словен разом), а почавши від X в. тубильні і чужі джерела дають нам багатий запас відомостей вже спеціально про наші племена. Таким чином маємо матеріал дуже різномірний і з різних часів.

Почнемо від матеріальної культури, найбільш конкретної, тому найлегшої для констатовання, й будемо виходити від лінгвістичних фактів, або як то кажуть — лінгвістичної палеонтології, бо вона дає особливо інтересні факти з сфери матеріальної культури взагалі, й особливо господарства, а при тім її звістки найстарші.¹⁾

Початки хліборобства сягають, правдоподібно, ще праарійських часів, хоч можна вказати тільки слабкі сліди його в мові; але в крузі європейських мов воно має вже значний запас термінів, і навіть скептичніші дослідники признають у європейській групі Індоевропейців досить розвинене хліборобство (що найменше три рода хліба — ячмінь, пшеницю і просо, терміни для оранки, сівби, жатви, мелення і відповідних прирядів²⁾); ще далі поступило воно в пожитю германо-слов'яно-литовської групи, і таким чином вже при своїм відокремленню славянська група мала значно розвинене хліборобське господарство.*) Краї слов'янської правітчини, особливо полуднева їх частина, надавалась для нього найліпше. Тож не диво, коли, судячи по лінгвістичним фактам, хліборобство ще на сій правітчині стало переважним. джерелом поживи. „Жито“ — прасловянське слово, що означає поживу (від жити), служить вразом загальним означенням хліборобських продуктів;³⁾ у різних слов'янських народів воно спеціалізується, прикладаючись до головного рода хліба; таким чином у нас і у західних Словян воно означає *secale*, у полудневих — пшеницю (а у Рязан навіть кукурузу). На таке-ж значінне хліборобства вказують слова: збіже (українське і західне, споріднене

*) Я буду уживати назви „праарійський“ для спільного побуту Індоевропейців, перед їх розділом, „праєвропейський“ — для культурних стадій, спільних європейській частині Індоевропейців (без східної, ідо-іранської групи), „північно-європейський“ — для культури, спільної германо-слов'яно-литовській групі.

з біг, богатий), що означає в нашій мові рухоме майно і хліб; літописне обиліє, що означає урожай хліба, хліб не зібраний (як в літописи) і богатство (у всіх ірупах); борошно (брашно), що значить в різних словянських діалектах то їжу взагалі (а навить подекуди майно) і спеціально муку.

Разом з загальними, праєвропейськими родами знаходимо прасловянські назви для отсіх родів збіжа: ръжь (secale, прасловянську назву витиснуло у нас спеціалізоване загальне жито), слово спільне всій північній групі Індоевропейців (литовське rugys, півн. німецьке rügr); пшеница, від пхати — товкти, як і пшено, — товчене зерно,*) (се одно з небогатых звязаних з хлібом слів, що сягають праарійських часів — саскр. pish — розбивати); поруч з ним стоїть не трівке в своїм значінню (far, milium, triticum repens — перій), але своїми ваганнями власне інтересне, бо може архаїчне,¹⁾ праєвропейське пир о (грець. πυρός, лит. rugai — пшеница); ячмінь — ѡчьмы (нелісне слово); просо (слово неясне) і поруч нього иньша прасловянська назва бъръ milii genus: оден з найстарших і взагалі дуже цінний в старім господарстві (і у Індоевропейців і у Турків) рід сей мав, видно, важне значіння і в словянськім господарстві, бо крім сих двох назв маємо прасловянську назву і для товченого проса — пшено; нарешті — овес, овъсъ (литов. avižos, латин. avena), хліб, як і жито, спеціально північно європейський.²⁾

Всі сі рослини сіяно для зерна, зръно (слово праєвропейське, лат. granum, тот. kaírŋ). Орати (праєвропейське — ἄροω, аго), ратай (всеслов., є і в давніх руських пам'ятках), нива (поруч неї ріля — староруське, спільне з західними Слов'янами), як і назви для необробленої землі — ляда, ділина, угор (схід. і захід., у полудн. — угар, крім того українське і західне — переліг) — се слова всесловянські, що належать, правдоподібно — всі до їх колишнього спільного позитя. Поруч з загальноєвроп.³⁾ лѣха (наше лѣха) маємо загальнослов. бразда (борозна).

Для оранки уживали з початку примитивну дерев'яну кривулю, що служила для роблення борозни і за один кінець тягнулась, а другим, гострим — бороздила, се соха — в одних слов. жовах приряд для оранки, в иньших вила, підпора, паля, або сі значіння стрічають ся рядом і виходять з „ломака для розкидання землі“;⁴⁾ але сю примитивну кривулю в прасловянськім побуті

*) Як triticum від terere.

здавна заступив поліпшений плугъ (північно-нім. *phluog*, лит. *pliugas*),¹⁾ з осібним вже мабуть лемешом — лемешь (від логити). Крім нього уживало ся рало (з орало, праєвропейське — грець. *ἀροτρον*, вірмен. *arōt*, лат. *aratrum*, ірландське *arothar*) і борона. Слово сіяти належить знов до праєвропейських, так само і сѣмя, насінне (латинське *sego*, тот. *saian*, лит. *sėti*; лат. *semen*, верхненім. *samo*, лит. *semu*). Назви для осіннього й весняного посіву — яр, ярина й озим, озимина повторяють ся у Словян східніх, західніх і деяких полудневих (Сербів, Словинців), так що сю господарську систему можна з певною правдоподібністю теж уважати ще прасловянським здобутком.

Слово жатва, жатва прикладаєть ся у всіх гадузях Словян до збирання хліба. Збирали його з початку серпом, се праєвропейський приряд і праєвропейське слово (сръпъ, грецьке *ἀρπη*, лат. *saepere*); але і коса, і клепач до острення її належать до спільнословянського язикового запасу, як і граблі і сніп. Сіно теж слово прасловянське.

Крім вищевчислених родів хліба до прасловянського запасу належать: льон (праєвропейське слово — грецьк. *λίνον*, лат. *linum*, ірл. *lín*, тот. *lein*, литов. *linas*); конопля (теж слово загальноєвропейське, думають, що її перейняли з Скитії, бо її там бачив дику Геродот); слово плоскінь, широко розповсюднене (хоч не загальне) в словянських мовах, може теж належати до прасловянських частъ (слово звязують з нім. *fachs* і *fachs* — лен, як слов. *плоскінь* і *посконь*).²⁾

З стручкових біб — бобъ (лат. *fabā*, прус. *babo*) належить до праєвропейських рослин. Горох і сочевиця — назви загальнословянські, але значінне їх вагаєть ся в поодиноких мовах (горох, біб і фасоля, сочевиця і стручки або городина взагалі).

З цибулькових — цибуля (лукъ) і часник (чеснъкъ) належать до прасловянських; прасловянська назва цибулі (витиснена у нас німецькою чи властиво — німецько-жидівською *Zwiebel*) належить до дуже розповсюдненого в Європі пня (верхненім. *louh*, ірл. *lus*, лит. *lūkai*), та трудно думати про перехід з заходу на схід, коли згадаємо культуру цибулі й часнику у Геродотових Алязонів.

Рівнож суперечна справа ще двох прасловянських культурних рослин — хмеля (новолат. *humulus*, північнонім. *humall*) і ріпи (грець. *φαρίς*, лат. *garum*, нім. *rübe*) — хто у кого перейняв; у всякім разі маємо тут дуже старий, прасловянський

культурний набуток (досить правдоподібно, що від словянської назви хмелю пішли й інші споріднені). Праєвропейська рослина ще — мак (грец. *μηκόν*, верхненім. *mag*).

На городницьку техніку з лінгвістики не багато можна витягнути вказівок. Мотика і лопата належать до всесловянських слів, рівнож і слово полоти, натомість всесловянське плевел значить і бурян, і полову.

Назва пшениці може бути відгомном тих часів, коли зерно споживалось товчене. Одначе прасловянський люд давно вже перейшов за сю стадію культури. Вимолочене зерно (слово *молоти* в нашій значінню широко розповсюднене в словянських мовах і могло його мати вже в прасловянські часи) молодось або ручними жорнами, або млином. Слово *молоти* належить до праєвропейських і переходить через всі групи сих мов (пор. санскр. *mag* розбивати); слово *жлин* — прасловянське, як також *мука* (від *мяккий* — *жакъкъ*); приряди для просівання муки — *сито* і *решето* належать теж до загальнословянських.

Знайомість з овочовими деревами належить до праєвропейських часів; передовсім тут треба розуміти дикі породи, але лінгвістика не може розв'язати на певно цієї справи — чи культивовано овочеві дерева в прасловянські часи. Хоч маємо загальнословянське слово *сад*, але воно має занадто широке значіння. Слово *овочі*, *овощиє*, як і *ягода* (що подекуди, як і у нас, з загального значіння спеціалізовалось, особливо для *суниці*), належить до прасловянського запаса. З овочів маємо крім того: *яблоня*, *яблоко*, *ябл'яко* (ір. *aball*, англ. *apple*, лит. *obūlas*, — відносини сих слів неясні, і деякі припускають перейняте слова, але дуже старе); *груша* (слов. *груша* і *крушка*, лит. *kriūšc*); *вишня* — слово північноєвропейське (верхнім. *wihšila*), і поруч неї загальнословянське *черешня*, сл. *чрѣшня* (перейняте — грецьке *κεράσιον*, верх. нім. *kirsca*); *слива*, *дерен* — теж слова північноєвропейські (верхненім. *slēha* і *tirnbaum*), нарешті — *горіх*, словянолитовське — сл. *орѣхъ*, лит. *rešutas*). Годить ся згадати, що авторитетні історики культури уважали старонімецький вираз для щиплення дерева перейнятим з словянського (*intrisgan*, *intrusgjan* Ульфилі з слов. *трѣсноти*, як *прищеп* з *чѣпати*, таким способом щиплення дерева (перенесене вперше до Італії й звідси розповсюднене по цілій Європі), а з ним, розуміється, і культура овочевого дерева переносилась би в прасловянські часи.¹⁾

Коли ми перейдемо від сього багатого культурного запаса, поданого нам лінійвистичною палеонтологією, до історичних звісток, з певним здивованнем мусимо стрінати характеристику Словян, яку знаходимо в чужих джерелах при першій стрічі з ними. Подібно як Германці у Цезаря, Словяне у ранніх византийських письменників, як Прокопій, Маврикий, малюють ся ще напівкочовничим народом, з дуже слабо розвинутою хліборобською культурою. Прокопій в своїй клясичній характеристиці Словян каже, що вони „живуть в лихих хатках, селічись далеко один від одного та переменяючи зчаста свої осади“, „житє провадять суворе й некультурне, як Масатети“, а Маврикий та Лев Мудрий виразно кажуть, що Словяне не люблять хліборобської праці і хочуть ліпше жити в бідности та спокою, ніж в богатстві та праці. Але се поясняєть ся тим, що тут з Греками стикались передові словянські осади, вони-ж серед міграційного руху, серед небезпечного й неспокійного життя відставали від культурніших форм життя і вертались на якийсь час знову до напівкочовничих форм; се факт, що повторяєть ся звичайно в подібних обставинах. Та й тут було не без побільшувань: бо нпр. в оповіданню про боротьбу Аварів з „Словенами“ в VI в. згадують ся словянські поля і т. и.¹⁾ Джерела, що знали Словян в нормальних обставинах, на насиджених місцях, виказують у них широко розвинену хліборобську культуру, що перейшла весь словянський побут. Правда, такі джерела маємо з значно пізніших часів — X і навіть XI віка, але сей самий широкий розвій хліборобства показує, що маємо до діла не з якимсь сьвіжим культурним здобутком.

Жидівський подорожник X в. Ібн-Якуб каже, що словянський край дуже багатий на всякі житєві запаси, що Словяне дуже господарні й пильнують хліборобства (с. 54). Ібн-Даст (1 пол. X в.), оповідаючи про жнива у Словян, дає своїм оповіданнем розуміти, що хліборобські продукти, особливо улюблене просо (про особливе уживаннє його у Словян говорять і Маврикий і Лев), були головною стравою їх (с. 30—1). Хліб і мясо — се звичайна жертва руських Словян, по словам Константина Порфиродного (De adm. 9), а значить — і страва, і то споконвічна, не нова, бо жертвуєть ся звичайно традиційне, віками усьвячене. Але особливо важні руські джерела; в них бачимо, що хліборобство було розповсюднено, як звичайна робота, навіть по найменше культурних землях, як у Деревлян.²⁾ Хліб — звичайна і загальна страва. В поганських могилах Сіверян і Деревлян найшли ся серпи, зерна кількох

родів хліба (жито, овес і ячмінь або пшениця).¹⁾ В пам'ятках XI в. — Початковій літописі*), в давніших частях Руської Правди, у Нестора (Житіє Феодосія) згадують ся оті роди хлібних і культурних рослин: пшениця, овес, жито, ячмінь (власливо — ячмінний солод), просо, горох, мак, льон (льняне насінне на олій).²⁾ Загальною назвою для хлібного зерна було „жито“.³⁾ З хліборобських знарядь в руських пам'ятках XI—XII в. знаходимо: рало, плуг, борону, мотику, рикаль, рогаліє, ціп⁴⁾; в хліборобських робіт — оранку („орати“), сівбу, жниво („снопи“), молоченне, в'янне.⁵⁾ Орала конями і волами.⁶⁾ Сіно стрічаємо в давніших редакціях Руської Правди.⁷⁾ Пожатий хліб складали на гумні й там молотили „на току“, а зерно ховали в коморах (клѣть),⁸⁾ певно — і в ямах. Зерно мололи (в наших пам'ятках згадують ся тільки ручні жорна), змелене просівали (згадуєть ся мука і отруби); розрізняєть ся мука чистійша і гірша; переховували її в засіках (суєцькѣ).⁹⁾ Згадки про пшено показують, що вміли й товкти зерно.¹⁰⁾

Про городництво є виразні звістки в руських пам'ятках XI в.: в Житію Феодосія оповідаєть ся, як черниці „в оградѣ копахуть зелниного ради растенія“ (л. 9), а в Вишгороді були не тільки „огородники“, а й старшина огородників (старѣй огородьникъмъ), мабуть чи не княжих; в усякім разі мусіла тут бути сильно розвинена городницька культура; в серед. XII в., в описи оборони Київa бачимо наоколо його теж огороди на велику просторонь.¹¹⁾ Про садівництво звістки дуже бідні: тільки в оповіданню Патерика (XIII в.) про черниців кінця XI в. бачимо при келіях городчики з „деревами плодовитими“ (с. 100 і 137); при тім, як і досі, слово город (огородъ, оградаць, градъ — огорожене місце взагалі) уживалось однаково для означення і горбда і сада, тож можливо, що в вище поданих звістках про великі київські або вишгородські городи треба по просту розуміти й сади.

Скотарство було головним промислом праарійського люда; як незвичайно слабі сліди хліборобства в праарійськiм запасі слів, так багато спільних виразів що до скотарства. Коли додати, що судячи по фактам лінгвістики й побуту старших культурю народів (Греків, Індусів) за скотарством стратило було всяке значінне ловлення дикого звіря для поживи, що рибаль-

*) Розумію не дату її останньої редакції, а час, коли укладали ся її складові частини.

ство так як не істнувало — прпнаймні не лишило слідів в мові, то незвичайне значіння скотарства в праарійськїм господарстві стане цілком ясним.¹⁾

Слід того незвичайного значіння худоби, коли вона була єдиним багатством чоловіка, зацілів і в словянськїй словниці: слово скотъ — худоба (зв'язують з гот. skatts — скарб) в староруськїм значить майно, гроші, і скотниця = скарбниця; слово добуток, добытъкъ в ріжних словянськїх мовах значить то майно, то худобу.²⁾ Невважаючи на пізнїйший широкий розвій хліборобства, скотарство заховало і надалі першорядне значіння в прасловянськїм господарстві: се відбилось в численности слів, в прасловянськїх дублетах і спеціальних назвах.

Бик і корова крім праарійського загального говядо (санскр. gô, зенд. gâo, грець. βούς, верхнім. chuo)³⁾ і другого праарійського туръ (зенд. staoga, грець. tauros), що в словянськїм перейшло на дикого бика, мають ще в прасловянськїх назви: бик, віл, корова, теля. Поруч праарійського вівця, овъца (санскр. ávi, грецьк. δῖς, верхнім. auwi), маємо праєвропейське-ж ягня, ягня (грець. ἀμνός, лат. agnus) для молодого зьвіряти; слово баран (спільне для старослов., східнїх і західнїх діялсктів), теж, правдоподібно, належить до прасловянськїх. При означенню для домашньої кози — коза є прасловянське-ж означення і для дикої — сарна, сръна. Праарійське свиня, свиница (санскр. sūkarā, грець. ὄς, внім. sū) має коло себе ще праєвропейське вепр, вепрь (лат. apec, внім. ebur) і осібне слово для молодого зьвіряти — поросля, прася (праєвропейське — лат. porcus, ір. ocs, внім. fagan). Для коня маємо прасловянськї: конь, кобила і жрѣбѣя. Треба додати, що вже в праарійськї часи одомашнено пса, сторожа стада, тим часом як кітка є вже дуже пізнім здобутком європейської культури (кіт від лат. catus) і мабуть не була відома в прасловянськїм побуті.⁴⁾

Пасты, пастух (пастухъ і пастырь) слова загальнословянськї; для худоби зберало ся сїно, як ми вже бачили. Тримали її для мяса і для молока. Уже в праарійськїй словниці знаходимо слова для сквашеного молока (щось ніби як сир), з чого, розуміть ся, виходить уживання й солодкого, а навіть — масла. Загальнословянське означення молока входить в праєвропейськїй ряд (грець. ἀμέλω, лат. mulgo, внім. miluh), сир — слово праарійське (санскр. sâga — квасне молоко); слово масло (від жазати) показує, що уживалось воно з початку не для їди, а для мащення (тому є численні паралелі в иньших індоєвропейськїх

народів).¹⁾ Кристали і з шкір худоби (прасловянське — рун о), і з вовни (вляна, слово праарійське, пенъ vel, санскр. ūṅṅā, гр. *λάνος*, tot. vulla).

Плеканнє домашньої птиці, цілком незвістне праарійським часам,²⁾ не прийшло і в прасловянські часи до більшого розміру, хоч розвій хліборобства і господарської осілості давали тому можливість. В загальнословянській словниці знаходимо назви для гуся, качки і курки; перші два належать до праарійських (санскр. *hamsā*, грец. *χίψ*, нім. *gans*, словянське гъсь вважають за перейняте з німецького, для качки — санскр. *āti*, лат. *anas*, нім. *ente*, сл. жты), назва для курки, як згадувано вище, перейнята від Іранців (перс. *chugu*, слав. куръ, кура); тільки про сю останню можна бути певним, що маємо до діла з домашньою птицею.³⁾

Новіший теж, судячи по фактам лінгвістики й історії, незвістний прааріям і вже між європейськими народами розвинений промисел — пчільництво, теж мав де широко розвинутись на словянській правіччині; слова б жола (бъчела, від бък, густ), тру-тень, матка — загальнословянські, так само як і улий, тим часом як слово мід належить до праарійських (санскр. *mādhu*, грець. *μέθυ* — вино, внім. *metu*, слов. медъ), а віск (сл. воскъ, внім. *wahs*) до північноєвропейських.

В археологічних матеріалі — в сіверянських могилах знайшли ся останки коней, овець, птичі кістки, лущина курячого яйця.⁴⁾ В описи руського похорону у ібн-Фадлана, що підходить як найближше до їх похоронного типу, жертвують ся бики, коні, пес, півень і курка, иньшим разом вівці. Про жертвованнє птиць і спеціально курей у Руси говорять і Византийці.⁵⁾

З домашньої худоби про годованнє у великому числі свиней у Словян говорять ібн-Даст (пасуть свиней ніби овець — с. 29). В наших джерелах згадують ся воли, коні, вівці, свині, кози, навіть осли.⁶⁾ Великі стада бачимо в князівським господарстві, де згадують ся осібні „конюхи“, „овчюхи“ (пастухи коней, овець)⁷⁾; але що скотарство було взагалі широко розповсюднено, показує широке уживаннє м'ясної страви. Їли м'ясо найчастійше волове і овече, але споживали й конече.⁸⁾ Крім м'яса, користали з молока (особливо для сиру), а волів та коней уживали для їзди й роботи. Тримали скотину в хлівах, зачинених зусюди.⁹⁾ Супроти виразних звісток про широке розповсюдненнє домашньої худоби між народом показуєть ся непорозуміннєм звістка Константина Порфирородного, що Русь не має у себе волів, коней,

овець, тож купує їх у Печенігів (De adm. 2); тут стільки правди, що Русь дійсно могла купувати часто худобу у своїх степових сусідів, бо ті жили виключно з скотарства.

Про плекання домашньої птиці наші домашні джерела (XI в.) говорять дуже виразно, не зіставляючи ніякої непевности, і то про плекання на ширшу міру: так Деревляни тримають голубів в особних голубниках у себе на подвірю; в мени Ярославового вирника курка є такаж неодмінна щоденна страва як хліб та каша.¹⁾ В давнійшій Руській Правді крім курки і голуба згадують ся, як рідші домашні птиці: качка, гусь, журавель, лебедь.²⁾

Про пчільництво знаходимо теж дуже багаті звістки в історичних джерелах (археологія мовчить). „Мед і скоро“ (шкіра, футра), „скора, челядь і віск“, „скора, віск, мід і челядь“ — се головні руські продукти X в., предмети багатства: ними дають дань, посилають дарунки, ними торгують з чужими народами.³⁾ Широко уживавсь мід і дома, особливо на ците: його пили від низших до вищих верстов; на празник Спаса у Володимира варили по 300 перевар.⁴⁾ Що до способу самого пчільництва, то ібн-Даст докладно описує улї Словян, кажучи, що вони роблять з дерева мов би збанки, там живуть пчоли і є мід. Нема причин відкидати сієї звістки про пасічництво, хоч у свійськїм джерелі — Руській Правді мова іде скрізь про бортництво; в ширшій редакції знаходимо багато постанов про знищення знаків власности на бортах, „бортної межі“, кражу меду з бортів або шкоду в самім борті;⁵⁾ се вже само показує широке розпросторенне сього промисла.

Ловля звіря в богатих лісах і звіром краях словянської правітчини теж мала де розвинутисть; вона дійсно була розвинена, але мова дає для сього тільки дуже бідні вказівки. Слово ловити, лов спеціалізовалось для ловлення звіря вже в прасловянські часи; крім загальнословянського сїтка, сѣть, маємо кілька широко розповсюджених назв: сило, тенето (старослов., східне і західне). Археологія і тут не дає теж майже як нічого, за то дуже багаті відомости дають історичні джерела. На погляд літописця лови були давнім, споконвічним промислом його земляків — Полян; про легендарних братів — осадників Київа він каже, що вони „бяху ловяще звѣрьє“ (с. 5) в великих лісах наоколо Київа. В арабських джерелах, почавши від IX віку, звірячі шкірки становлять головний предмет вивозу з Руси і взагалі східнословянських земель: бобри, соболі, лиси, білки й ин.⁶⁾; та тут можна-б

собі припускати, що Словяне збирали або купували ті шкірки у сусідніх північних народів, тож важніші звістки наших джерел, де іде мова про данину шкірками, збирану в самих наших племен: Поляне, Сіверяне, теж і Вятичі колись платили „по бѣлѣи вѣвѣрицѣ отъ дыма“ (с. 11). Деревляне давали київським князям дань куницями, „по чернь кунѣ“.¹) В Руській Правді (ширшій редакції) знаходимо ряд постанов що до ловецьких прав: кари за віпсованне приряду до ловлення сіткою, за викраденого з сітки сокола або ястреба, за краденого бобра і взагалі виловлену чужу звірину.²) Уганяли за звірем конем, били його з руки, ловили сітками, уставленими в вигідних місцях (перевѣси, перевѣсища), і заганяли в нього звіря, ловили псами, соколами, ястребами.³) Особливо бавились ловами князі; вони були їх звичайною розривкою, дуже частою, майже як занятє: відстоявши службу божу, по думці Мономаха, князь має або зайняти ся державними справами, або „ловы дѣяти“, або переїхатись, або лягти спати; війна, лови, „пути“ (подорожі) — се княжа діяльність по Мономаху.⁴) „Наряд“ ловецький, соколи, яструби — се цілі відділи княжого господарства. Істновали по різних місцях спеціальні княжі „ловища“ і „перевѣсища“; про їх лови часто говорять літописи; не задовольняючись близькими місцями, вони рушали часом в далекі, глухі пущі на окраїнах. Звір був тоді далеко рожнороднійший ніж тепер; от як оповідає про свої лови Мономах: в Чернигові зловив я (на узду взяв) в пущах 30⁵) живих коней, по Роси теж ловив я власними руками диких коней; двоє турів взяли мене на роги з конем; олень мене бив рогами, а двоє лосів — один топтав ногами, а другий бив рогами; дикий кабан відірвав у мене меч з пояса; медвідь віддер мині кусник сідла з під коліна; лютий звір (барс?) скочив і перекинув мене в конем і т. н. (с. 242). Мусіло бути також багато бобрів.

Для розвою рибальства прасловянська територія була теж дуже придатна. Тим часом як ми не маємо майже ні одної загальноєвропейської назви риби (тільки для угря, але й тут ся подібність не певна⁶), маємо вже кілька, хоч не дуже багато, загальнословянських назв — як щука, осетер, угорь, лосось (назва північноєвропейська, словянську (східних і західних) назву уважають перейнятою з німецького — внім. lach), пеструг, окунь. До загальнословянських слів належать — удка, мережа, невід. З історичних джерел знаємо тільки, що риба була

широко розповсюдженою стравою.¹⁾ В сїверянських могилах разом з иньшими останками страви знайшли ся й рибячі кістки.²⁾

Серед рїзних способів оброблювання продуктів оброблюванне звїр'ячої шкіри та волося займає одно з найстарших місць і сягає праарійських часів. У європейських народів навіть на найнижших степенях культури бачимо скрізь одїж зроблену з шкір, переважно домашніх звїрят, особливо овець; в деяких краях у нас сї овечі убрання заховали своє значінне й досї та носять ся трохи не цілий рік. З усім тим для оброблення шкіри заховало ся досить мало термінів і в загальній індоєвропейській словниці, і навіть загальнословянській. Об'яснати се треба, мабуть, тим, що обробленне шкіри було занадто примитивне і не йшло далі простих і елементарних, мало спеціалізованих технічних заходів. Для означення невиробленої шкіри маємо загальнословянські слова: шкіра (старосл. скоря) й кожа, для виробленого — усма або усниє; назва гарбара — усмар, уснар приходить в рїзних словянських диялектах (старосл., русь., захід.) і хто зна чи не належить до прасловянського запасу. Далі маємо загальнословянські назви для шкіряного обува — чрѣвий, наше черевик, для шкіряної одїжи — кожух; сюди-ж належить міх, мішок — спочатку шкіряна торба (міх — в рїзних диялектах значить і футро і торбу), а певно й рукавиці, загальнословянське слово, що належало з початку, розумієть ся, до примитивних шкіряних рукавиць з одним пальцем, які й досї в нас панують.

Найпростїйші способи утілізації волося — се плетенне (праарійське слово — санскр. ргаспа — щось сплетене, гр. *πλέκω*, нїм. *flühtu*) й збиванне його на поветь (уважаєть ся загальноєвропейським словом — грець. *πίλος*, лат. *pilleus*, нїм. *filz*). З плетення поводї виробляєть ся тканне й пряденне; до звїр'ячого волося дуже рано прилучаєть ся лико з дерева і ликоватих рослин — льону, коноплї й ин. На генетичний зв'язок ткання з примітивнїйшими процесами вказує сама термінологія, можна вказати хоч на сл. вити, звивати, що зв'язують ся з праар. **véjeti* — ткати,³⁾ але велике число загальних індоєвропейських виразів для ткання і по часті (але менше) — для прядення показує, що ся техніка розвинулась вже в дуже ранні часи. До таких загальних термінів належить слово ткати (лат. *texo*, зв'язують з санскр. *taksh*, на первісне значінне вказує слово ткѣнжти, втикати),

кросно (грец. *κρένω* — ткати), навій; пень *ста*, що приходить в індоєвропейських назвах ткацького варстата (санскр. *sthavi* — ткач, гр. *ιστός* і ин.) переховав ся може в слові по-став, що в різних діалектах означає то варстат, то виткану штуку. Що до прядення, то тут оден індоєвропейський пень *snei* — прясти заховав ся в слові нить, нитка, иньший в назвах тканини — сл. опона (заг. європейське — гр. *πρίον*, іот. *spinnan*); може не випадкова також подібність слов'янського веретено (врѣтено — від вертіти) з иньшими назвами (санскр. *vartana*, внім. *wirtil*). До загальнослов'янського запасу належать вирази як: куделя, прясти, далі — ряд назв для означення витканого, як платъ, полотно (платно), портъ, руб (рѣбъ), сукно, і саме слово ткач.

В розкопках сіверянських і деревлянських могил знаходили ся останки вовняних тканин (навіть дуже різнородні) і полотна, далі — т. зв. прясла, себ то кам'яні кружечки від веретен, що, правдоподібно, наївали ся на дерев'яну палічку, для розмаху, останки шкіряного обува, різних ременних виробів, шкіряних мошонок і, як догадують ся — останки кожуха і шапки (грубі верстви вовняних останків). В історичних пам'ятках маємо досить бідні вказівки про сї — розуміть ся — широко розповсюднені галузи домашнього промислу; із згадок літописних оповідань бачимо, що шкіру м'яли руками, що для вироблення шкіри уживали квас (квас уснян — гарбарський квас)¹⁾; шкіра звала ся ріжно — успе, черевье, хъзъ²⁾; про вироби з неї будемо говорити ще при одіжі. Що до ткацтва, то бачимо згадки про пряденне вовни, робленне „платъна“, плетенне різних виробів руками і т. и.³⁾ Цікаво, що в звітній легенді про похід Ольги на Царьгород (с. 19) Слов'яни протиставляють грецькі шовки — паволоки і кропини своїм домашнім „толъстинам“ (на вітрила); та звідси ще не можна витягати виводів, що якісь тоньші ткацькі вироби не мали зо-всім місця на Русі.

Ліпленне з глини ріжної посудини просто руками, без гончарського колеса, іде ще в часів праарійської культури;⁴⁾ але при кочовничім житті глиняна посудина не вигідна,⁵⁾ і гончарські вироби здобувають важне значінне й можуть розвиватись тільки при осілій культурі. Се, безперечно, стало ся вже в праслов'янські часи, але як і в індоєвропейській, так і в загальнослов'янській словниці гончарство віставило дуже слабкі сліди. На слов'янській правітчині посудина (загальнослов'янська назва — судъ) з дерева була широко розвинена і конкуровала з глиняною. Але

загальнословянське слово горнець (грънець) можемо уважати назвою спеціально глиняної посудини, а й саме слово: гончар, горнчар можна уважати загальнословянським,¹⁾ і воно може належати ще до прасловянських часів.

Археологія доводить виразно уживання у наших племен глиняної посудини в поганські часи; вироби показують, що тоді знали вже гончарський круг (чи може його простішу форму — гончарську дощечку, а не ліпили просто руками.²⁾ В історичних пам'ятках не маємо майже ніякого матеріялу — самі загальні згадки; з глиняної посудини особливо згадують ся корчаги: в них тримали і всяку страву і вино.³⁾

Оброблення дерева, що мусіло бути з самих обставин широко розповсюдненим в прасловянським побуті, зіставило сліди і в мові. Слово тесати зачисляють ще до праарійських (санскр. takṣ); тесла (сокіра) належить до північноєвропейських (внім. dehsala); до загальнословянської словниці належать такі теслярські приряди, як долото, свердел, струг, клещі, пила (звичайно виводять з внім. fila). До старих виробів „древоділя“ належить віз: не тільки його назва (від загального пня vegh, санскр. vāhana, гр. ὄχος, внім. wagan), але й назви його частей належать до загальних індоєвропейських, між ним коло, ось, иго (ярмо). Дуже старим виробом був і видовбаний звичайно з одного стовбура човен — його знали ще в праарійські часи, і він довго жив в історичних часах; до загальнословянського запасу належать тільки назви дрібніших родів, як човен (члвнъ), ладія. Далі сюди належать роботи коло будови дома, що в лісових прасловянських краях багато потребував „древодільської“ роботи і при будові і при урядженню. Численні загальнословянські слова для деревляної посудини показують, як широко розвинув ся був сей виріб; сюди належать напр. бочка, бодня, діжа, відро, збан, корито, може й чаша.

Останки деревляних гробів та деревляної посудини дуже часті в могилах; особливо часто стрічають останки деревляних відер, з залізними обручами й дужками⁴⁾; але взагалі деревляних виробів, розуміть ся, нема чого й сподіватись в могилах багато. Більше дають нам історичні пам'ятки. Тут Слов'яне взагалі славлять ся своїм „древоділем“ з дуже давніх часів: ще аварська держава уживала до сієї роботи (ξυλονργεῖν — мова іде про човни) підвластних Слов'ян.⁵⁾ Константин Порфирородний в своїм класичнім оповіданню (De adm. 9) знайомить нас з деревляним промислом наших земляків: підвластні київській Руси Слов'яне ру-

бають зимою дерево і наробивши з них корита човнів, спускають на весну Дніпром до Києва; там їх купували і доповнивши всякими причандалами від давніших човнів пускали ся цілими ватагами до Царгороду. І пізнійше, як і досі, Дніпро служив дорогою для спровадження дерева в полудневі краї; спеціальні „ізовозники“ перевозили дерево з кнівської пристани до міста.¹⁾

Були особні „древоділі“ й навіть їх цілі спілки, організації: в оповіданню з XI в. князь, задумавши збудувати церкву, кличе „старфйшину древодблямъ“.²⁾ На кождім кроці стрічаємо згадки про деревляні будови, стіни, мости; кам'яна будова з'явилась під чужим впливом і була дуже рідка. Особні продавці були на гроби в Києві XI в. (продающею корсты — Лавр. 208). Деревляна посудина — бочівки, „кади“, „ладки“, „лукна“, відра,³⁾ муїла бути дуже широко уживана, як і всяка деревляна домова обстановка.

Так важне в культурній історії уживання металів зробило значний поступ вже перед розділенням Слов'ян. Загальним означенням для металю було руда — загальне індоєвропейське імя міді (санскр. lohā, пеглев. rōd, нім. gaudī, лит. gaudas¹⁾, першого металю звістного індоєвропейцям і разом одинокого, знайомість з котрим можемо напевно сконстатувати вже в загальній пра-культурі; иньше загальнословянське імя металю — крушець (від крухий). З поодиноких металів маємо загальнословянські назви для міді (медь — звичайно звязують з німецьким smīda, металъ = слов. кузнь, се-б характерно вказувало на мідь як на перший звістний металъ, але сей звязок непевний),⁴⁾ золота (злато, спорід. з німецьким — гот. gulth і з словом жовтий), срібла (сребро, гот. silubr, прус. siraplis) і заліза (жельзо, прус. gelso, лит. gelezis, початок не ясний)⁵⁾; знання сих чотирох металів належить з певністю до прасловянських часів. Натомість загальнословянське олово вагасть ся в значінню в ріжних словянських діалектах, означаючи то олово (plumbum) то цинку (stannum); очевидно — сі два металі були мало звістні в прасловянські часи, як то зрештою можна бачити й у богатях иньших народів.⁶⁾ З металічної техніки маємо загальнословянське ковати (бити — *ku* — лат. cadere, внім. houwan), ковач — коваль, молот (пень *mar*, лат. martulus, сюдиж — молотити). До металічних виробів належить дещо з вищенаведених прирядів: теслярських хліборобських, ріжні припаси як гвозді, шила, ріжна зброя, рівнож туалетні окрапи — все се і в прасловянські часи вже

мусіло вироблялись бодай по часті з металів, хоч уживанне в дечім і подекуди кости і каменя могло тягнутись довго, довго.

В археологічних розкопках варті особливої уваги признаки ближшої знайомости з металічною роботою в деревлянських могилах: тут стрічаємо останки перегорілого заліза (з горну), великі молотки і різнородні вироби з заліза, що вказують на широке їх розповсюдженне і загальну приступність: великі, хоч неформенні залізні цвочки стрічають ся дуже часто в могилах.¹⁾ Очевидно, залізо оброблялось на місці, правдоподібно — й добували його на місці-ж, бо Деревлянська земля досить богата рудою (болотяною). Взагалі металічні вироби — залізні, бронзові або мідяні, срібні, рідше золоті — дуже часті в могилах; се різнородна зброя — мечі, ножі, списи, сокіри, кольчуги, шоломи, ковані щити, (особливо в могилах Полянської й Сіверянської землі), ремісниче знаряде (сокіри, долота, ножі etc.) і всякі річи до домашнього й особистого ужитку. В славній чернігівській Чорній могилі, датованій византийськими монетами IX в. знайшли ся два оковані сріблом роги для пиття; низькорізьблена срібна оковка, досить високої вже техніки, в стилізованім рослиннім орнаменті і зв'язаними та людськими фігурами, уважається за місцеву роботу.²⁾

Дуже правдоподібно, що високо розвинена металічна й юбілерська техніка, яку ми помічаємо ще в поганських могилах нашого краю і яка в християнських часах була безперечно місцевою, була і в поганські часи, в певній мірі бодай, місцевою, отже металічна техніка вже тоді зробила великий поступ. Супроти багатого археологічного матеріалу тратять значінне небогаті історичні звістки; випадає занотовати звістку ібн-Хордабега, що з Русі везуть в Візантію мечі, та Джайгани, що між слов'янськими товарами згадує цину (чи олово, властиво не знати),³⁾ та ще хіба згадку про коваля в Житії Θεодосія (л. 4).

Перейдім тепер до побуту в тіснійшій значінню. Почнемо від поживи.

Відповідно різнородному господарству мусіла бути різнородною й прасловянська пожива. Вищеподане означенне хліборобських продуктів — жито, показує, що в поживі вони грали вже головну ролю. З них вироблялась мука, а з муки робили хліб; слова тісто і хліб — загальнослов'янські (слово хліб — лат. (с)libum, тот. hlaiifs, сл. хлѣбъ, лит. klepas — вдебільшого

уважають перейнятим з німецького, та се справа суперечна)¹⁾; слово пекти належить ще до праарійських (санскр. рас, гр. *πέσσω*): уживанне огня при готованню страви в праарійські часи не підлягає найменшій непевности.

Ще старшою від муки формою обробленого зерна була крупа; після того як мука зайняла її місце при печенню хліба, вона зісталась і на далі — для варення; вирази — варити і пряжити належать до загальнословянських, рівнож і каша, що може сягати прасловянських часів.

Ще праарійських часів сягає слово м'ясо (санскр. *mānsa*, гот. *mimz*, сл. м'ясо, лит. *miesà*); істнованне подвійного означення для нього, і то так, що друге означення вказує на сире, криваве (санскр. *kravya*, гр. *κρέας*, — сл. кр'вь, лат. *cruo*) привело до здогаду,²⁾ що саме слово м'ясо означає зготоване вже. Початковий спосіб готовання м'яса — печення; але вже праарійських часів сягає юшка (санскр. *yūś*, *yūśha*, лат. *jus*, сл. юха, лит. *jūsze*), хоч початкове значіння сього слова неясне.³⁾ Про уживанне молока солодкого і квашеного ми вже говорили. Страва приправляла ся сілю — загальноєвропейським культурним здобтком.⁴⁾

Мід, як солодке пите, що п'янить чоловіка, сягає ще праарійських часів, і у Словян в розвитку пчільництва, уживав ся широко. Поруч нього істнувало вже сферментоване хлібне пите; воно має в словянській словниці часткові назви — брага (східне і західне, зв'язують з кельт. *bracc*) і ол' (старословянське, російське й західне — півнім. *öl*), потім в с'ім значінню спеціалізовалось загальне пиво (властиво — пите); слово дріжджи спільне північній групі (сл. *drożdż*, півнім. *drugg*, прус. *dragios*). Нарешті до загальнословянських належить греко-італійське вино, хоч то не знати, чи знайомість з ним належить ще часам перед міграцією Словян на полудень.

Археологічний матеріал послужить нам тут мало, згадаємо тільки останки тривни чи жертви в сіверянських могилах, де маємо кістки баранячі, птичі, рибячі, хлібні зерна, шкаралуцу курячого яйця.⁵⁾ Інтересніше приглянутись історичним звісткам. Звичайний круг стравних річей вичисляє оповіданне за св. Володимира: він посилав розвозити бідним „хліби, м'яса, різнородні овочі (певне — городина), мід в бочках, а в иньших квас (сирівець)“ (с. 86). В печерській монастирі XI в. звичайною стравою (що, очевидно, показує нам заразом страву низших верств) був хліб (переважно жптній), сочиво (варений горох й иньші

стручкові овочі), або каша, варена й помащена олієм городина, в скоромний день сир, в пістний — риба, але се вже була присмака, і давали „мало риб“; в сьвято їли часом хліб з лїпшої муки або навіть якісь тіста (хлѣбы чисты зѣло, друзии же отъ нихъ съ медомъ и съ макомъ творени); рівнож чимсь не зовсім звичайним був мідь¹). Сухий житній хліб, варена непомащена городина і вода — се вже була страва незвичайного аскета. Хліб уважавсь чимсь більш розкішним, як сочиво, а на самім кінці стояла варена городина.²) З другого боку — в стравою заможніших, вищих верств знайомить нас нераз згадуваний „урок“ княжих урядників — „вирників“: вирник має дістати й для себе й для свого отрока (слуги) що дня хліб, по „уборку“ пшена і гороху (в иньшій кодексі хліба й пшена має дістати стільки, скільки з'їсть), двох курей, а крім того на тиждень бичка або „полоть“, що дня „головажня“ солі і відро солоду на пиво, в пістний день сир, а в піст замість мяса — риба.³)

З того виходить, що хліб, каша і варена городина — правдоподібно якийсь борщ, були головними стравами, як і тепер; може тільки мясо тоді, при багатій ще фавні і вільних випасах, було звичайнішою їжою ніж тепер. Хліб — то був справжній вже хліб, подібний до теперішнього, а не якісь опрісноки. Муку замішували на теплій воді (укропъ), місили, додаючи дріжджей (квасъ) і пекли в печі, не на огнищу, а таки в печі, більш подібній до теперішньої. Хліб мусів бути більших розмірів, судячи по тому, що його мало стати на день двом чоловікам; але були й малі (коврижкъ, коврижка).⁴) З иньших страв літописець описує нам кисіль: муку розмішують у воді (цѣжь), варять і підливають „сити“ — розведеного водою меду (с. 86). Мясо звичайно варили — в казані або горнці; літописець оповідає за Святослава, що він не варив мяса, а пік його на углях, як щось не звичайне (с. 41); в сього-ж оповідання бачимо, що їли і мясо домашньої худоби (вчисляючи й кінське) і дичину. В сумі, як бачимо, страва в ті часи далеко не була примитивно-простою, а се важний культурний симптом, і для того я коло нього довше спливав ся.

Їли деревляними ложками: вередлива дружина Володимира зажадала срібних, але літописець оповідає се як нечувану річ (с. 87).

Серед питків головне місце займає мід — загально улюблений, від простого чоловіка до князя; про нього я кавав вже;

поруч нього бачимо й пиво, а здасть ся, пили й сирівець. Вино натомісь було річю досить рідкою, приступною тільки особливо заможним і значним.¹⁾

Одежа (одіти — загальнословянське) мусіла бути ще дуже примитивна і невибаглива. На се вказує той цікавий факт, що назви різної одежі — то переважно спеціалізовані назви тканини; так свита означає взагалі тканину чи плетенину, плахта в иньших диялектах означає хустку, верету, опанча — від опона (тканина), сукня — від сукна, портки — від портъ — тканина (подібно російське рубаха від рѣбъ), і сю спеціалізацію тої чи иньшої назви для тої чи иньшої одежі бачимо в поодиноких диялектах чи групах осібно, що вказує на пізнійші часи сеї спеціалізації. З другого боку цікаві численні перейняті назви для одежі (як кошуля з лат. *casula*, сорочка — нлат. *saḡsa*, жупан і шуба звязують з нлат. *juḡa*, гуня нлат. *hupna*).²⁾ Се все вказувало-б, кажу, на дуже примитивний спосіб уживання ткани на одержу. Загальнословянські назви для шкіряної одежі (кожух) і шкіряного-ж обувя (черевики, слово-ж чобіт запозичене з перського) наведено вище. Є загальнословянські назви й для штанів — варварського убрання північних країв, незвісного античним народам — гачі і ноговиці; загальнословянські-ж слова пояс, плащ. Слово шити (праар. *si* — злучати) мусіло належати як до шкіри, обувя, так і до одіжи, і загальнословянське швець в різних диялектах прийняло значінне то шевця то кравця. З туалетних окрас до загальнословянських належать слова: перстенъ (від перст — палець), гривна (від грива — шия).

В археологічних розкопках знайшлося дещо з старого костюма: останки вовняних і полотняних тканин, часом обшитих на ковнійрі або деннде кусничком шовкового, перетканого золотом або сріблом „оксамита“ (*éξάμιτος*); застіжка робилась із коралинки (пацьорка), застібної на ремінну петличку або кільце. Богаті люде мали цілі убрання оксамитові, з дорогими металічними гудзиками (як в черниговських могилах), але тут трудно відрізнити свійське від перенятого, привозного. Пояси бачимо ремінні, з бляшкою, або ткані, коло пояса ремні для причеплювання підручних річей або шкіряні мошонки; трапила ся мошонка із цілим своїм інвентарем: огнивом, маленьким бруском до гострення, кусничками сірки й кількома баранячими астралами (до гри); кремій, огниво, ніжик — се звичайні річи при небіжчику; в сїверянських могилах дуже часті кістяні гребінці. З окрас маємо намиста шкляні, кам'яні, металічні (здебільшого привозні), кульчики й перстні

з металічного дрота (бронзового, срібного, а навіть і золотого), наручники (брансолети); на голові у жінок бували шапочки чи наголовники з вовняної тканини, ушитої срібними і скляними окрасами. Обувє заховалось досить добре в деревлянських могилках: се невисокі, гостроносі чобітки з тонкої вичиненої шкіри, у двоє зложеної, без підшов; в одній чернігівській могилі знайшли ся великі чоботи, прошивані бронзовим дротом, як коментар до пізнійшої описи костюма кн. Данила: „сапоги зеленого хъза, шити золотом“ (Іп. с. 541).¹⁾

Дуже інтересну опись костюма багатого Русина подає ібн-Фадлан: він мав на собі широкі сподні, панчохи,* чоботи, куртку, а зверху шовкову свиту, з золотими гудзиками, на голову соболеву шапку з шовковим верхом²⁾; у иньших Арабів іде мова теж про куртки і свити та широкі сподні Русинів.³⁾ В наших памятках можна набрати теж досить повний склад одежі: сорочка, свита, поверх того, може тільки у заможнійших „корзно“ — керел, плащ, на ногах плетені „копытыца“, рід панчіх, і чоботи — сапоги, або замість них постолы — „прабошни“, або „черевин“ (черевики); в деяких місцях мусили носити натомісь личаки; на голові шапка — „клубук“, плетена або шкіряна. На шні у значних — золоті ланцюхи, гривни, у жінок в вухах „колци“.⁴⁾ Нарешті — масмо в звістнім образку Сьвятославової родини змальовані князівські костюми (правда, дуже знищені від часу) — князя, княгині і їх чотирох синів — трох дорослих і одного малого хлопця. Чоловіки мають тут кольорові кафтани (синій на старім, вишневі — на синах), довгі (ниже колін), на ковнїрі й рукавах обшиті золотим, а знизу кольоровими краями; сини підперезані золотими поясами, з золотими-ж кінцями; старий князь має накинений зверху синій плащ, обшитий золотом, застебнений на правім плечі застіжкою; на голові шапки з тканим верхом і обшивкою (з футра?), у синів вона має високий верх, синій, у батька низький, округлий, ясеній; на ногах чоботи — у батька сині, у синів червоні. Княгиня має ясно червоний кафтан, обшитий якоюсь ясною обшивкою на грудях і подолі (прошва); рукави широкі, стяті навскоси, а як у західніх костюмах, з них виходять вузькі рукави тогож колїра, обшиті золотом коло руки; на голові шапка висока, як у молодих князїв, і під нею біла намітка (серпанок, рантух), на ногах якісь (жовті?) сапанці;

*) Се слово незовсім ясне що до свого значіння, але якийсь рід панчіх дійсно уживавсь.

підперезана вона золотим поясом. Малий має таку-ж одіж як і його старші брати, тільки на кафтані золоті петлиці. Се більш менш була певно й одіж богатих людей взагалі.

Супроти наведених звісток мусимо подібно як звістку про слаборозвинене хліборобство приймати й звістки Прокопія про бідну одіж сусідніх Словян VI в.: деякі не мають ані сорочки, ані плаща, тільки в коротких spodніх ідуть на битву. Се могла бути яка небудь погранична галайстра, а може й певний воєнний шик, pendant до голого Запорозця, змальованого Ріпиним.

Урядженне якогось укриття для мешкання належить ще до праарійських часів, хоч тодішній люд, живучи переважно в скотарства, міг і не дуже міцно ще сeditи: слов. дім, домъ належить до індоєвропейського запасу слів: санскр. *damá*, грец. *δομος*. Який би не був нещасливий сей праарійський дім, але він був справжній дім, не купа ріща, з дверима (венд. *dwagem*, грец. *θύρα*, сл. дவர்ь), хоч і без вікон. В загальнословянській словниці маємо досить богатий запас слів для дома і його урядження, що вказує на його значний розвій. Поруч з тою праарійською назвою маємо загальнословянські: храм, хнжа (перейняте з нім. *Haus*), може й куча (з *кут*). Хата була зверху вкрита (загальні назви — стріха від стрѣти, *sterneg*, і кров, від крити), і сю стріху держав брус, що має загальнословянську назву слѣмя (лит. *sàlma*, грец. *σέλιμα*); хата мала вікна (окно від око) і як показує загальнословянська назва вапна (вап — кольор, фарба) — бувала помашена вапном, або кольоровою глиною. Будувалась вона тільки з дерева або плелась з ріща; вся мулярська техніка — річ пізнійша й опертá на чужих, перейнятих у Греків та Німців термінах. З хатнього урядження маємо загальнословянські слова як піч, лави, стіл — останнє слово вагаєть ся в діялектах з значіннем стола і крісла, і се, як і наше: стілець показує, що вигляд обох родів меблів був однаковий, а може й служив для обох потреб один предмет. На подвірю (загальносл. дворъ, в звязку з двери) крім мешкальної хати могли бути кліти (клѣть, тот. *hlēthra*, ip. *clēthe* — дах) — комори, хліви (з німецького, англсакс. *hleov*) і коншари (від кіш) для худоби, гумно і житниці для хліба — для сього часто служили викопані в землі ями. Все се було обгорожено плотом (загальносл., від плести).

В наших історичних памятках маємо кілька цікавих звісток. Бачимо, що розріжнялась кімната з пічю, тепла (кімната — властиво *caminata*) — истобка, истъба від зимних, що мали різні назви — сѣни, одрина, клѣть, вѣжа. „Сѣни“ означали не тепе-

рішні сїни, а взагалі хату; одрина, очевидно, була хата для спання, вѣжа — хата горішня; кљуць бувада і коморою, але служила, певно, і для мешкання.¹⁾ Хата ставилась висока — „сѣни“ були на поверсі (на другім поверсі, кажучи так, як кажуть на російській Україні) й мали під сподом, видно, тільки піддаше, на стовпах; на споді могли бути комори — „клѣти“, може й „истобка“ з пічю.²⁾ Піч, як я вже казав, була більш менш подібною до теперішньої, не просто огнище. З иньшої хатньої обстанови фігурує часто одрѣ, постіль, видно — висока, можна було сісти.³⁾ Сильно уживались килими — коври.⁴⁾ На вершках хати бували голубники для голубів (Іп. с. 37). На подвірю згадують ся „клѣти“, пивниці — погребі, бретяниці — спижарні, хлїви й загороди для худоби, гумно для хлїба.⁵⁾ На княжім дворі згадують ся осібні мовниці (Іп. с. 36) — бані, медуші — пивниці для меду; се бувадо, певно, і взагалі у заможнійших.

Їздили возом (возъ, кола, телѣга), запряженим кіньми або волами; погонич — повозьникъ сидів сам верхи на кони.⁶⁾ Їздили часто верхи, навіть духовні особи (Іп. с. 147); з принадлежностей згадують ся сідло і „недклад“ (Іп. с. 41); в розкопках стрічали ся металічні части узди і стремена.⁷⁾ Зимом їздили на саях, але крім того сей екіпаж мав і свій ритуальний ужиток — напр. при похоронах, як подекуди й доси у нас: се треба толкувати правдоподібно архаїзмом сього екіпажа.⁸⁾

На закінченне нам треба переглянути ще дві категорії слів з круга матеріальної культури.

Одна — се зброя, оржжикъ (загальносл.). Серед нього, як і у иньших Індоевропейців в розвою оборони переважала зброя агресивна. Найбільше значінне мала стара, найстарша властиво зброя — спис; найпримітивнійшою формою його був острий сук дерева, або обсмалений кілок, який приготував Одісей на Поліфема і які уживались на Україні ще в XVII—XVIII в. під час народніх рухів, за браком ліпшої зброї.⁹⁾ Розумієть ся, в прасловянські часи уживались і списи з велізними вістрями. Маємо для них дві загальнословянські назви — копикъ (того-ж самого пня що копито, копати — бити) і сулиця (сунути). Далі маємо: ніж (ножь — нѣзити, нязати — протинати, слово се звязують з прус. *pagis*, кремінь, се давало-б ремінісценцію колишніх кремінних ножів, як німецьке *sax* — меч, лат. *saxum* камінь, але воно має деякі лінївістичні труднощі),¹⁰⁾ меч (гот. *mēki*, уважають перейнятим з німецького, треба знати, що взагалі довгий меч в індоевропейській арматурі є щось пізнійше в порівнянню з корот-

ким, подібним до ножа); далі сокіра — сѣкира (від сікти), друга загальнословянська, але перейнята назва — топір (перс. tabar); кий (від пня ку — бити, як і ковати); праща (від прати, перти, як пракъ — порок, машина до розбивання стін). Лук з тетивою (лит. tetrīva), стрілами (нім. strāla) і тулом — сагайдаком для них становить теж загальнословянську і певно — прасловянську арматуру.

Дуже бідно на слова для другої категорії зброї. Маємо загальнословянське, чи властиво європейське — щит (лат. scutum, лит. skīdas),¹⁾ загальнословянськими треба уважати і броню, брѣны (гот. brunjo, виводять з кельтського bruinne — груди) та шоломъ (шлѣмъ, виводять з нім. — гот. hilms), але на тім і кінчить ся.

Сьому відповідають до певної міри найстарші історичні звістки про словянську зброю. По словам Прокопія, Словяне ідуть на битву переважно піші, з невеликими щитами й списами, без броні; Маврикий (а за ним Лев) кажуть, що словянські вояки мають кожний по парі коротких списів (ἀκόντιον) — для битя і киданя, уживають дерев'яні луки з дрібними затросними стрілами, деякі мають добрі, але занадто великі і невідгідні до ношення щити (як грецькі θυρεοί — великі четверокутні, „як двері“). Подібно каже про Словян ібн Даст: арматура їх складаєть ся з пік до кидання, щитів і списів, иньшого не мають, але головною зброєю руської дружини й у нього є меч, а князі мають і кольчуги (с. 31—2).

Чернигівські могили дають багатий запас руської — боярської або й князівської зброї X в.: тут маємо вже великі мечі і шаблі, ножі довші і коротші, залізні списи й коротші копія, сокіри, залізні стріли, залізні, часом обложені мідею чи иньшим металом шоломи, кольчуги, мідяні бляхи від кованих щитів.¹⁾

Меч став уже головною зброєю на Русі; в літописній легенді про хозарську дань у Полян полянський з обох боків гострий меч протиставляєть ся кривій, з одного боку вигостреній шаблі козарській — взагалі турецькій (с. 9). Розмінюючись з печенізьким ватажком зброєю воевода Претич (з Сіверщини) дає йому броню (брони — кольчугу), щит і меч, а той йому коня, шаблю й стріли (с. 43); се тодішня типова зброя обох сторін. З сим старим руським мечем (властиво новим — в розвою зброї) знайомить нас добре одна з чернигівських могил, тут маємо широкий і довгий, коло метра, меч з масивною ручкою, майстерно обробленою і мабуть посеребреною, і кілька меншої великості;

такі великі мечі, судячи по археологічним находкам були тоді досить росповсюднені на Подніпров'ю.¹⁾ Крім мечів одначе уживались і шаблі; пізнійше, в XII в., судячи по Слову о Полку Ігореві, вони навіть взяли перевагу над мечем, бо вигнута шабля вигіднійша до рубання як рівний меч. Не стратили свого важного значіння списи — копія, як і ножі (пор. засапожники Слова о п. Іг. ІХ і до гайдамацького „товариша“ засуненого в халяву), сокіри („топорці“ — Іп. 123), луки; в оборонної — „червлениї“ щити і шоломи; натомість кольчуги згадують ся рідко, й не знати, чи уживались звичайною дружиною. Звичайні люде ледви чи мали й ту повну зброю: бідні деревлянські могили містять в собі списи, ножі й стріли,²⁾ се мабуть і була зброя звичайного воюка не-дружинника.

Зброя мусіла бути переважно власного виробу, судячи по значно розвинутій на Русі металічній техніці, але заможнійші пишались чужеземною зброєю; вже ібн-Фадлан каже, що Русь уживала мечи „франкської“ західньої роботи,³⁾ Слово говорить про латинські шоломи і навіть лядські сулиці (взагалі воно служить дуже цікавим джерелом для пізнання руської культури XII в.).

Друга категорія — музичних інструментів для забави і танцю (загальнословянське — плясати); сюди належить сопілка — сопѣль, труба (перейняте з нім. *trumba*), гуслі, бубен. Сі-ж інструменти згадують ся і в історичних джерелах, свійських (Іп. с. 43, 136, пор. 120) і чужих (у ібн Даста, ібн Фадлана). З інших річей до забави звістні нам ще кістки до гри: баранячі астраґали знайшли ся в різних поганських могилах.⁴⁾

В поданім вище огляді матеріяльної культури руського словянства ми не раз зустрічали сліди уживання чужих, завозних предметів, чужі, перейняті назви — сліди заграничних зносин, виміни продуктів, торгівлі. Початки обміну — сеї початкової форми торгівлі, ми можемо слідити вже в правіковім язиковім запасі індоєвропейських народів; слав. *мѣна* (санскр. *mē*, лат. *munus*), *вѣно* — ціна, заплата (санскр. *vaspá*, гр. *ὄνυ*, лат. *ven*) належать до сього правікового запасу; слав. *про-дати* має теж паралелі в санскр. *paḡádā* (промінати), лит. *parduti*.⁵⁾ З другого боку сліди обміну, торгівлі можемо бачити вже в неолітичній культурі наших країв — вкажемо хоч би на екзотичні черепашки — *surgea moneta* і середземельні мушлі неолітичних і ранніх металічних могил на виробі чужеземних камінних

родів¹⁾; бронзова фабрикація вся оперлась на заграничному ввезі: бронзи не добували на нашій сучасній і прасловянській території; залізна культура також опералась на обміні, бодай по часті, заграничним, бо залізо добувало ся тільки в деяких місцевостях нашої території і те місцеве залізо ледви чи коли небудь задовольняло потреби в сім металі; досить розповсюднені шкляні вироби приходили всі з чужих країв і т. и.

В прасловянські часи ми можемо з повною певністю зазначити ті три головні напрями — дороги торгівлі і обміну, що з певними переминами виступають у наших предків в історичні часи: полудневий, східній і західній. Полудневий, що виходив з финикийських, карийських, пізнійше грецьких чорноморських факторій, був чи не найбільше важним з культурного погляду. Документальні сліди його можна констатовати численними находками грецьких річей і монет в середнім Подніпров'ю (особливо інтересна пара пантикапейських монет Рижановської могили, як хронологічна дата такої находки),²⁾ але безперечно, культурний вплив сеї торгівлі сягав і значно дальше на північ.³⁾

В чорноморських степах він перехрещувався з східнім шляхом, що ішов через Іранців; як два безперечні приклади перейнять, що з'являлись в різних сферах нашої культури сею дорогою, пригадаю з вищесказаного курку і топір (перс. *tabar*); сього вистане, аби показати, як різнородні бували сі перейнятя. Зрештою документи зносин сею дорогою ми маємо від найдавніших часів, для різнородних епох; поминаючи раковинки *surgae moneta*, що доглять ся на Червонім морі й Індійськім океані, але могли приходити і з чорноморського побережа, вкажемо на т. зв. скитський тип в металічних (особливо бронзових) виробах, що заходить у нас також в район середнього Подніпров'я, а з другого боку йде далеко в передню Азію і є документальним слідом зносин і сього культурного впливу в часах перед словянською міграцією. Т. зв. меровінтський стиль в юбілерській штуці, що переходить в находках від західньої Європи до західньої Азії через чорноморські краї, служить документом зносин і обміну в період міграції, а далі маємо вже письменні й нумізматичні вказівки.⁴⁾

Із заходу йшли культурні впливи через Германців попереду від Кельтів, пізнійше від Римлян. Кельтська культура, що під впливом середземельної значно випередила Германців (т. зв. тенська культура в археології) і полишила багаті сліди в німецькій мові, між иньшими в термінології металічної техніки, могла через

Германців впливати і на їх східних сусідів; ще більше се треба сказати про Римлян, хоч з римською культурою Словянство могло мати звязки на полудневім заході й без посередництва Німців; численні латинські слова в загальнословянським бачили ми вже вище (напр. в одіжі). Культурні стичности германсько-словянські в язиковім запасі незвичайно численні — ми бачили їх нпр. в їді, в домашнім урядженню, в зброї, та на жаль вони можуть звичайно толкуватись на обидва боки, а що обидва народи стояли на більш менш однаковім культурнім рівені й мали свої спеціальні огнища культурних впливів, то й докладне визначенне західніх впливів на Словянщину ще зістасть ся на будущину.

Документами торговельних зносин Словянщини з заходом (по части і з полуднем) в часах перед великою міграцією служать находки римських монет. Се дуже рідко конзулярні, переважно імператорські срібні монети кінця I, II і III в. Особливо численні находки їх в полудневій частині того району, що ми зазначили вище як прасловянську територію — в середнім Подніпровю, також на Волини й Подністровю, стрічають ся вони і далі на північ; знаходять їх не тільки спорадично, а цілими скарбами по кілька десятків і соток монет. Рахуючи, відповідно прийнятій в археології максимі, що монета, нім опинилась в землі, могла обертатись з яких сто літ, ми будемо мати в півнійших римських монетах сліди торговельних зносин з часів безпосередньо перед великою словянською міграцією і з її початків. Сі зносини могли приносити римський гріш і з заходу — з німецьких земель і з полудня — з римських провінцій та чорноморських торговельних міст. Колонізаційні завірухи II—III вв., очевидно, не були в силі воєсім знищити межинародні торговельні зносини; тільки в IV—V в. вони слабнуть — монети в сих часів досить рідкі, хоч і трапляють ся.¹⁾

Переходимо до часів по міграції. Докладний образ торговельних зносин, доріг, обороту маємо ми з IX—X в., але сі торговельні відносини утворились, розуміть ся, значно скорше і в певній части сягають ще прасловянських часів.²⁾

Головною торговельною дорогою сих часів є „путь изъ Варягъ въ Грекы“ — Дніпро. Докладний образ торговельних зносин Дніпром з Візантією дає 9 гл. трактата зв. Про управу держави, Константина Порфирородного, що належить до самої середини X в.: кождої весни з усіх земель руської держави споряджають

ся торговельні ватаги до Царгорода. Мешканці лісових країв, Кривичі й інші, за зими запасують дерево та виробляють з нього човни — вони в тексті зуть ся *μονόξυλα*, себто човни з одного стовбура, але сього не можна розуміти буквально, бо сі човни муіли містити по кількадесять люда, подібно до пізнійших козацьких чайок; весною сі човни вони з водою пускають в торговельні міста*) й тут спродають руським купцям. Сі купці з різних торговельних міст в водній системі Дніпра — з Новгорода, Смоленська, Любеча, Чернигова, Вишгорода і ин. з'їздять ся до Київа. Тут, поки споряджають ся (човни до новозроблених кадобів беруть всякий припас з давніх човнів і так споряджають їх), поки з'їздять ся купці з різних міст, можемо собі представити великий ярмарок, київські контракти перед тисячкою літ, коли купці обраховують ся, запасують потрібні товари, перепродують продукти різних країв. В червні ватаги човнів рушають Дніпром; під Витчевом, трохи низше Київа, стоять ще зо два зо три дні, поки зберуть ся всі човни, і тоді вже остаточно пускають ся. Плавати инакше як великою ватагою було неможливо: чорноморські степи залягали тоді Печеніги і в відповідних місцях засідали та нападали на руські ватаги; Константин згадує, що Русь особливо стереглась Печенігів коло Ненаситецького порога, де приходилось перетягати човни берегом на кілька миль, потім на Крарийськім броді (Кичкас) — зараз низше порогів, і на устю Дунаю. Пороги переходили взагалі з великими обережностями, бо дуже були небезпечні; на устю Дніпра на острові св. Етерія (Березань) перепочивали і потім їхали поуз берег Чорного моря до Царгорода, де кінчилась ся „бідолашна і небезпечна, тяжка і трудна дорога“, як каже на неї Константин“.

Се „Гречеський путь“, як він зветь ся в XII в., купці, що ним їздили — гречники, або й просто — Греки, й торговельні ватаги — гречник.¹⁾ Колись, ще перед міграцією Словян, центром сієї грецької торгівлі з північними землями була Ольбія, пізнійше ся роля муіла перейти до подунайських (поки їх не знищила словянсько-болгарська буря VII—VIII в.) і особливо — кримських міст; головне місце між ними займав Корсунь — Херсонес, що зіставив свою традицію в культурній історії Руси.²⁾ Одначе з часом руські Словяне вийшли з своєї початково пасивної ролі в сій торгівлі й поминувши кримські міста, увійшли

*) Текст говорить про Київ, але очевидно, що в човнах потреба була не тільки в Київі.

в безпосередні торговельні зносини з Царгородом. Ми не знаємо, коли се стало ся.¹⁾ Можемо за те твердити, що воєнні походи Руси на Чорнім морі, звістні нам від початку IX в., а розпочаті очевидно значно скорше, мусли вплинути і на сі зносини, проторивши їм дороги і здобувши для них особливо вигідні умови. В результаті Русь домінувала на Чорнім морі в IX—X в. Масуді, що писав в другій чверті X в., каже, що Чорне море (Найтас) — то Руське море, бо окрім Руси ніхто ним не плаває.²⁾ Ся ж назва „Руського“ для Чорного моря повторяєть ся й у иньших джерелах: „Днепръ втечеть въ Понтское море тремя жерелы, иже море словеть Русское“, каже літопись (с. 4), і Гельмольд (XII в.) по традиції зве його Руським морем — mare Rucenum (I. 1), хоч тоді вже Русь втратила своє значіне на сім морі.

Перші письменні звістки про руську торгівлю на Чорнім морі сягають 1-ої пол. IX в. Ібн-Хордадбег, пишучи в першій половині IX в., говорить уже про руську чорноморську торгівлю: Русини з далеких словянських країв їздять до Румського (Чорного, Рим = Византия) моря, продають там футра бобрів і чорних лисів та мечі, і румський цар бере з них десятину; ся неясно стилізована звістка говорить, правдоподібно, про подорожі руських купців Чорним морем в византийські землі: нема причин розуміти тут самі грецькі міста Крима.

На початку X в. ся заморська русько-византийська торгівля була вже дуже значна. З розміром, обставинами і прерогативами, які здобула собі вона наслідком походів руських князів на византийські землі в IX і X в., знайомлять нас докладнійше умови з Византиєю кн. Олега в перших роках X в., коли ще їх доповнити звістками з умови Ігоря 944 р. і оповідання Константина. Ми бачимо з них, що в першій половині X в. руські купці перебували в Константинополі в дуже значнім числі — не тільки по кілька десятя, але й по кілька сот мужа разом із службою. Вони прибували, очевидно, з тими торговельними валками, що приходили що-літа описаним у Константина способом, оселялись в спе-

*) Ось як характеризує її сучасний історик руської штуки проф. Кондаков: „під назвою „корсунського“ в давній Русі розуміли все рідке, артистичне, але і давне, старинне; в противність „царгородському, що було символьом вирафінованого, високого з технічного погляду, „корсунське значило тільки, що архаїчне“ — Русскія древности V с. 27. В землях Руської держави повно було тих „корсунських“ річей, хоч з них деякі були не більше корсунськими, як звістні „корсунські“ церковні двері в Новгороді, що в дійсности зроблені були в Магдебургу.

цязально призначенім для них передмістю „у св. Мама“ (пристань і передмістє за мурами Константинополя, зване так від церкви св. Маманта) і зіставались тут по кілька місяців. Взагалі ся купецька колонія, видно, мала тенденцію стати постійною, але сього не хотіло византийське правительство; з одного боку воно, очевидно, з трівогою й підозріннем дивилось на сю численну колонію вояничого люду (ми можемо догадуватись, що якісь дійсні факти викликали се підозрінє), з другого — се була досить звичайна торговельна політика: не дати чужим купцям запусити корінне у себе. В результаті ми бачимо цілий ряд обмежень зі сторони византийського правительства: воно жадає, аби руські купці виказувались перед ним посьвідченнем руського князя, аби тим відрізнити послів і купців від вояничих авантюриків; послі приносили золоті печатки (княжі, очевидно), купці — срібні, але пізнійше заведено, що з кожною торговельною валкою київський князь посилав грамоту, де означав число кораблів: „послах корабль селико“ (се характерний факт, бо показує, як ся загранична торгівля велась в тісній залежності від руського правительства). Далі, постановлено було, що руські купці можуть входити до міста тільки разом, одними воротами, в супроводі византийського урядника і не більш як 50 мужа нараз. Час, коли руські купці мають право на удержанне від Візантії, обмежено на шість місяців, а далі зовсім заборонено їм зимувати коло св. Мама. Таким чином руська купецька колонія не була постійною, і купці, прибувши літом, мусіли всі до кінця навігації вернутись до дому.*)

Про торгівлю з иньшими заморськими містами, крім Царгорода, не маємо ближших відомостей. Константин Порфирородний (De adm. 42) каже, що Русь з Дніпрового устя їздить в Чорну Болгарію (кавказьку), Хазарію і Сирію, та той факт, що тут Сирія виступає поруч із прикавказькими краями, робить правдоподібною гадку, що тут іде мова про Серир — теп. Дагестан. Жидівський подорожник XII в. Веніамин з Туделі згадує про руських купців в Александрії (с. 138). Чи плавали коли руські кораблі дійсно по Середземельному морю, не знаємо, а поодинокі купці, розумієть ся, могли далеко заходити і через византийські,

*) Сї постанови мають досить близьку аналогію з пізнійшою практикою Новгороду що до німецьких купців: ми маємо тут ту-ж саму купецьку політику.

і через арабські землі; з рештою морська торгівля на Середзем'ї в IX—X в. була взагалі в упадку.

Задавши страху Візантії своїми оружними походами, київські князі здобули у неї значні вигоди для київської торгівлі. В першій половині IX в., по словам ібн-Хордадбега, руські купці платили з свого товару, що спродували в візантійських землях, десятину візантійському правительству. По умові, датованій в літописи 907 р.,¹⁾ вони вже в Царгороді „творять куплю“, себ то провадять свої купецькі операції, „якоже имъ надобѣ, не платяче мыта ни в чемыже“. Далі, руські купці, приїздячи до Царгорода, протягом шести місяців (а з початку може — протягом всього свого побуту без обмежень) мали діставати від візантійського правительства всякий потрібний харч (місячину): „хлѣбъ, и вино, и мясо, и рыбы, и овощемъ“, і уживати собі публичних лазень (се була потреба грецького комфорту), „елико хотять“. На дорогу їм теж мали видаватись харчі і всякий потрібний корабельний припас: „якоря, и ужа (шнури), и прѣ (вітрида)“. Обмежень руська торгівля, мабуть, не мала ніяких; аж по нещасливім поході Ігоря 941 р. в раді інших обмежень поставлено, що руські купці не можуть купувати паволок дорожших як 50 золотих штука — сі паволоки, себто делікатні шовкові матерії були гордостію візантійської культури, одним з тих її виробів, що найбільш подобались та імпонували варварам.

Предмети русько-візантійської торгівлі можемо досить докладно уставити, порівнявши кілька звісток з IX—XI в.; описуючи торгівлю Болгарії, де сходились товари Візантії й Руси, Святослав каже, що від Греків ішли: „паволокы, золото, вино и овощи разноличьнии“, з Руси „скора (футра), и воскъ, и медъ, и челядь (невільники)“ (Іп. с. 44). Із свого легендарного походу на Царгород Олег привозить „золото, и паволокы, и овощи, и вино, и всяко узорочье“ (с. 19). Оповідаючи про обмін дарунків кн. Ольги з імн. Константином, літопись каже, що Ольга мала дарувати „многи дары — челядь и воскъ и скору“, а Константин дав „золото и серебро, паволокы, съсуды разноличьныя“ (с. 39—40), теж і Святославу в літописній легенді Греки посилають золото і паволоки (с. 46). Ібн-Хордадбег, як ми бачили, з руських товарів згадує дорогі футра і мечі; Константин, оповідаючи про дарунки, побирані Печенігами у Корсунян (De adm. 6), вчисляє пурпурові шовки та інші дорогі тканини, перець і всякі при- смаки.

Отже від Греків ішли фабрикати: паволоки і взагалі всякі дорогі тканини,*) вироби з золота і взагалі предмети славної на цілий світ грецької золотарської штуки — „сосуды разноличные“ і „всяко узорочье“. Далі — різні шкляні вироби; вони знаходять ся в давніх руських могилах і взагалі в останках давнього руського життя в значному числі і мусіли приходити византийських і арабських країв. Нарешті продукти полудневих країв: вино, овочі й коріння. Предмети сї вивозились із Византиї як для власного ужитку Руси, так і для перевозної торгівлі далі на північ і північний захід і схід. В руських землях дуже часто стрічаємо дорогі византийські фабрикати, особливо золоті з камінням річи, філігранові і емальові вироби; з другого боку — вплив византийського артистичного промислу на наш місцевий XI—XII в., що зповні переймає і византийський стиль, і форми і техніку (хоч не дорівнює перфекції своїх оригіналів — теж вкаує як популярними, широко уживаними (розуміть ся — в вищій, багатій верстві) були византийські вироби. Кусники шовку, брокатів стрічаємо в поганських могилах; в оповіданню ібн-Фадлана про похорони руського купця на кождім кроці стрічаємо византийську паволоку (румський дібадж): лавку для небіжчика застеляють грецькою паволокою і подушками з неїж, на нього одягають кафтан і шапку з паволоки-ж; очевидно, се була звичайна річ в заможнім побуті. Шкляні вироби, як я сказав, трапляють ся дуже часто в находках.¹⁾

Невільники, футро, віск і мід були взагалі предметами руського вивозу в усіх його напрямках. Футра, віск і мід були найціннішим з того, що взагалі продукували землі Руської держави: від непамятних часів громади східньої Європи платили дань шкірами — „по бѣлѣи вѣверицѣ“, „по чернѣи кунѣ“, „медомъ и скорою“ (Іп. 11, 13, 37), і память сїєї данї держалась на Руси дуже довго: в XVI в. ще стрічаємо різні „куницї“, хоч уже здебільшого переложені на гроші.

Ганебний торг невільником теж проваджено в великих розмірах — хоч розуміть ся, Русь тут не становила виїмку. Жидівський подорожник XI в. Веніамин Тудельський каже, що Жиди прозивали Словянщину Ханааном, бо її нарід продає „своїх синів і дочок всім народам, як і мешканці Руси“ (с. 146). Самі Жиди, як

*) Пор. оповідання про похід Олега, де византийські шовки (крупни) противставляють ся словянським „толъстинажъ“ (про вітрила — с. 19).

побачимо, відігравали важну роль у вивозі слов'янських рабів — головню в західноєвропейські землі, сухоходом. В Царгороді чуда св. Миколая з XI в. згадують спеціальний торг, „идѣже русстї купци приходяще челядь продають“¹⁾. Вивозили невольників і на схід, як побачимо. Часті війни IX—X в., періода утворення Руської держави, постачали невольника в великих масах: „люди овѣхъ изби, а другия работѣ преда“ (Іп. с. 39) — се був звичайний фінал тодішніх війн.

Сі предмети руського експорту по часті зберались із самих руських земель, по часті вимінювались і купувались у дальших, північних народів, особливо дорогі футра. Сі то товари звозили руські купці з різних сторін до Києва, щоб потім, як бачили ми, літом відправити до Царгорода.

Від коли навіязано безпосередні зносини з Царгородом, мусіла відійти на другий плян торгівля з грецькими кримськими містами і з подунайськими краями, але не перервалася; із вище наведених слів Святослава бачимо, що й у другій половині X в. подунайські городи були місцем, де стрічалась торгівля руська, візантійська і з країв середнього Дунаю.

Не стратили своїх торговельних зносин з Русію і кримські міста. Крім морської комунікації був сюди і сухий шлях — правдоподібно той, що в XII в. звістний нам з іменем Солоного. В XII в. торговельна дорога на полудень розділялись на три шляхи: крім „Грецького“ путя — очевидно того, що вище описали сьмо — Дніпром аж до устя, ще був Солоний і Залозний; ближше їх на пряму літонись не означає. Залозний шлях ішов Дніпром вниз і мусів звертати десь не вище Канева, найправдоподібніше — на полудневий схід; що до Солоного, то в нім часто бачать шлях по кримську сіль. Про експлуатацію кримської соли в X в. згадує Константин (De adm. 42); правда, про вивіз кримської соли на Русь не маємо ранішніх звісток як з XIII в., у Рюйсброка (Рубруквиса — с. 81), а Патерик (XIII в.) оповідає про соляну кризу в Києві при кінці XI в. в таких словах, мов би сіль привозилась туди тільки з Галичини (с. 154); але було-б неправдоподібно припускати, що сіль з Криму не вивозилась давніше, бодай коли не було особливих неспокоїв у степах. Крім вивозу соли, в Криму мусів провадитись такий же обмін руських продуктів на грецькі і взагалі полудневі, який, в більшім розмірі, провадивсь в Царгороді. Пізніші (XIII в.) звістки про кримську торгівлю (Рюйсброк і ібн ель Атир) кажуть, що в Крим з руської сторони приходили футра і невольники, від Греків —

з Греції і М. Азії — матерії (шовкові й бавовняні) та різне корінне¹⁾ се все з повним правом можемо перенести і на давніші часи. Сюди-ж можна прилучити ще звістку Константина (De adm. 53), що Херсоніти купували від Печенігів шкіри і віск: як би не було з шкірами, а віск певно йшов з словянських земель, бо Печеніги пчільництва не мали. Повторяю, під час інтензивної торгівлі з Царгородом, кримська торгівля мала для Русі другорядне значінне; але в міру того як печенізькі орди все більше відтісняли Русь від моря, як зникала руська людність в степах, як слабшала руська морська торгівля, торгівля посередня — через кримські і подунайські міста знову здобула першорядне значінне; але се вже дало себе знати пізнійше, в XII—XIII в.

Щоб покінчити з полудневою торгівлею Русі, мусимо згадати ще за торгівлю з чорноморськими кочовниками. Константин, як згадував вже я, оповідає, що Русь купує у Печенігів волів, коней і овець (De adm. 2).²⁾ Правило м. Іоана (XI в.) закидає руським купцям, що „вони имѣнья ради или скотолюбья ради“ (двозначно, бо скот значить і гроші) їздять до Половців і „сквернять ся“.

Важною торговельною стацією в сій полудневій торгівлі було Олеше — десь коло устя Дніпра, як думають звичайно — на місці теперішніх Олешків (Алешки). Ми маємо ближшу звістку про нього з XI—XII в., бачимо, що тут перебували гречники (чи Греки), і звідси вивозились різні товари; по всякій імовірности, про сю стацію іде мова в русько-византийській умові 944 р., де вимовляється (Іп. с. 32), аби Русь не зимовала на устю Дніпра, в т. зв. Білобережу (так звалось Дніпрове побережжя) ані на острові сьв. Елеуферія (теп. Березань): византийське правительство не хотіло бачити торговельного міста в сусідстві своїх кримських міст, а могло боятись і оружних небезпечностей звідти.

Система Дніпра, що збирала з різних сторін товари для сього полудневого, византийського експорту, ровносила з поворотом византийські товари в різних напрямках, не тільки в землі Руської держави, але й далі. В очах літописця XI в. Дніпрова дорога є передовсім „путь изъ Варягъ въ Грекы“, він розходить ся на двоє, одна дорога іде з верхнього Дніпра через річки системи Двини (їх помпнає літописець в своїй описи) в Ловать, звідти в Ільмен, Волховим в Ладозьке озеро, а звідти Невом в Балтійське море; друга дорога — з верхівя Дніпра Двиною в море. Літописець головний натиск кладе на першу — дальшу і більш тяжку дорогу, бо її держав у своїх руках центр пів-

нічної руської торгівлі Новгород, тим часом як за Двину не знаємо, чи держала її коли Русь цілу у своїх руках. Але проторили сю дорогу „з Варяг“ у Грецію варязькі вояцькі ватаги, і то тільки по сформованню Руської держави, що була переходною стациєю, звідки сі вояки переходили потім часом і до Візантії. Варязькі купці ледво чи коли проходили сю дорогу аж до Візантії (виключивши таких Варягів, що служили на Русі і провадили свою торгівлю), тим більше що головний напрям сеї балтійської торгівлі, судячи по монетним находкам, мав переважно східній напрям — Волгою до Болгара. Посередництво-ж в торгівлі північних країв і з Грецією і з Арабами держали в своїх руках руські купці. З Русі йшли в балтійські краї головно товари візантійські й арабські; на Русь окрім тих же сирих продуктів, що постачали для заграничної торгівлі руські землі, та деяких побалтійських спеціальностей, ось як горючий камінь, певно і тоді вже йшли (як се бачимо пізніше — в XIII—XIV в.) такі річи як сіль, металі та західньо-європейські фабрикати, що переходили через руки німецьких і словянських купців — завязки того, що в далеко більших розмірах (з розвитком промислу північної Європи) бачимо ми в пізнійшій новгородській торгівлі.

В ранійші часи важніше значінне в зносинах з західньою Європою мав торговельний шлях суходолом в центральну Европу. Головна дорога йшла карпатським підгірєм в Чехию та полудневу Німеччину; по при сю головну були певно й иньші дороги — так Мартин Іаль (XII в.) згадує про давні подорожі західніх купців на Русь через Польщу.¹⁾ Найдавнішу звістку про торгівлю в західнім напрямі знаходимо у Хордадбега, в 1-ій пол. IX в.; він оповідає про жидівських купців, що „їздять із заходу на схід і зі сходу на захід суходолом і морем і вивозять із західніх земель (на схід) євнухів, дівчат і хлопців, брокати, боброві, куничні й иньші футра та мечі; з Франції вони їздять на західне море“; „вони говорять по арабськи, перськи, римськи, франкськи, іспанськи й словянськи“; на иньшій місці він вичисляє предмети експорту з Магіба (півн. Африки), посередньо — з „земель Словян і Аварів“: словянські, римські, франкські, льонтобардські невільняки, римські і іспанські дівчата, футра і парфумерія (стіраке і мастики).²⁾

Иньші звістки говорять про західню торгівлю самої Русі. В Рафельштетських митних постановах коло 904 р. іде мова про словянських купців, що в міста середнього Дунаю приходять

з Чехії й Русі*); з їх товарів згадані: віск, невольники й коні.¹⁾ Ібрагим ібн-Якуб (в другій пол.) X в. оповідає, що в Прагу приходили руські і словянські купці, Жиди і Турки, з різними товарами і „византийськими червінцями“ (міткалями), а звідти вивозили невольників, цинну і футра.**) Належить ще додати, що й пізнійше була торгівля у подунайських міст з Русю — маємо ряд звісток з XII в., хоч сі пізнійші звістки говорять тільки, здасть ся, про торгівлю німецьких купців і їх подорожі на Русь. Як би не було, Ібрагим ібн-Якуб виразно говорить про активну торгівлю Русі та (се дуже інтересно) виказує нам напрям сеї торгівлі через теперішню Галичину.

Як бачимо з наведених звісток Хордадбега й Ібрагима, і в сій торгівлі, як і в балтійській, Русь головно була посередником для товарів византийських і арабських; з заходу приходили сирові продукти, невольники й деякі фабрикати (між ними могли бути й італіянські, й іспансько-арабські); з них маємо названі мечі, і ми дійсно маємо кілька звісток про уживання на Русі західньої зброї (франкські мечі Русинів у ібн-Фадлана, шоломи латинські Слова о полку Іг.). Не знати, чи й із Русі вивозили невольника на захід; сеї товар експортовали з центральної Європи і спеціально з словянських земель в великім розмірі, але не знати, чи везли туди його і з східньо-словянських земель. Важну роль при тім відігравали власне ті жидівські купці, про котрих оповідає ібн-Хордадбег; вони-ж спеціально займались кастрацією сих словянських невольників. Ібн-Хаукаль (X в.), оповідаючи, звідки беруть ся словянські євнухи, поясняє, що торг невольником іде в двох напрямках — на схід, в Хорасан (головно через Русь, очевидно), і на захід через Іспанію в Єгипет і Магіб (півн. Африка), і невольників сього західнього експорту каструють Жиди.²⁾

Торговлю Русі зі сходом по монетним находкам можна констатувати почавши від VII в.: найстарші із східніх монет, які

*) De Rugis vel de Boemanis; тут не може бути мови про якихось Ругів (вказували на Ріген або на Мораву, колишню Ругію, але Ріген за далека і дрібна країна, щоб про неї могла тут бути мова, а Морава агадуєть ся низше з звичайним іменем — mercatum Moravorum), Русь же зветь ся Ругами і частійше, як в звістці продовження Регінона про охрещення Ольги.

***) Сей текст має багато варіантів і толковань: замість невольників — мука, зам. цини — боброві шкіри, зам. футер — олово; вид. Розена с. 49, пор. Jakob — Welche Handelsartikel с. 9.

знаходять ся в східній Європі, належать до VII в. (Сасанидів),¹⁾ але сама торгівля, розумієть ся, старша — про неї згадує вже Йордан (V). Ібн-Хордадбег, що писав в першій половині IX в., знає сю торгівлю вже в значнім розвитку: руські купці їздять Каспійським морем і торгують з побережними містами, а часом з полудневих каспійських портів везуть свої товари на верблюдах і до Багдада (с. 115). Але нім руська торгівля дійшла до такої активності, далеко скорше ще мусів служити за посередника в торгівлі Русі і взагалі східньої Європи з сходом хозарський Ітиль на нижній Волзі, а до нього — мабуть згодом — прилучив ся і Болгар на середній Волзі. Обидва і в X в., коли Русь навязала безпосередні зносини з арабськими країнами, були важними торговельними огнищами, — ель Балхи (1-ої пол. X в.) так означає головні напрями руської торгівлі: „Русь провадить торгівлю з Хозарією, Византиєю й Великим Болгаром“²⁾; Хаукаль каже, що до самих походів Святослава Болгар і Хазран були місцем руської торгівлі.³⁾

Болгар був головним торговищем північної Європи зі сходом. Арабські купці прибували сюди головню караванами, на верблюдах, з Туркестану, але приїздили і Волгою, з Ітиля;⁴⁾ зовсім правдоподібна звістка пізнішого Ховарезмийського письменника ед-Діна, каже, що вони не їздили дальше на північ як до Болгара.*) Торговлю з фінськими народами держали в своїх руках Болгари і Русь, Русь же була головним посередником в торгівлі Арабів з балтійськими країнами, — торгівлі, що полишила такі багаті сліди в монетних скарбах: найчастійші і найбагатійші скарби арабських монет, часом по кілька тисяч діргемів (= драхма, срібна монета) припадають власне на волзько-балтійські краї й побереже Балтійського моря. Волга була головною артерією сієї торгівлі; на верхівя її була коротка дорога з верхнього Дніпра і балтійського побережа через Двину і верхівя Дніпра, або через ріки Ладовського озера; з полудневим заходом — середнім Подніпровсьм її звязувала система Оки, а туди легко було перейти з Дніпра через Десну; знаємо і сухий торговельний шлях, що йшов від Київа в напрямі на північний схід, на Курськ, і по всякій імовірности провадив теж сюди; Кама знов, що текла у Волгу під самим Болгаром, була дорогою в приуральські землі. Для тор-

*) Хвольсона Ібн-Даст с. 190. В географічнім словнику Якута (XIII в.) згадуєть ся, що арабські купці їздять в землю Вису (sub voce Ітиль); але ся звістка стоїть одиноко і неневна.

говлі футрами Болгар був мабуть найголовнішим ринком східньої Європи, а може й цілого світа — він лежав найближше до джерел сього важного експорту. Араби згадують про Болгарів, що вони вимінювали дорогі футра у північних финських народів (особливо знають Вису — Весь і Юру — Югру)¹⁾; про Русь оповідає Хаукаль, що вона купує дорогі футра у поганських народів (Яджудж і Маджудж = Гог і Магог) і привозить в Болгар; про „німий“ обмін дорогих шкір за зелівні вироби, що мали руські купці з Югрою, за Уральськими горами, оповідає літопись (с. 164): „кажуть желѣзо и помавають рукою, просяще желѣза, и аще хто дасть имъ желѣзо, или ножь, или сокиру, и они дають скорою противу“.

Як Болгар був головним торговищем для північних країв, так Ітиль займав се місце в східній торговлі для полудневих. Головна торговля Руси, каже Хаукаль, була в Хазрані (одна з частин Ітиля), там була велика сила купців (з иньших країв) і мусульман, і всякого товару.²⁾ Східні купці прибували Каспійським морем, товари в Болгари і взагалі з північних країв приходили Волгою, з заходу Доном і звідти волоком (теп. Царицинським) в Волгу; з середнього Подніпровя на Дін був шлях сучодолом — дуже можливо, що був се власне вищезгаданий Залозний путь,³⁾ але була і річна дорога — Десною і Сеймом, а звідти коротким волоком в Сосну або Оскол.³⁾ Через Ітиль мандрували Волгою в Каспійське море руські купці, що хотіли торговати безпосередньо з східніми краями: руські купці, оповідає Хордадбег, їздять Танаїдом, Словянською рікою, і через Хозарську столицю Камлидж (Ітиль) проходять в Джурджанське море (Каспійське, особливо полуднева частина). Але вони провадили великий торг і в самім Ітилю. Масуди каже, що в Ітилі одну половину міста займали Словяне й Русь, що тут були громади мусульман, Жидів, християн, і кожда мала двох судів, а крім того був судя для поганів.*) Хозарський каган побирав десятину з товарів, що перевозились через Ітиль (се каже ібн Хордадбег), очевидно — і з тих, що спродавались на місці.

В Ітилю чи в Болгарі бачив на початку X в. і описав руських купців ібн-Фадлан: вони приїздять човнами і приставши до берега, будують собі на березі великі деревляні бараки, де їх зберасть ся по десять, по двадцять — очевидно, се були ку-

*) Гаркави 129. Християнська епархия в Ітилі (Ἰσθηλ) дійсно згадуєть ся в каталогу епархий VIII в., вид. де-Воором.

цецькі снілки, що жили і господарили спільно; вони привозили головню невідьників і футра.

Як далеко з свого боку заїздили східні купці з своєю торгівлею в сій напрямі? Вище ми бачили, що арабські купці на північ і північний схід дальше Болгара по всякій імовірности не їздили, але вони бували в Києві і дальше на захід. Масуді каже, що в столицю Дира, в котрім можемо бачити київського князя того імени, „приїздять мусульманські купці з усякими товарами“; з слів арабських письменників — Істахри, Хаукаля, т. зв. ель-Балхи, що говорять про Київ, виходить теж, що сюди їздили арабські (взагалі чужі) купці, у Ібрагіма ібн-Якуба мусульманські й турецькі купці через Краків їздять до Праги, кажім взагалі в центральну Европу; правдоподобно, дорога їх ішла через Київ і Галичину.¹⁾ Нема причини відкидати таких категоричних звісток (особливо останньої). Ми можемо прийняти, що в період найбільшого розцвіту східньої торгівлі, що припадає власне на першу половину X в., східні купці дійсно їздили в Київ, і з руськими купцями мандрували дальше на захід. Тільки й тут не було, правдоподобно, постійних арабських кольоній (принаймні таке виходить із слів аль-Джайгани, правда — дуже неясних), що ніяким чужинцям не дозволяють мешкати в Києві. З тим усім найважнішою стациєю арабських купців в східній Европі був безперечно все таки Ітиль.

Із східніх монет, що знаходять ся в північній і східній Европі, найбільша маса припадає на першу половину X в. Коли ми зауважимо, що в 60-х рр. X в. головні огнища східньої торгівлі — Ітиль і Болгар зруйновані Святославом, і се мусіло тяжко відбитись на сій торгівлі, то з повною правдоподобністю можемо прийняти, що як раз перша половина сього століття була дійсно часом найбільшого розцвіту сїєї торгівлі. З другого боку треба піднести, що головна маса сих монет, яких дві третини іде з міст сучасного Туркестана — монети Саманидів, арабської династії, що панувала від останньої чверти IX в. і до кінця X в. в Трансоксанії (Мавераннегрі) і Хорасані (північній Персії), вибивані в Самарканді, Бухарі, Шаші (теп. Ташкент), Балку і т. и. Се вказує, що торгівля з північними землями ішла головню звідси, з Туркестану, через Болгар, куди, як каже Масуді, безнастанно ходили каравани звідси, особливо з Ховарезма (теп. Хіви), головного огнища сїєї торгівлі.²⁾ Мукадесі в своїм клясичнім тексті, вичисляючи північні товари, що вивозились в арабські краї з Ховарезма, каже, що вони приходили сюди з Болгара. Се отже

була торгівля сухою дорогою, караванна. Натомість з Ітилем велась торгівля головно Каспійським морем; торгував з ним Ховарезм,¹⁾ але ще більше, певно, торгували міста каспійського побережжя (важною стацією в сій торгівлі мусів бути ховарезький Семендер, на південь від устя Терека), а з полудневих портів товари йшли знову караванами на полудень в каліфат і далі на захід, як і в Ховарезма. Морська дорога була тоді безпечнішою, бо турецькі орди були такими ж небезпечними ворогами для ховарезьких караванів, що ходили в Болгар, як і для руських караванів, що ходили в Грецію або в Хозарию.¹⁾ Монети полудневого каспійського побережжя і Багдадського каліфата стрічають ся в монетних находках у великому числі; на посередній торговельній звязки з дальшими краями вказують досить численні африканські монети.

Предмети, що закупались арабськими купцями в східно-європейських землях, досить повно вичисляє Мукадесі (кін. X в.): „З Ховарезма вивозять соболів, білки, горностаїв, „фенек“,*) куниць, лисів, шкіри боброві, рябих заяців, козячі, віск, стріли, березову кору,**) шапки, рибячий клей, рибячі зуби, бобровий аромат, горючий камінь, виправлену шкіру, мед, горіхи, яструбів,***) мечі, панцери, халендж,****) словянських невільників, овець і биків: все се в Болгару“.²⁾ До сього реєстру не додають майже нічого иньші звістки, хиба олово (чи цину)³⁾ (хоч звістки про се досить неясні, не знати, чи то мова про внутрішню торгівлю, чи експорт); ми можемо сей реєстр прикласти взагалі до східно-європейського вивозу на схід; ібн-Фадлан, вичисляючи товари, що вивозять ся на схід через Ховарезьку землю, вичисляє в головнім теж саме: невільники, мід, віск, футра.⁴⁾ Отже ми бачимо властиво і тут тіж самі предмети (поминувши деякі другорядні), що й у торгівлі в Візантію: футра, мед, віск, невільники.

Про вивіз футер цікаві відомости подає Масуді: кораблі з землі Буртасів (розуміють Мордву) привозять Волгою шкіри чорних лисів, — се найдорожші і найцінніші футра; крім того вивозять звідти червоні, білі і чорно-білі (рябі — лисячі шкіри); найдорожші чорні. Їх вивозять в краї Баб ель Аббаба (Дербент), Бердаї

*) Wüstenfuchs, Якоб думає, що се canis corsak, Хвольсон перекладає: куниця.

***) Хвольсон: велику рибу.

****) Хвольсон: парди або хорти.

*****) Дерево, досить часто згадуване у Арабів в оповіданнях про східню Европу; Френ і Хвольсон бачуть тут березу, Якоб — клен.

(в Вірменії) і Хорасана, також в землі Франків і Іспанію, і сі шкіри, чорні і червоні, привозять в Магіріб (півн. Африку). Одна буртаська шкірка коштує 100 і більш червінців, принаймні чорних лисів, червоні дешевші. Королі арабські і персидські носять чорних лисів і один перед одним хвалять ся такою роскошню; вони роблять з них шапки, кафтани, плащі, і ледво чи знайдеть ся король, аби не мав кафтана або плаща, підшитого таким чорним буртаським лисом. При тім Масуді оповідає, що найбільшу теплоту чорних лисів довів каліф Магді (775—785), завиваючи фляшку з теплою водою в ріжні футра і виставляючи їх на мороз: анекдотка ся інтересна, бо показує, що популярність північних футер у Арабів сягала VIII в.¹⁾

Східноєвропейський невідьник був теж важним предметом торга. Чи не з них і почалась знайомість Арабів з Слов'янами, котру засвідчив дамаський поет VIII в. аль-Ахталь своїм віршиком про „русих Сакалиба“.²⁾ Східноєвропейські і спеціально слов'янські невідьниці мали попит і славились за свою красу. Персидські поети пишними словами вихваляють їх. „Всі мої біди, нарікає Насір-і-Хосро Енсарі, приходять від Болгарів, вони тягом привозять любок з Болгара, аби спокусити чоловіка; вони гарні як місяць; їх губки й зубки не повинні й бути так гарними, бо з запалу до їх губок і зубків чоловік мусить кусати собі губи зубами.“³⁾ Хаукаль, вазначаючи головні напрями торгівлі білим невідьником, як ми бачили, вазначає один через Іспанію, другий — через Хорасан. В Ховарезм привозили в великім числі невідьників слов'янських і хозарських, і з иньших сусідніх земель, а також невідьників турецьких; між сими, певно, була теж чимала маса слов'янських, спродуваних Печенігами: про анальогічну торгівлю пізнійших Половців в Криму маємо звістку в Патеріку (с. 93—5).

З иньших предметів торгівлі „риб'ячі зуби“ правдоподібно означають і мамутові і моржеві ікли; про мамутові ікли оповідає абу Гамід т. зв. ель Андалузі, що сам звідав Болгар в XII в.: в землі, каже він, знаходять зуби подібні до слонових іклів, білі як сніг; ніхто не знає, від якого зв'їра вони. Їх вивозять в Ховарезм, і там купують великою ціною та виробляють з них гребені, коробочки й иньше, як з слоневої кости, тільки воно моцнійше від слоневої і ніколи не ровібеть ся.⁴⁾ Але реб'ячим зубом у північних Слов'ян звуть ся моржеві ікли, і правдоподібно — під тим самим іменем експортовались обидва предмети. Вони були спеціальностию північних земель: смоленський князь

обдаровує черниговського футрами: „соболми и горностайма, и черными кунами, и песци, и бѣлыми волки — и рыбьими зубы“ (Іп. с. 345 - 6).

Експорт мечів вістаєть ся справою досить неясною: як ми бачили, руські купці, по словам Арабів, вивозили їх в Візантію, в другий бік ішли вони в Ховарезм, у самих Русинів бачили мечі „франкського виробу“, а й від Арабів, як побачимо низше, привозили до них мечі. Мабуть найбільш правдоподібним буде припущення, що Русь уживала мечі чужих фабрик, але й свої мала незлі, і від неї вивозили мечі її власного виробу і чужого ввозу.

Як багаті і докладні відомости Арабів про предмети їх експорту з східньої Європи, так бідні звістки про арабський ввоз, і ми можемо тільки в приближенні міркувати, які то були за „ріжні товари“; що арабські купці возили з Ховарезма в Європу (Масуді). Самі Араби називають властиво тільки два предмета, се намиста і мечі. Ібн-Фадлан оповідає, що найбільш улюблена окраса руських жінок — се зелене намисто з глини (себо — якоїсь порцелянової маси): Русь дуже розбиваєть ся за ними, купує їх по дрітєму за намистинку (пацьорок) і з них роблять намиста для жінок. Сю звістку треба розширити на шкляні виробни взагалі, що могли приходити і через грецькі і через арабські руки. Що до мечів, то звістка не досить ясна: абу-Гамид (аль Гарнати або ель Андалузі) оповідає, що в Болгар привозять мечі з Азербайджана (північної Персії), — не політеровані, сильно гартовані вістря; їх купують в Азербайджані по 4 за дінар (червінець¹), за сі мечі вимінюють у Ісу (Веси) боброві шкіри, а ті у своїх північних сусідів (варіант називає Юру = Югру) — соболіні; потім настає оповідання, як на ті мечі люде ловлять в морі великі риби.¹) З сього догадувались, що тут мова не про мечі, а про гарпуни, та абу-Гамид легко міг не зрозуміти оповідання про ловлю великих риб, що перейшло до нього через кілька уст, але не помішати мечі з гарпунами, оповідаючи про їх експорт з Азербайджана: очевидно, звідси дійсно вивозились в східню Європу мечі.

З повною правдоподібністю можемо назвати ще, як предмети арабської торгівлі, шовкові матерії, металічні і спеціяльно — водотарські виробни, полудневі овечі й коріння. Для металічних виробів маємо археологічні находки. Порівняння річей з руських находок з находками країв, що стояли під повним впливом арабської культури, як Болгар і взагалі Заволже, далі — деякі скарби з арабськими монетами дають нам можливість. бодай з певною

правдоподібністю, вирізнити групу мотивів юбілерської штуки, що розвинули ся під арабським впливом — філігранові вироби, горшковатий орнамент (зернь), бляшечки деяких типових форм (найбільш типову таку колекцію дали Гніздовські находки — з Смоленщини).¹⁾ Доставу матерії й коріння мусимо прийняти по аналогії з звітками про царгородську й кримську торгівлю.

В сій східній торгівлі Болгари й Хозари брали участь як посередники; в тій же ролі виступали Жиди. Але головно держали її в своїх руках руські купці. Вони привозили великі запаси тих різних предметів купна, що приходили в руки князів і їх дружини як данина і здобич, вони скупляли і вимінювали їх в своїх землях і у сусідів, вони же держали в своїх руках заграничну торгівлю, що переходила через східню Європу. Арабам Русь представлялась як нарід вояків і купців виключно: вони не мають ані ґрунтів, ані міст, ані поль, каже ібн-Даст, оден в їх промисел — торгувати соболями, білками й иньшим футром; вони живуть тільки з того, каже він на иньшому місці, що візьмуть у Словян: наїздять, забирають невільників і везуть їх продавати в Хазеран і Болгар (с. 35). Хаукаль, як ми бачили, оповідає, що найліпші футра привозила в Болгар Русь, по части з своїх земель, а найліпші вимінювала у поганських народів.²⁾ Руські купці, описані ібн-Фадланом, привозять (в Болгар чи в Ітиль) на продаж невільників і спеціяльно — дівчат, соболинні шкіри й иньші товари. Як велику торгівлю провадили сї купці, дає знати оповідання тогож Фадлана, що жінки тих купців носять на шиї золоті і срібні ланцюги: як купець має 10 тис. дїрґемів, купує жінці ланцюг, як має 20 тис. — два, і за кожним десятком тисяч додає новий, „так що иньша має багато ланцюгів на шиї“ (с. 93). Полишаючи на боці самий той рахунок ланцюгів, цікаво, що руських купців раховали на десятки тисяч дїрґемів.

Як згадано було, найбільший розцвіт сїєї східньої торгівлі припадає на першу половину X в.: від середини X в. поносить вона великі удари: 944—5 р. Русь пограбовала каспійські міста, що були важними учасниками сїєї торгівлі, в 60-х рр. Свѣтослав зруйнував Болгар, Ітиль, Семендер, спустошив Буртасів; Хаукаль, що писав яких десять літ по сїм погромі, каже, що від тих міст не зісталось і слїду, їх мешканці розбіглись.³⁾ Ітиль дійсно захирів і стратив своє торговельне значінне на довший час — до сього причинивсь, розумієть ся, ще в більшій мірі

турецький натиск; безпечний від них Болгар поправивсь досить скоро — вже в 80-х рр. чуємо знову про заможність Болгарів. Новим ударом для цієї торгівлі був упадок династії Саманидів при кінці X в.; Туркестан опановали турецькі орди, і тут розпочалися завірюхи. Вони не знищили зовсім торгівлі — звістки про торговельні каравани в Ховарезма в Болгар маємо й пізніше (абу-Гамид), але се були слабкі відгомони тієї інтензивної торгівлі, яку ми бачили в X в.

Загранична торгівля давала значний імпульс внутрішній. Купці розтікались по всіх краях, скуповуючи потрібні для експорту товари; тою-ж дорогою потім назад розтікались товари заграничні. В переважній масі вони мали попит тільки у багатих і вельможних, але дещо з того експорту розходилося і в дуже широкі маси народу, от як різні шкляні окраси, намиста etc. Особливо визначну роль у внутрішній торгівлі мусила мати сіль і металі, бо зрештою потреби народнього життя задовольнялись місцевими продуктами і виробами. Як ми згадували, сіль з чужих країв привозилась із Криму і Балтійським морем в Новгород; ці звістки, що правда, належать до пізнішого часу — XIII—XIV в., але ніщо не перешкаджає прийняти їх і для ранішних часів. Свійська сіль ішла з галицьких, а мабуть і семигородських соляних жуп. Експлуатація солі в Семигороді сягає ще передісторичних часів; звістки про доставку солі з Галичини в Київщину маємо в оповіданню про події кінця XI в.: недостача солі в Києві стала ся через те, що під час війни київського князя з галицькими перестали пускати купців з Галича й с під Перемишля, „і не стало соли у всій Руській землі“ (с. 154).

Що до металів, то можемо констатовати у себе тільки експлуатацію заліза з болотяної руди в Деревлянській землі. В джерелах маємо звістку про торгівлю оловом (чи циню): аль-Бекри каже, що сей метал (чи обидва) привозили з західної Європи, Джайгани — що в головних руських міст розвозили їх по всіх усядах. Пізніше (XIII в.) маємо звістки про доставку в Новгород німецькими купцями заліза, міді, олова і цини.¹⁾ Безперечно, доставка сих металів від найдавніших часів практиковалась і що до полудневих руських земель.

Окраси срібні й бронзові (перстені, шпильки, намиста, ковтки etc.), порцелянові й шкляні (намиста і наручники) були теж досить розповсюднені навіть в широких масах, як показують роз-

копки, і мусіли бути теж предметом широкої візантійської торгівлі.

Торговельним центром як для внутрішньої, так і для заграничної торгівлі був Київ, положений на головній торговельній дорозі — Дніпрі. Стоячи низше усть його головних притоків — Припети і Десни, Київ був збірним пунктом для всього, що йшло цілою Дніпровою системою, а та знов своєю дорогою збирала товари з сусідніх систем, злучена з ними короткими волоками: через Припеть з системою Буга і Висли, через Сейм з системою Дона, через Десну з системою Оки, через верхній Дніпро з Західною Двиною, Волгою і системою озер. В Києві-ж перехрещувались з водною дорогою сухі — шлях з Волини і „з Ляхів“, що йшов звичайно на Пересопницю, Дорогобуж, Корчеськ, Звиждень, Білгород, і полудневий — з Чехів і Угор, що йшов через Галичину на Володарев, Звенигород і Василев, шлях на північний схід — на Курськ, і на полудневий схід — на Переяслав, а на полудень ішли ті три клясичні „пути“: „Грецький, Солоний і Залозний“. Се був центр, де обмінювались товарами сі різні шляхи, де вічно кипіла торговельна робота, використовуючи політичну організацію Руської держави і впливаючи на неї, нервовий центр, серце великої східньо-словянської рівнини. Не дурно іменем Руси — що є спеціальним іменем Київщини, у заграничних письменників (Константин, ібн-Даст) зветь ся спеціально купецько-дружинна веретва, що держала в своїх руках східньо-європейську торгівлю.

Але цікавий факт! Полуднева Русь, Київщина особливо, відгравала головну роль в тодішній (IX—X в.) торгівлі, а монетними скарбами того часу далеко багатші північні землі — волзькі, новгородські, балтійське побереже; при тім скрізь далеко частійше стрічають ся арабські монети (часом великими скарбами), ніж візантійські. Толковати се випадковістю находок трудно, мусіли бути інші причини. Очевидно, північні землі головню продавали свої продукти на готові гроші, полудень уживав багато заграничних фабрикатів, а зього вивід — потреби полудневого житя були вибагливіші, штучні вироби мали тут більший попит — жите було культурнійше.

З трох імпортів, очевидно, переважав свій експорт, найбільше грецький, найслабше арабський: Араби найменше з усіх культурних народів, що вели торг із східньою Європою, ввозили розмірно до того, скільки вивозили. Тому арабський гріш так сильно переважає всякий иньший в монетних находках VIII—X в., і сей гріш найбільше осідав в північних краях, менше куль-

турних, менше інтересованих чужими виробами, — вони взагалі менше купували як продавали. Розуміть ся, се буде поки що тільки здогад, хоч і дуже правдоподібний.

Можна ще зробити здогад: торгівля на Україні не обертала великими масами готовими грошами, бо істнував вже значно розвинений кредит. Дійсно, ми стрічаємось вже з значно розвиненими його формами в Руській Правді, де маємо цілий ряд законів про кредит; з них мають докладну дату закони Володимира Мономаха, 1113 р., що уставляють нормальний процент і певні обмеження проти лихви, інші дат не мають, але не старші, певне, XII в. З них бачимо, що гроші позичались на коротші і довші речинці, на місячний, четверомісячний і річний процент, що купці торгували дуже часто в кредит на позичені гроші; для улекшення кредитних операцій для сум до 3 гривен не вимагалось сьвідків, виставало присяги кредитора, тільки при більших сумах треба було сьвідків. Навить великі торговельні операції велись на кредит: закони про банкрутів припускають випадки, коли-б в операціях банкрута були гроші заграничних купців і місцевих людей, і самого князя (се цікава вказівка — про участь князів у торговельних операціях) та уставляє порядок конкурса: перше право має князь, по нім чужеземні претензії, на решті свійські; закон, очевидно, піклуєть ся розвитком широкого, заграничного кредиту. Улекшення кредитних операцій взагалі має на меті й инший закон про банкрутів, де відрізняєть ся банкрутство безвинне, з нещасливих випадків (як потоне корабль, знищать товар на війні, або пожежа) і в такім разі кредитори не мають права лицитовати банкрута: довжнику даєть ся можливість сплачувати їх протягом часу.¹⁾

Від тої матеріальної сфери, в котрій розвивала ся діяльність давнього Українця-Русина, перейдемо тепер до його самого — до його фізичної й духової фізіономії.

Для фізичного типу наших предків маємо передо всім класичну звістку Прокопія (De b. G. III. 14) про Словян і Антів (де при тім він виразно зазначає, що сі народи не різнять ся між собою виглядом): „всі вони високі і надзвичайно міцні, тілом і волосем не дуже білі або блондинуваті, і не впадають зовсім в чорне, але рудоваті всі“.²⁾ Теж саме кажуть про Русь і Словян Араби; і їм, мешканцям чорнявого полудня, впадало в очі рум'яне тіло й русяве волосся Словян, так що траплялось — своїх

русявих земляків вони прозивали „Словянами“. „Словяне — нарід червоної краски, з русявим волосєм“ характеризує їх абу-Мансур, кріпкий тілом додає Казвіні. Русини спеціяльно теж характеризують ся великими тілом, русявими, гарними.¹⁾

З сим сходять ся описи кількох наших князів; хоч можлива непевність — чи не маємо тут до діла з чужою династією, у всякім разі буде цікаво, що сї описи зходять ся в загальною характеристикою Словян і Руси. І так Лев Диякон описує Святослава (IX. 11): „він був середнього зросту, не занадто високий, але й не низький, брови мав густі, очі сині, ніс короткий, борода оголена, на верхній губі густе і довге волосе, голова зовсім обголена,*) з одного боку висів чуб.**) що означало значний рід; шия здорова, плечі широкі, і взагалі він був дуже добре збудований“. В сій інтересній описи (бо вона вказує і те, яка на Руси тоді була мода на волосе) нотую тепер тільки ясні очі Святослава. З літописей наших вкажемо дві описи, одну — Мстислава Ярославовича (XI в.), другу — Володимира Васильковича (XIII в.): „бѣ же Мъстиславъ дебелъ тѣломъ, чермьномъ лицемъ, великома очима“ (с. 105); „сїй же благовѣрный князь Володимѣръ возрастомъ бѣ высокъ, плечима вѣликъ, лицемъ красенъ, волосы имѣя желты кудрявы, бороду стригый, руки же имѣя красны (гарні) и ноги (с. 605) — отже знову маємо русяві, румяні, кріпкі фігури.²⁾

Зводячи до купи письменні звістки про Русь і Словян, ми здобули характеристику русявих, румяних, великих зростом людей, отже ясний тип. Се о стільки цікаво, що сучасна Словянщина має два типи — ясний і темний, темний переважає на заході й полудню, ясний на північнім сході, й українсько-руська територія припадає на переходе: на півночі й північнім сході її переважає ясний тип, на заході (в гірській полосі) й полудню — темний; варіяції так значні, що не можна уставиши ще, який тип переважає між Українцями (матеріялу досі зібрано ще дуже небогато). Але з огляду на наведені вище історичні звістки не можна вагатись, що як раз ясний тип є початковий

*) Ἐψιλωμένος τὸν πάγωνα, τὴν κεφαλὴν πάνυ ἐψίλωτο — властиво з голою бородою, головою; се можна толкувати або — обголений, або обстрижений, та πάνυ ἐψίλωτο мабуть скорше вказує на голення.

**) παρὰ δὲ θάτερον μέρος αὐτῆς βέστροχος ἀπὸρρητο — тут може бути непевність, чи чуб висів по обидва боки, чи тільки оден — останнє більше згоджуєть ся з уживанням сього слова.

українсько-руський, тим більше, що він виказує ся на найбільш законсервованих частинах нашої території — північних.

Ще більш неясна справа про краніологічний тип нашого народу, як і взагалі тип словянський. Тепер у нас рішучо переважає короткоголовий тип, бодай в зібранім матеріалі (а він зібраний ще з деяких тільки місцевостей); але розкопки в землі Деревлян і Сіверян виказали, що у старій українській людности переважав тип довгоголовий та середньоголовий над короткоголовим. Питанне, чи початковий тип словянський був короткоголовий чи довгоголовий стоїть тепер остро в науці; рішати його поки що ще не час, я обмежусь зазначенням сих фактів.

Сучасний український тип що до зросту — вище середнього, вищий від великоросійського — сей факт згоджує ся і з історичними звітками і з археологічними; деревлянські могили наприклад в середнім зріст вищий середнього (167 центиметрів).¹⁾

Тільки би можна сказати про антропологічний тип, не забавляючись в гіпотези й здогади. Додати можна-б дещо про носу голови; бачили ми вище моду X в., бодай княжої дружини: сильні вуса, обголена чи сильно обстрижена борода і на обголеній голові — чуб; бачили ми обстрижену бороду й у пізнішого князя — Володимира, з XIII в. Княжі портрети — на монетах виразно показують замашисті вуса, що до бороди, то на декотрих монетах з іменем Володимира, золотих і срібних, зовсім виразно видно, що князь не має бороди, на иньших, не можна добре розібрати, чи має він коротку бороду, чи зовсім обстрижену;²⁾ т. зв. Сьвятополк не має бороди; у Сьвятослава Ярославича на рисунку борода низько обстрижена³⁾; з того виходило-б, що загальна мода у наших князів і може — вищої дружини була тоді на вуса, а бороду стригли. Та се не була, певно, мода загальна; арабські письменники згадують, що деякі Русини носять бороди, а деякі голять; Руська Правда між иньшими шкодами згадує видертий вус і бороду, а судячи по глузуванню Ляхів в Данилових вояків: „поженемь на великыи бороды“ (Іп. с. 535) можна догадуватись, що рядова дружина і поспільство XIII в. носило бороди довші.⁴⁾ Що до волося, чоловіки родини Сьвятослава мають волосє обстрижене, але не дуже коротко — видно його з під шапки.

Тут буде до річи згадати ще за одну подробицю зверхнього вигляду — чистоту. На тім пункті маємо про наших предків досить непохвальні характеристики: Прокопий каже про Словян і Антів, що вони дуже брудні (l. c.), а ібн-Фадлан, оповідаючи

про руських купців, називає їх „найбруднішими божими сотворіннями“ та прирівнює до онагрів (с. 91), а ілюструє се оповіданням, що руські купці мили ся в однім цебрі, не переминаячи води та сякаючи або плюючи туди. До певної міри сї звістки можуть бути правдивими; замидування до чистоти є культурна привичка, і теперішня чистота, котрою визначаєть ся переважна маса нашої людности, в певній мірі могла виробити ся пізніше, але самі звістки мусять бути ограничені. Прокопий писав про пів-кочову і менш культурну, взагалі передову словянську колонізацію, а ібн-Фадлан свою характеристику опирає на тім, що Словяне не мають подібних ритуальних обмивань, як Магометане, і під впливом сього міг дещо й побільшити в своїм оповіданню; подібним чином иньший арабський подорожник оповідає про сучасних (правдоп. X в.) Німців: нема на сьвітї нічого бруднішого від них, вони миють ся на рік раз або два — в вишній воді!“¹⁾

Про характер наших предків тойже Прокопий пише (I. с.): „жите провадять вони суворе і не цивілізоване, і дуже брудні, але зовсім не лихі і не підступні і в простоті (щирости) заховують гунські звичаї“. Рівнож похвальне сьвідоцтво виставляє їм т. зв. Маврикий: „вони ласкаві з чужинцями (гостями), гостять їх у себе, відiproваджуючи з одного місця на друге, куди тому треба, навіть так, що як гостю станеть ся якась шкода через недбальство господаря, то той, хто прийняв по тому того гостя, виступає против того (недбалого), уважаючи честію для себе уступити ся за гостя. Своїх рабів вони не задержують в неволі на завсіді, як иньші народи, але визначають їм певний час (служби), дають потім вибрати — чи схочуть вернутись на вітчину з певною нагородою, чи зістати ся у них вже як вільні земляки (*ἐλεύθεροι καὶ φίλοι*). Жінки їх честні над всяке понятє, так що більшість їх смерть своїх чоловіків уважають за свою власну і добровільно задушують себе. бо для них жити вдовами — то вже не жите“; він теж підносить їх свободолюбність („не хочуть нікому служити або бути під властію“), їх терпеливість на всяку нужду — спеку, холод і дощ, на брак одіжи й поживи, але закидає брак згоди (*μισᾶλληλα*), упертість і неохоту до підпорядковання своєї гадки гадці загалу, наслідком чого виходять криваві бійки, далі — невірність в умовах і взагалі непевність: лекше їх удержати страхом або дарунками, як умовами.

Сі характеристики*) дорогі нам тим, що мають на оці і Словян і Антів та дуже зручно збирають ознаки словянського характеру, які взагалі найбільш кидались у очі чужинцям. Словянська гостинність ще до недавна була притчею во язицїх; західні — німецькі письменники особливо підносять її: „нема народа гостиннійшого й ласкавійшого над них“, зауважає Адам Бременський про Поморських Словян,¹⁾ але не брав звісток і про наші племена спеціально: Ібн-Даст оповідає про Русинів, що вони поважають і ласкаво поводять ся з чужинцями, які удають ся під їх опіку, і взагалі частих гостей, та боронять їх від всякої пригоди²⁾, а наш найдавніший кодекс світової етики — Наука Мономаха навчає „особливо шанувати гостя“.**) Вірність чи відданість словянських жінок була теж предметом загального здивовання. Свободолюбність словянську мали нагоду найліпше оцінити Німці під час їх боротьби за свободу, але zarazом кидав ся усім в очі й тяжкий брак солідарности. Ібн-Якуб зауважає, що Словане нарід відважний та воевничий, і ніхто-б не дорівняв йому в силі, як би не розріжненне їх численних, розкиданих колін (с. 53). Характеристику Маврикия ми вже бачили. Тут давала себе знати причина і zarazом результат слабости їх політичної організації, їх неохота до послуху якій небудь власти і підпорядкованне всякого авторитета голосу загального віча.

Поруч із людяністю й ласкавою вдачею і тією щирістю, котру вище занотовав для нас Прокопий, ішла поетична, весела, охоча до забави вдача. Я вище вже мав нагоду занотувати звістки про музичні інструменти у Руси. Сьпіволюбність Русинів і взагалі Словян мусить сягати дуже давніх часів; сьпів і музика були нерозлучними товаришами всяких видатнійших хвиль. „С плясаньемъ и гуденьемъ и плесканьемъ“ відправляла поганський шлюб Русь вже після охрещення³⁾; „довгими піснями“ прощаєть ся з життем жінка-Русинка перед смертю в описанім Ібн-Фадланом руськім похороні. „Игрища межю сели“, і на них „плясанья“ і „вся бѣсовьскыя пѣсни“, про котрі оповідає Повість, як про споконвічні звичаї Сіверян і деяких иньших племен, мусіли бути загальним явищем і в поганських часах і пізнійше. Музика була

*) Характеристику Маврикия в головнім повторює і Тактика Льва.

**) И боле же чтите гость, откуда же к вамъ придетъ, или прость, или добръ или соль — Лавр. с. 237; утилітарист автор при тім одначе не занеухав вказати на утилітарну сторону сїбі народньої чесноти: ти бо мноходячи прославять челоуѣка по всѣмъ землямъ.

звичайною утіхою князя: увійшовши одного разу до кн. Святослава, Теодосій Печерський застав „многая играючи прѣдъ нимъ: овы гуслыныя гласы испущающе, другыя же оръганьныя гласы поюще, и инемъ замарьныя писки гласящемъ, и тако всемъ играющемъ и веселящемъся, якоже обычай есть прѣдъ княземъ“. Але що всякі ігрища, скоморощества, музика, сьпіви були звичайною утіхою народа, показують нападки пізнійших християнських проповідників.¹⁾ Византиєць Скіліца, описуючи болгарський похід Святослава, каже, що його вояки не уважали на обережність, цілими ночами пючи й упиваючись та забавляючись музикою та танцями (*αὐλοῖς καὶ κτυβάλοισι* — дудками та бубнами).²⁾ „Игранье, плясанье и гуденье (музика)“, „бѣсовское пѣнье и блудное глумление“ (правдоподібно — нескромні сьпіви або жарти) були звичайною приналежністю пира і взагалі забави³⁾.

При тім всім, дійсно, любили й випити. Не дурно солодке і п'яне пите в меду сягає ще праарійських часів. Слов'яне мали час вправитись в його уживанню. Руський нахил до випивання кинув ся в очі ще ібн-Фадлану; описуючи руських купців, він каже: „вони дуже охочі до вина (правдоподібно одначе, тут мова не про вино, а про мід), пють його в день і в ночі, так що иноді трапляєть ся й умерти з кухлем в руках“. Книжник XI в. вложив в уста Володимира звістну максиму, що Русь не може жити не пючи: „Руси есть веселье пити, не можемъ безъ того быти“ (Іп. с. 56), і се переконання піддержали веселі Володимирові пири, де головним елементом був мід, що споживав ся в великім числі; з рештою мід був такою неминучою житевою потребою, що за Володимира, розсилаючи по місту припаси для убогих і калік, возили і „мід в бочках“. Поганські сьвята не минались без п'яття; тризну по небіжчику, по згідному сьвідоцтву наших (пімста Ольги над Деревлянами) і чужих джерел (ібн-Даст), справляли пирами і випивками; за рік по смерті небіжчика, каже ібн-Даст, беруть кухлів зо двадцять меду, більше-менше, несуть на могилу, збираєть ся родина небіжчика, їдять, пють і потім ідуть собі. Сей звичай перенесено потім на християнські сьвята — почавши від празників, що уряджував Володимир; на празник у Василеві варили 300 перевар меду; м. Іоан в своїх дороговісних „Правилах“ (XI в.) нападає на частий звичай, що сьвітські люде споряджали пири в монастирях, один перед другим похваляючись, хто ліпший спорядить, і на тих пирах гості упивали ся (§ 19).

Цікаво, що в нашій письменстві делікатний термін для п'яного — „весел“;¹⁾ се може натякати, що властиво пили не так щоб запиватись, а властиво підохотитись; підохочуватись же таким способом — було річею звичайною, аби було чим.²⁾ Але що таким безневинним підохоченням не обмежались, нема що й казати; досить пригадати звістну інвективу на п'янство: „п'янство — вольный бѣсъ, п'янство — дщи діавола, п'янство — уму смерть, погубивый бо умъ скотины пуши есть“, в відповідь на людський погляд, що в п'яництві нема нічого злого — „въ п'янствѣ ничтоже зла творить“. Сей людський погляд теж дуже характерний.

Вище подані прикмети складають ся на характер привітний, мягкосердий, щирий, веселий, поетично закрашений; на доповнення можна-б вказати, що звичайове руське право не визнавало ся суворостію, не знало лютих кар на тілі і припускаючи криваву пімсту, не мало кари смерті по суду; найвища кара — „поток (заслання) і разграбленіє“ (конфіскація майна). З сього боку характеристика Полян, дана в Повісті: „Поляне бо своихъ отецъ обычаи нияху тихъ и кротокъ“ (с. 7) може бути до певної міри прийнята. Тільки не треба собі знов їх ідеалізувати. Ті „тихі і кроткі“ Русини вміли часом показати себе й иншою стороною.

Взагалі слов'янському характеру не бракує енергії; вище наводив я погляд на них ібн-Якуба: „Словяне люде відважні та воевничі, і при солідарности могли-б взяти гору над ким-будь (с. 53); слов'янські напади на Візантію в VI—VII в., або боротьба балтійських Слов'ян з Німцями, почавши від VIII в., повна фактів слов'янської відваги і воевничости; розбивалась все на браку політичної організації й солідарности. Спеціально про Русь, почавши від IX в., повно нарікань у сусідів на воевничість, сувору, нелюдську вдачу її: „нарід, як то всі знають, дуже жестокий і немилосердний, що не має жадного сліду ласки до людей; подібні до зв'їрів своєю вдачею, нелюдські своїми вчинками, самим виглядом виявляють вони замилованне до убийства“ описує Русь грецький ритор з 1-ої пол. IX в. „Вони відважні й сміливі; як нападуть на инший нарід, то доти не відступлять, поки не знищать цілком, а перемігши гнетуть, як рабів“, характеризує Русь вік пізнійше арабський письменник. Подобиці руських походів — нпр. Ігоревих на Візантію й на Каспійське море, або Святослава на Болгарію потверджують сю характеристику; правда, норманістична теорія се все складає на Норманів, але в усякім разі війська Ігоря та Святослава переважно склада-

лись не з Норманів, а з Словян; з рештою руські війни й усобиці XI—XII в. показують ясно, що нема чого складати вини на Норманів що до суворости й немилосердности. Очевидно *à la guerre comme à la guerre*, військова верства однакова скрізь, в тім нема нічого дивного, і нема чого тут дивоватись з Русинів, а я тільки підношу се тут супроти охоти деяких словянофілів виставляти Словян, в противність напастникам Німцям, тихим і ідилічно-спокійним народом, заразом — пасивним і позбавленим всякої політичної ініціативи.¹⁾ І те і друге — рівно побільшено.

Релігійний світогляд нашого народу в перед-християнські часи мав в своїй основі культ природи, в досить примітивній, слабо виробленій формі; русько-словянська мітольоґія взагалі досить бідна, не ясна, і се не тільки через бідність наших відомостей, але й через свою власну слабкість: судячи по всьому, словянське племя не мало особливого нахилу до релігійної творчости.²⁾

Клясичну відомість і тут знову дає нам Прокопій. Він оповідає (De b. G. III. 14) про Словян і Антів, що вони мають однакові релігійні погляди: єдиного бога, що насилає блискавку (*ἀστραλῆς θεμοῦρουβν*), признають вони владикою всіх і жертвують йому корів і всяку худобу. Не знають долі (фатума — *εἰμαρμένη*) і зовсім не признають, аби вона мала якусь силу над людьми, але як хто має перед собою видиму смерть, чи в хоробі чи на війні, обіцяє за своє жите, як що не пропаде, жертву богу і спасши ся, жертвує обіцяне та й думас, що тією жертвою спас собі жите. Шанують вони річки, німф і деякі иньші божества (*δαίμονια*), жертвують їм усім і з тих жертв ворожать собі“.

В сій многоважній звістці можна зазначити два головні моменти словянської релігії: єдиний бог, єдиний владика світа, з котрим безпосередньо звязують ся різні метеоричні явища (як тут блискавка), і разом — численні дрібніші божества і взагалі надприродні істоти (по теперішньому кажучи), з підрядним значінням.

Сі звістки Прокопія вповні потверджують ся иньшими свідощтвами як про Словян взагалі, так і спеціально про Русь. Так Гельмольд (XII в.), оповідаючи про релігію бадтійських Словян, каже, що поруч численних другорядних богів признають вони одного великого, загального, що в заразом спеціально не-

бесним богом. Спеціальні відомості про Русь вказують, що перше місце в її культурі займав метеоричний біг владика грома і блискавиці.

Сей біг в X—XI в. на Русі зветь ся Перуном (лит. Per-kúnas), богом грома, як показує його імя (пърати — ferire). У інших Словян, крім східніх, ми властиво не знаходимо ясних вказівок на істнування бога сього імени: хоч се слово звісно там і часто стрічаєть ся в проклинах і рїжних назвах, але може означати просто грїм небесний. Не входячи в сю справу, зазначу тільки, що біг грома Перун є, правдоподібно, розмірно пізнійшою спеціалізацією певних проявів присутности і сили того головного словянського бога, про котрого говорить Прокопій, подібно як спеціалізували ся сонце і огонь — елементи дуже близько споріднені з небесним огнем — блискавицею.

В київській літописі під 1114 р. заведено мітологічний уривок з грецького хронографа Малялі про Гефеста й його сина Геліоса, і при тім додано пояснення, що Гефест то є Сварог, а Геліос „сынъ Свароговъ, еже есть Дажьбогъ“ (с. 200). Пізнійші діатриби проти поганства (відомі в кількох варіантах XIV в., значить основа їх мусить тим самим бути значно старшою) докоряє людям, що вони „огневѣ молятся, зовуще его Сварожичем“¹⁾; біг Сварожич відомий нам і у балтійських Словян.²⁾ Імя Сварога мало б вказувати, що се був біг неба і сьвіта: його звязують з інд. svar — небо, сонце, соняшний сьвіт.³⁾ Досить правдоподібний здогад, що в сїм Сварогу маємо ми того старого головного, „єдиного бога“ творчої сили цілої природи, що виступає у Прокопія, але пізнійше, в міру того як рїжні, найбільш видатні прояви сього бога спеціалізувались в поглядах поодиноких словянських народів і означались особними іменами, сї нові спеціалізовані прояви, в ролі богів, заступали, відсували назад ідею того головного бога; тому між іменами богів, шанованих на Русі в X в., безпосередньо перед розповсюдженням християнства, ми не стрічаємо вже Сварога, натомість виступає Перун, біг блискавиці і грома, Хорс-Дажьбог, біг сонця, джерело всякого сьвітового добра, й ин.⁴⁾

Як би не було з іменем, нема непевности, що розвій мітологічних ідей ішов власне отсією дорогою — від „єдиного“ бога

*) Наросток *og* = *ga* має означати небо, і то спеціально небо в його руху, метеоричних перемінах — Крек² 381—2.

неба і світа, спільного взагалі всім індоевропейським народам, до спеціальних натуралістичних богів, якими були Перун, Дажбог-Хорс, Сварожич — огонь etc. Ся спеціалізація, з сими божествами, певно, розвинулась, бодай в значній частині, вже на східно-словянським ґрунті: поодинокі словянські галузи йшли в сій еволюції кожда своєю дорогою.

Перун безперечно займав перше місце в руській культурі X в: кілька разів вчисляють ся боги в літописи і що важнійше — в умовах з Греками, і все Перун стоїть на першій місці; в умові 944 р. хрещена Русь присягає перед Богом в церкві св. Ілі (про значінне сього святаго згадаємо низше), поганська — перед Перуном (Іп. с. 33—4); в умові Святослава на переступників кладеть ся клятва „отъ бога, въ негоже вѣруемъ — в Перуна и въ Волоса бога скотья“ (с. 48), а літопись вчисляє ідоли, поставлені Володимиром в Київі, в такім порядку: „Перуна и Хорьса и Дажьбога*) и Стрибога и Сѣмарьгла и Мокошь“ (с. 52); при знищенню поганських святощей особливо зневажали Перуна (Іп. с. 80). Се відповідає й словам Прокопия, що між метеоричними проявами божества перше місце займала блискавка (очевидно. — з громом). Що Перун був біг грома і блискавки, показує окрім самої його назви, і значінне сього слова у західних Словян (= грім) та аналогія з литовським Перкунасом; се небесний біг, спеціальний володар неба, сила грізна, але заразом творяща, що оживляє, дає нові сили природі своїм дощем та розганяє своїми ударами ворожі житю елементи засухи, задухи, смерти. Його прикмети були потім перенесені в певній мірі на св. Ілю, що у Словян і у Греків був звязаний з старим культом небесного божества ¹⁾

В вище наведеним літописним ряді богів Хорс і Даждьбог в більшості кодексів стоять як два осібні боги, властиво — осібні ідоли; тяжко рішити, чи тут автор, за давниною, узяв два імена того-ж самого бога за два осібні божества, чи дійсно сонечне божество двоїлось уже в поглядах поганської Руси; останне дуже можливо. Що і Даждьбог і Хорс означають сонечного бога, се ясно, коли звести згадану вище гльосу київської літописи про сонце-Даждьбога з „великим Хорсом“ Слова

*) Так в полудневій і новгородській верзії (1 Новг.) і в суздальських в Академічній (Троїцькій) і Переяславській — Хорьса и Дажьбога, в Лаврентієвській і Радивилівській (Кенігсберській) без и; тяжко рішити, бо останне — то lectio difficilior.

о полку Ігоревім, що означає не що як сонце.*) і в словянських перекладах часом заступає грецького Апольона.¹⁾ Обидва імена не відомі нам в мітології інших словянських груп; імя Хорса зістаєть ся загадкою, імя Дажьдбога по всякій імовірності іде від дати (даждь — *impregat.*) і бог — добро, богатства, отже означає подателя всякого блага.²⁾ Можна догадуватись, що тим часом як Хорс вказував на метеоричне світло, Дажьдбог означав опікуна земного життя, роду людського, і тому співівець Ігорєвого полку називає Русинів Дажьбожими внуками (VI і VIII).

До сеї сторони соняшного культу близько підходить иньший дуже поважаний біг — Велес або Волос, „скотій бог“. Імя його неясне, сліди істновання у иньших словянських груп слабкі³⁾; в літописнім ресетрі київських ідолів його поминено, але він стоїть за те в оповіданню про присягу під 907 р. і в умові Сьвятослава, разом з Перуном.***) Про його значіння говорить літописне поясненнє, що то був „скотій біг“, і той факт, що його християнський іменник св. Власий заступив його в ролі опікуна худоби. Отже се біг богатства, достатка (скот і гроші в ті часи — се синоніми, опікун господарства, щось дуже близьке до Дажьдбога. Звичайно думають, що се був теж сонечний біг, вказують на аналогії Апольона і Марса в сій подвійній ролі — богів сонця і опікунів худоби; се досить правдоподібно, і коли вже маємо один дублет для сонця, може бути і другий, хоч можливо й иньша евенуальність — що тут до значіння першорядного бога підняв ся якийсь низший „демон“. В Слові о полку Ігоревім Боян зветь ся „Велесовим внуком“, що вказувало б на якийсь звязок між Велесом і співом, поезією; аналогія з Апольоном така близька, що будить підозріння про просте перейняте тут грецького погляду.⁴⁾

Сварожич — огонь вгадуєть ся тільки в пізнійшій релігійній літературі; тяжко сказати, о скільки сформувалась фігура сього божества ще в перед-християнські часи.⁵⁾

Сі фігури — Перун, Хорс — Дажьдбог, Велес — то „боги“ у властивім значінню того слова. Слово богъ (санскр. *bhāga* богач, богатство, подаватель добра, зенд. *bagha* — біг, фрігійський *Zeús Bagaios*) означає спершу добро, благо (звідти — богатий,

*) Всеслав... в ночь влькомъ рвскаше, изъ Кыева дорискаше до куръ Тьмутараканю, великому Хрѣсови влькомъ путь прерискаше — XI.

**) Слова: „бога скотья“ в сій умові може бути пізнійшою гльсою, але у всякім разі давньою, бо вона є в різних верзиях літописи.

богатство, збіже і противне — убогий), в дальшім ряді — добродійну силу, подателя добра. Отже боги — то добрі сили, прихильні людському життю й щастю. Чи їм відповідали в світогляді наших предків сили, істоти темні, ворожі „життю Дажьбожого внука“, в формі теж поодиноких божеств? Скільки небудь виробленого дуалізму в словянським релігійнім світогляді не помічаємо, а хоч між низшими, божеськими істотами стрічаємо небезпечні чоловіку сотворіння, одначе й вони тільки небезпечні, не злі принципіально, і в словянським Олімпі не можна вказати на певно якихось репрезентантів темного, злого принципу.¹⁾ З деякою правдоподібністю можна ще думати се за Стрибога, виводячи його імя від стрити - нищити, отже нищитель добра, біг негоди: в Слові о п. Іг. вітри звуть ся „Стрибоговими внуками“; та не знати, чи дійсно був він наскрізь ворожою силою, а не простою персоніфікацією певних природних явищ.

Се були-б головні, вищі боги наших предків, про котрих можна щось певне сказати; деякі иньші імена вістають ся цілком неясними або непевними.²⁾

Сі головні боги до певної міри були персоніфіковані — на се передо всім вказує істнування таких абстрактних імен як Дажьбог, Стрибог, істнування ідолів і можливість таких поетичних образів Слова о п. І. як Дажьбожь внук, Велесов внук etc. Отже істнували певні елементи теоморфізма. Опись Перунового ідола в літописи і ібн-Фадланове оповідання вказували-б на початки антропоморфізма: літопись (властиво повість про Володимира) оповідає, що за Володимира поставлено в Київі ідол Перуна деревляний із срібною головою й золотими вусами (с. 52); ібн-Фадлан оповідає, що руські купці молились перед ідолом в формі палі в подібним до людського лицем (с. 95). Але се були іно слабі початки антропоморфізма (про се буду говорити ще низше); взагалі індивідуальність тих словянських богів ще дуже слабо була розвинена. Ми наур. не знаходимо ніяких певних слідів генеалогії богів; ільоса Київської літописи, що називає сонце — Дажьбога сином Сварога, підказана, правдоподібно, текстом хронографа, що зве Геліоса сином Гефеста; автор Слова о п. Іг., уживаючи таких виразів як Дажьбогів внук, Велесів внук, Стрибогові внуки, очевидно, не вкладає в них ніякого реального змісту, не виходить з яких небудь генеалогій, тільки дає метафори, поетичні образи близькості того чи иньшого до божества, улюбленности його і т. ин. Важний також з сього погляду факт — то брак богинь в нашій митології: не можемо вказати на

певно ні одної.*) Очевидно, русько-словянські боги ще дуже слабо сперзоніфікувались і не затратили свого початкового характеру — певних природних сил, явищ, елементів.

Окрім тих головних „богів“ в природі наоколо себе давній Словянин і Русин спеціально бачив множество підрядних істот. Не знати, чи не називались вони загальною назвою бісів — старим словянським словом, що в перекладах заступає грецьке *δαίμων*, *δαίμονια* і потім, під впливом християнства стало означати злих духів. Але як би не було з іменем, самий факт істновання таких низших божеств, надлюдських істот в природі в словянським світогляді не має найменшої непевности. В вище наведеном тексті Прокопня бачили ми згадку за „німф і деякі інші божества“ (*δαίμονια*). Такими німфами були полуднево-словянські віли, і наші русалки, — властиво одна і властива категорія їх, бо під сим іменем розуміють не тільки водяних німф, але й утоплениць і нехрещених дітей (мавок — навок, навь — мерлець). Саме ім'я „русалка“ — пізнійше (від лат. *rosalia*, як тепер приймають) і закрило початкове ім'я, але віра в водяних і лісових німф мусить сягати загально-словянських часів.¹⁾

Певні таємничі істоти жили в болотах, лісах, горах, полях. Про шанованне криниць, болот, гаїв — себ то тих божеств, що жили в них, згадують письмєнні пам'ятки від XI в.: м. Іоан згадує про тих „еже жруть бѣсомъ и болотомъ и кладеземъ“ (§ 15), церковний устав Володимира між провинями вчисляє: „или кто молить ся подъ овиномъ или въ рощенъи, или у воды“.²⁾ В теперішні часи ще заховались в народі образи водяника, що живе в воді, лісовика чи полїсуна — в лісі, і всяких взагалі „дідьків“ — хатніх, болотяних, лісових etc., що при всяких пізнійших модіфікаціях ведуть свій початок від перед-християнських часів; шанованне криниць переховалось подекуди дуже живо. Сучасні чорти, чи дідьки, що сидять в болоті, в дуплястих деревах, в старих покинутих будовах і т. и., заступили місце давніх перед-християнських „бісів“.

Про персоніфікації ріжних абстрактних понять і культ небіжчиків буде мова низше, а тут ще треба згадати про надприродні прикмети деяких людей. Такі вовкулаки, люде, що можуть обертатись вовком, упирі, що по смерті виходять з могил і ви-

*) Всякі Весни, Лади, Морани, Живи etc. опирають ся почасти на непорозумінню, почасти на дуже непевних звістках, див. Крек² с. 403 і особливо Брікнер ор. с. -- Archiv XIV с. 164 і далі.

сенсають у людей кров. Сюди-ж по часті належать волхви і новітні відьми і відьмаки (від відати, рівнозначно з знахуром, знавцем) — люде, що вміють впливати на природні явища, знають надприродне. Всі вони належать ще до передхристиянського світогляда.

Ласку вищих і низших божеств здобував собі Русин, як і всі, молитвами та жертвами — се був натуральний наслідок персоніфікації натуральних сил і явищ, і початки їх сягають ще праарійських часів.¹⁾ Ми бачили вище звістку Прокопня, що Словяне й Анти жертвовали і тому найвищому богу і тим низшим „демонам“ всяку худобу та обітницями жертв уважали можливим викупити свою душу в останній біді. Константин Порфирородний (De adm. 9) оповідає про жертви подорожніх Русинів на Дніпровім острові св. Георгія (Хортиці): там під превеликим дубом, спеціально поважаним, жертвовали вони живих птиць, хліб, мясо і хто що мав; про птиць кидали жеребки — чи їх зарізати чи пустити живими. Ібн-Фадлан оповідає про жертви просьби і подяки у руських купців: купець, приїхавши до міста, приносить ідолам всяку страву: хліб, мясо, молоко, цибулю, напток, і молить головного бога, щоб послав йому добрий торг; коли торг іде тяжко, він повторює свої жертви, удаєть ся по протекцію до менших ідолів з подарунками і поклонами, коли-ж попродаєть легко, то уважає обовязком подякувати богу: забиває кілька штук худоби, роздає частину убогим, а решту приносить ідолам і розвішує голови худоби на закопаних наоколо палях (с. 95). Про літописну згадку за жертвоування людей скажу нижше. Цікаву молитву наводить ібн-Даст (с. 30—1): під час жнив, каже він, беруть просо в корці, підіймають до неба й кажуть: „Господи, ти давав нам страву, дай нам і тепер її подостатку!...“

Як бачимо, Константин оповідає, що Русини молились і жертвовали під великим, спеціально уживаним до сього дубом. Спеціально поважанне дерев, як сьвященних місць, де перебуває біг — се річ загальнозвістна у індоєвропейських народів; нема нічого дивного, що й у Словян вони заступали місце храмів або якихось образів. Взагалі для молитви, жертв, взагалі культа, служили ті місця, де чоловік особливо живо відчував на собі вплив природи, подих тієї таємничої сили, що переймала її й була властивим предметом культа, та уважав можливим як ближше до неї наблизитись. В образку, поданім ібн-Дастом, Словянин молить ся на полі до неба; в вище наведених місцях

Правила м. Іоана або Володимирового устава він жертвує таємничим природним силам коло криниць і болот, молить ся в лісі або коло води.

Але поруч таких нерукотворних святищів бачимо і рукотворні. Храмів, правда, у Словян не знаходимо, окрім балтійських, і то пізнішими часами, але згадують ся в X в. на Русі ідоли богів. Найраніша звістка літописи стоїть під 945 р.: Ігор з дружиною присягає в присутности грецьких послів, — „іде на хольмы, кде стояше Перунъ“ (с. 33—4); потім, оповідаючи за Володимира, літопись каже, що він поставив в Київі на горі, коло княжого двору, ідоли Перуна, Даждьбога, Стрибога і ин.; що Добриня посланий від Володимира намісником у Новгород, поставив там над р. Волховим ідол Перуна (с. 52—3). Іларіон, мніх Яков, кажучи про заслуги Володимира перед християнством, теж згадують про поганські ідоли і капища (жертвенні місця) на Русі; Яков каже навіть про „храми ідолські“, але ся одинока звістка, по всякій імовірности — риторична фраза.

Слова літописи, що оповідає, як Володимир ставив ідоли, наводили на гадку декого, що ті ідоли — то була новина на Русі, що то Володимир під чужим впливом (поморським чи варязьким) тільки починав їх заводити. Але такий погляд неоправданий; літописне оповідання — то спеціальна моралістична повість про Володимира, що має на меті виказати контраст його поганської безбожності й християнської побожності; иньші утвори XI в., говорячи про Володимира, нічого не знають про якісь його спеціальні заходи коло поганства. З рештою ідол Перуна бачимо ми ще за часи Ігоря; за руських ідолів згадує і Ібн-Фадлан. Могли се, справді, бути тільки початки тієї стадії поганського культу — шановання богів в формі антропоморфних образів: можливо, що сї ідоли були тільки в більших центрах тодішнього життя, тим часом як народня маса могла віставати ся при старих жертвах та молитвах коло дерева та криниць; але уважати ті ідоли якоюсь чужою новиною, занесеною на Русь кілька років перед християнізацією, нема причин.

Літопись, оповідаючи всякі страхи безбожності перед охрещенням Володимира, каже, що в Київі жертвовали ідолам людей. Перший текст одначе неясний: „и жряху нмъ (тим Володимировим ідолам), наричище я богы, и привожаху сыны своя и дъщери, и оскверняху землю требами (жертвами) своими, и осквѣрнися кровью земля Руская и холмъ-ть“ (с. 52) — неясно, чи Кияне

жертвовали своїх дітей богам, чи тільки приводили їх для участі в жертвах. Жертвовање своїх власних дітей у всякім разі факт досить неймовірний, звернім ся за конкретними фактами. Такий наводить літопись оден: Володимир, вернувшись із щасливого походу на Ятвягів, з своєю дружиною „творяше потребу“ (жертву), але „старци и бояре“ постановили кинути жеребки на хлопця й дівчину та їх жертвувати богам; упало на сина Варяга християнина, він не дав свого сина і поганьбив поганських богів; довідавшись про се, Кияне-погани роскидали його двір і вбили його з сином (с. 54—5). Се оповідання оперте на місцевій традиції, але може бути питання, чи ся справа жертви переказана добре, та чи не є се тільки епігосад про убійство Варяга за ганьбу, висловлену на поганських богів? Не заперечуючи зовсім, вазначаю тільки сі непевности. Крім літописи про жертвовање людей оповідають ще Ібн-Даст і Лев Днякон. Ібн-Даст каже: у Русинів є знахурі, що мають дуже великий вплив на князя; що вони скажуть жертвувати богу, то мусить бути; „знахур бере чоловіка чи худобу, кидає йому петлю на шию, вішає жертву на палю й чекає, поки задушить ся; і каже: „от жертва богу“ (с. 38); ся інтересна відомість має ту слабу сторону, що дуже близьке до нього оповідання знаходимо у Ібн-Фадлана про Болгар,*^{*)} і для того насуваєть ся питання, чи воно не приточене до Русинів через помилку? Лев Днякон (X в.) оповідає, що Русини в Доростолі, палячи своїх покійників, „справляли жертви за мертвих: топили в Дунаю дітей і півнів, кидаючи в течію“, але й тут насуваєть ся сумнів, чи Лев не помилав ся з сим жертвованнем дітей за умерлих? бо анальогічних жертв за умерлих ми не стрічаємо. В кінці істнованне на Руси звичая жертвувати людей в певних, важнійших випадках можливе, але мені представляєть ся не зовсім певним.

Цікаво, що в поданих вище оповіданнях літописи про присягу, складану перед Перуном, про жертви богам і т. и. ніде не виступає спеціальна верства жерців. Вони і взагалі ніде не згадують ся на Руси, як і в иньших Словян (окрім пізнійших балтійських), так що можна з усякою певністю сказати, що в нас їх не було, і се цілком натурально при слабо виробле-

^{*)} Вид. Гаркави с. 91: коли вони бачать чоловіка оборотного і бистрого, то кажуть: сьому чоловіку випадало б служити богу, і для того ловлять його, кидають йому на шию петлю й вішають на дереві, доки не роспадеть ся.

них формах релігії й культу. Публичні жертви, в імені держави чи народа, справляє князь або заступники громади — бояри й старці в поданім вище оповіданню літописи. Приватні жертви й молитви справляє кождий за себе чи за свою родину, як от в оповіданню ібн-Фадлана про руських купців. Ролю голови родини як заступника її перед богами показують нам сучасні, вже християнізовані обряди — нпр. на різдвяній вечері, як батько чи иньший старший править молитви і всякі релігійні церемонії при побожній, пасивній асистенції домашніх.

За всім тим, хоч не було спеціальної класи жерців, були одначе люде, що уважали себе й уважались спеціалістами і порадиниками в усякого рода релігійних справах. Се власне були б згадані вище волхви — знахурі; з такими „волхвами — кудесниками“ (чудотворцями) докладно знайомять нас наші місцеві джерела. Віщий Олег мав запитатись волхвів, від чого він має вмерти, і волхви прорекли, що від свого коня; він залишив того коня, але дійсно, каже повість, вмер з того, що вкусила його гадюка, вилізши з черепа того коня. З такими волхвами, видно, нараджувала ся в Полоччині вже по охрещенню Руси мати звістного Всеслава про свого сина, що родив ся з „язвеном“ на голові, і вони прирадили, аби він носив те язвено на собі, і від того він був „немилостивъ на кровопролитъ“ (Іп. с. 109). В Кніві вже в 2-ій пол. XI в. з'явивсь був волхв, що оповідав, як йому з'явило ся пять богів і заповідали великі переміни на сьвітї (с. 127). Сі волхви, предки пізнійших відунів-чарівників і відьом мають надлюдське знаннє тайного, укритого, через те вони віщі = в'їдушци; вони, очевидно, найліпше могли знати, чого ніхто не міг знати — як покермовати таємничими силами природи, придбати їх ласку і поміч і відвернути шкоду. Але вони й самі підлягали необорному впливу тих сил. Олега звали люде „віщим“, але волхви напорочили йому смерть від коня, й стало ся; і віщий Всеслав, на що був кудесник, а „часто б'їды страдаше..“

Ми бачили вище звістку Прокопня, що Слов'яни й Анти не признавали фатума; очевидно, Прокопій виходив тут з того, зазначеного ним факту, що вони уважали можливим жертвами та обітницями визволяти ся від біди чи смерти, отже не признавали якоїсь непережоної сили сїєї долї, а підпорядкували її божій волї. Ся панує над чоловіком всевластно. Віщий Боян, що очевидно, стояв ще вповні на ґрунті поганського сьвітогляду, висловив се в максимі (Слово XI):

ни хытру, ни горазду
ни птичю горазду
суда божия не минути...

Волю божу він представляє, відповідно народнім поглядам, в виді суда, декрета; „прийти на суд“ значить умерти, підпасти останньому декрету. Теж бачимо і в народній мові: дівчина виходить за „судженого“ її долею чи богом. У полудневих і західніх Словян, у північних Великоросіян є суждениці, судички, суди-нушки, що заправляють людською долею. З ними зближують „рода і рожденицю“, звістних в східньо-словянській книжній літературі XII в.: канонічні записки Кирика (новгородські) згадують, що люде „крають хліби, сири, мід“, роду і рожениці (рожаниця) і пють на честь рожениці.¹⁾ Судячи по імени, тут можна бачити долю прирожденну, в противність полуднево-словянській przypadковій „срѣчи“. Кождий має свою долю, первоніфіковану в спеціальну істоту, і ті долі призначають ся богом чи якоюсь спеціальною вищою силою (Усуд сербських казок). Первоніфікують ся рівнож такі ідеї як Лихо, Злидні, — початок тому бачимо вже в Слові о полку Ігореві в образах Обиди, Нужди, але сї образи взагалі не прибрали, щоб так сказати, кости і плоти конкретних істот. А „род“ і „рожаниця“, сполучаючи до купи ідею долі з ідеєю опікунів, патронів рода, вже подають руку культу предків-небіжчиків.²⁾

Словяне й Русини спеціально вірили, що душа істнує осібно і самостійно від тіла, тож і не гине з смертю чоловіка. Про се маємо і безпосередні літературні звістки, і ще більш посередніх. Русь, присягаючи на умові 944 р., заклинала себе, як би не додержала тієї умови, між иньшим: „да будуть раби в сий вѣк и въ будущий“ (Іп. с. 33). Се закляте, хоч по стилізації умови вкладаєть ся в уста християнської Руси, очевидно — уложено відповідно поглядам поганської Руси. Сі погляди розвиває Лев Диякон (ІХ. 8): Русини, каже він, ніколи не віддають ся в неволю, скорше себе забивають самі, бо вірують, що забиті ворогами на війні служать на тім сьвіті (*év ἄδου*) своїм убийцям; боячи ся такої неволі, вони самі себе забивають, не хочачи служити тим, що їх забють. На разі нотуємо саме вірування про посмертне жите, але при тім треба зазначити, що Л. Диякон тут дещо покрутив: Русь, очевидно, вірила, що раби сего сьвіта будуть рабами й на тім сьвіті, і через те не віддавались в неволю.

В оповіданню ібн-Фадлана про похорони руського купця один присутній висловляє переконання, що небіжчик, по спаленню його тіла, переходить просто в рай, а дівчина в екстазі бачить своїх свояків і свого покійного пана „в гарнім зеленім саді“ (раю), і він кличе її до себе (с. 99).

Істнованне віри в посмертне житє потверджують і такі факти як наділенне мерця при похороні річами, що були йому потрібні в житю, як культ духів предків, вірування, що мерці можуть з'являтись часом між живими, а людська душа, в певних випадках, може перейти в рослину або звіря, — вірування, що переховались в нашій народній словесности досі.

З огляду, що похоронні обряди дуже добре ілюструють сї вірування, ми подамо тут звістки про них, тим більше, що наші відомости про сї обряди багаті як рідко в сфері культурної історії, бо маємо окрім досить багатих письменних звісток ще й археологічний матеріал.¹⁾

Ібн-Фадлан був присутним на похороні багатого руського купця в котрімсь надволзькім місті (мабуть Ітилі) 922 р. Він описує його так: небіжчика положили в могилу тимчасово та поставили коло нього напиток (правдоподібно — мід), овочі й гуслі (чи ввагалі струнний інструмент), а самі зайнялись приготуванням йому одєжи й усього иньшого потрібного — се тривало десять день; майно його, як звичайно, поділили на три частини: третину дають родині, третину уживають на спорядженне одїжи небіжчику, третину — на напиток (правдоподібно — мід), що пють в день похорон. Спитали дівчат невідільниць небіжчика, котра схоче бути похороненою з ним; одна зголосилась, і її від тоді пильно стерегли, а дівчина пила ті дні й веселилась. В день похорон витягали човен на берег, оперли на підпори, а наоколо поставили ідоли в формі людей. На човен поставили лавку, застелили килимами, грецьким шовком і виложили шовковими подушками, а вгорі над нею зробили намет; се робила баба, що доглядала всіх тих приготувань, вона-ж забиває дівчину; її звать „ангелом смерті“. Небіжчика одягли як найбагатше: в шовкову свиту з золотими гудзями, на голову соболеву шапку з золотим верхом, і посадили в наметі на лаві, підперши подушками; коло нього покладали напиток, овочі й пахучі рослини та зброю небіжчика; розтяли собаку й кусники її положили теж коло нього; теж зробили з двома конями, поганявши їх перед ним, з двома коровами, півнем і куркою.

Потім прийшла черга до дівчини; її підіймали трічи до чогось, що Арабу здалось подібним до дверної притолоки, може над кирницю, й вона бачила там (в екстазі, а може й п'яна) небіжчиків — своїх батьків і свояків та свого господаря: „сидить він в саді, а сад гарний, зеленій; з ним там чоловіки й хлопці, він кличе мене, ведіть же мене до нього“, мала казати дівчина. Тоді її повели до небіжчиковаго човна; вона роздала свої окраси прислужницям і з чаркою, у піснях прощала ся з сьвітом; після того її заведено до намету і там її задушила і ще ножем заколола та баба.

Тим часом під човном згромаджено дрова; найстарший свояк небіжчика запалив тепер сі дрова, й иньші стали за ним кидати теж запалені тріски. За годину згоріло те все. Тоді на тім місці зробили могилу, а в середину поставили березову палю, надписавши на ній імена небіжчика і руського князя. Оден присутній Русин сказав ібн-Фадлану: „ви, Араби, дурні, що кидаєте найдорожшого й наповажнійшого у вас чоловіка в землю, де його їдять гади й хробаки; от ми палимо його за одну хвилину, й він зараз же вступає до раю“.

В сім оповіданню ми занотували вже сі безпосередні згадки про посмертне житє людських душ у раю, „в гарнім зеленім саді“, після того як тіло пропало; на посмертне-ж житє вказують ті всі прибори до похорону: небіжчик переходить на той сьвіт з цілим інвентарем: човном, конями, волами, питєм і їдою, ба навіть і жінкою. Значінне сього останнього момента в описи ібн-Фадлана поясняють слова Масуди: „як вмере чоловік, то разом з ним палять його жінку; як умре жінка, то чоловіка не палять; а як умре нежонатий, то його женять після смерти“.¹)

Сей похоронний обряд, описаний у ібн-Фадлана, в цілости потверджуєть ся чернігівськими розконками; от як описує на їх основі похоронний ритуал проф. Самоквасов: робило ся земляне підвисшенне (т. зв. точок), на сім складали великий стіс дрова і збивали залізними цьвоками; на стосі клали небіжчика і коло нього зброю, ріжні річи, гроші, зерно, домашню худобу; в певнім віддаленю клали труп жінки; спаливши то все, засипали землею.²)

Се були похорони богатійших, аристократів. Похорон звичайний описує ібн-Даст (1-ої пол. X в.): Словяне покійників палять; жінки на знак жалю друкать собі ножем лице й руки; коли котра з жінок небіжчика з особливої любови схоче вмерти з ним, її вішають коло трупа небіжчика і палять теж; на другий

день по спаленню небіжчика ідуть на огнище, збирають попід, складають в судину і ставлять на горбі; по році збираєть ся туди родина небіжчика, приносять яких з двадцять куклів меду, ідять, пють і по тім розходять ся (с. 29—30). Подібне оповідає й Повість про Сіверян, Радимичів, Вятчів та Кривичів: „аще кто умряше, творяху трызну надъ нимъ и по семъ творяху краду (стїс) велику, и възложать на кладу мертвѣца, и съжигаху, и по семъ събравше кости, вложаху въ ссудъ малъ и поставляху на столпѣ“.¹) Дійсно, в Сіверщині маємо поруч тих аристократичних могил звичайні, де на горбку стоїть горнець з останками небіжчика і дрібних звірят, спаленими де инде і вложеними потім в сей горнець, а горнець присипано землею.²)

В наведеним вище оповіданню ібн-Фадлана Русин сьмієть ся з Арабів, що вони ховають в землю своїх небіжчиків. Але тим часом у самих Русинів був і другий похоронний тип — ховання в землі, і то як раз і у Русинів *κατ' ἐξοχήν* — Полян, також у Деревлян, Дреговичів, а може й у інших (словянський похоронний тип волинський і карпатський досі не висліджений). Повість, закидаючи нечестивий обряд палення иньшим, не згадує про похоронний обряд Словян на правім боці Дніпра, — очевидно, власне через те, що він був ближший до пізнішого християнського — тут ховали в землю. З них найліпше просліджений похоронний тип Деревлян; він має певні варіанти; найчастійше небіжчика ховали в ямі, викопаній в глиbokість верхньої верстви ґрунту, але досить часто і на поверхні землі, або навіть на підвисненню.³) Не в усіх могилах знайшли ся сліди гроба, і в сій точці дослідники розходять ся в поглядах; діло в тім, що звичайно коло трупа знаходять ся великі залізні цьвоки, і се дало повід думати, що сї цьвоки вказують на істнування гробів: небіжчик клав ся в домовину, збиту тими великими цьвоками в деревляних брусів, чи вложену просто з двох колод, видовбаних чи випалених і потім збитих до купи цьвоками.⁴)

*) Проф. Антонович констатує з 282 могил 164 похорони в ямі, 70 на поверхні, 48 на підвисненню.

***) Се гадка д. Гамченка — Житомирській могильникъ с. 99. Проф. Антонович натомісь думає, що сї цьвоки мали якусь иньшу самостійну роль; він висловив був здогад, що небіжчик накривавсь зверху якимсь покровом, і сей покрів притикав ся до землі тими цьвоками, втиканим по лінії контурів тіла (див. Чтенія київські т. III с. 2), але після доводів, висловлених д. Гамченком, в своїй новійшій публікації він не повторив сього здогаду, хоч не прийняв і поглядів д. Гамченка, — Раскопки въ странѣ Древлянъ с. 8.

чика ховали вбраного в повний костюм, і з ним звичайно клали різні предмети з господарства: ножики, кремні (часом з огнивами) для кресання огня, часом деревляні відра і глиняні судини, серпи, залізні знаряди. Над сям сипано земляну могилу. Звичайно в могилі лежить тільки оден небіжчик.

Подібний тип похорона в деревляних колодах і домовинах стрічаємо і на північ від Припети, і в землі Полян, і за Дніпром на сіверянській території. На полянській території часто стрічають ся похорони вояків із зброєю і з конем убитим при похороні; одначе досі ще не доведено на певно, чи маємо тут полянський похоронний обряд.

З літературних джерел треба піднести звістку ібн-Даства; у „Словян“, як ми бачили, він констатує палення мерців; у Руси натомість — похорон в землі: як умре хто небудь із значних, копають йому могилу як велику хату, кладуть його туди і разом з ним одіж і золоті обручі, що він носив, ставлять багато страв, судини з напитком і гроші, на решті кладуть в могилу улюблену жінку небіжчика живого; вихід могили закладають, і жінка вмирає в затворі. Мушу одначе зазначити, що се оповідання трохи підовріде своєю близькістю до оповідання Масуди про дунайських Болгарів.¹⁾ Наша літопись говорить тільки про поганський звичай сипати могилу над небіжчиком та дає звістку про тризну: Ольга заповіла тризну над могилою свого чоловіка; Деревляне, „слышавше, свезоша меды многы зъло“; Ольга поплакала над гробом свого чоловіка та сказала висипати високу могилу, і коли висипали, „повелѣ тризну творити“; тоді Деревляне засіли пити, доки не поупивались (с. 36). Сей образок близько підходить до оповідання ібн-Даства про роковини на могилі, з пиром і медом. В чернігівських могилах на першій верстві землі, що покриває спалені трупи, знайдено судини з паленими останками барана — мабуть жертви, і з ними різна зброя; може се останки тризни, присипані потім новою верствою землі.

Але тризна не обмежалась самим пированнем на могилі; слово се означає: боротьбу, битву, і можна думати, що бодай на похоронах богатших уряджувались на честь небіжчика якісь бої, гри. При тім іменем тризни означались як сї поминки по смертні, так і передпохоронні: „аще кто умряше, творяху тризну надъ нимъ“, і потім падали, оповідає Повість про поганські звичаї Сіверян і иньших (с. 7).

Вірили, що небіжчики — навіть — можуть з'являтися по смерті на землі між живими. В другій пол. XI в. ходила на Руси погослка, що в Полоцьку з'являють ся по ночах мерці, невидні оком, тільки чутно їх було, і сліди від коней лишались, а хто виходив з дому, щоб їх побачити, ті умерали (Іп. с. 150). Для покорма небіжчиків лишали страву на могилах і в хатах при поминках. Про те, де перебувають душі небіжчиків після смерті, погляди двоїлись, як то було з рештою у Словян, і у інших народів. З одного боку — всім Слов'янам спільна віра, що предки — діди живуть в своїй колишній оселі, стають тут домовими духами; з другого боку — є переконання, що душі живуть в інших світі, в раю. Ми бачили вище, у ібн-Фадлана, руські погляди, що небіжчики перебувають у „гарнім зеленім саді“. Рай — слово праслов'янське (з ним зв'язують — ирий, врий, край тепла і світла, куди на зиму летять птиці), воно означає місце гарне, веселе, з гарною рослинністю, але не знати, чи воно вже в передхристиянські часи спеціалізовалось для означення того місця, де перебувають небіжчики; против сього промовляло-б, що воно й за християнських часів означало взагалі гарну, утішну місцевість, і князі, ставлячи собі за містом двори (се характерно, очевидно — тут заховалась ідея гарної природи, гаїв, садів, дозвілля), називали їх „раями“¹⁾; се ледво могло-б бути, як би се слово було технічним для небіжчиків, тим більше — без того відтінка, який має ідея християнського раю. Діло в тім, що ми не знаходимо в слов'янській світогляді ніяких слідів ідеї моральної заплати по смерті, контраста долі добрих і злих. Посмертне жите — се продовження сегосвітнього; як ми бачили вище, хто пановав на сім світі, має панувати, по поганським поглядам, і на тім; хто був рабом тут, буде й там. Ідея посмертної заплати, посмертної кари принесена християнством; хоч слово пекло (від пекти — огненне місце) праслов'янське, та своє пізніше значіння прибрало воно вже під впливом християнства.²⁾

Відомости про культ предків дуже бідні. Ми можемо властиво зазначити два моменти, один — се тризни в певнім часі по смерті небіжчика і загальні поминки мертвих, другий — се культ домашніх духів. Про поминки будемо казати нивше, що до культу духів — то тут ми оперуємо тільки фактами сучасної етнографії; тільки в давнім культі рода і рожаниці можемо бачити елементи культу предків, репрезентантів рода.³⁾ Характерно, що домовий дух — дідько в сучасних поглядах зрівняв ся з чор-

том, злим духом; окрім загального впливу християнства тут відбила ся двозначна роля сього духа — і прихильного і zarazом страшного, двоїстість, що взагалі характеризує відносини людини до мертвих: поважання і страх.

Головно на основі-ж сучасної етнографії (бо літературні відомости маємо пізні — з XVI—XVII в., і то дуже бідні) знаємо дещо про сьвяточний календар наших предків: приладжені до християнських сьвят, де в чім христіанізовані, давні сьвята доховали ся в значній силі досі і служать до освітлення старого сьвітогляда.

Як наша мітольоґія взагалі, і сьвята мають наскрізь натуралістичний характер і виходять з головних моментів оборота сонця і звязаного з ним річного розвитку й упадку земного життя; при тім одначе й тут бачимо певні початки персоніфікації тих моментів і навіть антропоморфічного їх представлення: хоч багато тут можна зачисляти на пізнійшу, тисячлітню еволюцію, але безперечно — початки належать ще до передхристиянських часів. Згадаємо дещо головнійше, поминаючи неясне або непевне.

За Корочуном — найбільш коротким днем року наступає, із зимовим поворотом сонця, сьвято нового астрономічного сонячного року. Воно зляло ся з християнським Різдом (що само було, в античній сьвітї, положено на сей час для христіанізації поганських сьвят новонародженого сонця); само Різдо через те мало назву Корочюна.¹⁾ Поганське-ж сьвято дістало, під впливом грецько-римської культури, її новорічних сьвят, пізнійшу назву коляди (Calendae).²⁾ Воно полишило багаті сліди в сучаснім сьвяткованню Різдва, Нового Року, Водохрищ; сї сліди виразно вказують на хліборобський, господарський характер сьвята: вечеря серед снопів, перед нагромаженою купою хлібів; жичення і вроження урожаю та приплуду на будущий рік, запросини мороза на кутю і т. д.

Прихід весни витаєть ся веснянками і весняними грами, що тягнуть ся до Зелених сьвят. На сих сьвятах злучило ся кілька поганських: перше — сьвято розцвіту природи, коли весна стрічаєть ся з літом, і подекуди персоніфікуєть ся в молодій дівчинї („тополї“). Друге — русальний тиждень (русальна неділя часто згадуєть ся вже в Київській літописи): тоді русалки виходять з води і гуляють по берегах; при тім мішаєть ся сьвято властивих русалок з сьвятом небіжчиків: четверток на

зелених сьвятах є заразом і „навським“ (жавським) або мертвецьким великоднем і русальним; навський день одначе ріжно кладеть ся — то на перший понеділок вел. поста, то на „праву середу“ (Преполовєніє).¹⁾

Літній поворот сонця — найбільший розцвіт природи і заразом заповідь її заникання, завмерання, сьвяткуєть ся на Купайла, сполученого в християнським Івановим днем (під 24 с. с. червня), і персоніфікуєть ся в парі Купайла і Марени; се ніч повна чудес, коли тайни природи стають приступними людям, коли цвіте папороть, коли можна чути мову звїрят, бачити поховані скарби. Купальний обряд маємо в XVII в. в оповіданню Густинської літописи: „сѣ вечера собираются простая чадъ обоего полу и соплетаютъ себѣ вѣнцы изъ ядомого зелія или коренія и препоясавшеся быліємъ, возгнетаютъ огонь, индѣ же поставляютъ зеленую вѣтвь и емшеся за рудѣ около обращаютъ окрестъ оногo огня, поюще своя пѣсни, преплетаютъ Купаломъ; потомъ превъ оный огонь прескакують, оному бѣсу жертву себе приносяще“²⁾; се й досі в значній мірі заховуєть ся. Заникання літнього життя персоніфікуєть ся також в образі Коструба: його ховають під час літнього поворота сонця.³⁾

Як похоронні обряди тісно звязані в релігійним сьвітоглядом, так иньший многоважний акт людського життя — шлюб уведе нас в сферу суспільних відносин.⁴⁾

Скільки можемо сягнути в минувшину нашого народа, ми все стрічаємо шлюбні відносини вже значно вироблєними. Такі форми, як нічим необмежені супружі відносини чоловіків і жінок в границях цілого рода або многожність (полїандрия), як і були,^{*)} лежать за границями не тільки прасловянського, але й праарийського життя, бо й се останнє, скільки можна судити про нього на підставі язикового запаса, перед подїлом індоєвропейських груп вже мало вироблєні родинні відносини, одномужене супружество й форми кровного (агнатичного, по батьку) споріднення.⁵⁾

*) Звістна теорія Багофена про еволюцію форми супружества, розвинєна рядом иньших учених, не може прикладатись скрізь а рїгїої, без застережень, як примітивні форми, пройдені неминучо кождою суспільністю. Від деяких пізнійших явищ т. зв. матріархата та неунормованого супружества у Індоевропейців і Словян спеціально можна робити по найбільше тільки гіпотетичні здогади про колишнє істнованнє сих форми.

Так імена батька (санскр. pitár — словянської форми бракує, санскр. tátás, наше тато, і ще грецьк. *πάτα*, лат. і *tot. alta*, слав. отць), матери (санскр. mâtár — слав. мати, лат. *matrma* і наше мама), сина (санскр. sūpus, сл. сынць), дочки (санскр. duhitár, сл. дъщи), брата (санскр. bhrátar, сл. братць), сестри (санскр. svásar, сл. сестра), стрія (санскр. pítvya, сл. бракує) безперечно належать до спільного, праарійського запасу).

Так само знаходимо ряд імен для означення відносин жінки до членів родини її чоловіка, в котру вона вступала: свекра і свекрухи (санскр. svásvira і svásvrī, гр. *ἐκνυρος* і *ἐκνυρά*, сл. свекрць і свекры), деверя (санскр. dēvár, сл. дъверць, брат чоловіка), для сестри — зовищі є паралелі між європейськими мовами — гр. *γάλως*, сл. зльва), ятрівок (санскр. yátar, сл. ѡтры, жінка деверя), невістки (санскр. snushā, сл. і старорус. снъха).

Але імен для свояків по жінці бракує в праарійськiм запасі, так само як і для рідних по матери — факт важний, бо ся стріча явищ вказує виразно, що жінка входила в рід свого чоловіка, розриваючи з своїм родом; родство істнувало тільки в середині батькового рода, рід матери зіставав ся чужим; отже відносини патріархальні зазначені досить категорично.

Спорідненне по матери і через жінку здобуває собі признание аж пізнійше, по части в кругу європейської ірупи, по части в словянсько-литовській; деякі з давніх означень спеціалізують ся, як брат матери — у й (лат. *avus* і *avunculus*), не тий (сестричич, санскр. pápāt, що значить взагалі потомка, сина, внука, — цікаве з сього погляду наше: племенник) і т. и.

Старою назвою для чоловіка є санскр. pátī — чоловік і пан, гр. *πάσις*, для жінки — санскр. gnā, слов. жена, від *gèn* — родити. Характерно, що загальної назви на батька і матір нема, як нема її в нашій мові доси (батько-матір); тут знову відбились в слові дійсні обставини: чоловік і жінка — се в праарійськiм суупружестві величини неоднакові, чоловік є паном, родя жінки передо всім тільки — помножати рід.

Словянський термін для шлюбу вести (водимая — жінка шлюбна) сягає теж праарійських часів (санскр. *vadhū* жінка); теж значінне маємо і в иньшiм терміні — сягати; вони можуть вказувати на церемонію, але ще скорше — на вивід жінки з її рода, те-ж відокремленне її від її рода, що ми вже бачили вище.

Дві форми шлюбу можна констатовати в прарийській старовині: умикання, заберання силоміць і — купно. Умикання історія не застає вже у індоєвропейських народів в реальнім значінню, тільки в обрядових, символічних пережитках; такі пережитки істновали й у руських Словян на очах нашого літописця. Купно мало своє реальне значіння у декотрих на памяти історії, воно заховалось і досі у нас у весільнім ритуалі. Але на самім порозі історичних часів обидві ці примітивні форми шлюбу у нас не мали вже реального значіння.

Клясичне місце Повісти оповідає про шлюб у руських Словян, констатуючи різницю, контраст у звичаях Полян і їх сусідів:

Поляне бо своихъ отецъ обычаи имяху (имуть) тихъ и кротокъ, и стыдѣнье къ снохамъ своимъ, и къ сестрамъ, и къ матеремъ своимъ (и къ родителемъ своимъ), и снохы къ свекровамъ своимъ и къ дѣверемъ велико стыдѣнье имуще, и брачныи обычаи имѣаху: не хожаше женихъ (зять) по невѣсту, но приходяху вечеръ, а заутра приношаху что на ней владуче. А Деревляни живяху звѣрьскымъ образомъ, живуще скотьскы: и убиваху другъ друга, ядуще все нечисто, и браченья (брака) въ нихъ не быша, но умыкаху у воды дѣвица. А Радимичи, и Вятичи, и Северо одинъ обычай имяху: живяху в лѣсѣ, якоже всякый звѣрь, ядуще все нечисто, и срамословье в нихъ предъ отци и предъ снохами; и браца не бываху в нихъ, но игрища межю селы; и схожахуся на игрища, на плясанья и на вся бѣсовьскыя пѣсни, и ту умыкаху жены себѣ, съ нею же кто свѣщевашеся; имяхуть же по двѣ и по три жены.¹⁾

В сїм оповіданню деякі дослідники добачали істнованне у руських Словян на початках історичного життя неунормованих супружних відносин, але сього ніяк не можна з нього вивести. Літописець признає шлюбом тільки віддавання молодої її родичами нареченому і з сього погляду не признає деревлянської або сіверянської умички за шлюб; але з його-ж оповідання виходить, що тим способом брали собі жінок, що супружество істновало і що найбільше може він закинути Сіверянам і ин. — що вони мали по кілька жінок, а не те, що вони не мали унормованих супружних зносин. Правда, покликають ся ще на варіант сього оповідання в Переяславській літописи (с. 3—4), де представлено так, що сї відносини на „игрищах“ не вели до правильних супружеств: „иныхъ понмающе, а другихъ поругавше метаху“, але варіанти сїєї літописи мають ясні прикмети пів-

нійших моралістичних вставок — мірковань книжника і не мають значіння такого, аби могли поправляти оповідання Повісти.¹⁾

Оповідання Повісти досить виразно дає знати, що се хапанне дівчат було вже символьом — пережитком: „умыкаху, съ нею же кто свѣщевашесе“, отже наперед дівчина давала свою згоду. Ми не можемо припустити тут дійсного хапання силоміць з огляду на істнування виробленої вже в прасловянські часи термінології для свояків жінки, як також і на те, що й у інших індоєвропейських народів ми не стрічаємось з реальним „умиканням“. В X—XI в. се був тільки обряд, хоч він і був вірним відгоном тих обставин, коли жінка дійсно викрадалась чи силоміць забиралась у чужого рода: найбільш придатними для сього були тоді дійсно святичні ігрища, де сходилась молодіж з сусідніх сел і родів, і коло води, де теж сходились дівчата з сусідства. В X—XI таке повне відокремлення родів не могло мати місця, і сей звичай був вже тільки пережитком.

Переживала ся, але ще не пережила ся форма купна. Ще „вѣно“ (що властиво означає ціну, і дійсно було давніше платою за жінку її роду) давалось женихом своякам молоді, хоч вже по довершенню шлюба, отже мало характер дарунка.*) Ібрагим ібн-Якуб каже, що у Словян жених дає батьку молоді значний весільний подарунок (с. 5). Але вже витворявся противний звичай — давати посаг за молоді: у Полян, як бачимо, приносили в її дім „что на ней владуче“ — факт многоважний своїм впливом на становище жінки в родині її чоловіка.

Куплена чи вхоплена жінка з початку мусіла бути такою-ж власністю чоловіка, такою-ж річю його інвентара, як і всяка иньша. Хотів він мати їх більше, а ставало його на куно більшого їх числа, що перешкоджало йому мати їх більше? З сього як з одного боку виникає повна можливість многоженства, так з другого й та обставина, що се многоженство практиковалось тільки богатими, значними, а загал жив в одноженстві від непамятних часів. Як ми бачили, Повість закидає Сіверянам, Радимичам і Вятичам, що вони мали по дві й по три жінці; се, очевидно, може дотикатись тільки їх аристократії, але теж саме практиковалось і в Полянській землі, як практиковалось у бога-

*) Іпат. с. 80: Володимир, побравшись з Анною, дає „за вѣно Корсунь Грѣкомъ царинѣ дѣля“, пор. с. 108: Ярослав, видавши сестру за польського князя Казимира дістає від нього „за вѣно“ вісімсот невілляників.

тьох інших індоєвропейських народів на початках їх життя. Ярополк був оженений з якоюсь Грекинею, а сватав Рогніду, Володимир мав п'ять жінок правдивих (водимья), окрім численних наложниць (Іп. с. 53). Про многоженність у Русинів і Слов'ян взагалі говорять і Араби; Ібрагим ібн-Якуб оповідає, що слов'янські королі замикають своїх жінок; у одного чоловіка буває їх двадцять і більше.¹⁾ Християнство вплинуло на те, що тільки одна жінка уважалась властивою, шлюбною, інші звалися „меньшцями“, „наложницями“, але й воно не знищило відразу многоженства, ані не зробило різниці між шлюбними і нешлюбними дітьми. Як бачимо з Правил м. Іоана, ще сто літ по Володимировім хрещенні було звістним явищем, що деякі „безъ студа и бес срама 2 женѣ имѣють“ (§ 6). Сьвятополк не робив різниці між шлюбним сином Ярославом і нешлюбним Мстиславом, галицький Ярослав передав своє князівство нешлюбному сину Олегу, поминувши шлюбного Володимира і т. и. (Іп. с. 177, 442). Про практикування розвода („ропусти“) довідуємось з того-ж Правил м. Іоана (яке своє подружжє оставить и поймая иную, такоже и жены — § 21).

Слов'янські жінки мали репутацію дуже поправних (Маврикий, Боніфаций, аль-Бекри)²⁾; на сю репутацію, очевидно, рішучо вплинув звичай, що жінка забивала себе по смерті чоловіка, але та репутація відповідала дійсності. Про тяжкі карі за переступ для жінки і співпр провинника у західніх Слов'ян каже Тітмар. В наших джерелах ми не стрічаємо ані факта зради жінки, і можемо се прийняти за доказ, що такі факти були дуже рідкі; що вони, розуміється, бували, доводять хоч би „урѣканія“ Володимирового устава. Високі вимоги для жінки поруч із повною свободою конкубінату для чоловіка не повинні нас дивувати: се консеквентні виводи з погляду, що жінка є власністю чоловіка, отже не може вийти з його волі й власности, тим часом як чоловік має повну волю над собою.

В сім же погляді мав свій початок згаданий, дуже довго заховуваний звичай палення чи взагалі забивання жінки по смерті чоловіка: раз чоловік мав потребу в різних річах свого інвен-

¹⁾ С. 54. Порівняти теж слова ібн-Даста: як небіжчик мав трох жінок... Я поминув в тексті оповідання ібн-Фадлана (с. 101) про руського короля, що засідає на троні з своїми сорокома підложницями, бо се оповідання в дійсності ледво чи належить до Руси (може до Хозарів).

тара на тім сьвіті, і в ним ховали різні найпотрібніші річи: зброю, знаряде, забивали його коня; зовсім натурально було се зробити і з його жінкою. Пізнійше сей нелюдський звичай міг прибрати инакше значінне — доказа похвальної любови жінки до чоловіка, мотивоватись иньшими мотивами (тяжке жите удовиці, а Цезар у Галів мотивує його навіть безпечностю чоловіка, аби жінка його не стратила). Він істновав у різних індоєвропейських народів і ще не зник у Словян в IX—X в. Ібн-Фадлан був сам сьвідком, як одну з невірниць руського купця вмовили умерти з ним і убили та спалили з ним разом; крім нього ми маємо про се цілий ряд звісток, почавши від т. зв. Маврикия (VI в.) і кінчаючи купою звісток в X в.; „їх жінки честні над людську можливість, так що більшість, не уважаючи можливим пережити смерть чоловіка, добровільно задушують себе, не уважаючи житем вдовиче жите“, каже Маврикий, а за ним повтарає Лев, про західніх Словян Бопіфаций (VIII в.) і Тітмар (X в.), про східніх — ібн-Даст, Масуді¹); але дивно, що наша літопись, вичисляючи різні иньші темні сторони поганського жита, нічого про се не каже.

Масуді каже: „як умре чоловік, жінку палять живою; як умре жінка, чоловіка не палять; як умре нежонатий, то його женять після смерти; жінки хочуть бути спаленими для того, аби увійти в рай; се практикуєть ся й у Індійців, тільки у них жінку палять тоді тільки, як вона сама того хоче“. Таким ожененням по смерти, як він каже, був, правдоподібно, обряд описаний у ібн-Фадлана; очевидно, тут відбились ті мотиви, які приводили взагалі до забивання жінки разом з чоловіком: на тім сьвіті вона йому потрібна, через те хоч був не жонатий, то треба його оженити, аби мав жінку на тім сьвіті; толкованне, що жінці сього потрібно, аби увійти в рай, або є непорозуміннем, або одним з тих пізнійших мотивовань, про які згадував я вище.

Із слів того-ж Масуді виходило-б, що жінка мусіла вмерати обовязково, одначе воно ледво чи було так; він сам каже, що жінки се чинили добровільно; в слів Маврикия виходить, що не всі жінки заповідвали собі смерть, а у ібн-Даста смерть жінки є актом любови, до котрої, розумієть ся, нікого не присидаєш: як у небіжчика, каже він, було кілька жінок (властиво: три жінки), то задушуеть ся в них та, котра твердить, що найбільше любила небіжчика.

Так благородні мотиви підсували ся сій неблагородній установі, як і цілий круг супружних відносин, вийшовши з таких

нелюдсько-реальних початків, ідеалізовавсь, ублагородняв ся з часом, переймаючись все більше елементами симпатії, рівности, обопільного обовязку. Образ сих нових відносин, що утворив ся серед старих пережитків, дає нам Слово о полку Ігореві в супружій парі Ігоря і його княгині Ярославни.

В дальшім на супружі відносини мало вплив християнство, але вплив сей проходив в ширші сфери дуже поволі і міг дати себе тут знати тільки значно пізнійше; тож я коротко занотую тут тільки, що як з одного боку християнство дуже уважало на правильність супружних відносин і підносило ідею рівноправности супругів, бодай моральної, духової, й взагалі сі відносини операло на мотивах моральних — поважання й любови, — так з другого боку та аскетична форма, в якій воно приходило на Русь, була ворожа жінці, бачучи в ній якийсь сосуд спокуси для чоловіка, була ворожа шлюбу й родинному життю, бачучи в них щось на пів гріховне, уступки слабій натурі чоловіка; розуміть ся, виводи з сих теорій були дуже некористні для жінки, тільки що вони в ширші круги суспільности приходили дуже слабо і поволі.

Що до правного становища жінки, то я поки що означу кілька головних моментів. На сам перед — жінка в карнім праві признаєть ся рівноцінною чоловікови: оже кто уьєтъ жену, то тѣмъ же судомъ судити, яко же и мужа.*) Але в відносинах до чоловіка жінка не була забезпечена нічим; не маємо сліда матеркової самостійности жінки, очевидно — вона стояла вповні в опіці чоловіка і відповідала за нього: розбійник віддавав ся „на потокъ и на разграбление“ разом із жінкою і дітьми (Кар. 5). За те по смерти чоловіка вона ставала головою дому й опікункою дітей; право забезпечує її осібне майно й змушує дітей до послужности, „як би діти її й не хотіли“, — аби тільки вона не вийшла знову за-між (Кар. §. 106—116). Сьому властному становищу удови в родині по праву відповідають і побутові звістки (Житие Теодосия) — але про се ще будемо говорити пізнійше.

Що до дітей, то вони були, очевидно, в повній залежности від батька за його життя, а по його смерти від матери, і відповідали, як і вона, за провини батька; одно слово — батько вповні репрезентує свою родину на зверх. Доньки стояли в пра-

*) Карамз. код. § 101; дальша частина читаєть ся: оже боудеть виновата (вар. виновать), то полвиры, 20 грив.; приймаючи варіант: виноват, дуже часто розуміють, що за жінку платило ся тільки пів віри, але се, очевидно, помилка.

вах низше від синів: тільки сини мали право на спадщину, донька має право тільки на якийсь посаг: отдадутъ ю братіа за мужь како си могутъ (Кор. § 107), се в рештою загальний принцип словянського права.

Родина була основною формою, клітиною в суспільній організації. Ми не будемо тут сягати в початки цієї суспільної еволюції, входити в теоретичне питання — що старше: сім'я (родина) чи рід; матеріялу для таких екскурсів в сфері індоєвропейських народів досить мало, і ми розпоряджаємо головно історичними звістками та пережитками старого побуту в пізнійших часах, тож просто перейдемо до готових форм.

Повість уважає основою давнього руського, взагалі східньо-словянського побуту рід: „Поляномъ же живущимъ о собѣ и владѣющимъ роды своими, и живяху каждо съ родомъ своимъ на своихъ мѣстахъ, володѣюще каждо родомъ своимъ (вар.: роды своими)“ — с. 5. Одначе перше ніж робити якісь виводи з сього, треба подивитись, як властиво розуміє се слово Повість чи Початкова літопись; показуєть ся, що се слово уживаєть ся в дуже загальнім значінню. Воно значить часом цілий нарід: Ми отъ рода Рускаго (с. 19), часом рід в значінню династії, покоління: „по сей братьѣ начаша дѣржати родъ ихъ княжение въ Поляхъ“ (с. 6), часом родину: Кий „съ родомъ своимъ“ (очевидно, сам оден, без братів) хотів осістись на Дунаю, але йому не дали (с. 6); в новгородській верзії Кий осівсь на одній з київських гір „с родомъ своимъ“, а його брати на иньших горах (с. 3). Очевидно, в сім тіснійшій значінню ужито се слово і в наведенім, клясичнім тексті літописи: кождий жив із своєю родиною й нею правив (пригадаємо індоєвропейське означінне для чоловіка-батька, що значить пана, володаря); тільки ся родина не конче повинна була бути тісною родиною, в сучаснім значінню, з батька і недорослих дітей, а й ширшою.¹⁾

По всякій імовірности пережитком найбільш архаїчним сього старо-словянського рода є ширша родина західніх Сербів, що як пережиток дожила подекуди до наших часів і в літературі звістна під іменем „задруги“ (в дійсности зветь ся вона ріжно). Се, кажу, є ширша родина — до третього, четвертого і пятого коліна, по мужеській лінії; посторонні особи можуть теж увійти до неї через ожененне або через умову, але взагалі така чужеродна домішка незначна і такі мішані задруги стрічають ся рідше, —

се передовсім союз рідних. Вони мають спільне майно, провадять спільно господарство і мешкають у купі, в хатках, зібраних навколо хати, де мешкає голова — домашин; в середніх задругах буває 15—20 люда, найбільше число, якого вони досягають, є 50—60. Править задругою фізичний старшина — батько або старший в роді, але не конче: часом домашином буває хтось молодший, особливо до того здібний; вибирає його задруга; коли нема дорослих мужчин, домашином може бути й жінка (особливо мати — удова), навіть дівчина. Домашин заступає задругу перед всякими посторонніми, кермує господарством, одначе права його ограничені: у всіх важніших випадках він не може рішати сам, а самі задругарі. Задруга має своє імя, переважно патронімічне, що додасть ся до імен її членів. Цілого села вона не творить ніколи, а входить як складова частина його.¹⁾

Досить правдоподібний погляд, що така родинна форма є пережитком не тільки старословянської, а й індоевропейської старовини, відповідаючи індійській ширшій родині (joint family).²⁾ В Словянщині вона знаходить собі паралелі, хоч і менш архаїчні, більш ослаблені, у східних Словян: Українців, Білорусинів і Великоросиян, і у західних — Словаків.

В гірських місцевостях галицької й угорської Русі заховались до наших часів подібні до задруги ширші родини, тільки менші числом — досягають до 25 душ, в неділенім майном, під управою „газди“, або „завідці“, найчастійше — старшого в родині, що кермує господарством і заступає родину перед сторонніми. Такі-ж ширші родини стрічають ся, хоч дуже зрідка, і по иншій Україні, а в минувшім столітті вони стрічались далеко частійше. Крім того ми знаємо форми, що здавна розвинулись в сеї початкової ширшої родини.

В різних околицях України: в Галичині, на Поділю, на Волини і в Полісю ми стрічаємо в актах XIV—XVI в. т. зв. „дворища“; ближші звістки про них маємо в XVI в., коли сі дворища (в латинських актах ager) були вже пережитком. Дворище менше задруги, по великості відповідає тим гірським газдівствам; тільки ввіймово стрічають ся більші дворища (як в однім випадку — 27 господарів). Кровний звязок лежить переважно в основі дворища (на се вказують і їх імена, часто патронімічні, або виведені від імен своїх старшин), але чужеродна домішка тут частійша: стрічаємо дворища зложені в двох осібних родин, що мають свої осібні прізвища. Що до способів володіння у членів дворища звістки наші дуже бідні; безперечно, в спільнім во-

лодінню зіставалась луки, ліси то що, орна земля в XVI в., здасть ся, хоч не всюди поділена в дійсности, не є вже і спільною власністю, кождий має свою, бодай ідеальну частину, що відповідає спадщинному поділу генеалогії членів, не загальному числу їх в тім моменті. Безперечно, давнійше всі взагалі ґрунти були спільною власністю дворища. На зверх виступає дворище як цілість, всякі повинности відбувають ся з дворища, а не з господарства.

Анальоґічне з дворищем явище — се посябрина, „себровства“, спілка „сябрів“; се теж ґрупа господарств, звязаних переважно кровним спорідненнем, часом з неподільними ґрунтами, часом з правами на певні ідеальні частини в спільних ґрунтах і вигодах; в лівобічній Україні, де нова кольтонізація і велика соціальна революція дали народу, можна сказати, пережити ще раз на ново цілу еволюцію форм власности, сї посябрини були в силі ще в минулім віці.

Як на пережитки подібного устрою вказу ще на села околичної шляхти на Поділю, в Барщині, де поодинокі кутки („части“) сел розвинулись із таких дворищ, і ще в XVIII в. не мали докладно поділених ґрунтів.¹⁾ Лівобічний хутір є властиво теж нічим иньшим як старим дворищем.²⁾

Дворища або посябрини ми знаємо ближше в часах, коли вони вже кінчили своє існування. Для давнійших часів ми мусимо в них припустити більше значіне кровного звязка і спільне володінне, так що сї форми стрінуть ся з тими угорськими ширшими родинами, і вони разом будуть відповідати „роду“ нашої Повісти. Ми можемо означити його як родинно-господарський звязок ґрупи людей, звязаних кровним спорідненнем по батьку, рідше з домішкою чужеродців, що спільно провадять господарство під провідом свого старшини, чи „старця“, що „володіє“ сим родом. На обсяг сього староруського роду може вказувати постанова Руської Правди про пімету: право метити мають батько і сини, брати, сини брата і сестри,³⁾ — се й є звичайний склад рода, дальші свояки вже виходять за його межі.

Ані задруга, ані газдівство, ані дворище звичайно ніколи не розростеть ся до того, аби стало ся з нього ціле село. Кровний і економічний звязок вистає тільки до певної міри, з розростом початковий „рід“ розпадаєть ся, роздроблюєть ся, і з нього відокремлюють ся нові, що осівши ся на боці, закладають свої нові роди. Сей звичай осідати осторонь, я думаю, має на гадці Прокопий (De b. G. III. XIV), оповідаючи, що Словяне й Анти

мешкають „розкиданими і відокремленими осадами“, „селячись далеко оден від одного“; сю практику ми бачимо пізнійше з дворичами й українськими хуторами; тісно скуплене село є пізнішим продуктом ріжних обставин.

Така група дворич, що становила село, була дуже часто звязана, бодай в значній мірі, кровним спорідненням, хоч домішка чужеродців тут могла бути взагалі далеко значнійша ніж в роді-дворичу. Кровний звязок лишав часто свій слід в загальній іменній, часто патронімічній назві, що прикладалась до цілої групи: численні патронімічні назви осад на нашій території (на ичі, вичі, вці) зістали ся слідом сієї родової основи. Память приналежности до одного рода жила в членах такої групи; їх вязало до того, крім територіяльної близькості, ще й богато економічних звязків: ліси, сіножати, води, певно, зіставали ся в нещодільнім уживанню всіх сих родів-дворич. Отже і село було групою, звязаною часто родинно-економічними звязками, тільки сі звязки були далеко слабші як в роді-дворичу, се був уже не рід, а громада. Коли навіть задруга не є чисто-патріархальним родом, бо й тут його характер огранічується громадськими елементами (вибір домачина, ограніченне його власти радою задругарів), то в групі родів родовий елемент зовсім іде на другий плян, се громада, зложена з правно і економічно самостійних родів-дворич, що самі розпоряджають, самі за себе відповідають і свої справи рішають на зборі старшин поодиноких родів-дворич. Певний рід, завдяки матеріяльній перевазі чи певним традиціям, може мати першенство чи особливий вплив в такій громаді; громада може уживати старшину сього рода до репрезентації від часу до часу, чи передати йому якісь постійні функції, але все таки власть і управа лежать в руках громади.

Такий процес розвою громади з родини можемо слідити в історичних часах особливо у дрібної руської шляхти, що в своїм життю могла розвивати ся свобідно, а знову для історії своїх околиць постачає нам документи часом з кількох віків за порядком.¹⁾ З усякою правдоподібністю ми можемо перенести такий процес в головних його прикметах в сферу староруського життя: він вповні згоджується як з анальоїями архаїчних форм у иньших Словян (західніх Сербів), так і з фактами староруського життя.

Такій групі родів, по всякій правдоподібности відповідає громада Руської Правди — „вервь“. Вона з одного боку на стільки невелика, що може ручити за своїх членів і відповідати за переступ, счинений на її території, з другого боку — се союз

свобідний, її члени самі розпоряджають собою і укладають між собою свобідні умови. Так в Руської Правди бачимо, що вервь платила за своїх членів „дикую виру“, коли не хотіла видати убийника, або убийство було випадкове, але тільки тоді, як сей убийник належав до такого союзу, коли він „вложив ся в дикую виру“, а як не вложив ся, то й сам відповідав за себе.¹⁾

Для зрозуміння внутрішнього життя такої громади дають нам анальоїї подробиці міського громадського життя в Початковій літописі: міське життя було тільки дальшим ступенем в розвитку сільського. Виключивши на разі пізніші елементи княжої адміністрації й дружини, бачимо, що громадські справи порядку в місті рада — віче „старців“ (віче в Білгороді під 997 р., пор. нараду київських старців під 983 р. Сама назва останніх показує, що се мусіли бути старшини родів, переважно старші люде (у Болгар досі подекуди так звуть ся визначніші господарі, яких 10—20, що держать управу села).²⁾ Таку-ж назву міг мати і старшина громади: в західньо-руських землях дуже довго (ще в XVI в.) стрічаємо „старців“, рівнозначних із отаманами або війтами громад (тоді вже їх іменовано). Як я вже сказав, се старшинство в громаді могло в більшій або меншій мірі привязуватись до певного рода; в рештою тут могли бути різні варіанти: в західній Сербії нпр. в одних громадах „князя“ — старшину села, вибирають, в інших вибору не буває, а князем є домашин одної й тої самої, найбільш поважаної задруги (кучі); коли ся задруга почне підупадати, а визначить ся натомість иньша, князі беруть ся з сеї.³⁾

Сьвідомість родинного звязку не обмежувалась границями села, вона могла йти й далі. У західніх Сербів, до побуту котрих так часто звертаюць задля його архаїчності, ми стрічаємо „братства“, куди входять чи цілі села, чи поодинокі задруги в різних сел, що ведуть свій рід від спільного предка і носять спільне прізвисьце; число таких братчиків часом рахуєть ся на кілька тисяч, але вони уважають ся свояками і донедавна не женились у своїм братстві. З братств складаєть ся племя: в рештою брацтво, розростаючись, само може перейти в племя.

В старій Руси ми не стрічаємо слідів якихось таких ширших організацій, хоч дуже правдоподібно, що траплялись не раз і групи сел, які виводили себе від спільного кореня і уважали себе спорідненими. Але то факт загально-словянський, що старі імена племен дуже часто сформовані в патронімічній формі; таку форму приймають і назви, що мають на певно територіальний по-

чаток, от як наші Дреговичі (пізнійше в тій формі прозивають ся люде від імени міста, як Псковичі, Тверичі і т. д.). Сей факт, що має аналогії й у иньших індоєвропейських народів (у Германців нпр. наросток *inga*), вказує, що племена в своїй основі з початку уважались групами людей споріднених, спільного кореня; теж саме значить уживанне слова „рід“ в значінню племені, народа — мы оть рода Рускаго. Але се в IX—X в. був тільки неясний відгомін минулого.

Початкова літопись, скільки тільки могла — виразно означає, що поділ на племена був тоді етнографічний; племена ріжнились етнографічними прикметами: имѣяхуть бо обычая своя, и законы отець своихъ, и предания, каждо своя норовъ“ (с. 7), і літопись пробує схарактеризовати ріжниці в звичаях, обрядах і побуті сих ріжних племен. Иньша річ, що ся характеристика не скрізь випала щасливо; для нас важний погляд старого книжника з тих часів, коли значінне сього поділу ще не могло зовсім забутись, — що се був етнографічний поділ. Супроти сього тратить опору теория, ніби се був поділ політично-географічний, бо, мовляв, дрібних відмін в звичаях і стані культури не вистало-б на таке розріжнення.¹⁾ Політичне групуванне бачимо пізнійше, і тоді назви земель, взяті від імен політичних центрів, заступають з часом давнійші — племенні, етнографічні назви: напр. імя Дулібів забуваєть ся за новими назвами Бужан, Волинян, Червенських городів і т. и., і то вже дуже рано, тим часом як у иньших племен, як Деревляне, Вятичі, де не виникло таких політичних центрів, племенні назви живуть ще довго потім.

Літописець каже, що племена відріжнялись побутом і звичаями; археологія виказує дійсно ріжниці похоронного обряда між деякими племенами (як порівняти напр. паленне трупів у Сіверян з деревлянським похороном). Можливо, що з часом і диалектологія бливше викаже сліди племенних ріжниць; ріжниці диалектів могли служити теж для відріжнення, зарівно як і ріжниці в стані культури. Сі ріжниці могли істновати між племенами в зародку ще на правітчині, могли витворитись і на нових оселях протягом довшого часу; не треба їх собі побільшати: вистає часом і невеликих відмін, щоб люде з певної місцевости відріжняли себе від сусідів, як осібна група.

Чи поділ приносивсь з правітчини, чи виробляв ся на нових осадах, в обох разях границі колонізації мали становити й границі етнографічні — племенні, а що дорогами колонізації, особливо в північній і західній частинах нашої території — діси-

стій і гористій, були річки, тож річні басейни й служили передовсім племенними територіями, а вододіли — границями, включаючи тільки таку велику ріку як Дніпро, що сама могла служити (і служила) границею.

Інше питання — о скільки сей етнографічний поділ був живучий і впливав на пізніше політичне групування. В літературі висловлялись супротивні погляди на се, і для вяснення маємо дуже мало матеріялу, головно — що не знаємо докладно етнографічних границь. Одначе деякі факти виразно свідчать про таку живучість (напр. видокремленне в осібне князівство київських Дреговичів в XII в., довга окремішність (під своєю племенною назвою) Вятичів, до певної міри — й жива пам'ять про границі земель). Се дає право уважати етнографічні групи основами півнійших політичних організацій. Правда, сі останні не завжди докладно відповідали етнографічним групам: не кажучи, що в часом з одного племені виходило кілька груп і навпаки — кілька племен лучило ся в одну групу (напр. Чернігівське і Переяславське князівства на сіверянськїм ґрунті або київське зложено в Полян і Деревлян), і політичні центри могли притягати частини чужої етнографічної території (не треба при тім забувати про невізразні часом етнографічні границі, мішану кольонізацію і т. и.), але основами політичної організації се їм не перешкоджало бути, і на прикладі тої самої Київщини ми можемо бачити, як гень-гень пізнійше, в XII в. відріжнялась в поглядах сучасників властива „Руська земля“ — земля Полян від „київських волостей“ — чужеплеменних округів, що залежали від Києва.¹⁾

Отже родовий елемент був основою староруської суспільної організації. Тільки не треба перецінювати його значіння: він не розвинувсь консеквентно в виразні скристалізовані форми; за границями тіснійшого рода — ширшої родини він переходить на моральний елемент тільки, і елемент індивідуальний — громадський бере перевагу над ним зараз за сими границями.

Територіяльний принцип, а не родовий має головне значінне в дальшій процесі суспільної будови. Город є вихідною точкою сеї дальшої будови, а город вже стоїть чисто на територіяльнім принципі.²⁾

Город, як показує саме слово, є огорожене, безпечне місце. Територія нашого народа, особливо більш засижена — північна її половина, вкрита численними останками сих городів — „городи-

щами“ (сей термін приходить вже на перших сторонах Повісти: с. 6 — городище Киевѣць); такі городища рахують ся сотками (нпр. в теперішній Київській губ. їх рахують звиш 400 (435), в Чернігівській коло півтораста і т. н.), і з них значна частина сягає передісторичних або ранніх історичних часів — не дурно Скандинави звали Словянщину краєм городів, Gardariki. Пробовано хронологічно розкласифікувати теперішні городища. Дійсно можна вирізнити пізніші, правильно-чотиригранні городища, збудовані відповідно вимогам артилерійської стрільби, а поза тим лишають ся ще два типи*): городища округлі, положені часом на рівнині, окружені невисоким валом, часом — і ровом, і городища на високих, крутих шпильях, на рогах між рівами та яругами, від приступнішого боку загорожені системою концентричних валів; ся остання форма уважаєть ся типовою для князівсько-дружинних часів, перша — для давніших. Ся класифікація гіпотетична поки що, але стільки має за собою, що дійсно остання форма стоїть безперечно вище з погляду інженерської штуки.**)

Окрім валів город боронили часом деревляними укріпленнями в виді стін.¹⁾ Коли властивий город чи замок не міг містити всіх осадників, то „передгородье“ обводили деревляними налісадами — частокілом (се „острогъ“); кам'яних укріплень в давній Русі майже не було, навіть кам'яні брами і вежі згадують ся тільки пізніше і зрідка, як щось не звичайне.

Город ставивсь, очевидно, для захисту, оборони, аби було куди в небезпечні часи сховати своє майно і себе самого. Відповідно тому, в яких обставинах жило то чи инше плем'я — більше або менше безпечних, потребувала ся й більш або менш густа сітка таких городів. Не тільки від сторонніх ворогів, але й поміж дрібними волостями, племенами веди ся завзяті бійки, і з огляду на них треба було мати якийсь захист. Для групи в кількох сусідніх сел було доконечною потребою мати свій город. Але часом і для дрібніших груп людности — поодиноких сел треба було свого городка. Як широка була ся потреба, видно з вступних легенд Повісти (при своїй легендарности вони мають в собі образ дійсних обставин життя): Київ, прийшовши з своїм

*) Полишаючи на боці загадкові досі „розкопані могили“ або „городища — майдани“.

***) Як приклади городищ останнього типа можна вказати нпр. городище коло Звенигорода (пов. Бібрка), над с. Підгородцям, на незвичайно крутій горі, обведене кілько лініями валів.

родом над Дунай, поставив для себе особний городок; три київські брати з своїми родами ставлять собі городок. Розуміть ся, яка група ставила собі городок, такий він і був. Поруч з великими городищами, на кілька моргів, стрічаємо і дуже невеликі, де могло зміститись хіба кілька родин із своїм добутком.

Будова і поправлювання города утворюали певний звязок між учасниками — сусідніми громадами, звязок чисто територіяльний, незалежно від того, чи сї громади уважали себе рідними чи ні. Поруч із тим повставали й иньші звязки — спільна оборона під час війни, забезпечення публічного спокою, переслідування провинників і злочинців. В часи Русько-литовської держави ми бачимо в наших землях зовсім незалежні від урядової адміністрації союзи сусідніх сел — громад, в певних територіяльних границях, що чинили суд в карних справах своєї території на особних „вічах“, куди сходились господарі всіх сих громад; се так звані копн; в XVI в. вони вже доживають свій вік, і початки сеї інституції лежать по всякій імовірности в староруських часах. Таким чином город ставав центром окружних сел, осад, територіяльного округа, звязаного рядом інтересів і обовязків.

Засновані для захисту в часи небезпечности, деякі городки зіставались і на далі порожніми в часи спокою схованками для невеликих груп сусідніх сіл; але деякі з часом приберали ширше значіння й ставали центрами не тільки для своєї безпосередньої околиці, але й для сусідніх городів і їх округів. На се могли впливати різні обставини. Там, де більш розвинений був родовий елемент, город найстаршого рода в певнім племени натурально міг би стати й центром для иньших городків; але у нас, як я сказав, слідів такого ширшого розвою родового елемента не помічаємо в історичних часах, тож зіставляючи сю причину, як можливу тільки, на боці, вкажемо иньші. Причиною могло бути особливо міцне положення городка, міцнійше від иньших, або його особливо важне стратегічне значіння, що примушувало брати участь в його обороні всі сусідні округи; взагалі потреби оборони могли тут відогравати важну роль. Але не менш важне значіння мали торговельні мотиви: городок, положений на якійсь торговельній дорозі, ставав торговельним осередком ширшої околиці, в ній з часом появлялась постійна людність торговельна і промислова; являлась потреба особливої оборони для нього під час війни. З тих чи иньших причин визначивши ся, такий городок все більше притягав до себе людности, що осаджувалась стало в його окопах, а коли ті тісні окопи не містили їх, попід

ними, і так виростав „острог“ — огорожені оселі наоколо властивого „города“. Разом з тим він ставав центром ширшого округу: громада сих „граждан“ набувала особливого впливу в усяких справах; її голос рішав для всеї округи; вона вела провід і задавала тон: „что же старѣйшии сдумають, на томъже пригороди стануть“ (Лавр. с. 358), старше місто рішає справу і для своїх пригородів, себ то міст, що стояли під його політичним впливом, його гегемонією, — ся максима суспільного життя старої Руси, певно, мала свій початок в життю таких дрібних округів „волостей“ і з них переносилась на ширші. На зверх така еволюція суспільних відносин давала себе знати часом тим, що людність округу, котра „тягнула“ до сього центрального города, приймала його імя, що витісняло собою стару племенну назву; так являлись Бужане, Червняне на території Дулібів, Полочане, Смольняне, Псковичі на території Кривичів і т. и.

Сі системи, гегемонії міст були незвичайно важним творчим моментом в дальшій розвою руського суспільно-політичного устрою. Вони розвинулись не скрізь однаково, в залежності від більшої чи меншої інтензивности культурного й політичного життя, від більшого чи меншого розвою городського устрою. Тим часом як в одних землях — скажім у Сіверян, у Дулібів, у Полян, сі городські організації від початків історичного життя заступають стару племенну, у Деревлян, у Радимичів, Вятичів не розвинулось таких сильніших городських центрів, сі землі довго заховують свій аморфний племенний устрій, і самі племенні назви живуть довше — особливо се треба сказати про Вятичів, що ще в XII в. виступають все під своєю племенною назвою, в тім же аморфнім стані, без якихось визначніших політичних центрів.

Городський — чисто територіяльний устрій стрічав ся з етнографічним, племінним поділом, і в комбінації сих двох елементів утворювали ся на місці початкових племенних, себ то етнографічно-географічних територій-земель, нові землі-волости (волость — власть, територія і адміністративна залежність, організація). Бачимо, що території племен з слабо розвиненим городським життєм, без сильних городських центрів, були притягнені до сусідніх чужеплеменних центрів — Деревляне до Київів, Радимичі й Вятичі до Чернигова; з другого боку сильний розвиток городських центрів приводить до розкладу племенної території на кілька князівств — земель: так Сіверщина поділилась на Чернигівську і Переяславську, Кривицька територія — на Смоленську й Полоцьку (або й Псковську) землі. Що при тім мав свій вплив

і етнографічний елемент, сказав я вже вище; підклад, ґрунт був племенний, етнографічний, але з нього викроював нову територію город. Тільки тут треба застерегтись: на зміцненні звязків города з пригородами, на перетворенні цих звязків в формальну залежність пригородів від города по всякій імовірности рішучо вплинув князівсько-дружинний устрій; ми бачимо сі відносини так, як вони вже уложили ся за часів розвою сього нового політичного елементу. Без нього гегемонія города над пригородами ледво чи була чимсь більшим як моральною перевагою, більш моральним впливом; більш конкретною залежністю стала аж тоді, як в городі засів князь, чи його намістник, в засобом військової сили для піддержання свого престижа.

IV.

Початки Руської держави.

Політичний устрій українсько-руських племен в найдавніші часи. Початки київської держави; київські перекази і теорія Повісти временних літ. Найдавніші звістки про Русь. Перші київські князі. Сформування Руської держави; прилучення земель і організація держави. Князі: Олег. Ігорь. Ольга. Святослав.

„Словяни й Анти, каже в своїй клясичній характеристиці Прокопій, не правлять ся одною особою, але в давніх часів живуть громадським правлінням, і для того у них всякі справи, чи щасливі чи нещасливі, рішає громада“. „Вони не мають правління й живуть в ворожнечі між собою“, каже трохи пізніше т. зв. Маврикий.¹⁾ Сими словами хочуть сказати обидва Візантійці, що Анти, як і Словяне, не становили одної держави з монархом на чолі; і дійсно, ніде не бачимо ми натяка на таку ширшу і кріпшу державну організацію у них. Бачимо одначе у подунайських Словян VI в. ріжних старшин, в візантійських джерелах званих *φύλαρχοι*, навіть *εἰρηες* (королі), що були не тільки вождями на війні, але мали постійну владу в певних округах²⁾; а що антський і сей словянський побут тодішні джерела вповні ототожнюють, маємо і ми право приймати й для Антів існування таких старшин.

Дійсно в оповіданню про боротьбу Антів з Аварами стрічаємо в ролі посла такого Мезамира, „що мав дуже великий вплив (*δύναμις*) у Антів“, і очевидно — був з якогось визначного рода, якоїсь старшинської династії, бо історик називає його „сином Ідаривія, братом Келягаста“ (Менандр с. 5—6). Тільки, судячи по наведеним вище словам Прокопія та Маврикия, влада таких старшин не простягалась на цілий нарід (отже бувало їх мабуть більше число) та сходила на другий план перед волею громади — віча; тому й зве Прокопій їх устрій „демократичним“.

Оповідючи про історію Хилвудія, згадує він про віче, на котре зійшли ся Анти „майже всі“ для обмірковання сієї справи, бо уважали її дуже важною, й ухвалили її вести спільно. Сей епізод дає нам приклад, як в важнійших справах цілий нарід заберав ся до спільної та солідарної діяльності. Отже — дрібні старшини, в другорядним значінням,*) поділ народу на дрібніші групи, і солідарна акція цілого народу в поодиноких справах, що інтересовали його цілість.

Сей образ політичного життя наших, як можна з усею правдоподібністю думати — найблизших предків Антів, виведений з фактів і слів письменників — сучасників VI в., зовсім відповідає політичному устрою всіх взагалі словянських народів в початках їх історичного життя і в тім знаходить своє потвердження: і в иньших бачимо дроблення на племена та округи, дрібних старшин з досить слабою власттю і хвидеві сполучення в спільній акції.

З другого боку — коли появляють ся наші тубильні звістки про старий суспільний устрій, ми знаходимо в них повну аналогію і до старого побуту Антів. Бачимо групу племен, з котрих кожде живе править ся осібно. Літописець представляє собі, що перед київською династією князі істновали скрізь — у Деревлян, Дреговичів, Полян і ин. (с. 6), а хоч ся звістка стоїть в звязку з легендою про київських братів, сама по собі вона впевні правдоподібна. В умові Ігоря в Византию бачимо яких двадцять п'ять князів, з них пятеро належали до київської династії, деякі иньші могли бути тубильними князями з ріжних племен і округів. З рештою знаємо деревського князя Мала, вятицького князя Ходоту, що, певно, не належали до київської династії, були останками давнішого суспільного устрою. На жаль, близших подробиць про сих князів маємо дуже мало; про Мала Повість оповідає тільки, що повстанне Деревлян на Ігоря стало ся по нараді Деревлян „з своїм князем Малом“, і що потім вони пробували висватати за нього Ігореву вдову (с. 34—5). Про Ходоту знаємо ще меньше: маємо тільки коротеньку, голу згадку в автобіографії Мономаха, що він двічі (дві зимі) ходив в „Вятичі“, „на Ходоту и на сына его“ (Лавр. с. 239).

Тим часом цікаво було б знати наприклад, чи князь Мал княжив над цілою Деревською землею, чи було там кілька князів.

*) В такім тільки значінню можна говорити про „демократичний“ старословянський устрій.

Літопись кладе в уста Деревлян слова: „наши князи добри суть, иже роспасли суть Деревськую землю“ (с. 35): з сього-б виходило, що тих князів було в Деревській землі кілька, але знову говорячи про того князя Мала, Повість зве його просто „деревським“ князем, „Деревляне“ звать його „своім князем“, з чого-б знову виходило, що він був князем усієї Деревської землі. З того всього виходило-б по просту, що на оповідання Повісти тут не можна покладатись. За те дуже цікаво, що сей князь грає зовсім другорядну роль в цілій історії, всю справу ведуть самі Деревляне, „лучшіи мужи, иже держать Деревськую землю“; повстанне стало ся після того як Деревляне „здумали з князем своім Малом“, але рішають справу вони, і в дальшій оповіданню літописець зовсім ігнорує Мала, а говорить за самих Деревлян; оженивши свого князя з Ігоревою удовою знову постановляють „Деревляне“, і посольство до Ольги посилає в сій справі „Деревская земля“. Се все вповні відповідає старому „демократичному“ устрою Антів і зовсім правдоподібно; але власно при такій незначній ролі князів, при браку взагалі якоїсь міцнішої політичної організації на цілу землю-племя, дуже неймовірно, аби могла виробитись єдина княжа власть на цілу землю. Правдоподібно, в землях племен, особливо з слабше розвиненою політичною організацією, от як і в Деревлянській, були князі в більшій числі, в мійських округах, щось як пізнійші князі болоховських громад, з слабою власттю, з другорядним значіннем побіч громади з її „ліпшими мужами“, а поруч таких князівств могли істновати й округи — „волости“ без князів, що правились самими тільки „ліпшими мужами“, земськими „старцями“, як і пізніше (в XIII в.) поруч болоховських князівств ми бачимо безкняжі громади на Побожу.

Але не знати, чи й взагалі де небудь виробилась сильна княжа власть на більшій території в нашій землі окрім Києва, а з тим разом — не знати, чи ті політичні організації, на які вказують імена Волинян, Лучан і ин., скріпились і набули певні конкретні форми залежности округа від свого політичного центра ще перед прилученням тих земель до Київської держави; вище я вже висловив свої сумніви що до сього (с. 229) і тут їх повторюю.

Як я вже казав вище, у арабського географа з першої половини X в. — Масуді серед ріжних словянських народів згадується нарід Валинана з королем Маджаном; сей нарід, по його словам, мав давнійше власть над иньшими словянськими народами, але

потім держава ся распалась, і поодинокі народи настановили собі осібних князів. Сю звістку з деякою правдоподібністю можна прикладати до наших Волинян: вони колись би то були політичним осередком, нім виступила на перший плян Київська держава. Але правдоподібности сій далеко до певности: звістка Масуді стоїть зовсім одинокю, а головню — саме імя непевне, бо замісь Валинана иньші читають се імя зовсім инакше, так що будувати якісь виводи на сій звістці ніяк не можна¹⁾. В результаті до виступлення на перший плян Київів з його князями ми нічого певного не можемо сказати про якісь більші і міцніші політичні організації на нашій землі.

Генеаза Київської держави належить до найтяжших питань всесвітньої історії, не так через брак відомостей, як через відомість, що завдяки своїй категоричности і привабній докладности придбала собі незаслужену віру й звела науку на бездороже. Розумію тут нашу „Повість временних літ“. Як то вказано ширше в спеціальнім додатку про нашу Найдавнішу літопись, Повість написана в другій половині XI в., кількома наворотами, спеціально для вняснення сього питання: „откуда есть пошла Руская земля (себто Київське князівство, бо Київська земля — се Русь в тіснійшій значінню), и хто в ней почаль пѣрвѣе княжити, и откуда Руская земля стала есть“. Се тоді вже було питанням без відповіді, і для його вняснення треба було пускатись на дорогу ріжних комбінацій та гипотез. В народі мусіли бути ріжні перекази в сій справі. Так із самої Повісти довідуємо ся за легенду про трох київських братів Кия, Щека і Хорива, що збудовали спільню місто Київ, в імя старшого брата, і зіставили свої імена в назвах урочищ Щековиці, Хоревіці і річки Лебеди (по імени їх сестри). Від них виводили імя Полян, і саме се племя; крім того в тих самих чи иньших верзнях сї брати, очевидно, уважались предками київської династії (сліді сих ріжних верзій зістались в самім оповіданню Повісти^{*)}). Се був тільки

*) Порівняти: бяхуть бо мудри и смыслени и нарицахуся Поляне, от нихъ же суть Поляне [Кияне] и до сего дне (Іпат. с. 5) і поправку: яже и до сего братя бяху Поляне; Кияне — очевидно є пізнійша глоса. нор. Толстовський кодекс і Новгород. літоп.: отъ нихже суть нынѣ Поляне и до сего дне; в початку приписано було може тільки „Кыевъ“, як в Радзивилівській кодексі (Лавр. с. 9). Що Кий був предком київської ди-

т. зв. етимологічний міт: в імен місцевостей зроблено історичних діячів, осадників міста. Поруч сього міта істнував иньший, де оповідалось, що Київ мав перевіз на Дніпрі, і звідси се місто звало ся Київ перевоз, а потім тут стало місто Київ. Сей міт теж міг служити людям для об'яснення початку Київської держави не згірше як тисячолітя служив напр. для подібної цілі осадник Рима Ромул.

Але сї й правдоподібно — иньші ще перекази не задовольнили автора Повісти і він уложив инакшу й дуже штучну комбінацію. Моменти, на яких оперла ся отся теорія, можна вказати (обмежуючись лише генезою „Руської“ держави) ось які: традиція „варязького“ завойовання в північних землях (имаху дань Варязи приходяще изъ заморья на Чюди, и на Словѣнехъ...), присутність в X і XI в. значних ватаг Скандинавів-Варягів (Vaeringjar скандинавських саг*) в Києві, де вони — особливо в X в. грали значну роль на княжім дворі, надавали йому до певної міри, часами, навіть варязьку закраску; факт, що сї Варяги ще в X в. приймали імя „Руси“, по імени тієї держави, котрій служили (і се імя було особливо тісно звязане з дружиною), так що в другій половині XI в. напр. в византийських памятках Русь стає ідентичним іменем з Варягами *Βαράγγοι Ρως* — Варяги Русь¹⁾.

Такі були загальні явища; але могли мати тут вплив і деякі конкретні випадки; я вкажу на оден, звістний нам ближше: 979 р. (як я рахую) Володимир за помочню варязького війська опанував Київ; Варяги уважали Київ своїм здобутком і вимагали контрибуції: „се градъ нашъ, и мы прияхомъ и“. Так оповідає переказ (Іп. с. 53). Він при тім памятає, що Володимир не був варязьким конунгом, а київським княжичем. Але стало ся-б щось подібне століте перед тим, — як легко-б з того міг утворитись переказ, що мовляв київські князі і дружина — то Варяги, що вони здобули силоміць собі Київщину й перед ними не було князів! Тільки на істнування якогось популярного переказа в тім роді не можна покладатись з огляду, що по за літописею ніде нема на нього натяку. Отже тримаймось передо всім тих загальніших явищ, які я вказав.

настї, про се говорить ширша верзия Повісти („по сей братьи почаша держати родъ ихъ княженне въ Поляхъ“), в новгородській того нема.

*) Се слово виводять звичайно з давнього норманського var — віра, обітниця, отже запряжена дружина — Томсен відч. III.

Під впливом їх в Повісті, взагалі багатій на штучні комбінації, витворився в остаточних результатах ось який вивід: імя Руси принесло до Києва Варяги; се було імя варязького народу, що виемігровав з початку до Новгороду, а потім прийшов звідти до Києва; еміграція ся стала ся наслідком того, що Новгородці закликали до себе варязьких династів — князювати (можливо, що традицію про таке завізвання до Новгороду автор узяв готову вже, можливо — що сам викомбіновав); се стало ся в середині IX в., бо в другій половині IX в. Византийці вже знають Русь, а її автор Повісті уважав Київською.

Легенду про київських братів, Кня, Щека і Хорива, Повість не відкинула, але прийняла, що потомки тих братів вигинули й Київ в IX в. не мав князів (натомість вона рішучо виступила проти легенди про Кня перевозника). Київські князі — Аскольд і Дир, що не належали до пізнійшої династії (XI в.), а мусіли істновати, бо імена їх були звязані з київськими урочищами, стали Варягами, що відпросившись у новгородського князя, опановали позбавлений князів Київ, але мусіли уступити з місця перед своїм князем Ігорем. Цікаво, що иньша версія, дуже розповсюджена в пізнійших компіляціях XVI—XVII в., відповідно до того зробила й київських братів виходнями з Новгороду, що випросившись у кн. Олега, засновали Київ, а потім Олег їх забив¹). Ся версія стільки властиво варта, скільки й літописне оповідання про Аскольда і Дира: воно виглядає зовсім як казка, а різні варіанти історії про Аскольда і Дира, Олега і Ігоря, які тепер ще маємо, показують, як хитка взагалі була на тім пункті традиція: очевидно — не було ніякого скристалізованого народнього переказу про початки київської династії, і кождий книжник укладав його собі як хотів, подібно як легенду про київських братів: в одній версії Аскольд і Дир — бояре Олега, Ігорового опікуна (що з титулу опіки ніби правив тридцять літ!), пущені ним на Грецію, друга нічого не згадує про се, а самого Олега не вважає князем і активну ролю в опануванні Києва надає Ігорови; в третій Ігор, або Олег, відбирають Київ безпосередньо у його осадників²). Можливо, що давнійша версія звязувала й пізнійшу київську династію просто з Кієм, і тільки пізніше сей звязок був розірваний комбінаціями про Аскольда і Дира*).

*) Ми нпр. маємо в пізнійших компіляціях (Гиляров с. 140) версію, що Аскольд і Дир були „Кієві племянники“; звідси ще оден крок — і Ігор теж міг стати Київним внуком, бо нпр. в новгородській версії Кий від Ігоря хронологічно стоїть недалеко.

Я спинив ся на сїм епізоді, бо тут ми застаємо комбінативну роботу наших книжників в її матеріалами в руках, і се кидає нам сьвітло на цілу теорію Повісті. Але й крім того маємо виразні вказівки на такий комбінативний її характер*). І так, все хронологічне уміщення історії в другій половині IX в. стоїть, очевидно, в залежності від походу Русі на Візантію, факта перейнятого з візантійських джерел. Історія про те, як Рюрик, збираючись до Новгороду, забрав з собою „всю Русь“, має таку-ж виразну ознаку комбінативної: автор мусів знати, що Варягів-Руси за морем нема (через те даремно її протягом півтора століття шукали там норманісти), і для того оглядно перевів її без останку на нові осадні. З рештою сей характер Повісті — штучної комбінативної — признаний в науці без ріжниць і т. зв. норманістами і антинорманістами, і суперечка може йти тільки про те: чи прихід кївської династії в Київ через Новгород — се комбінативна вірна чи ні, або, як признавати можливість, що тут автор ужив готовий переказ чи погляд, — то він чи вірний, чи є хибним здогадом?

Над сим сушили голову покоління за поколіннями істориків, і завзята боротьба вела ся від середини минулого віку, а хоч останніми часами (яких двадцять літ) ся боротьба затихла, два противні погляди стоять против себе. На сїм місці ми не потрібуємо ширше входити в історію сього питання**). Довгий час самий факт приходу в Київ заморської династії, закликанної до Новгороду, не викликав ніяких поважних непевностей, застановлялись тільки над тим, хто були ті Варяги і як розуміти факт закликання варязької династії. Против т. зв. норманістів, що в Варягах бачили Скандинавів, виступали иньші з теоріями західно-слов'янської, литовської й иньшої дружини і династії, що мали бути закликані на Русь, але в сій полеміці виявилась хисткість самої літописної традиції, виказавсь її штучний характер, ріжні суперечности й хиби, в результаті вона здіскредитовалась, і новішими часами стали пробовати обійти ся без неї в реконструкції початків Руської держави.

Справді, хронологія літописи (початок Руської держави в середній IX в.) показала ся зовсім хибною: Руська держава мусіла завязатись далеко раніше, бо вже на початку IX в. звістні мор-

*) Говорю тут про Повість в її остаточній редакції, але завязки сих поглядів бачимо і в початковій редакції.

**) Про се див. II екскурс.

ські напади Русі і їх князів на Чорнім морі, а грецький ритор в першій половині IX в. говорить про Русь як про нарід звістний своїми нелюдськими вчинками (Житие Георгія Амастридського); тодіж знали добре словянську Русь і на далекому сході (Ібн-Хордадбег). Також хибна теорія, що імя Русі було принесене з півночі варязькою дружиною; автор безперечно під сими Варягами розумів Скандинавів, Норманів, але всі заходи розшукати сліди якоїсь норманської Русі на півночі не вдалися ні на що, той же факт, що імя Русі в наших тубильних джерелах все прив'язуєть ся спеціально до Полянської землі, виразно показує, що се імя належить не півночі, а полудню, було місцевим в Київщині. Нарешті дуже важний *argumentum a silentio*: північні саїи, що так багато знають про своїх земляків, які ходили на Русь, нічим не натякають на скандинавський рід руської династії, для них вона чужа, і Русь — чужий край; рівнож нічого не говорять про се иньші руські джерела, поза Повістю.

Норманісти протягом близько двох століть нагромадили великий арсенал доказів; між ними є деякі й справді важні, та вони доводять тільки те, що на Русі в IX—X в. в княжій службі було багато Варягів, і що через се в Візантії не відрізняли часом сих зайд Варягів від Русинів-Словян. Се доводять найважніші з історичних свідощів — Лудпранд і особливо Бертинська хроніка, і фільольогічні — норманські імена Олегових та Ігорових дружинників і „руські“ імена Дніпрових порогів у Константина Порфирородного, що бодай в часті безперечно норманські. Але що так було, то ми й без того знаємо, се власне були ті моменти, що привели автора Повісти до його теорії. Питанне в тім — чи вірна його звістка, що руська княжа династія, котра сотворила Руську державу, була норманська, прихожа, і ся держава виросла на норманських ферменті, чи се хибна комбінація, як і ті, про які говорили ми отсе недавно?

Против теорії Повісти справедливо підносять неімовірність такого покликання до управи чужого народу, та ще й ворожого; паралелі до сього факту в історії не можна вказати.

Повість приводить до Словян цілий варязький нарід, що по ріжних містах мав скупитись численно й заслонити собою словянську або финську людність*); але тому рішучо противить ся факт, що норманський елемент не зіставив слідів ані в мові,

*) Новугородьци — ти суть людье отъ рода варязьска, преже бо бѣша Словѣни, теж і по иньших містах.

ані в праві, ані в побуті, а такі сліди мусіли-б бути доконче; хіба зробити, як роблять деякі норманісти — зречи ся того всього, й признати, що на Русь прийшла династія з нечисленною гореткою дружини, і норманську горетку зараз же, без сліду, проглинув словянський елемент.

Але сей факт прийдець ся прийняти виключно на віру, з джерела досить пізнього, що показало ся штучно укомбінованим, з цілим рядом основних помилок. Длячого? Чи варто?

Чи приймати його на віру, чи не приймати, в усякім разі його не можна класти на підвалину для реконструкції руської історії; його можна, скажім фігурно, ужити собі для декорації, але нічого на ній не можна будувати, бо се була-б будова на піску.

З тих теорій, що противставлялись норманізму, а виходили з літописної звістки про закликанне князів, важнішою була балтійська: вона уважала тих літописних Варягів балтійськими Словянами; та вона має против себе всі ті аргументи, які має норманізм, з додатком того, що против себе має саму Повість, бо та уважає Варягів Норманами, а на Русі не можна навіть виказати балтійської дружини, як се можна виказати для Норманів. Вся вага письменників, що виступали з балтійською теорією, лежала в полеміці з норманізмом, позитивна-ж частина їх розправ стояла занадто слабо, щоб мати яке небудь значінне.

Друга теорія, що взяла в спадщину певну частину норманістів, була іотська. Дуже про неї тяжко говорити, бо досі ще ніхто з її репрезентантів не пішов далі поодиноких натяків і не виступив з цілою системою, тай ті натяки не йшли дальше виводу самого руського імені. Збудивши з початку інтерес і надії, ся іотська теорія якось притихла останні роки, й не знати, чи не судило ся їй „відцьвісти не розцьвівши“.

Наша держава зветь ся і в наших і в чужих джерелах Руською — так зве її Повість, Араби IX і X в., Византийці (Константин Порфирородний); вони знають, що Русь — то є загальна назва і zarazом центр сієї держави, головний нарід, нарід-володар; се імя переносить ся й на той елемент, що передовсім, як кит, звязував тоді сю державну організацію, — на дружинну верству, так що імя Руси придипає й до Варягів, котрі перебували на службі в сій державі. Але zarazом імя Руси спеціально звязуєть ся з землею Полян, з київською околицею, се Русь, Руська земля *κατ'ἐξοχήν*, і під сим іменем противставляєть оя всім иньшим, як муж руський (Клянин) противставляєть ся під сим

іменем людям з інших країв*). Сю спеціалізацію руського імені на Київі й Киянах трудно, неможливо об'яснити инакше як тим, що імя Руси було спеціальним іменем Київщини, Полянської землі перше, ніж вона стала центром великої „Руської“ держави. А звідси зовсім ясно виходить, що й ця державна організація мусіла вийти з Києва, коли імя руське, що перейшло потім на цілу сю державу, ішло з Києва.

Що Київ став сією вихідною точкою, се зовсім природно. Він був найстаршим, найбільш торговельним і багатим містом на цілій просторі тієї північної Руської держави. Його далека торгівля від найдавніших часів документується ся находками монет римських, византийських, арабських на його території, а від IX в. маємо й письменні звістки. Торговля, багатства вимагали оборони завсіди, а особливо в ті часи, коли племенна боротьба була звичайним явищем, і Поляне, як пригадує собі Повість, „быша обидими Деревляны и инѣми околными“, Київ же, положений на границі Полянської землі**), на узькій клинї, висуненім між Сіверянами й Деревлянами, виставлений на напади всяких пиратів, вимагав такої оборони, певної, організованої, сильної й поготові. Певно, що про неї мусіли здавна подбати ті „ліпшиї мужі“, що „держали“ „Руську“ землю, багаті патриціанські роди Києва, безпосередньо інтересовані в торгівлі. Оборону-ж могла забезпечити в такому пограничнім місті тільки спеціальна, завсіди на поготові, воєнна дружина, і вона мусіла з'явитись дуже рано.

Як, при яких саме обставинах з'явилась вона — того ми докладно сказати не можемо і — правдоподібно — ніколи вже не зможемо. Не пояснить нам того ані теорія Повісті, що Київ опановала прихожа варязька династія з своєю дружиною, бо певно в усякім разі (поминаючи повну непевність сієї теорії), що Київ не стояв отвором, чекаючи, аж прийдуть варязькі ватаги й організують в нім оборону, як то представляє Повість: Аскольд і Дир „пониоста по Дънепру, идучи мимо, и уарѣста на горѣ городокъ и въспрошаста, ркуще: чий се городъ? Они же ркоша: была суть три братья, Кий, Щекъ, Хоривъ, иже сдѣлаша городъ сий и изгыбоша, а мы сѣдимъ — роды ихъ и платимы дань Коварамъ. Аскольдъ же и Диръ остаѣста въ городѣ семъ, и многи

*) Див. про се в примітці до с. 112.

**) За Дніпром вже була Сіверщина, але пізніше київські князі, здається, як побачимо нижче, прилучили до Києва вузький клапотъ на лівім боці Дніпра, щоб тим захистити Київ.

Варягы съвокуписта, и начаста владѣги Польскою землею“. Такої іділії не можна собі представити на Дніпровім торговельнім шляху, у „обидних сусідах“ Полян. Не поясняє нам того і легенда про київських братів, бо се, як я сказав, етимологічний міт, всунений в переказ (справедливий в своїй основі) про часи, коли Київ не мав сильної організованої княжої влади, і Поляне „живяху каждо съ родомъ своимъ“*). Припустивши навіть, що київська династія X в. була чужа, варязька (хоч, повторюю, ся звістка йде з дуже непевного джерела), се була-б тільки переміна династії: нова варязька династія заступила місцеву, київську, або що найбільше — дідичні варязькі князі заступили місце кондотерів, удержуваних київською громадою. Дружинна організація мусіла-ж істновати ще перед тим, і варязька династія з гореткою своїх Варягів, що зараз без сліду розплили ся в руській стихії, могла хіба прискорити темро тієї суспільної еволюції, що розпочала ся далеко скорше, ніж собі Повість представляла.

Я мушу тут піднести один факт — він може натякати, що Київ не був з початку одиноким центром оборони на всю Полянську землю. Сей факт — істнування тисяцьких не тільки в Києві, але й у Білгороді й Вишгороді. Сю десяточну воєнну організацію стрічаємо готовою вже в перших (відомих нам ближше) часах Руської держави (кінець X віка): земля поділяеть ся на сотки, сотки на десятки, на чолі десятків стоять десятники (с. 86), на чолі соток — соцькі, і се все разом становить тисячу, з тисяцьким на чолі, що є найвищим воєнним урядником землі чи князівства. Коли з'явилась ся військова організація, з рештою дуже звісна у иньших народів, найріжнійшого роду (й у Германців, і у Монголів), ми докладно не знаємо. Після того як розвинулась дружинна організація, і на неї перейшла вся вага в обороні, ся десяточна організація тратить по часті свій чистовоєнний характер (в Новгороді напр. соцькі і тисяцький мають судові й адміністративні компетенції, на Волині XIII в. „сто“ є адміністративним і фінансовим округом,¹⁾ і дуже мало дає себе знати в військовій організації, крім того, що тисяцький є головний воєвода. Слід незвичайно високого значіння тисяцького вістав ся в тім, що події в Київщині датують ся не тільки іме-

*) Поляне живуть з початку „роды своими“, потім з'являють ся сі брати (по иньшій верзві — праотці Полянського племені), вони „загибоша“, і в результаті вістають ся знову „роды“ без княжої влади, що приносить ся на ново Варягами.

нем князя, але також іменем тисяцького. Сі всі факти приводять до гадки, що та воєнна, десяточна організація була старшою від князівсько-дружинної; через те в період найбільшого розвою дружинного устрою — за династії Володимира, ми застаємо ту десятичну організацію в періоді упадку й розкладу (пізнійше — в XIII—XV в. вона подекуди, де її бачимо, сходить на організацію сільської людности, безпосередньо залежної від княжого замку).

Сліди сієї організації ми бачимо скрізь на просторі давньої Руської держави, та ледви чи вона була скрізь місцевою, і коли взагалі державна організація йшла з Києва, то правдоподібно, що й ся десятична організація не була в якої иньшої з східно-словянських земель перенесена князями в Київщину, але тут була переведена з давна і звідси, бодай в деяких фратментах (як уряд тисяцьких, соцьких і т. п.) перенесена в иньші землі. Дуже правдоподібно, що то була місцева стара, перед-дружинна організація оборони в „Руській“ (Полянській) землі. Та тут треба піднести цікавий факт. Тим часом, як по иньших землях ми бачимо по одному тисяцькому на князівство (звичайно — кождий князь має тисяцького, що є заравом тисяцьким його князівства й називається то по імені столиці, то по імені князя, як то ми бачимо в XII в.), на маленькім просторі старої Полянської землі бачимо трох тисяцьких — в Києві, Вишгороді й Білгороді; тим часом сі останні два городи дуже рідко бували княжими столами, а тисяцьких стрічаємо тут і тоді, як не було в них осібних князів.

Се насовує питання, чи істнування в сих київських „пригородах“ осібних тисяцьких не є останком колишньої самостійної організації в городах Полянської землі, з тих часів, коли вона не злучилась ще в одну воєнну організацію, коли Київ не здобув повної переваги над пригородами, і кождий значнійший город сам організував військову оборону на тій території, що безпосередньо до нього тягнула? Окрім Вишгорода — звістного ще в X в., як визначне торговельне місто, і Білгорода — пограничного з Деревлянами міста на важній торговельній дорозі на захід, може ще й яке з полудневих, пізнійше знищених міст було центром такої організації, і се було зроблено в формі поділу на десятки й сотки, подібно як то бачимо у Германців. Аж пізнійше вожд київської дружини — називавсь він князем чи як инакше з початку, підбив під свій вплив сі провінціальні центри й злучив Полянську землю в одну воєнну й адміністративну цілість

Той факт, що в Києві й надалі зістались тисяцькі, міг би вказувати, що тим реформатором не був тисяцький — начальник земського війська, тільки хтось инший став на чолі дружини і в свої руки взяв з часом провід воєнними силами; міг то бути чи старий київський князь, що не задовольняючись земським військом, завів свою осібну, від нього безпосередньо залежну дружину, чи який прихожий ватажок — кондотер, взятий на службу громадою в його дружиною, чи такий узурпатор, що силоміць опановав Київ. Ріжно то могло бути.

То тільки певно: розвій воєнних сил Київа, що не міг статись инакше як з утворенням спеціального війська — дружини, почавсь далеко скорше ніж собі представляла Повість (себ то в другій половині IX в.). На початку IX в. (коли не при кінці VIII в.) Русь (*oi 'Pōs*) робила вже напади на малоазійські береги Чорного моря, і в першій половині сього століття була в Візантії вже добре звісна, як розбійничий і нелюдський нарід: Житие Георгія Амастридського (писане в 1-ій пол. IX в., як тепер доведено), оповідаючи про напад Руси на Амастру (тепер. Амассера, недалеко Синопа), називає її „народом, як то всі знають, дуже суворим і немилосердним“. Житие Стефана Суровського (на жаль переховане тільки в перекладі) згадує про напад руського князя Бравлина на Сурож (теперішній Судак на південнім березі Таврії), що мав статись дець в кінці VIII або на початку IX в.¹⁾ А патріярх Фотий в своїм посланію (в 60-х рр. IX в.) зве Русь „народом, загально звістним з своєї нелюдськості й воєвничости²⁾“.

Можна собі ріжно думати — що ті морські походи виходили від самих київських князів, як в X в., або може від яких підвластних їм, що сиділи ближше до Чорного моря і через свою приналежність до Київської держави звали ся „руськими“. В звістнім оповіданню Бертинських анналів 839 р. про послів від руського кагана до византійського імператора йде мова, очевидно, про Русь не чорноморську, тільки дальшу від моря, очевидно — київську, але се нічого само по собі не дає для вияснення того, яка то Русь ходила на Візантію на поч. IX в. — чи чорноморська чи київська; бачимо тільки з того, що в 30-х рр. IX в. був в Києві вже якийсь сильний „король“ руський, але се ми й без того мусимо вивести з тих руських походів на початку X в. Бо коли сї походи йшли від київського князя, він мусів тоді вже панувати над нижньою частию Дніпра й Чорноморським побережем, або принаймні мати тутешню людність під своїм політичним впливом

і в своїм розпорядженні тримати значні воєнні сили. Коли то робили якісь чорноморські князі, то вони звалились руськими тоді через те, що залежали від київського князя, бо раз приймаємо, що руське ім'я походилося з Київа разом із залежністю від Київа, інакше цього об'яснити не можемо. В обох разях мусимо прийняти, що вже в VIII в. найпізніші київські князі вийшли з ролі масивних сторожів київської торгівлі й маючи значні воєнні дружини, що для самого свого удержання потребували війни, кинули ся підбивати сусідні племена та споружати далекі походи, на землі Византийської держави, а потім і на схід, коли ослабла хозарська забора.

До того-ж самого виводу прийдемо ми иньшою дорогою. В умові Ігоря з Греками послі висилають ся від імени двадцяти чотирох (або п'яти) князів, на чолі котрих стоїть „великий князь руський“ Ігор; дехто з них могли бути тільки членами династії, без уділів, але яких двадцять було князів на князівствах*), що підлягали київському князю, або намістників з титулом або значінням князів — те що умова Олега називає: „иже суть подъ рукою его (Олега) свѣтлыхъ и великихъ князь и его великихъ бояръ“. Така велика державна система не може виробитись протягом кількадесяти літ, як представляє Повість, де одним махом опановуєть ся цілий великий „путь із Варяг в Греки“, а знову протягом трох років підбивають ся полудневі племена. В дійсности на се треба було дуже довгого часу, і ті здобутки, що в Повісті зложені на купу на початку князювання Олега (інакше сказати — виходили за границі історичної традиції), були здобутком століття або й більше.

В результаті початки Київської держави відсовують ся геть, за межі IX віка, і організація сильного війська і князівської влади в Київі (що мусіло випередити всякі підбивання сусідів і далекі походи) іде на початки VIII в., або й ще далі. Ми таким чином, ідучи назад, наближаємо ся до тих часів, коли за першим Sturm- und Drang- періодом словянської колонізації наступили спокійніші часи на середнім Подніпров'ю — десь в VI—VII в., і могли розвинути ся наново торгівля й інтензивніший господарський промисел. Тоді могла наступити на сам перед серед ріжних проб оборони та воєнна десятична організація, а далі — мав розвинути ся і князівсько-дружинний устрій; се сталося би — найпізніше на початку VIII віка.

*) Низше побачимо, що се число — коло 20 досить трірко тримаєть ся в середній X в.

Я тут мушу згадати одну цікаву звістку, на жаль — вона звязана з деякими не порішеними ще питаннями, і тому її можна ужити тільки з великими застереженнями. Я розумію звістку „Татики“ імп. Льва про подорожі „так званих північних Скитів“ по Чорному морю. Описуючи різні роди кораблів (гл. 19), він каже, що сі Скити уживають маленьких, легких і швидких човнів, бо вони в'їздять в Чорне море з рік і через те не можуть уживати більших кораблів. Хоч назву Скитів автор уживає в дуже широком значінню, але тих „північних Скитів“ з усякою правдоподібністю треба уважати східними, українсько-руськими Слов'янами, бо мівійських Слов'ян і Болгарів автор називає їх власними іменами. До тепер сею звісткою не цікавились, бо автором її уважали імп. Льва Мудрого, з початку X в.; але тепер византисти признають початковим автором сеї Тактики Льва III, т. зв. Ісаврянина (+ 741). Коли-б з тим і ся звістка перенесла ся в першу половину VIII в. з неї-б виходило, що вже тоді звістні були на Чорнім морі походи східних Слов'ян (і правдоподібно — докучали византийським землям); друге — що походи сі виходили не з самого побережя, а з дальших земель (се інтересно для вияснення, звідки виходили північні „руські“ походи — IX в.); третє — що тоді ще руське імя було незнане чи мало знане, і взагалі імя сього напастливого народу маловістне, тому автор і уживає сеї назви: „так звані північні Скити“; се-ж могло-б вказувати, що Київська держава в першій половині VIII в. ще не вийшла за ближні околиці Києва, або що йно виходила¹).

Можна ще піднести, що в легенді про хозарську зверхність над Києвом виступає в ширшій версії київська громада — Поляне, про князя нема згадки; як би можна було покластись на деталі сеї легенди, з неї виходило-б, що в ті часи, як Хозари підбили під свою зверхність Київ, там ще не було сильної князівської влади, хозарська-ж зверхність могла з'явись тут десь в другій половині VII чи в першій половині VIII в. — найдалше. Але на деталі народньої традиції покладатись не можна, особливо на таку подробицю як в сім разі.

Що Поляне дійсно якийсь час були під зверхністю Хозарів, себто платили їм дань, в тім нема нічого непевного: крім народньої традиції, переказаної в Повісті, про сеж свідчить хозарський титул „кагана“, що прикладавсь до київських, взагалі до руських князів (в слові Іларіона XI в. — великий каган Володимир, в Слові о полку Ігореві — каган Олег, у ібн-Даста король Руси зветь ся хакан-Рус); він і давніше, видно, ужи-

вавсь князями: руський король, призвищем хакан (= каган), що послав 839 р. своїх послів до імператора Теофіля, був, очевидно, київський князь (з хозарськими каганами Візантія мала близькі й вигідні зносини через кримські провінції, й не потрібувала-б пересилати його послів аж через західню імперію). Про те, як Кияне вибились з під хозарської зверхности, автор Повісти вже не знав нічого (сама легенда про хозарську дань переховалась як приповідка, привязана до ріжниці меча й шаблі); сей факт може сьвідчити, що се стало ся дуже давно. В усякім разі на початку IX в., коли князівсько-дружинний устрій прийшов до значного роввою, хозарської зверхности над Київом вже не було.

Від першої половини IX в. київські князі мали виборні дружинні континенти з скандинавських виходнів — „Варягів“. Тим часом як одні ватаги Норманів прямували на береги Франції та Англії, иньші пускали ся в „східні краї“ (Austrvegr). Повість переказала нам, що на певний час Варяги підбили собі новгородських Словян, Кривичів і сусідні финські народи. Звідти ватаги їх пускались далі на полудень: київські князі, а може й іще які, брали їх собі на службу, а Київ знов послужив їм стациєю до Візантії, куди Варяги пускались в походи з київськими князями, а пізнійше (особливо в XI в.) і на службу: Дніпро став „путем із Варяг в Греки“ вже в X в., коли Константин з уст прихожих Норманів записав під іменем „руських“ кілька норманських назв Дніпрових порогів*). На сїм шляху Київ був головним пристановищем для Варягів, і варязькі ватаги грали тут важну роль. З них виходили намістники в підвласні народи: між Ігоревими князями деякі мають норманські імена (хоч взагалі що до імен зістаєть ся багато не певного — які з них справді скандинавські); варязький вплив якийсь час був остільки сильний на київськїм дворі, що молодим княжичам X в. давали часом варязькі імена (напр. Якун = Гакон, „нетий“, себто племенник кн. Ігоря). Се почалось, кажу з 1-ої пол. IX в.: вже послаи руського „кагана“, послані в Візантію дець 838—9 р., були правдоподібно Варяги, — а тривало воно до часів Володимира, ба навіть ще й Ярослава, що в своїй боротьбі з братом Мстиславом найняв варязьку ватагу під проводом Якуна (Гакона).

*) Дуже часто представляють собі хибно, мов би Варяги самі собі утерли сю дорогу, і аж потім стали осідатись на Русі: легко сказати — ходити шпоперек через цілу східню Европу, без якихось опорних точок, без жадного забезпечення від тих народів, серед котрих ішла та дорога.

Аж в 1-ій пол. XI в., коли перейшла на їх мода на Русі, Варяги починають мандрувати далі на полудень і в 1-ій пол. XI в. часто стрічають ся на службі в Візантії: до тих часів у Візантії знали переважно таких Варягів, що служили у руських князів і для того звали ся Русію (порівняти руські назви порогів). Не диво, що автор Повісти під впливом сих обставин ужив теорію, що не тільки київська династія була норманська, але що й сама Русь — то Нормани, Варяги (хоч цікава річ — тоді як в Києві аж роїлось від Варягів, члени київської династії носять словянські імена, як Святослав, Ярополк, Володимир, а імена Олега, Ігоря, Ольги непевні що до свого початку, хоч їх пробовано об'яснити із норманських).

Крім воєнного значіння, варязькі дружини мусіли зробити прислугу київським князям ще в сфері, про котру найменше знаємо, — внутрішньої управи. Чи київська династія вийшла з громадських князів, підпорядкованих колись волі громади, чи з яких узурпаторів, — в розвою її влади в середині самої землі мусіли важну роль відограти сі чужі, нічим не зв'язані з громадою норманські дружини, на котрі оперались князі в IX і X в. Дуже вони їм були наручні! Роля київського князя з кінця X і XI в. в своїй землі далеко відійшла від „демократичного“ устрою Проконієвих Антів і деревлянської конституції: громадське віче, „старци градские“ відійшли на другий план перед князем і його дружиною, що взяли в свої руки й суд, і адміністрацію. При кінці X в. сей процес вже закінчив ся, коли повірити зложеної десяти літ пізнійше літописній повісти про Володимира; як відгомон давнішого виступають в його раді попри дружинників-боярах „старци градские“, але князь з дружиною вже заступають і їх; і громадське віче. IX і X в. — се той час, коли мусіла зформуватись ся княжа власть, а се власне час найбільшого значіння варязьких дружин в Києві і взагалі в Руській державі. Ми мусимо бачити тут більше, як випадкову хронологічну стрічу сих двох фактів.

Вже в 2-ій пол. VIII в. мусіли київські князі виступити на дорогу підбивання сусідніх народів та далеких походів морем і суходолом. Сі походи й підбивання давали їм можливість держати далеко більшу, сильнійшу дружину, ніж скільки-б на то коштів давала сама київська громада. Але „изодѣваючи оружьем и порты“ свою дружину та помножаючи її, князь здобував в ній силу, залежну не від громади, а тільки від нього самого; він сам визволяв ся з під опіки громади й земської аристократії — ліп-

ших людей, і міг розширяти свої компетенції поза сферу воєнної оборони. Рядячи властновільно, через свою дружину, в підбитих землях, він поволі міг переносити тіж порядки і в саму „Руську землю“; тим способом адміністрація, суд, фінанси могли переходити поволі в руки княжих посадників, тивунів та різних інших агентів. Навіть самі тисяцькі та соцькі стають княжими урядниками: князь їх іменує з своєї дружини (знаємо се з XII в., але самий факт, певно, старший). Аж ослабленне княжої влади в другій половині XI в. піднесло значінне громади́вча, та й то тільки до значіння громадської контролі над княжою управою, що в своїх руках держить і далі всі галузи адміністрації.

Так собі можна більш-менш представляти еволюцію Київської держави на основі тих фактів, які маємо. Чи приймати, що династія св. Володимира була варязька й опановала Київ завойованнем, чи не приймати, а догадуватись, що то була династія домородних узурпаторів — вождів дружини, чи нарешті припускати тут стару династію племенних, київських князів, се зробить деякі переміни в розумінню розвою княжої влади і держави, але в основі своїй розвій буде той сам; тільки наукова обережність вимагає в усякім разі — не напірати на літописну історію варязького завойовання — задля крайньої непевности цілої теорії Повісти.

По сих загальних увагах про еволюцію Руської держави перейдемо до перегляду фактичних звісток, які маємо; бідні вони і мало їх, але тим більше випадає їх перейти всі, кілько маємо.

Вони починають ся звістками про походи Руси на чужі землі — я про них уже згадував. На початку IX в. „погибельний й учинками й іменем“ нарід Русь (*οἱ Ρῶς*) під проводом якогось неназваного на імя вєводи (*ἡγεμόν*) пустошили малоазійські береги від Пропонтиди до Синопа — довідуємось про се з Життя Георгія Амастрідського, з поводу чуда, яке над ними Русами стало ся в Амастрі (коло Синопа). Ближших відомостей про Русь не знаходимо в сім риторичнім утворі, крім одного натыка на Таврів, що може вказувати на північні береги Чорного моря.

До тих же більш-менше часів — початка IX в. (а може навіть кінця VIII) може належати оповіданне життя Стефана

Сурозького (знову з поводу чуда) про спустошення, вчинені „руською ратню“ під проводом князя Бравлина на полудневім березі Крима „від Корсуня до Корча“ (Керчі); пояснення, що сей Бравлин прийшов з Новгорода, є, правдоподібно, пізнішим додатком, зрештою-ж се оповідання, хоч переховане тільки в словянсько-руським перекладі, не має слідів пізньої редакції.¹⁾

Коли зважити, що обидва напади стали нам відомі припадково, тільки тому, що були згадані в агіографічних утворах з поводу чуд, то се саме наводить на гадку, що таких нападів Руси на чорноморські береги було тоді далеко більше. Життя Георгія Амастридського, писане в 1-ій пол. IX в., говорить про руський напад, як добре звістний своїми погубельними вчинками: Русь, напад суворий, як то всі знають, вони не мають утіхи ні в чім людським, тільки в убистві.

Звістний похід 860 р., коли Русь, використавши, що імператор (Михайл) з військом пішов в Малу Азію, несподівано проходила в Константинопольську протоку на двох стах кораблях і напала на сам Царгород, не був таким чином чимсь нечуваним — нового було хіба тільки, що Русь відважилась напасти на саму столицю. Похід сей став ся літом (в недавно виданій византийській хроніці датований 18 червня); Русь встигла пограбовати околиці, зруйновати передмістя і нагнала страху на саме місто, позбавлене оборони, аж нагло покинула облогу й забрала ся назад: правдоподібно, причиною було те, що імператор на вість про руський напад з дороги поспішив ся назад, і Русь стратила надію взяти місто; одно з джерел каже навіть, що Русинів побито, але ся звістка стоїть самотньо супроти інших, що не згадують про якісь страти Руси. В пізніших хроніках X в. причиною стає вже буря, наслана на Русь, коли в море окунули одіж Божої Матері; сучасник патр. Фотій нічого не згадує про чудо: воно було перенесене на сей напад з аварського нападу 626 р.²⁾

Деся по сім став ся руський похід на полудневі береги Каспійського моря; від пізнішого (але солідного) історика Табаристана (полудневий берег Каспійського моря) ібн-ель-Хасана (його історія написана 1216/7 р.) довідуємось тільки, що за часів Хасана-abu-Зейда (володів Табаристаном між 862 і 884 р. приходила Русь на Абесгун (славне портове місто в східно-полудневім куті Каспійського моря), але військо abu-Зейда знищило їх.³⁾

Всі ці епізоди не дають ближших відомостей про Русь — не знаємо ані що то за військо було, ані звідки воно приходило; вони свідчать в першій лінії тільки про значний розвій воєнних сил сієї Русі: в поході 860 р. було, судячи по числу кораблів, поданому візантійськими джерелами, 6.—8 тис. мужа,* а й похід, переказаний в Житії Георгія Амастридського, не міг бути зроблений незначною ватагою. В дальшій лінії, як я вже сказав, ці „руські“ походи свідчать про якусь більшу державну організацію на середнім і нижнім Дніпрі. В посланію Фотія (860-і рр.) маємо й безпосередній натяк на се: Русь піднялась на Візантію, каже він, „підбивши сусідів і з того загордившись“.¹⁾

Повість звістку про похід 860 р., (перейняту з візантійських джерел і хибно положену під 866 р.), приложила до київської Русі. Се цікаво, при її теорії про початок Русі, що вона не уважала можливим приложити її до якоїсь иньшої Русі і втиснула як могла між закликанням Варягів і приходом Олега: очевидно, вона тут ішла несвідомо (і — проти своєї теорії) за загальним переконанням, що Русь — то є Київщина. Ся подробиця має характер історичного документа.

На київську Русь, по всякій правдоподібности, вказує згадане вже мною нераз оповідання Пруденція (в продовженню Бертинських анналів) про послів „руського короля, прозвищем хакана“ 839 р.: вони були послані до візантійського імператора задля приязни, але не могли вернутись безпечно назад, бо дорогу з Царгорода заступали „варварські, незвичайно дикі та великі народи“ (правдоподібно — Угри, або й Болгари, не Печеніги, як часто думають — бо вони з'явилися тільки при кінці століття тут); тому візантійський імператор не схотів їх пустити назад тією дорогою, а переслав до імп. Людвика Побожного, просячи, аби він їх від себе відправив до дому.²⁾ Се трудно прикласти до якого чорноморського князя, або до хозарського хана, тільки до київського князя. Факт дипломатичних зносин його з Царгородом знову стає доказом якоїсь більшої, з ширшим політичним світоглядом держави. Можна догадуватись з певною правдоподібністю, що ці дипломатичні зносини Візантії в Русію могли бути результатом сильних нападів Русі на візантійські землі в перших десятиліттях IX в. Подібно й по поході 860 р.; десь коло 866 р. — візантійське правительство постаралось подарунками прихилити до себе ру-

* Літопись рахує на корабель по 40 мужа в поході (легендарнім) Олега — сю подробицю можемо прийняти дуже добре.

ських князів до згоди; як оповідає біограф імператора Василя, він „нарід руський необорний і поганський нахилив до згоди, роздаючи одержі золоті, срібні і шовкові, а завівши з ними згоду і приязнь, умовив прийняти хрещенне“. Висланий на Русь єпископ жав зробити сильне вражіння і багатьох охрестити (біограф оповідає про чудо — положене в огонь євангеліє не мало ніякого сліду від огня)¹).

В византийських джерелах не названо провідників походу 860 р. Повість каже, що то були Аскольд і Дир. Се приводить нас до реєстру кийвських князів. Річ се дуже неясна і непевна.

Повість знає, видно, Володимирового батька Святослава і діда — Ігоря. По теорії її сей Ігорь повинний бути сином новгородського князя — варязького вікінга Рурика. Через се всі інші кийвські князі мусіли опинитись по-за династією: Олег став воеводою Ігоря, чи в иньшій верзії — його опікуном і далеким свояком: Рурик умераючи „предасть княженне свое Олгови, отъ рода ему суца, вьдавъ ему на руцѣ сына своего Игоря, баше бо молодѣ вельми“; Аскольд і Дир стають варязькими боярами, що відпросились у Рурика „з родом своїм“ до Царгорода, але на дорозі опановали Київ, що стояв без князів, почали княжити над „Полюскою“ (Полянською) землею, зібрали багато Варягів, з ними ходили на Царгород, та ледви не пропали від чуда, а Олег, що зараз по смерті Рурика рушає на полудень, підступом забиває їх як узурпаторів.

Олег в ширшій верзії Повісти править в імені Ігоря: забиваючи Аскольда і Диру, він відкликуєть ся до прав Ігоря: „вы нѣста князя, ни роду княжа, но азъ есмь роду княжа“, и вынѣсоша Игоря — „а се есть сынъ Рюриковъ“ (с. 13). Але і се є тільки поправка початкової верзії, що зовсім ігнорує приналежність Олега до династії та уважає Олега просто тільки воеводою Ігоря: „възрастшю же ему Игорю, и бысть храборъ и мудръ, и бысть у него воевода, именемъ Олегъ, мужъ мудръ и храборъ“. В сій верзії Ігорь сам каже забити Аскольда і Диру, покликуючись на свої права: „нъ азъ есмь князь, и мнѣ до-стоить княжити“ (1 Новг. с. 5).*) Ширша верзія Повісти, що мала умову Олега з Греками, де він зве себе „великим князем

*) Ся форма слів Ігоря зісталась в ширшій верзії, як найліпший доказ компроміса в справі Олега.

руським“, а може й каталогої київських князів перед очима, не могла зіставити Олега в титулі воєводи, і він авансовав на опікуна; але яка то опіка, що триває тридцять літ!

Та головню, що все таки текст умови противить ся й сьому об'ясненню, бо Олег зовсім не згадує в ній нічого про того ніби правного князя — Ігоря: „мы... иже послани отъ Олга великаго князя рускаго и отъ всѣхъ иже суть подъ рукою его, свѣтлыхъ и великихъ князь и его великихъ бояръ“. Очевидно, Олег не був ані опікуном, ані воєводою Ігоря, але таким самим князем, як і Ігорь, та його попередником на київській столі. Які династичні відносини були між ними, ми того не знаємо, так само як і автор Повісти. Мабуть тільки не був він батьком Ігоря, бо се мабуть знали-б наші книжники і не зробили-б з Олега Ігорового воєводи, хоч як слабій й легендарній були їх відомости в тих часів.

Меньш ясна, але не меньш підозріла і справа Аскольда й Дира. Я не можу тут знову промовчати тієї, правда — відомої нам тільки в дуже пізній редакції верзії, що Аскольд і Дир були потомки Кня; дуже можливо, що се версія давнійша від теорії Повісти, але не хочу на се налягати. Досить, що пояснення Повісти, яким чином від Аскольда і Дира Київ перейшов до Олега (або Ігоря) виглядає дуже нещасливо: Аскольд і Дир, відпросившись від свого „князя“, йдуть на Царгород, але по дорозі займають Київ, що зовсім ніколи не належав їх князю, і за то гинуть як узурпатори — яка льоїка в тім! Чому нпр. Володимир, убиваючи Рогволода, теж Варяга по Повісти, не відкликаєть ся до своїх династичних прав? Се відчули пізнійші компілятори і вставили пояснення, що Аскольда і Дира послав Олег з дарунками до Царгороду, але ті не виконали своєї місії, лишились у Києві, і Олег, розсердившись за се спроневірєнне, постановив помститись¹⁾. Об'яснення се, розумієть ся, нічого не варто та цікаво тим, що показує неадапність оповідання Повісти. Так само неймовірне й згадане вже її оповідання, як Аскольд і Дир зайняли Київ: „поидоста по Дънепру, идучи мимо, и узрѣста на горѣ городокъ и въспрошаста, ркуще: „чий се городъ?“ Они же (Кияне) рекоша: „была суть три братья, Кий, Щекъ, Хоривъ, иже сдѣлаша грядокъ съ, и изгибоша, а мы сѣдимъ, роды ихъ, и платимы дань Козарамъ“. Аскольдъ же и Диръ остава въ гародѣ семъ, и многы Варягы съвокуписта, и начаста владѣти Польскою землею“. В коротшій (новгородській) верзії Повісти нема нічого про те, як Аскольд і Дир з'явились в Києві — се є, правдоподібно, дальша комбінація.

І ще дрібна, але характерна подробиця: Аскольда і Дира убивають разом „злодѣи Игоревы“ (Новг.), несуть їх ховати „на гору“, але могили їх показують ся гень гень в різних місцях: „погребеша Асколда на горѣ, еже ся нынѣ Угорское наричеть, идеже есть дворъ Олминъ, на той могилѣ постави Олма церковь святаго Николу“, — отже на теперішнім Печерську, на Дніпровім березі, гень низше київської пристани, що була на устю Почийни. „А Дирева могила за святою Ириною“ — отже десь коло теперішньої Софійської катедри, добрих півмилі від Угорського. Очевидно, Аскольда і Дира не вбили разом, взагалі — вони не вмерли разом, а з тим і традиційне оповідання про їх смерть тратить ґрунт¹⁾.

Тай само по собі взявши, се князюванне в Київі двох князів разом, що, по словам традиції, не були ані братами, ані батько з сином, досить неправдоподібно.

Аскольда поховано на Угорськім. Очевидно — він жив в тім княжім дворі, що стояв там, тут жив і був похований потім і Володимир Вел. (може пам'ять, що Аскольд жив тут, і привела автора до тієї подробиці, що Олег приїхав під Угорське з своїми човнами); се промовляє за тим, що Аскольд був дійсно князь київський. Факт, що на його могилі поставили потім церкву, веде нас до походу 860 р. і прийнятого по нім, при умові, частиною Руси християнства: дуже ймовірно, що Аскольд був той князь, що ходив 860 р. на Византию і потім при згоді в Византию 866 р. прийняв християнство; тим зовсім природно об'ясняють ся факти, що Повість звязала конче похід 860 р. з його іменем, і що на могилі Аскольда поставили церкву.

Що до Дира, то його імя згадує Масуді (писав в 40-х рр. X в.): перший між слов'янськими королями, каже він, то король аль-Дир (аль — арабський член), він має великі міста, численні, залюднені землі; в столицю його держави приходять мусульманські купці з ріжними товарами²⁾. Нема ніяких трудностей прикласти се до найбільшого політичного центра східньої Слов'янщини — Київа, що провадив велику торгівлю із сходом, окрім тої хиба, що Масуді говорить про Дира, як сучасника, коли сучасником його був Ігор; але можливе непорозумінне, наслідком котрого Масуді, не знаючи на імя сучасного руського князя (він ніде не називає його), прийняв Дира за сучасника. Звістка Масуді була би для нас важна, бо свідчила-б, що Дир був князем (бо що він дійсно був на світі, за те свідчила його могила „за святою Ориною“). Той факт, що в нашій традиції він звя-

зуєть ся до купи з Аскольдом*), промовляв би за тим, щоб в них бачити близьких до себе хронологічно князів; знову далеко назад відсовувати навад Аскольда не випадає з огляду, що Масуді його уважав сучасником (тай у традиції він все кладеть ся на другім місті, по Аскольдї), отже правдоподібнійше буде Дира класти по Аскольдї, перед Олегом. Він жив мабуть на княжїм дворї на старім городї, де був княжий двір в серединї X в., — тож там його й поховано.

Початок Олегового князівства прийдець ся трохи посунути на пізнїйше, з огляду на звістку про війну Дира (в літописи розумїеть ся — Аскольда і Дира) з Печенїгами: до конфлікта з ними у київських князів ледви могло прийти скорше як при кінці 80-х років IX в. Крім того аналіз літописної хронології приводить до виводу, що в подїях кінця IX і початку X в. вона, правдоподібно, спізнюєть ся на 3—4 роки.**)

Але коли пішло вже на могили, то треба ще згадати за одну могилу — Олегову. Що могилу сього „віщого“ князя показовали в ріжних місцях (погребоша и на горѣ, иже глаголеть ся Щековица — Іп. 24, есть могила его в Ладозѣ — 1 Новг. 7), то ще не велике диво, але-ж бо і в самім Київї було аж дві Олегові могили — одна на Щековиці, друга десь недалеко старих „Жидівських воріт“ (як думають, на місці теперішньої обсерваторії). Се наводить на гадку — чи не було в Київї двох князів того імени, одного на початку X в., а другого перед тим? Се могло-б нам почасти пояснити й те, чому в літописи так багато скуплено подій коло Олега.

Нарешті міг бути київським князем той Бравлин, що ходив на Сурож, але так само міг бути якимсь князем на полудні, залежним від Київа, або київським воєводою.

Отже по тих наших елюкубрациях реєстр київських князів виглядав би так:

Олег??

Бравлин??

*) Бяста у него (Рурика) два мужа: Аскольдъ и Дирдъ (Іп. с. 11).
Иде Аскольдъ и Диръ на Грѣкы — Іпат с. 12
и бѣша ратнии съ Деревляни и съ Улицы 1 Новг. с. 4
воеваша Аскольдъ и Диръ Полочанъ — Никоп. I с. 9
избиша множество Печенѣгъ Оскольдъ и Диръ — Никоп. I с. 9
и увидѣ Олегъ, яко Оскольдъ и Дирдъ княжата. . и убиша Асколда
и Дира — Іпат. с. 13.

**) Про се ширше в екскурсії про літопись.

Аскольд — правив між 860 і 867, може й довше
 Дир — при кінці 80-х рр., правдоподібно, ще княжив
 Олег, одинока певна дата його князівства — се 911 р.
 (умова з Греками), умер правдоподібно яких 4—5 літ по тому
 Ігорь, вмер по 944 р. (умова з Греками), перед 948—9 рр.
 Ольга (яко обікунка)
 Святослав.

Вертаємось до історії Київської держави.

Вище ми сказали, що звістки IX в. про Русь натякають на існування вже більшої політичної організації, скупленої коло „Руської“ — Полянської землі. Патр. Фотій просто вже говорить, що Русь „підбила своїх сусідів“. Попробуємо тепер розглянутись в сій питанню.

Почнемо в Повісти. Очевидно, її автор мав дуже слабкі відомости про сформованне комплексу земель Руської держави. Він вийшов з сієї трудности, зложивши сю історію на часи півмітичного Олега: новгородські Словени, полоцькі й ізборські (пізнійші псковські) Кривичі з словянськими кольоніями в землях Чуди, Веси, Мери становлять державу Руріка; Олег окрім того підбиває в своїм поході на полудень: смоленських Кривичів, середнє Подніпровє (Любеч — тоді визначне торговельне місто), Київщину: „поиде Олегъ, поемъ вои свои многи — Варягы, Чюдь, Словѣны, Мѣрю, Вєсь, Кривичи, и прия городъ Смоленскъ, и посади въ немъ мужъ свои; оттуда поиде внизъ, и пришедъ взя Любечъ, и посади мужъ свой; и придоста къ горамъ киевськимъ...“ По сій, похід за походом, підбиває він Деревлян, Сіверян і Радимичів (в хронологічній схемі Повісти се уміщено під 883—5 р.), „и бѣ обладая Олегъ Деревляны, Поляны, Радимичи, а со Уличи имѣяше рать“. На тім кінчать ся придбання Олега, але в його поході на Візантію беруть участь ще Хорвати, Дуліби й Тиверці в ролі союзників (яже суть толковини — помічники¹⁾), і Вятичі (в північній версії). Крім того на сі часи треба положити ще прилученне Дреговичів, бо пізнійше ніде нема згадки про їх прилученне. По сій Олеговій роботі мало що зіставалось його наступникам робити з східно-словянськими народами. Ігорь „примучив“ Уличів і борюкавсь з Деревлянами, Святослав підбив знову Вятичів, а Володимир прилучив Хорватів і знову підбив Полочан і Вятичів.

Розумієть ся, автор мав ліпші відомости про походи Володимира й Святослава, ніж в кінця IX в. Про походи другої

половини X в. могла бути розмірно сьвіжа пам'ять в другій половині XI в., коли укладалась Повість; дійсно, походи Сьвятослава напр. potwierджують ся пншими джерелами досить докладно (крім деталей, розуміть ся); але вже всі походи Ігоря зв'язані з різними легендами й, розуміть ся, о стільки й переходились в пам'яті, о скільки були зв'язані з якоюсь легендою. Походи-ж Олега, виключивши його звістний похід на Византию, не мають і легендарної закраски, а становлять попросту комбінацію автора. Те завоювання цілої Сіверщини (найбільшої з етнографічних територій!), зав'язані в своїй свободолюбности Деревлян і Радимичів в три походи є, розуміть ся, повний абсурд. Похід Олега з Новгороду на Київ, де він без спротивлення опанує міста на дорозі, скидає своїх бояр узурпаторів з київського столу, на Новгородців, що по словам Повісті „суть оть рода варяжска, преже бо б'ша Слов'ни“, зараз накладає дань „Варягом даяти“, виглядає не ліпше.

Порівнюючи звістку, що за Володимира з Новгороду давали до київського скарбу дві частини данини, а третю роздавали новгородським Варягам, ми будемо мати повне право зрозуміти сю новгородську дань за часи Олега так, що Новгород платив певну дань до Києва. Сей факт рішучо противить ся теорії автора, по котрій Київ був здобутком Новгороду й виразно натякає, що в дійсности Новгород навпаки був здобутком Києва. Коли зв'язати тепер ще недорічність історії з Аскольдом і Диром і їх убитем, і той цікавий факт, що в хронологічній таблиці Повісті зовсім ігноруєть ся й Рурик, і князівство Олега в Новгороді, а рахунок іде „оть п'рваго л'ѣта Олгова, понел'же с'ѣде в Киевѣ“, то мусимо усунути й той Олегів похід з Новгороду на Київ з сфери фактів, як дуже сумнівну комбінацію.

Відкидаючи, як сумнівну комбінацію, літописну традицію про згурпування земель Руської держави, попробуємо порадити собі иньшими способами. Передовсім ми мусимо виходити з вище поставленого принципа, що ті здобутки Київської держави, про які нема мови в 2-ій пол. X в., мусили, по всякій правдоподібности, бути зроблені перед серединою сього століття. Що вже тоді Руська держава була велика, зложена з великого числа ріжним способом зв'язаних з Київом країв і племен, на се вказує й дуже мале число пізніших здобутків, і велике число підручних князів за часи Ігоря, і нарешті деякі безпосередні вказівки.

Але я згадав про ріжні способи, якими поодинокі землі чи племена могли бути зв'язані з Київом; мушу особливо піднести

сю справу. Ми можемо більш менш, бодай приблизно, здавати собі справу з того, які землі входили в круг політичного вплива Київа скажім — на початку X в., але рідко де зможем докладніше означити, в яких саме відносинах стояла та чи иньша земля до Київа. А в тих відносинах могли бути найрізніші відміни. Ми стрічаємо напр. племена, про котрі сама Повість додає, що вони були тільки „толковинами“ київського князя, се-б то вільно, чи не вільно — наслідком примучування, підпали політичному впливу київського князя, посилали з ним в похід свої полки, але, очевидно, не давали йому дани, ані не мали иньших з'обовязань чи обмежень своєї управи. Иньший нарід наслідком „примучувань“ з'обовязувався платити дань, але при тім заховував своїх князів і внутрішню управу в цілості, ненарушену; Деревляне нпр., здавна (по Повісти — за Олега) примушені платити дань київському князю, заховують до середини X в. своїх власних князів, що, очевидно, правлять ними по давньому („наши князи добри суть“, кажуть про них Деревляне, протиставляючи київським здирищикам), і роля київського князя обмежалась періодичними походами туди за данею („полюдие“). Знов иньший нарід чи земля могла дістати осібною князя з руки київського великого князя, але такий князь правив своєю землею зовсім самостійно, обовязаний тільки помочию або що найбільше — даниною київському князю. Нарешті, київський князь замість князя міг послати своїх „мужів“ в ролі намісників — „посадників“ і задержати управу безпосередньо в своїх руках, і т. и.

Отже, вертаючись до річи — передо всім приходять під увагу нашу той факт, що, виключивши легендарне оповідання про похід Олега (або можна сказати — як видно власне з сього оповідання), в народній пам'яті не зісталось ніякої пам'яті про те, як прийшли до політичного звязку з Київом міста по великій водній дорозі дніпровсько-балтійській, по тому „путю із Варяг в Греки“. Се служить доказом, що то стало ся дуже давно, і воно зовсім зрозуміло. Коли ми пригадаємо, що Київ був передо всім торговельним містом, що як раз торговельні інтереси, по всякій правдоподібности, мусіли дати тут ініціативу до державної організації і взагалі кермували політикою, то мусимо прийняти, що київська політика була передо всім звернена до забезпечення торгівлі, а слідом — до опановання своєї найважнішої торговельної дороги. В гору Дніпром найважнішими стаціями на сій дорозі були — полянський Вишгород, Любеч на середнім Дніпрі, Смоленськ на верхнім Дніпрі, там де з нього переходили

торговельні шляхи на Двину, на Волхов, на верхню Волгу; далі Новгород — на північній дорозі до Финської затоки, Полоцьк — на західній, Двиною. Дорогу Дніпром на полудень від Київа знаємо дуже мало, бо сі краї застаємо в періоді упадка під напором Печенігів, можемо тільки вказати зараз низше Київа Витчев, далі Родню на устю Роси; на нижнім Дніпрі знаємо славний торг — Олеше.

Ми можемо з усякою певністю прийняти, що вже в 2-ій пол. IX в. сей великий торговельний шлях був в руках київських князів, племена і городи на нім — під політичним впливом Київа, чи підбиті і обсажені київськими „світлими і великими князями“, чи звязані союзами з Київом, під київською гегемонією.

З нижнім Дніпром се певно сталось ще при кінці VIII в., про се певно свідчать руські походи на Чорнім морі.

В літописній традиції, війни з Уличами, що седіли низше Полян по Дніпру, надають ся найдавнішим князям: в ширшій верзні Повісті Олег „имѣяше рать“ з Уличами й Тиверцями, в новгородській верзні воюють з Уличами Аскольд і Дир. Не знати, чи се память про давні війни за торговельну дорогу, перенесена на яке століте пізнійше, чи реальна згадка про якісь війни з Уличами при кінці IX в.; в останнім разі се не були перші проби, нові-ж війни могли вестись через порушення здавна усталених відносин, чи для зміцнення свого впливу або власти над територією нижнього Дніпра. В усякім разі тоді ще Уличі не були опановані або приборкані вповні: Ігорь звів з ними нову боротьбу, і аж вона привела до повної переваги Київа над ними. Память про неї переховалась досить добре, завдяки важним подіям і легендам, звязаним з нею. Боротьба була завзята, облога уличького міста Пересічна тривала три роки, нарешті здобуто його; Уличів примучено нарешті на стільки, що вони жусіли згодитись давати дань. Управу сеї нової провінції, чи властиво збір дани передав Ігорь своему воєводі Свенельду. Але результати сієї кампанії хто знає чи й не були уневажені міграцією Улучів, бо вони пересувались тоді, головно під печенізьким натиском, на захід, за Бог.

Ослаблене сією міграцією Подніпрове вимагало тим більшою охорони від Печенігів, що десь в 80-х рр. IX в. розпросторюють ся в чорноморських степах, бо вже в 90-х рр. з'являють ся над Дунаєм. Про перші конфлікти з ними — очевидно на нижнім Дніпрі, говорить звістка, перехована тільки в однім пізнійшій

літописним збірнику (Никонівським): „избиша множество Печенѣгъ Осколдъ и Диръ“; нема ніякої причини помітувати сею звісткою (по вище висловленому, сю подію скорше можна приложити до кн. Дири). Після того Повість містить під 920 р. ляхонічну фразу, що Ігорь воював з Печенігами; оповісти щось більше про сю боротьбу вона змогла тільки від 2-ої пол. X в., коли печенізькі напади безпосередньо стали досягати київських околиць; перед тим мусіли бути війни, але вони для нас пропали. Але що й серед тяжкого печенізького натиску в середині X в. Русь ще тримала ся на устю Дніпра, бачимо з умови Ігоря з Византиєю 944 р.; тут (в § 10) Русь з'обов'язуєть ся не перешкаджати Корсунянам в рибальстві на устю Дніпра і не зимовати там собі (очевидно іде мова головно про руських рибалок і промисловців).

Що до верхнього Дніпра і взагалі тих північних доріг, то, повторяю, тут важно, що Повість се залічує до найперших здобутків київської династії: уже на самім початку вони вважали в свої руки Новгород, Полоцьк, Смоленськ, Любеч. В парафразі умови з Греками під 907 р. межі „руськими городами“, де седіли „велици князя, подъ Ольгомъ суще“, стрічаємо Полоцьк і Любеч¹); очевидно, хто мав в своїх руках Любеч і Полоцьк, мусів мати й Смоленськ. Дійсно, Константин Порфирородний, оповідаючи про Русь в 40-х рр. X в., між підвластними Руси народами згадує Кривичів, а між містами „провінціональної Руси“ — Мілініску, що не може бути нічим іншим крім Смоленська. Тут же, між „руськими“ містами, стрічаємо, як крайню стацію на дніпровсько-балтійським шляху, і Новгород (*Νεμουράφην*), „де седів Святослав, син руського князя Ігоря“; Новгород таким чином тоді вже був дуже тісно зв'язаний з Київом, і се відповідає погляду Повісти, що Новгород платив дань в Київ вже при кінці IX віка. Згадаю, що натяк на залежність Новгорода можна бачити і в звістці Джайгані (писав при кінці IX і на початку X в.), що Русь, себто Руська держава, складаєть ся з трох частин — київської (столиця Куяб = Київ), „Славії“ і Танії (чи Табії); досить правдоподібно приймають, що ся Славія — то новгородські Словене.

Як бачили ми, Ігоревий син седів в Новгороді за життя батька; він був тоді о стільки малий, що розумієть ся, правив тільки номінально. Се наводить на гадку, що практика — посилати в Новгород, як на значнійший стіл, одного з синів київського князя, часто — найстаршого, могла уставитись ще скорше, ніж за Ігоря, і він ішов тільки за сиж звичаєм.

Разом з Новгородом і Смоленськом в політичну залежність від Київа мусіли прийти словянські кольонії в фінських землях. Кольонізація і разом — розпросторення політичного впливу метрополій — Новгорода, Ізборська (Пскова), Смоленська — мусіли розпочатись серед Фінів дуже рано. Зовсім правдоподібно об'ясняють легенду про спільне покликання Варягів Новгородцями, Кривичами, Чудю і Весю, що се треба розуміти про словянські кольонії в сих землях¹). Центри словянської кольонізації Білоозеро в землі Веси, Ростов — в землі Мери, може самий Ізборськ — в землі Чуди, виступають в Повісті новгородськими провінціями вже за часи Рурика, себто вже в IX в. мали прийти в політичну залежність від Київа. Сфера політичного вплива, кольонізацій і підбивання фінських земель потім неустанно розширялась, але сей процес дуже мало відомий, та й має для нас другорядне значіння.

Не менше може важною торговельною дорогою, як „путь із Варяг в Греки“, були шляхи суходолом і ріками на схід — на Болгар, Ітиль і через нього далі в закаспійські землі; вже-ж у IX в. руські купці користали з них (ібн-Хордадбег). Сі шляхи йшли через землі Сіверян та Вятичів, і се звертало політику київських князів у сей бік від дуже давніх часів, незалежно від того, що Сіверяне держали в своїх руках на значній просторони Дніпровий берег і були безпосередніми сусідами Київа.

І Сіверяне і Вятичі і Радимичі підлягали колись хозарській зверхности, як і Поляне. Увільнившись від неї, (а се мусіло, статись не пізнійше VIII в.), Київ мусів зараз взятись до боротьби з хозарським впливом і на лівім боці Дніпра, особливо у Сіверян і Радимичів; підпорядкованне сих народів київській політиці мусіло таким чином іти в парі з визволенням їх з залежности від Хозарів, і се, розуміється, улєкшувало справу київської політики на ґрунті: все сходило на забезпечення сих племен від Хозарів. Хозарська-ж держава в IX в., видима річ, упадає, і боротьба з нею не повинна була бути надто тяжкою. На початку X в. бачимо в Повісті сіверянські центри — Любеч, Чернігів і Переяслав обсадженими київськими намістниками й залогамі (парафраза Олегової умови); Чернігів (*Τζενιγωγα*) і може Любеч (? *Τελιούτζα*)²) виступають між руськими містами у Константи Порфір. Але ся наддніпрянська скрайна сіверянської території мусіла далеко скорше прийти в залежність від Київа, коли зважити, що в першій половині X в. київські князі вже стояли міцною ногою — з одного боку на устю Дона, з дру-

гого — завели вже в круг свого політичного вплива Вятичів. Вятичів згадує Повість між учасниками Олегового походу на Візантію, хоч і не у всіх кодексах; але що в XI в. розпросторення зверхности руських князів на землі по р. Оці дійсно уважалось фактом ранійшим від походів Святослава і клалось на початки X в., се потверджує оповідання Повісти (с. 11), що вже Рурику підлягав Муром, центр словянської колонізації в землях финської Муроми (на середній Оці), північно-східних сусідів Вятичів. Але тодішня залежність Вятичів від Київів була досить поверховна, бо політичний вплив Хозарів тут ще не був знищений: Вятичі, стоячи вже під київською гегемонією, ще в другій половині X в. платили дань Хозарам, як каже Повість — „по шелягу от рала“, (с. 42), і аж походи Святослава на Хозар та зруйнування Хозарської держави увільнили Вятичів зовсім від Хозарів. Се zarazом зміцнило київські впливи і в басейні середньої й нижньої Оки, де вже за часи Володимира виступає київська волость в Муромі. Що Вятичі були розмірно новим набутком або властиво — досить пізно приведені були в тісніші звязки з Київською державою, показує те, що ще при кінці XI в. тут були свої князі (отой Ходота з сином), ба навіть ще в XII в. вони заховують свою племенну назву і якомсь на узбочи стоять в тодішнім політичнім житю. Але досить того, що коли далекі Вятичі вже в першій половині (по Повісти — в початку) X в. стоять під політичним впливом Київів, то для сіверянського Подніпров'я се треба посунути геть назад за межі X в.

Що до Подоня, то передовсім тут важні походи Руси на схід; ми починаємо про них чути з останньої чверти IX в., від того похода Руси на Абесгун за часів абу-Зейда. Потім 909/10 р. знову Русь приходила на Абесгун; 912/3 р. був великий похід Руси, коли вона страшно спустошила полудневий берег Каспійського моря, і в 944—5 рр. знову Русь при тім проходила на човнах Доном і звідти, переволочивши їх суходолом через нешироку шию, в Волгу і Каспійське море. Хоч Масуді в оповіданню про похід 912/3 р. каже, що хозарське правительство тоді добровільно перепустило Русь, за обіцяну половину здобичи, але, очевидно, сї походи зовсім не були хозарському правительству милі, і коли воно їх не спиняло, то тому, що не мало сили; отже сї походи свідчать про упадок Хозарської держави почавши з кінця IX в.

З другого боку, сї походи на Каспійське море для Руси не були-б можливі, як би вона не почувала себе дома на нижнім

Дону, подібно як чорноморські походи свідчать про се що до нижнього Дніпра. І дійсно, ми маємо виразні вказівки з 1-ої пол. X в. про се: в умові Ігоря з Византією 944 р. (§ 12) руський князь з'обов'язуєть ся не перепускати на кримський бік Чорних Болгарів, що жили на кавказькім березі Азовського моря: „а о сих иже то приходят Черънии Болгаре и воюють въ странѣ Корсуньстий, и велимъ князю рускому, да ихъ не пуцаеть: пакостять странѣ той“¹⁾; виходить, що київський князь чи безпосередньо, чи то через якого підручного держав в руках Керченську протоку. Стара Фанаторія, що від VIII в. в грецьких джерелах зветь ся *Τριτάραχα, τὸ Μάταραχα*²⁾, в руських — Тмутаракань, виступає в числі руських волостей вже за часи Володимира, але наведений параграф умови Ігоря показує, що вона належала до київського князя вже в 1-ій пол. X в. Досить правдоподібно виглядає здогад, що той „вкритий лісами й болотами, нездоровий та такий вохкий, що як ступиш ногою на землю, то аж трясеть ся“, острів на три дні дороги, де по словам ібн-Даста (1-а пол. X в.) жила Русь, то Таманський півострів³⁾. Параграф тієїж умови з Греками (§ 8), де „князі руські“ зобов'язують ся не воювати грецьких городів в Корсуньскім краю і не мати на нього претензій (за те Византия обіцяє поміч — очевидно в тих приазовських краях), натякає, що руське князівство переходило й на кримську сторону протоки, а руські князі пробовали його розширити ще, забираючи византийські городи. Нарешті сюдиж належить звістка (у Льва Диякона — VI. 10), що Ігор по своїм нещасливим поході на Византию утік до дому „ледве з десяти човнами до Кімерийського Боспору“ (Керченської протоки). Взявши се все на купу, бачимо ясно, що Русь держала Азовське море, а з тим разом, очевидно — і Подоне в своїх руках вже в першій половині X в. А що власне часи по приході Печенігів як найменше надавались до нових здобутків у сих краях, мусимо зміцненне впливу і власти київських князів тут відсунути на середину IX в. що найменше. Очевидно, сї заходи коло Подоня мусіли стояти в звязку з боротьбою Київів з хозарською зверхністю на лівім боці Дніпра, були її дальшим продовженням.

Не так торговельні інтереси, як передовсім оборона спокою, безпечности кершувала відносинами Київів до сусідів на заході. Так важна пізнійше торговельна дорога на захід тоді далеко не могла рівнятись із східною та полудневою. За те відвічні пограничні бійки і напади Деревлян, що ще в непамятні часи „обиджали“ Полян, мусіли вже в найперші часи привести Київську

державу до боротьби з сими сусідами. Новгородська версія каже про боротьбу з Деревлянами Аскольда і Дира, ширша говорить, що Олег, осівшись в Києві, перш за все розпочав з ними війну, „и примучивъ я, поча на нихъ дань имать по черьнѣ кунѣ“; як і інші звістки про Олега, й ся значить стільки, що Деревляне вже дуже давно, перед X в., були примучені так, що мусіли давати дань київським князям. Що в першій половині X в. Деревляне дійсно були вже данниками київських князів, се ми на певно знаємо з двох джерел, що самі себе потверджують: легенда про смерть Ігоря й пімсту Ольги памятає, що Ігор ходив збирати дань до Деревлян і там наложив головою; Константин Порфирородний між підвласними Києву народами, куди київські князі ходили по дань (на полюде), згадує й Деревлян (*Βερβάνοι* — De adm. 9, 37, на иньшому місці *Δερβλενίνοι*). Сі данні відносини, певно, уставились не відразу. Деревляне сильно борюкались проти київської зверхности; Повість знає, що за Ігоря було деревлянське повстанне, а результатом його заміна Олегової данини ще тяжшою, потім нове повстанне, що закінчилось смертю Ігоря; початок же сього деревлянського примучування певно виходив не тільки за границі X, але й IX столітя. В половині X в. Деревляне платили дань, але мали ще своїх князів і власну управу; повстанне 40-х рр. закінчилось, правдоподібно, внесенням деревлянської автономії, й Святослав посадив уже „въ Деревѣхъ“ (с. 45) свого сина, чи властиво когось з своїх бояр, що мав правити іменем сього недорослого княжича; в 1-ій пол. XI в. Деревлянська земля зовсім інкорпоруєть ся Полянській, не має вже осібних князів хоч би й із київської династії.

Разом із зміцненнем власти над Деревською землею мусіло йти розширенне політичного впливу Києва над дальшими землями на захід і західню північ. Коли підбивались Кривичі (смоленські і полоцькі) і Деревляне, не могли зістатись поза сферою київського політичного впливу клином між ними уміщені Дреговичі. Ніяких звісток про боротьбу з ними не зісталось в літописи, правдоподібно тому, що втягнуто їх під зверхність київську давно і без великих трудностей¹⁾; Константин Порфирородний згадує Дреговичів між підвласними Києву племенами, а Володимир посадив вже свого сина у них в Турові.

Західні сусіди Деревлян — Дуліби і дальші — що їх літопись зве Хорватами, та полудневі — Тиверці по словам Повісті мали бути втягнені в круг київського впливу ще за Олега: всі вони виступають в поході Олега на Грецію

як „толковини“, се-б то автономні племена, з'обов'язані до висилання своїх військ на поміч київському князю; про Тиверців ще згадує Повість, що Олег воював з ними, але ся війна не привела до яких небудь острійших форм залежності від Києва крім посилення своїх полків. Улучичів — Лучан (*Λευζεννοι*) стрічаємо між підвласними Києву народами вже в 1-ій пол. X в. (у Константина). Але полуднево-західні землі втратили свій інтерес у київських князів після печенізького потопу; на західній окраїні-ж Київська держава мусіла конкурувати з впливом інших, подібно як вона молодих, але повних молодечої сили держав — Польської, Чеської й Угорської. На жаль, доля сих західніх країв також мало інтересувала авторів Повісти, як і чорноморська або донська Русь; можемо тут тільки зазначити, що змагання Володимиря коло збудовання сих західніх україн була, по всякій імовірності, відновленням, ревіндикацією того, що вже перед тим, в IX—X в. було приведено в залежність від Києва.

Таким чином протягом IX і початку X в Київ опановав уже майже всю ту територію, що входила в склад Руської держави. Всі східньо-слов'янські племена, з деякими фінськими сусідами на півночі, тим чи іншим способом залежали вже від нього. Та ся залежність в значній частині була ще дуже слаба: значна частина народів була під гегемонією Києва, а не під власттю його, зв'язана союзним, а не державним зв'язком. Між тими містами, де, по словам Олегової умови, сиділи „величии князи подь Ольгомъ суще“*), Повість називає Чернігів, Переяслав, Любеч, Подоцьк і Ростов. Коли дати сюди ще Новгород, де сидів, як знаємо, Ігоревий син, і Смоленськ, куди ніби Олег мав посадити „мужа“ свого, то ми побачимо, що в 1-ій пол. X в. були-б обсажені з руки київського князя як раз: а) слов'янські волости по головним торговельним дорогам, де крім князів — намістників мусіли сидіти й київські залоги, що боронили сї дороги і торгівлю і разом були й купецькими факторями: б) слов'янські колонії по фінських землях (крім Ростова сюди-ж треба додати Білоозеро, Муром, може Ізборськ, де ще Рурик мав посадити своїх мужів), вони мали теж важне торговельне і економічне значіння, збираючи дань з околичних громад, особливо „скору“ — їх можна прирівняти дуже добре до пізнійших московських „острогів“

*) Треба уважати сї слова цитатою з умови, не пояснюючи Повісти: сама Повість не говорить ніде про таких великих князів; натомість деякі імена городів міг додати й редактор Повісти.

в Сибіри, що мали головною метою збирання „сибирської казни“, а для того мусіли мати якусь воєнну силу і становили ніби якусь адміністрацію. Ця схема о тільки правдоподібна, що ми дійсно можемо прийняти вчисленні Повістію резиденції київських намісників чи князів для початку X в.

Взагалі як початки київської держави мусіли бути тісно звязані з інтересами київської торгівлі, так і пізнійше інтереси державні переплутувались з торговельними, а купецька верства з правительственною. Це найліпше відбилось в оповіданню Константина Порфирородного про Руську державу, уложенім безперечно на основі добрих, місцевих відомостей: тут руська торгівля й управа, княжа дружина й купецтво зливаються зовсім до купи: князі з цілою Руссю (се-б то дружиною) на зиму йдуть на полює в підвласні словянські землі, там цілу зиму збирають вони дань, на весну Русь збирається до Києва, споряджає торговельну флоту й іде в Царгород (розуміється — не тільки сюди, а взагалі в різні торговельні центри), з предметами дани й торгівлі. Це представлення вповні потверджується автентичними умовами київських князів з Византєю, де торговельні вигоди становлять головний предмет і зміст, альфу і омегу дипломатичних зносин. Руські князі і бояре — разом правительството і купецькі підприємці; київська державна політика стоїть на послужі у торгівлі, як торгівля становить звязу ту економічну підвалну, на котрій оперують ся князі й правительството.

Та система городів і факторій по торговельних дорогах, обсаджених руськими князями і руськими залогами, становила якби шкелет Київської держави. Не можемо сказати, чи як раз всі тутешні князі були поставлені з Києва (хоч се досить правдоподібно), досить, що вони приведені були в безпосередню залежність від Києва, а дружинна верства, що спеціально носила імя руської, Руси, як репрезентантка сього державного звязку — приналежности до „руського“ центра, була тим китом, цементом, що держав сії „волости“ в звязку з торговельним і державним осередком сії системи — Києвом. В сучасних джерелах византийських і арабських імя Руси надається спеціально дружинній верстві, що панує в сій Руській державі; про Константина Порфирородного я вже казав, що в нього Русь = дружина, і він розрізняє сю Русь і підвласних „Словян“; в арабських письменників се найбільш виразно виступає у ібн-Даста: Русь — се воєнна верства, що не має ані ґрунтів, ані господарства, живе з того, що забирає

у Словян і спродують сусідам; війна — їх промисел; новонародженному кладуть меч і кажуть: „не дістанеш від мене ніякої спадщини, мати меш тільки те, що здобудеш сим мечем“ (с. 35). Але разом з дружиною імя Руси (імя політичного центра і зверхньої верстви) переносилось і на підвласні землі; тойже самий Константин Порфирородний називає київські волости, протиставляючи їх Київу, „провінціяльною Русню“ (ἡ ἕξω Ρωσία); Джайгані (і за ним пізнійші) імя Руси прикладають не тільки до Київщини, але й до приналежних до неї земель; Повість временних літ, очевидно, виходить теж з того погляду, що імя Руси в X в. було загальним іменем для земель Київської держави: в парафразі умови 907 р. Чернігів, Переяслав й ин. зуть ся „руськими городами“.

На скільки розгалужена була вже в 1-ій пол. X в. та система безпосередньо звязаних з Київом волостей, показує умова Ігоря 944 р.: в ній виступає що найменше двадцять князів; їх реєстр буде мати свій інтерес, тим більше, що сей склад держави з яких двадцяти князівств можемо уважати досить тривким для середини X в.: коли тринадцять літ пізнійше прибуває Ольга до Царгорода, з нею бачимо знову 20—22 послі, очевидно — від сучасних руських князів.

В умові 944 р. виступають:

великий князь руський Ігорь з жінкою Ольгою
син його Святослав (новгородський)
два племенника — Ігорь і Якун (норманське Гакон)
Предслав*)

Сфандрь, жінка Уліба (очевидно — якась вдова по князю, що мала свій уділ, як Ольга, бо Уліба самого не згадано)

Турд (норман. Þórdr)

Арѣфасть (норм. Arnfastr)

Сфиркь

Тудко (може зменшене від Тудор)

Тудор

Евлиск (чи Ерлиск, мабуть поцсоване імя)

Воік (в иньших: воистовъ иковъ)

Яминд (Аминъдъ, може норманське Amundi)

Гунар (може норманське Gunarr)

Берн

*) Не Предслава, бо при жінках спеціяльно се зазначено, що то жінки.

Алдан

Клек

Етон (мабуть попсоване)

(одно імя мусить бути опущено тут, бо є тільки імя посла)

Гуд

Тульб чи Тулоб (вар. Туад, Тулд)

Ут (прикм. Утинъ, Успинъ).

Цікаво, що між сими іменами „князья“ 944 р. не знаходимо ми відомих нам з Повісти — ані воєводи Свенельда, котрому передав Ігор Деревлянську землю, зберати в неї дань, ані деревлянського князя Мала (можемо тут спуститись, мені на Повість, що вони тоді дійсно були, бо імена Свенельда і Мала були звязані з пам'ятною подією — як Ігоря убили Деревляни). З того-б виходило, що в вище поданий реєстр не заведено ані тубильних князів і князків, що далі правили своїми уділами під зверхністю київського князя (се й само собою зрозуміло, бо сі князі не входили безпосередньо в державну та дружинну організацію), ані тих київських бояр — дружинників, що не сиділи повсечасно в волостях, а тільки виходили періодично на полюде до тих чи інших підвласних, але не приведених в безпосередню залежність від Київа волостей, бо вони, що-б так сказати, числили ся при київськїм штабі (або иньшїм — для дрібнїйших бояр) і тільки висилали ся для збирання данини, або мали призначену з певних волостей дань на удержаннє своєї дружини.

Число таких земель, де непорушно віставалась свїйська управа, свої князі, і тільки від часу до часу (раз на рік найчастїйше) прибував з полком дружини, для відповідного попертя свого права, чи то сам князь (київський або провінціональний) чи котрий з бояр на полюде — зберати данину, — число таких земель, кажу, мусїло бути ще дуже великим в 1-їй пол. X в. Але були цілі племена, звязані тільки обовязком помочи, що ніколи не бачили на своїй території київських агентів навіть тимчасово; в такім стані була, по всякій правдоподібности, вся західня частина — Тиверці, Дуліби і дальші, а на крайнїм сходї — Вятичі — взагалї землі на узбочі; їх звязок з Київською державою був зовсїм хисткий, майже номінальний.

Власне еволюція Руської держави в X—XI в. обертала ся коло зміцнення сих звязків, розширення сїєї системи „руських“ намістників і залог та розгалуження її в усїх напрямх, в середину волостей, з часом все далї й далї. В оповіданнїю Константина Порфирородного території Словян новгородських, Деревлян,

Дреговичів, Кривичів, Сіверян і иньших Словян — се волости, куди тільки на час, зимою приходять руські дружини з князями „на полюде“. Се образ зовсім вірний, тільки з тою поправкою, що князі не ходили всі в Київа, бо вже був цілий ряд провінціональних центрів, де сиділи князі з руки київського „великого князя“. І в таких землях громади правились собі по своєму, як хотіли, тільки обов'язані були віддати відповідну данину князю на „полюде“ і виживити дружину езекутників під час збору сеї данини (се трохи хибно зрозумів Константин, кажучи, що київські князі з „усею Русію“ йдуть на зиму в „словянські“ землі й там перегадують ся до весни). Поволі тільки до сього збору дани почали прилучатись і різні адміністративні і судові компетенції; се ілюструє дуже добре пізнійше оповідання літописи під 1071 р.: в Білоозеро приходить для збирання дани в імени кн. Сьвятослава Янь Вишатич, йому при тій нагоді заносять скаргу на безправности, які діють ся в причини „кудесників“ — очевидно, за згодою місцевих властей, які-б вони не були; Янь переводить слідство й чинить езекуцію. Се, що в XI діялось може тільки в фінських аннексах, в X в., певно, діялось і в словянських волостях. Навіть ще за часи Ярослава бачимо, що княжий вирник (очевидно — судовий та фінансовий аґент) тільки періодично приїздить у волость (урок вирнику в Руській Правді), — о скількиж меньша муєла бути участь центральної власти в управі і суді волости століте перед тим! Очевидно, вона була мінімальна, ніяка за границею міста, де резидовав князь чи намістник, і його найближшого округа.

Тут самоуправа зіставалась непорушеною тільки в границях дрібніших округів; все таки в головнійших центрах землі сиділи князі чи намістники і служили якимись судовими чи адміністративними інстанціями бодай у важнійших справах, бодай часом. Але у иньших — на цілих етнографічних територіях, як у Деревлян, Вятичів, може Дреговичів, в 1-ій пол. X в. не було ніяких повсечасних резидентів, і весь устрій землі зіставав непорушним. Напр. у Деревлян: Ігор примучив їх і примусив давати дань, сю дань він передав Свенельду на удержанне його дружини, але Свенельд ані сам, ані його відпоручники не перебували в „Деревах“ (нема сліду того): він, очевидно, виберав ту дань собі підчас осіннього полюдя („и присѣ осень“), а з своїм полком перебував при Ігорі, виконуючи всякі воєнні поручення, а в Деревах по давньому правили „добрі“ деревлянські князі, „иже роснасли суть Деревськую

землю“; аж по великій війні з Деревлянами перестала ся давня управа. Теж й у Вятичів: в другій половині X в. їх оподатковував київський князь, а ще при кінці XI були тут свої князі. На такі території дивили ся в Києві головно як на джерела дани, як се характерно (хоч і побільшено) відбило ся в історії Ігоря з Деревлянами — здерти кілька влізе.

Як і в сучасній державній політиці, все оберталось наоколо удержання армії — княжої дружини. Розширення підвласної території, побільшення дани давало можливість держати більше дружини. Передаючи Свенельду дань з Уличів, а потім з Деревлян, Ігор забезпечив удержання цілому корпусу дружини, що мав удержувати з тієї дани Свенельд. Розставивши дружинні залоги, що мали удержуватись з побираної дани й натуралій в своїм окрузі, князь мав на поготові военні кадри, що в потребі могли бути змобілізовані і вислані куди треба, зіставивши на місці мінімально потрібне; при тім сї залоги забезпечали торгівлю, що була важним джерелом доходу для правительства й для самої дружинної верстви. Збільшення-ж військової сили давало можливість все далі розширяти круг свого політичного впливу, зміцняло становище князя, його перевагу над підручними „світлими і великими князями“ та воеводами.

Се була теж дуже важна сторона в еволюції Руської держави. І ті великі воеводи, що від себе удержували цілі корпуси дружини, як Свенельд, і ті провінціональні князі були часом надто сильні і могли вирости над голову київському князеві; він мусів держати свою власну значну дружину та урівноважувати силу одних своїх підручників силою других. Між дружиною великого князя й дружинами його підручників та воевод могла часом вивязуватись певна емуляція, і київський князь мусів уважати, щоб служба у котрого з його воевод не стала для дружинника привабнішою, як у нього; коли Свенельд дістав деревлянську дань, Ігорева дружина почала завидувати: „се даль еси единому мужевѣ много: отроци Свѣнелжи изодѣлися суть оружиемъ и порты, а мы назі“, и князь мусів добувати для своєї дружини якийсь дохід, аби собі не марикувала.

Підручні „світлі князі“, певно, мали тенденцію своє князівство уважати дідичним; се приводило їх не раз до повної фактичної незалежності. Доказ маємо на історії в Полоцьком. Сю волость, як ми бачили, Повість зачисляє ще до Рурикових: ще він мав там саджати своїх мужів. За часи Святослава там сидів князь Рогволод; по літописи він „пришелъ изъ заморья“. Чи прий-

шов він дійсно вза моря чи ні (хоч норманісти виводять імена його й його доньки з норманського, вони звучать по словянськи), певно, що він дістав Полоцьк з руки київського князя (як ще може не який його батько чи дід). Як би там не було, але він займає собі зовсім рівнорядне становище по смерті Святослава з його синами — та воно з рештою й зовсім природно. Київський князь все мусів удержувати себе в фактичній, фізичній, щоб так сказати, перевазі, аби міг користати з своєї правної прерогативи — великого князя і зверхника.

Певну опору в сїм давало йому значінне самого Київа — центра торгівлі й культури, головного дружинного гнізда, з котрого виходили дружинні кадри й куди до певної міри й пізніше мусїли тягнути. Але се все — до певної міри. Зв'язок, що зв'язував державу, навіть в тій примітивній формі, був дуже слабкий.

Не мале значінне мусїли тут мати далекі походи, особливо корабельні — в культурнійшій краї полудня і сходу. Ініціативу дати, скупити відповідні сили, що мусїли бути дуже значні, найбільш наручно було голові держави — київському князю: він мобілізував варязькі залози, покликав до участі полки від підвласних племен і т. и. Похід в разі успіху давав великі користи; з них головна пайка припадала на долю київського князя, але, як бачимо з фрагмента, вставленого в Повість під 907 р., не забувано при тїм і про дружину, не тільки змобілізовану до похода, але й полишену на залозах. Таким чином сї походи, що були як би вінцем тодішньої дружинної організації, злучали в одно тіло всю дружинну верству, розкидану по цілому простору держави, давали відчуті одність державної організації. Не диво, що сї походи повторяли ся від часу до часу, поки не отяжіла державна організація, ставши більше розріженою, хоч і міцнішою на ґрунті: походи перестають разом з тим, як внутрішня земська організація, злучення земських і князівсько-дружинних елементів в управі виступили на перший план, а се власне стаєть ся в другій половині XI в.

Перегляньмо тепер факти з політичної історії Русі X в. в їх хронологічному порядку.

Початок X в. — се час „віщого“ Олега в Повісті, час великих успіхів київської політики, укоронованих незвичайно щасливим походом на Візантію, з нечуваною здобичею й торговельними вигодами для Русі. Богато анекдотів зв'язано було з сим походом — про дивні способи, на які взяв ся Олег коло Цар-

города, про всякі його вибаганки — як от щоб пошити на руські кораблі шовкові вітрила, або повісити на царгородській брамі щити — знаки побіди. Треба собі уявити чар Царгорода — бо чар сього „нового Рима“ з його виштукowanими формами життя й побуту, з його високою технікою промислу й штуки, буйною квітчастою амальгамою античних і східніх елементів, для словянських і взагалі східньо-європейських народів був не менший як чар старого, більш консервативного й стильового Рима для Германців — треба, кажу, уявити собі сей чар, щоб зрозуміти, як вражали єї легенди про Олегові успіхи народню фантазію, — „и прозваша Олега: „вѣщій“, бяху бо людие погани и невѣголосои“ (с. 19).

Зв'язані з іменем Олега в Повісті здобутки Київської держави — се, як я сказав, майже виключно тільки учена комбінація київського книжника, і ми, зіставивши її на боці, взяли се як результат розвою Київської держави кінчачи першими десятиками Х в. Але той віщій князь, що в поставлених на колеса човнах підїздить під стіни Царгорода, що шиє своїй дружині шовкові вітрила на кораблі й умерає від власного коня, як жива ілюстрація „припівки“ Бояна (Слово о полку Іг.):

ни хытру, ни горазду
ни птичю горазду
суда божия не минути

сей віщій князь — то не мертва концепція пізнійшого книжника, а живий утвор народньої легенди, і з ним у всякім разі мусимо на сїм пункті числитись.

Одинока дата, зв'язана напевно з особою Олега — се 911 р., дата умови його з Греками. По хронологічній схемі Повісті він умерає слїдом, тієї-ж осени, але се був тільки результат певних хронологічних рахунків, може в залежности від того, що сей рік був *terminus non ante quem*. В дійсности наоколо сїєї дати 911 р. бачимо кілька далеких, сьміливих походів Руси в чужі краї, що як найбільше відповідають фігурі віщого князя.

Насамперед — з походом на Візантію. Ширша верзня Повісті оповідає широко про сей похід під 907 р. Оповідання се наскрізь легендарне в своїх подробицях: відкинувши навіть чисто анекдотичні прикраси його, не можна бути певним і в тім, щоб так сказати, його шкелеті, що по тім лишаєть ся; що більше: з огляду на повне мовчання грецьких джерел стає дуже наймовірним, аби Олег дійсно ходив на самий Царгород, і ся подробиця могла бути перенесена на нього з походу Аскольда або розпи-

сана деталями з описей походу Ігоря. Але натомість дуже ймовірно, що були якісь походи на византійські землі на початку X в., може й не оден, подібно як то ми бачили на початку IX в., походи щасливі, здобичні, що дали повод до розцвічення їх народньою фантазією, а Византию примусили до оплати контрибуції й заведення нових, дуже вигідних для Русі умов.¹⁾ Останній факт в русько-византійських відносинах перед тим — се угода з Русію, заведена десь коло 866 р.; тоді правитель-ство, як висловляється біограф імп. Василя, не жалувало „одеж золотих, срібних і шовкових“, попросту — купило ту угоду у руських князів. Літописець знов мав якусь умову, подану ним під 907 р. і уложену в усякім разі перед 912 р. (смерть імп. Льва), де Русі признавали ся дуже великі торговельні вигоди (обмежені потім — в 944 р.) і одноразова контрибуція. Сих фрагментів і парафраз ніяк не можна уважати фантазією чи фальзіфікатом,²⁾ рівнож трудно уважати їх результатом того страху, якого задала Русь Византії пятьдесят літ перед тим; се власне робить правдоподібним, що Олег чинив якісь напади на византійські землі, але і не на самий Царгород. В такім разі не було-б дивним, що в византійській хронографії (дуже слабій для 1-ої пол. X в.) про сі походи не знаходимо згадки.

В згаданих фрагментах говорить ся, що Греки пристали на контрибуцію по 12 гривен срібла на мужа і „уклади“ для руських князів, Олегових підручних; руським купцям дано право вільної торгівлі без оплати мита; протягом 6 місяців сі купці мали діставати удержання в Царгороді й потрібні корабельні припаси на дорогу; але вони мали мешкати не в самім Царгороді, а на передмістю, („у св. Мами“), византійські урядники мали вести їм реєстр, і в місто дозволялось вступати ватагами не більше 50 люда і без зброї; можливо, що перед тим руські купці в Царгороді щось наброїли.

Крім сих фрагментів маємо повну умову з 2 вересня 911 р.; правдоподібно, вона мала служити доповненням до попередньої. Ся нова умова присвячена спеціально усталенню правних норм в ріжних справах, що могли заходити між Русію і Греками в їх торговельних зносинах, особливо в купецьких кольоніях по грецьких і руських містах: тут уставляють ся форми процесу і кари для таких мішаних процесів; спеціальні постанови дано що до корабельних пригод коло руського берега, що до викупу невільників і про спадщину по Руснах, що перебували на службі византійського імператора: застерігається на випадок

смерти без тестаменту, що спадщина має йти своякам небіжчика в Русі; в особній статі руські князі обіцяють не спиняти своїх дружинників вступати в византийське військо. Умова становить незвичайно важне джерело для історії руського права і дає виразне свідомство різнородних і живих зносин тодішньої Русі з Візантією.

Заведена тепер нова згода в Візантію тривала довго, і Візантія користалася з неї в своїй боротьбі з Болгарією — з славним царем Симеоном; з кореспонденції сучасного царгородського патріарха Миколая Містика (917 р.) випадково довідуємось, що Візантія тоді заручилася помочю Русі проти Болгарів; чи дійсно послана була поміч в Русі, не знати, але дуже правдоподібно¹).

Отже походи на византийські землі, по всякій правдоподібності, дійсно мали місце, може бути — коло 907 р., як воно датовано в Повісті, але правдоподібно — перед 909 — 10 р., коли маємо певні звістки про руські походи на схід.

909/10 р., оповідає пізнійший історик Табаристана ібн-ель-Хасан, приходила Русь на 16 кораблях на Абесгун, встигла багато пограбувати й коло Абесгуна і на противнім березі моря, поки наспіла поміч від губернатора Табаристана (що тоді належав до халіфата Саманідів) Абуль-Абаса; покріпленний сею помочю начальник Сари (столиці сього полудневого берега) напав на Русь несподівано в ночі, розбив, а взятих в неволю порозсилав по різних околицях Табаристана²). До такого далекого походу і смілого піратства в чужім краю треба було більшої ватаги, і 16 човнів ель-Хасана рішучо мусить бути помилкою, або частковою ватагою з більшого війська; не знати теж, чи дійсно результат походу був так дуже нещасливий, бо слідом як раз бачимо новий похід.

По словам Масуді, після 300 р. геджри (912/3), а як показують докладніші обчислення — при кінці 913 р.³) 500 руських кораблів, 100 мужа на кождім, пройшло з Дону в Волгу, і звідти в Каспійське море, пообіцявши ховарському кагану половину здобичи (властиво — пройшовши мабуть проти його волі). Русь почала грабувати полудневі береги моря — Табаристан та дальші землі на захід (Адарбайджан) і північ, аж до р. Кури; запускаючись досить далеко від берега, „Русь лила кров, брала в неволю жінок і дітей, грабувала майно, розсилала кінних і палила.“ Час для нападу був дуже наручний — в Табаристані було тоді повстання, військо Саманідів розбили повстанці, дати сильний опір руському війську не було кому, протягом кількох місяців воно панувало на цілім побережжю, і ніхто не міг спро-

тивлятиє Русі. Нарешті, по кількох місяцях такого господарювання, Русь пустилась назад. Та тут чекала її біда: наємне військо хозарське напало на їх при повороті в числі 15 тис. і по словам Масуді побито до 30 тис. Русі, останки втікли Волгою в гору (дорога з Волги на Дін, очевидно, була загорожена), але й ті були знищені по різних місцях — в Буртасах (Мордва) і Болгарії¹⁾. Масуді каже, що то була пімста мусульман — хозарських наємників, але правдоподібно, що хозарське правительство, не здужавши задержати Русь в її поході на море, натомість постаралось її знищити, коли вона верталась ослаблена довгою війною і обтяжена здобичею. Чи знищено дійсно руське військо, як оповідає Масуді — хто зна; хоч число його, подане у Масуді (50.000) може й побільшене, але воно мусіло бути велике, й знищити його було не так легко.

Про такі походи на південь і схід говорять нам різні, незалежні від себе джерела; вісті заховались досить випадково, в дійсности тих походів могло бути більше. Що всі ці походи припадали на кінець князювання Олега, се досить правдоподібно; вони наступають оден по одному, а для організації їх треба було такого впливу й влади над тодішньою політичною системою Руської держави, котру київський князь набував аж по роках правління: не дурно звістні нам далекі походи на чужі краї припадають не на початок, а на дальші, чи останні роки князювання того чи иньшого князя, коли він міг змобілізувати потрібну для того армію. Се вже піддає гадку, що смерть Олега в дійсности могла статись трохи пізнійше, ніж датує Повість; як побачимо низше, спізненне на кілька років приходить ся констатовати і в деяких иньших датах Повісти, і відповідно до того Олег в дійсности вмер правдоподібно не скорше як 914—5 р.

В літописи в тих походів заховалась тільки пам'ять про похід на Візантію; пам'ять про східні походи заховалась може — се мені правдоподібним здаєть ся, в билині про похід Вольги Святославича на Індійське царство*). Незалежно від того сі

*) В літературі нераз підносила ся гадка, що сей Вольга — то літописний Олег; дійсно є деякі прикмети, що можуть вказувати на нього: Вольга — князь, вожд дружини, збирає дань з громад, що спротивляють ся і бунтують; він хижерник — кудесник; він щасливо ходить походом в далеке Індійське царство. Трудність в тім, що тут знову двоїть ся імя, і мішають ся до купи билини про Волха і Вольгу. У всякім разі похід на Індійське царство не царгородський похід, як думали, а каспійський¹⁾.

всі походи, притемнені дальшою історичною перспективою, могли злитися в народній пам'яті в оден розмальований фантазійною покоління образ походу віщого князя на світову столицю — Царгород.

В Повісті по смерті Олега безпосередньо (912 р.) наступас Ігорь (по иньшій верзії — Олег тільки воевода Ігоря); не маємо причини заперечувати се, хоч всі ті факти, які ми напевно знаємо про Ігоря, укладають ся в пізнійші — сорокові роки. У всякім разі династичні відносини між Олегом і Ігорем вістають ся нам зовсім невідомими.

З часів Ігоря ми знаємо одну серію фактів з місцевої руської традиції; вона звязана з історією його смерті і тому мала всі шанси добре заховатись в народній пам'яті; знов иньша — відома нам з чужих, сучасних джерел. Факти, що можуть більш-менш докладно бути датовані, повторяю, припадають на сорокові роки X в.; можливо, що Ігор став дійсним київським князем значно пізнійше, ніж як то подає хронологія Повісті.

Факти, переказані Повісттю з внутрішньої управи Ігоря, належать до того процесу зміцнення залежності від Київа підвластних словянських народів, про котрий я говорив вище. Повість оповідає, що Деревляне, примучені перед тим Олегом, по його смерті підняли ся проти київського князя, але Ігорь їх приборкав на ново і „взложи на ня дань большю Ольгову“. Другу війну веде він з полудневими сусідами Полян — Уличами. По довгій війні приборкав він і їх; місто Пересічен взято по трохлітній облозі, й Ігорь перемінив попередню лекшу форму залежності Уличів від Київа, правдоподобно — признание київської гегемонії і обовязки помочи на війні (бо про дань перед тим не згадувалось), на тяжшу — давати дань. Сю дань віддав Ігорь одному з видатнійших своїх воевод Свенельду на удержанне його дружини. Та Уличі тоді уступали на захід від Печенігів, і результати кампанії, здасть ся, були через те скоро страчені. Правдоподобно, щоб винагородити Свенельдови втрачене джерело доходів, Ігорь дав йому деревлянську дань. Ся мусіла давати більший дохід від уличької, бо Ігорева дружина робила своему князю заклиди, що він за богато дав одному воеводі, а потім стала нарікати, що Свенельдова дружина має тепер ліпше удержанне, як вона сама: „отроци Свѣнделжи изоодѣлися суть оружемъ и порты, а мы назн“. Дружина стала підбивати Ігоря, щоб він над відступлену Свенельдови дань зібрав з Деревлян полюде й на себе.

Ігорь здав ся на се й пішов у Деревлянську землю. Се було, розуміть ся, надужитєм усталених „в Деревех“ відносин. Повість каже, що всякими насильствами Ігорь вимучив у Деревлян нову контрибуцію, але не задовольнившись тим, а розохотившись, ще раз пішов з невеликим відділом дружинників, аби не ділитись новою контрибуцією з цілою дружиною; не знати, чи се не буде вже легендарна ампліфікація на тему Ігоревої користолюбности. Досить того, що одна з деревлянських громад — міста Іскоростеня, впавши в розпуку від сих здирств, повстала, напала на Ігоря й знищила його дружину; самого Ігоря, по словам Льва Днякона, буцім привязали до двох нагнутих стовбурів дерева, що випростувавшись, роздерли його на дві частини (VI. 10); Повість просто каже про смерть і згадує про могилу Ігоря коло Іскоростеня, котру знали ще за часів її написання.

Розуміть ся, сими війнами з Деревлянами й Уличами не вичерпувалась внутрішня діяльність Ігоря: стільки донесла народна пам'ять, і то завдяки тому, що сї війни звязані були з смертю Ігоря. Крім того Повість ще лаконічно згадує про війну Ігоря з Печенігами: Ігор же воеваше на Печенігы (під 920 р.). Ся звістка виглядає неконче певно — скидає на комбінацію книжника і не має тому певности, хоч війни з Печенігами могли вестись і не раз.

В чужих джерелах знаходимо вісти про два далекі заграничні походи.

941 р. Ігорь з великою фльотою пішов на византийські землі. Про сей похід маємо цілий ряд джерел: окрім хроніки сучасника Симеона Льототета (й тих компіляцій, що звідси сю звістку зачерпнули), маємо оповідання про нього в житті сучасного св'ятого Василя Нового (+ 944), написанім його учеником Григорієм, в хроніці (Antapodosis) Ліудпранда (+ 972), що користав з оповідання наочного св'ідка — свого вітчима, нарешті — у Масуді. Симеон Льототет числить 10 тисяч човнів, що дало-б до 400 тис. війська — число, розуміть ся, не можливе; иньший сучасник — Ліудпранд каже, що човнів було звиш тисячи, що дало-б яких 40 тис. мужа, число теж мабуть побільшене. В усякім разі фльота мусіла бути дуже значна. Час для походу вибрано дуже зручно, бо византийська фльота вислана була тоді проти Сараценів. Тож хоч, по словам сучасного джерела — Життя Василя Нового, византийський імператор завчасу дістав вістку про сей похід від свого херсонеського намістника (стратіга), але правительство не зуміло задержати руського по-

ходу на дорозі, й фльота Ігоря без перешкоди зблизила ся до Царгорода, чи властиво до Царгородської притоки (*Ἰερόβυ*). Але протока була замкнена грецькою ескадрою. Ігорь почав палити й руйновати береги протоки, але на його кораблі напала грецька ескадра човнів з т. зв. „ясним огнем“ — якоюсь горючою хемічною масою (як тепер виходить — се по просту наш порох)¹⁾, що кидала ся на чужі кораблі. Руська фльота, багато стративши, мусіла завернутись²⁾, й Ігорь пустив ся грабовати чорноморське побереже М. Азії, почавши від Боспору далі на схід, — береги Бітинії й Пафлягонії, задаючи тяжкі муки людям; як оповідає сучасний византийський хроніст, Ігореві вояки розпинали людей на хрестах, прибивали до землі, забивали залізні цьвоки в голову (Льототет). Але поки Ігореве військо господаровало тут, Византия стягнула свої сили; корпус македонської кавалерії винищив руські відділи, послані в глибину Бітинії за припасами; надтягнув корпус зі сходу, а з моря фльота під проводом патриція Теофана. Руське військо попало в блокаду; забракло їм припасу, й у вересні вони мусіли силоміць пробиватись крізь византийські кораблі. В битві Руси не пощастило, багато їх кораблів пропало. Останок встиг потай викрастись і пустивсь плисти до берегів Тракії, може сподіваючись там себе надгородити. Але грецька фльота скоро се спостерегла, пустилась наздогін і догнала частину руських кораблів (передні встигли втікти). Греки знов ужили собі „ясного огня“ й цілком знищили сю ескадру: деякі, боячись огня, кидались в море і тонули. Чимало Русинів взято було в неволю. Лідупранд, вітчизн історика, бувши тоді в послах у імператора, бачив, як рубали голови сим руським невольникам у Царгороді. Ігорь з останками фльоти втік в Азовську протоку. Хто зна, чи не приготовано було йому на Дніпрі те саме, що спіткало Святослава в повороті його з походу на Грецію.

Се розмире з Византиєю закінчилось 944 р., коли відновлено згоду й уложено союзу й торговельну умову, в цілости переховану в Повісті. Византия й руські князі з'обовязались посподу не нарушати володіннь другої сторони в Криму й на Азовськім морі і помагати собі для їх удержання. Руські князі з'обовязувались посилати помічне військо імператору, як би він попросив. Відновлено торговельні постанови, одначе з деякими обмеженнями давніших вигід для руських купців (в умові 907 р.); загострено контролю над руськими купцями у Византії, заборонено їм зіставатись на зиму в Царгороді й т. и. Можемо догадуватись, що Византия могла мати знов якісь прикрати від

сих купців: можна думати навіть, що зза сього вийшло й розмире з Візантією, подібно як се сталось за Ярослава („вийшла у Візантії суперечка з якимись скитськими (очевидно — руськими) купцями, й одного значного Скита вбито“ — Кедрин с. 551). З другого боку, застереження, які робить в умові Візантія проти руських претензій на її кримські землі, наводять на гадку, що вже тоді Русь підіймала руку на тутешні візантійські землі. Се було дуже природно: стоячи одно ногою на устю Дніпра, а другою — на Азовській протоці, мореходна й торговельна Русь мусіла все звертати завистне око на Крим, і північний похід Володимира на Херсонес певно мав свої прецеденти.

Похід Ігоря на Візантію, як бачимо, був далеко не щасливий. Автор Повісти знав оповідання про нього в продовженню Амартоля й ще якимсь джерелі, подібнім до оповідання Життя Василя Нового, й на підставі їх розповів правдиво про сей похід (під 941 р.). Але може сама умова, датована 944 р., навела його на гадку, що мусів бути ще й иньший похід, і ним Ігорь надолужив свою неудачу й примусив Греків до нової умови. До сього нового походу автор використав народній переказ — не знати, чи ходив він і в народі з іменем Ігоря і був покрученим відгомном нещасливого походу 941 р. (як і похід Святослава в народній пам'яті здобув зовсім нове й небувале закінчення), чи був анонімним. В результаті вийшло оповідання Повісти, що Ігорь, аби помстити ся за неудачу, з повними силами, з печенізькими ватагами пішов на Візантію 944 р., але імператор, настрашившись, вислав до Ігоря послів з дарунками, обіцяючи більшу контрибуцію, ніж яку взяв Олег. Дружина пристала на се; „что хоцемъ боле того, не бившися имати злато, и сребро, и паволоки? Еда кто вѣсть, кто одолѣеть, мы ли, они ли? или с моремъ кто свѣтѣтъ?“ По такім розважнім міркованню Ігорь пристав на візантійську пропозицію й вислав Печеніг на Болгар,* а сам вернув ся зі здобичею до дому.

Ся подробиця, що Ігорь вертаєть ся, не дійшовши Царгорода, могла-б вказовати, що тут маємо переказ про похід 941 р. У всякім разі ся історія з двома походами Ігоря дуже характерна для історичної манєри Повісти. Що похода 944 р. в дійсности не було, в тім не може бути непевности: численні джерела, що говорять про похід 941 р., не замовчали-б мабуть ру-

*) Можливо, що тут ми маємо відгомін якоїсь помочи, котру Ігорь дійсно послав Візантії на Болгар.

ського реваншу, а головню, що сама умова 944 р. свідчить проти якої небудь переваги руської сторони над грецькою.

Щасливий похід за те відбула Русь на Каспійське море; про нього оповідає сучасний вірменський історик Мойсей Каганкатаваці в своїй Історії Агван, і пізнійший арабський (XIII в.) — ібн-ель-Атир, короткі звістки є у багатьох пізнійших письменників, а славний персидський поет XII в. Нізамі, родом з околиці, де господарила Русь в той похід, обробив сей епізод поетично, в казочній обстанові в своїй Александрії (Іскендер-наме): на Русьнів, що зруйнували околиці Бердаї й взяли в неволю її царицю Нушабе, виступає Олександр Македонський, аби покарати їх за се. Руський король Кінталь*), з помічними військами Буртасів, Аланів і Хозарів, іде на зустріч; його армія виносить над 900 тисяч мужа, його вояки вїздіять на бій на слонях, центр становить Русь — „розбійники подібні до вовків і левів“, немилосердні, вони не мають нічого людського крім зверхнього вигляду. Війська виглядали так страшно, що й сам премудрий Платон, побачивши, втік би в перестрашу. По семи нерішучих битвах Олександр бере гору, Кінталь з 10 тис. своїх попадає в неволю, але Олександр пускає його на волю, задержавши собі багату здобич — особливо дорогі шкіри.

Нізамі дає при тім одначе цікаву вказівку про дорогу, кудю прийшла Русь: вона пройшла берегом до Дербента й не можучи пройти далі сим проходом, пустила ся на кораблях морем: дуже правдоподібно, що пам'ятаючи Хозарський підступ попереднього разу, руське військо пустилось на сей раз вже суходелом і по дорозі потягло з собою деякі кавказькі народи (Алянів — Нізамі, Лезгинів — Бар-Жид). Кораблями вона прийшла до устя Кури й поплила рікою в середину края, що звав ся Альбанією в античній географії (Птолемей), у Вірмен Агованією, а у Арабів Арраном (тепер Карабаг); столицею його була Бердаа, на однім з полудневих притоків Кури (Тертер), недалеко від неї. Се було велике й багате місто: ібн Хаукаль, звідавши його чотири роки по руському погромі, каже, що не вважаючи на руське спустошення, се місто мало ще багато торгів, караван-сараїв і громадських лазень; тепер від нього лишились тільки останки глиняних стін і цвинтари, а серед них сільце Берда чи Берде.¹⁾ В сер. X в. Арран належав до каліфата, але каліфат

*) Се імя правдоподібно уважають покаліченим Кавдавлем Александрії.

тоді був в повнім розстрою, й се могло власне привабити Русь до нападу. Русь пішла на Бердау, розбила мусульманську залогоу й опановала місто; людей вона помиловала й поводитилась з ними добре; коли піднялось повстанне в місті, то Русь з початку гажовала його, а далі, коли люде не слухались, звеліла їм протягом трьох днів вийти з міста, і тих, що не виконали сього, забрано в неволю, багато побито і майно заграблено. З Бердаї руське військо робило напади на сусідні місцевости. Але воно понесло сильні страти від дісентерії, що розширилась в нім, бо забагато їли полудневих овочів. Тим часом намістник сусіднього Азербайджана став зберати сили на визволення Бердаї; перша битва, де він виступив на чолі 30 тис. люда, була програна, але в новій битві, завдяки зробленій ним засідці, йому удалось побити багато Руси й обложити її в бердаїській замку. Та усобиці в землях каліфата примусили його залишити облогу Бердаї. Пошість тим часом ще сильнійше нищила руське військо, і воно нарешті постановило покинути Бердау, пробувши в ній 6 місяців; забравши на себе що ліпше, Русь вийшла на берег Кури і з багатою здобичею поплила назад: задержувати або догоняти ніхто не відважив ся.¹⁾

Похід сей ібн-ель-Атир уміщує під 332 р. геджри (вересень 943 — серпень 944); одначе, судячи по подробицям самого оповідання, виходило-б, що Русь пішла назад не скорше аж десь при кінці 945 р.; правдоподібно, похід тривав більше року, й у самій Бердаї Русь пробула далеко довше, як півроку.²⁾

Дивним може здаватись, що сей казковий похід, як і пізнійший похід Святослава, не полишив слідів в народній традиції, — судячи по Повісті, тим часом як византийські походи були в ній так багато заступлені. Розумієть ся, традиція византийських походів піддержувалась пізнійшими походами й зносинами, тим часом, як схід, загорожений турецькими ордами від другої половини X в., вийшов скоро з круга народньої традиції; але можливо й те, що й автор Повісти по просту занедбав сю сторону традиції — схід не цікавив його, та й він не мав тут опертя в літературних памятках, як про византийські походи (цікаво може бути, що в початковій версії Повісти з часів Олега й Ігоря маємо тільки оден похід на Візантію, в ширшій — вже три!); я вище вказував в народній поезії можливі сліди памяти про східні походи.

На тім кінчать ся наші відомости про подітичні події на Руси з часів Ігоря. Умова 944 р. кидає світло, хоч слабе, на внутрішній склад держави. Бачимо, яка то велика вже й зложена

була політична система: яких з двадцять „світлих і великих князів“, що сиділи по різних волостях і землях, признавали зверхність „великого князя руського“, окрім земель, що правились тубильними князями, з обовязком далі, і земель союзних. Малий син Ігорів — Святослав княжив (номінально) в Новгороді; не знати, де сиділи племенники Ігоря Ігорь і Якун. Жінка — Ольга мала своїм уділом Вишгород.

Інші князі не належали до династії Ігоря, або деякі хіба в далекій лінії були посвоячені з нею; деякі мають норманські імена, очевидно — се були намістники київського князя, як пізнійший герой Еймундової саги; інші мають імена словянські — сі могли бути дружинниками або тубильними князями, що увійшли в систему руського державного устрою, стали її членами.

В Повісті Ігорь, встрошений між двома героїчними князями — Олегом і Святославом, змальований, по контрасту, невиразно й неприхильно: він не має тої воєничої вдачі, не має воєнного щастя, він користолюбний — велика вада на погляд дружини. Завдяки тому і в новійшій історіографії здавна зложилась характеристика Ігоря, як незадалого й несимпатичного князя. Характеристика ся одначе належить в цілості до сфери красного письменства; на характеристику народніх легенд не можемо покластись, а те місце, яке Ігорь займає в еволюційнім процесі Руської держави, промовляє проти неї. Се мусіла бути енергічна й здібна натура, коли не дала розвалитись державній будові, такій скомплікованій і хисткій. Скорше-б можна було прийняти сю коротку характеристику коротшої версії Повісті: „и возрастю же ему Игорю, и бысть храборъ и мудръ“ (1 Новг. 5).

Його одруження з Ольгою „от Плескова“ (може донькою Псковського „світлого і великого князя“) описано в пізнійшій легенді (звістній в кількох варіантах XVI в. і очевидно — трохи старшій): Ігорь на ловах у Псковщині захотів переїхати річку на якогось звіра і побачивши човен, казав себе перевезти. Перевозником в тім човні була Ольга — селянська дівчина; вона впала в око молодому князю, й він „нѣкіе глаголы глумленіємъ претворяше къ ней“, але на свої „студная словеса“ дістав відповідну відправу, і вона так промовила йому до розуму, що потім посватав собі сю дівчину за жінку.¹⁾ В ширшій версії повісті, відповідно її поправці, що Ігорь був під опікою Олега, сей впева- тав йому й жінку. Одинокий син Ігоря Святослав родив ся по хронології Повісті 942 р., а 945, слідом по умові з Греками мав вмерти Ігорь. Хоч обидві дати можуть бути тільки комбіна-

цями, і не конче докладними, але вони не багато розминають ся з правдою.

Правдоподібно, Ігорь в дійсности прожив трохи довше, особливо як що сам ходив походом на Бердау; я згадував вище про спізненне дат в літописи, про котре буду говорити на иньшій місці; відповідно до того ми могли-б Ігореве житє продовжити до 947—8 р. У всякім разі во слів Константина Порфирородного виходило-б, що в 948—9 р. Ігоря вже не було на сьвіті: в 9 гл. трактата зв. Про управу держави він говорить про часи, як Святослав седів в Новгороді, в часі минулім, отже Святослав тоді мусів перейти до Київa, а ся часть трактата редаговалась в 948—9 р.¹⁾

Повість каже, що Святослав по смерти батька зіставсь малим і було регенство — на сю звістку можемо покладатись: се мусіли добре пам'ятати сто літ пізнійше в Київі.

Управу безпосередньої спадщини по Ігореві обняла його жінка Ольга. З її регентства в традиції переховалось два факти: один її війна з Деревлянами, другий — її охрещенне. Обидва факти густо приодягли ся легендарним покровом і прикрасили ся ріжними подробицями.

Війна, що вела Ольга з Деревлянами по їх повстанню на Ігоря, закінчила ся значним обмеженнем старої земської автономії, зникли старі „добрі“ князі, край сильно спустошено, нарід обтяжено ріжними контрибуціями, ще й крім дани до київського князівського скарбу мала бути якась контрибуція на Ольгу саму, може як „головщина“ за вбитого чоловіка (взложи на ня дань тяжку, и двѣ часті идета Киеву, а третья Вышегороду, къ Ользѣ, бѣ бо Вышегородѣ Ольжинѣ городѣ“ — 38). Се була-б фактична основа легендарного оповідання. Неясним зістаєть ся, чи повстанне й потім війна з Ольгою були загально-деревлянською справою чи спеціально — міста Іскоростня; з оповідання Повісти виходило-б, що й иньші округи Деревської землі брали участь у війні з Ольгою (все ваши города передашася мнѣ, и ялися по дань, каже Ольга Іскоростнянам), але вона мала спеціально завзяте на Іскоростнян, бо вони вбили її чоловіка, і не прийнявши їх покори, вона привела до того, що спалила місто, „старѣйшны же города ижже, а прочая люди овѣхъ изби, а другия работѣ преда мужемъ своимъ, а прокъ остави платити дань“.

Ся війна Олега з Деревлянами в народній традиції прикрашена була різними легендарними подробицями. Такою пізнішою прикрасою, певно, є передо всім сватання до Ольги деревського князя Мала: убивши Ігоря, Деревляне постановляють одружити свого князя з Ольгою, щоб узяти в свої руки нового князя Святослава, — „и створимъ ему якоже хоцемъ“ (35); се подробиця дуже неймовірна і введена мабуть для комізма. Ольга, не вирікаючи ся віддавати ся, побиває деревських послів одних по других, — штучні способи побивання сих послів знову вгадують легенду; на останку вона запалює Іскорость, уживши для того даних її в дань голубів та горобців — пустила їх з запаленим трупом; сей мотив дуже старий, почавши від Самсона, що попав в подібним способом поля Филістимлян, і до переказу, що Татари здобули Київ „голубами“, у Даліміля¹⁾. Деякі епізоди деревлянської війни могли бути перенесені на Ольгу з цикля полянсько-деревлянських війн, що мусіли зіставити багаті сліди в народній традиції в віків пограничних суперечок. За всім тим досить цікава та характеристика, яку надає ся традиція Ользі — фігура суворої героїні, нелюдської, підступної местниці за свого чоловіка. В ній може по часті відбилася дійсна фігура Ольги, притемнена в книжній традиції образом „начальниці руських синів“ в християнстві, релігії любови й пробачення, що так мало відповідає тому легендарному характеру.

Інший факт — се охрещення Ольги. Я на иньшому місці буду говорити про розпросторення християнства на Русі й тут обмежусь на самім факті охрещення Ольги. В літописи він знову приодягнений легендою: Ольга поїхала хреститись в Царгород; тут імператор Константин (Порфирородний, літерат, що тоді — *potā bene* — мав живу жінку й був далеко не в молодих літах, бо родивсь 905 р.), „видѣвъ ю добру суццю лицемъ и смысленну велми“, залуцав ся до неї й хотів оженитись, але Ольга обдурила його, забажавши наперед хреститись, а потім імператор, бувши кумом, не міг уже з нею женитись. „И рече цар: переключала мя Олга!“ і мусив її пустити до дому.

Сю байку пробовали якось правдоподібніше витолкувати, але се очевидно — чиста легенда, що не потребує жадних коментарів. Цікавіше, що тим часом як в Повісти Ольга їде до Царгороду хреститись, византийські двірські справоздання з її приїзду (*De cerimoniis aulae Byzantinae*), докладно оповідаючи про всякі еткети, як її приймали, нічого не згадують

про її охрещення. Звістка Повісти не стоїть одинокою: Похвала Володимирі й Ользі мніха Якова, сучасні німецькі аннали (продовження Регінона) й пізнійший (XI в.) византийський хроніст Скіліца (Кедрен) кажуть теж, що Ольга охрестилась в Царгороді¹. Сю суперечність досить трудно розв'язати, тим більше що ані та ані ся сторона не настільки певна, щоб на неї можна здатись. Але як подумати, як у всіх сих джерелах, далеких то місцем то часом, легко могло зв'язатись з подорожею Ольги до Царгорода її охрещення, то мовчання двірських протоколів про ті церемонії, що були-б зв'язані з такою визначною подією, як охрещення руської княгині, стає фактом більш важним, ніж ті численні звістки. Правдоподібно, Ольга охрестилась в Києві, без особливого розголошу, так що сей факт не зіставив особливої пам'яті на місці і був оцінений тільки ретроспективно, по охрещенню Руси за Володимира. Охрещення її мусимо класти десь коло часу подорожі до Царгорода, перед нею чи по ній — скорше може по ній, бо византийські протоколи нічим не натякають, що Ольга була християнка (між її двором був вправді сьвященник, але се, що найбільше, може тільки показувати, що вона інтересовалась тоді християнством, а міг він служити по просту й товмачем); не сталось се одначе й пізнійше як 958 р., бо приймаючи її послів 959 р., в Німеччині знали вже, що Ольга охрещена.

Подорож Ольги до Царгороду дійсно могла стояти в певнім внутрішнім зв'язку з її заміром охреститись, але на зверх мала характер дипломатичної визити, бо між двором її згадують ся послі (*ἀποκρισίδριον*) руських князів і купці (зовсім подібно як при посольстві Ігоря 944 р.); очевидно, Ольга мала метою якісь пертракції з византийським двором. Вона прибула в Царгород під осінь 957 р. (в літописи хибно під 955 р.) — перша аудієнція відбула ся 9 вересня. З Ольгою був її племенник, на жаль — не названий на імя, кілька своячок — руських княгинь і бояринь, і взагалі значний двір (протокол називає крім племенника і згаданого сьвященника Григорія (що дістав подарунки менші від товмачів, отже не грав особливої ролі) 12 близьких до княгині жінок, 18 осіб з двірського жіноцтва, 20—22 послів, 42 купців і 12 товмачів, очевидно — крім ннашої служби. Прийmano Ольгу на дворі зовсім з тою самою етикеткою, як перед тим посла від володарів сирийських — Гамданідів. Насамперед відбули ся дві парадні аудієнції: у імператора, потім імператриці; Ольга представлялась стоячи. Потім було

більш уже фамілійне прийняте у імператора — тут Ользі казали сісти, і вона мала переговори з ним. На обіді її посадили в салі імператриці за стіл з найвищими двірськими домами („возасти“ — їх було дві, одна при самій імператриці, друга при її невістці); за обідом сьпівці в двох значнійших византийських церков — Апостолів і св. Софії сьпівали сьпіви на честь імператорської фамілії, й показовали ся якісь сценічні штуки. В иньшій салі приймано свояків і двір княгині. При тім княгиня й її двір, византийським звичаєм, дістали грошеві дарунки — княгиня 500 драхм (драхма коло франка) на емальованім тарілю, племенник 30, иньші 20 до 3 драхм. 18 жовтня був знову парадний обід, правдоподібно — прощальний, і знову роздано дарунки (Ользі 200 драхм, племеннику 20 і т. и.)¹⁾.

Можливо, що регентка Руської держави, вдова славного Ігоря, сподівалась собі на византийським дворі ліпшої чести, ніж сирійському послови. Принаймні в Повісти переховала ся анекдота, що як імператор по повороті Ольги прислав до неї посла до Київя, за тими дарунками і за військовою помочю, що вона йому обіцяла в Царгороді, за його дари: „яко аще вьзвращюся в Русь, многы дары послю ти: челядь и воскъ и скору, и воя многы в помощь“, — то Ольга сказала: нехай наперед імператор постоїть у неї в Почайні (київській пристани — на устю Почайни в Дніпро) стільки, скільки вона начекала ся в Суді (царгородським порті), чекаючи прийнятя. В сій відповіді цікава згадка про обіцяну Ольгою військову поміч; я навяжую се до вище висловленої гадки, що подорож Ольги до Царгорода мала дипломатичний характер.

Окрім сих двох епізодів літопись (вїймково!) говорить ще про внутрішню діяльність Ольги: вона їздила до Новгородя і там по р. Мсті устала „погости“ — центральні адміністративні місця для громад, і розложила дань; від неї зістали ся погости, ловища і „знаменія“ — сліди її охоти і взагалі діяльності по всій землі, нпр. в Пескові є її санки, на Десні є село її імени — Ольжичі, на Дніпрі „перевісища“ (ловецькі місця) й села (с. 38). Очевидно, ся подорож до Новгородя є тільки комбінацією з істновання в новгородських краях погостів і т. ин., що своїм іменем нагадували Ольгу, але при тім сї імена так само могли піти від якого Олега, як і від Ольги, тільки авторови подобало ся зібрати сї всі факти коло імени Ольги. Тільки дає нам літопись.

В німецьких анналах згадується, що 959 р. прибули до імператора (властиво — римського короля) Отона I послы від „королеви Руси Олени“ (*Helena reginae Rugorum*); ці послы ніби мали просити для руського народу єпископа й священників, але показалося потім, що се непорозумінне: *ficte ut post claruit venientes* (руські послы), і висланий на Русь єпископ вернувсь ні з чим.

Сю загадкову місію пробувано об'яснити ріжними способами: одні догадувались, що ті ніби послы Ольги були прості обманці; за сим толкованнем промовляв би буквальный зміст звістки, тільки таке обманське посольство не легко собі уявити. Поважнійше об'яснення, що Ольга дійсно просила прислати єпископа на Русь; вказують для аналогії на болгарського князя Бориса, що не діставши від константинопольського патріархата єрархії для своєї землі, звернув ся по неї до папи, але потім, діставши єпископа від патріарха, відослав латинського єпископа. Та з сим звязано цікаве питання: чи Ольга, охрестившись сама, забралась до якогось ширення християнства на Русі і організації християнської церкви?

На се питання можемо дати тільки негативну відповідь: судячи по всьому, охрещення Ольги було її особистою справою; всі наші джерела не кажуть нічого про якісь заходи її подібні до пізніших Володимирових. Повість каже тільки, що вона пробувала навести до християнства свого сина Святослава та що сама жила по християнськи і не дозволила ховати себе по поганському обряду: „бѣ бо имущи прозвутера и тѣ похорони блажену Ольгу“ (с. 44). На якогось єпископа, організацію єрархії нема найменшого натяку, і певно їх і не було. Правда, мнїх Яков каже, що Ольга, приїхавши з Царгорода, „требища бѣсовская съкруши“, але коли се й не простий *lapsus linguae* під впливом оповідання про Володимира (Похвала ся взагалі написана дуже риторично й фразисто, без фактів), то й тут хіба треба розуміти якісь домові, приватні „требища“, бо сам Яков нічого не говорить про якісь заслуги Ольги для християнства по за її приватним житєм.

Тим самим стає неправдоподібним, аби Ольга просила у Отона латинського єпископа, бо з того-б мусіло вийти, що вона заходила коло організації християнської церкви на ширшу міру. Найбільш правдоподібним мусімо уважати об'яснення, що Ольга посилала посольство до Отона в політичних справах, але Отон схотів використати сю нагоду для місіонарства, чи з власної

ініціативи, чи посла на власну руку щось сказали, що могло заохотити його до такого місіонарства. Не треба забувати, що Отон взагалі з западом заходивсь коло навертання на християнство Словян: християнство служило його політичним цілям.

Але докінчимо історію того непорозуміння.

На другий рік висвячено на єпископа для Русі монаха Лібуция, але той вмєр нїм вибрав ся в сю дорогу, і на його місце посвячено і вислано вже 961 р. Адальберта, пізнішого мадебурьського архієпископа; як прикроу уважали сю місію, видно з того, що визначеннє на неї Адальберта об'ясняли інтригами проти нього. На другий рік Адальберт вернувся назад, „не змогши нічого зробити“ на Русі; очевидно, непорозуміннє виявилось зараз же, і Адальберт не знайшов у Ольги ніякої опори для свого місіонарства. Посольство її для Отона тим часом вістаєть ся першим відомим нам фактом дипломатичних зносин Русі з Німецькою імперією¹).

З звістки про посольство Ольги до Отона виходить, що ще 959 р. була вона регенткою. З сим згоджуєть ся й оповіданнє Повісти, що по своїм охрещенню Ольга даремно намовляла на християнство Святослава, той не слухав і гнівав ся, але Ольга, не вважаючи на те, любила його і молилась Богу за нього і за нарід, „кормячи сына своего до мужества его и до възраста его“, а се „мужество“ Святослава аж згодом наступило. Відповідно тому і з огляду на се, що для приготування до грандіозного походу чи походів на схід в 966—7 р. Святослав мусїв мати кілька років часу, ми повинні класти кінець Ольжиного регентства й початок правління Святослава на початок 60-х рр.

Не вважаючи на коротке своє правління (яких може десять літ, або й менше, фактичного правління), Святослав належить до найбільш виразних, характерних фігур між давніми руськими князями. Се, щоб так сказати, шахітум дружинности між київськими князями. Роля князя — правителя, голови держави зовсім сходить на другий плян перед воевничим ватажком. Се чистий запорожець на київськїм столі, і він прегарно схарактеризований з сього боку в княжичнім тексті Повісти: „Коли князь Святослав виріє і став чоловіком, почав зберати багато хоробрих вояків, бо й сам був хоробрий і легкий, ходив як пард і багато воював. Не возив за собою возів, ні казана, не варив мяса, але

нарізавши тоненько чи конину, чи звіврину, чи воловину, пік на углях і так їв; не мав і шатра, а підстилав на спанне конячу опону, а в голови сідло; такі ж були й його вояки. А як ішов на котрий край, сповіщав наперед: „іду на вас!“

З сею артистичною в своїй ляпідарній короткості характеристикою, зачерпненою з народньої традиції й консеквентно переведеною в дальшім оповіданню Повісти, згоджуєть ся вповні й те, що оповідає про Святослава історик його війни з Греками Лев Диякон: на з'їзді з імператором Святослав імпує Грекам незвичайною простотою свого убрання й поведження, а от як каже у нього Святослав в остатній біді: „Пропала слава, яка йшла за руським військом, що нетрудно воно підбивало сусідні народи та тримало в неволі цілі краї, не проливаючи й крові — пропаде, як тепер так соромно поступимось Ромеям. Від предків одідичили ми мужність; пригадаймо-ж, якою неборною до сих часів була руська сила, й міцно биймось за своє спасенне. То не наш звичай — втікачами йти до дому, але жити побідивши, або славно вмерти, доказавши діла, як слід сміливим мужам“ (IX. 7).

До сих слів сама напрошуєть ся в порівняннє славна промова Святослава в Повісти, коли його підступом обступили з переважними силами Греки: „вже нам нема де подітись, волею чи неволею мусимо стати до бою, тож не осоромимо Руської землі, але поляжемо тут кістями: однаково мертвому нема сорому, а як втічем, то тоді сором. Не побіжیم же, але станьмо міцно, і я піду вперед вас, а як поляже моя голова, тоді самі за себе промишляйте“ (45—6).

Перейдім до огляду діяльності Святослава; тут маємо дві групи походів: східні війни і грецько-болгарська кампанія; ними майже вичерпуєть ся його політична діяльність.

Останнім ділом Ігоря був похід на схід — на схід же звертає свою увагу й син його. На жаль, про сю сторону його діяльності, дуже важну своїми наслідками в історії східньої Європи, знаємо незвичайно мало.

Повість каже, що Святослав ходив походом на Оку і на Волгу: по дорозі він надбав Вятичів і довідавшись, що вони дають дань Хозарам, пішов на Хазарів, побідив їх кагана в битві, взяв Білу вежу (Саркел), побідив Ясів і Касогів і після того новим походом підбив (поб'їд) Вятичів та примусив їх давати дань.

Сі оповідання дуже короткі, подробиці дуже шабьонові, і на них не можна покладатись; зістають ся самі факти:

похід на Оку і Волгу

похід на Хозарів, взятє Саркела, побіда над Ясами і Касогами підбитє Вятичів.

Почнемо з останнього. Вище я сказав, що Вятичі правдоподібно вже в кінцем IX в. стояли в сфері політичного вплива Київа, але при тім зіставались далі в ближшій залежності від Хозарів. В Повісті Святослав не вибираєть ся спеціальним походом на Вятичів, „вятицьке питанне“ виникає у нього під час походів на Оку і Волгу; підбивши Хозарів — зверхників, Святослав звертаєть ся на Вятичів і примуше їх війною до покори. Се все зовсім можливе; походи Святослава на середню Волгу й Хозарию натурально потягнули за собою тісніше прилученне до держави земель по Оці, і то не тільки Вятичів: зміцненне руської зверхности в фінських землях Оки й середньої Волги, де з'являєть ся кілька княжих волостей за Володи мира, мусимо по ложити теж на часи Святослава, як результат сих його походів.

Се стояло в звязку з походом Святослава на середню Волгу. Повість глухо згадує про нього; із звісток сучасного арабського географа (писав в 70-х рр. X в.) ібн-Хаукаля довідуємось, що Святослав знищив тоді Болгар і спустошив Буртаси — часто згадуваний в звітках про арабську торгівлю край на середній Волзі — правдоподібно Мордва. „Тепер не зістало ся й сліду ані від Булгара, ані від Буртуса, ані від Хазара, каже Хаукаль, бо Русь знищила всіх їх, забрала в їх всі ті краї й привернула до себе; а ті, що спасли ся з їх рук, розтікли ся по близьких місцях, бажаючи зістати ся поблизу своїх країв та сподіваючи ся прийти до згоди з Руссю та піддати ся їй“¹⁾. Сей удар для Болгара одначе не був таким фатальним, як представляв ібн-Хаукаль: волзька Болгария скоро знову приходить до сили: вже Володимир знову ходив на її походом, а Болгар, як богате торговельне місце істновав до XV в., передавши потім своє значінне сусідній Казани.

Смертельним ударом натомісь був похід Святослава для Хозарської держави, що слабла й хлила ся до упадку вже протягом двох століть. Літопись каже, що Святослав взяв Білу вежу — Саркел, важну кріпость на шні між Волгою й Доном, що тоді, видно, була в руках Хозарів, а залюднена була, по части, чи й головно Руссю*). Хаукаль оповідає, що

*) Біла вежа — се перекта на руське назви Саркел (сар — білий, кел — дім по вогульськи, а Константин Порф. толкує Саркел як раз *ἀσπρον ὀπίσιον* — De adm. 42)

Русь пограбовала тоді Ітиль і Семендер, багате хозарське місто на березу Каспійського моря. Разом з тим ціла Хозарська держава від краю до краю була зовсім спустошена. Люде з Ітиля розбігли ся по каспійському побережю. Тим закінчило ся існування колись сильної Хозарської держави. Автор Повісти, пригадуючи, як Хозари колись брали дань в Полян і мали напроорокувати собі, що Поляне їх переможуть, додає, що се й збуло ся тепер: „володѣють бо Козары русьтти князи и до днешняго дне“ (9). Останки Хозарів мусіли зістатись в степах; якусь значнішу колонію Хозарів літопись згадує в XI в. в Тматоракани (143—4).

В звязку з сим знищенням Хозарської держави стояла й війна Святослава з кавказькими народами — Ясами (себто Осетинами, останками Алянів) й Касогами (Черкесами — Кісїг по осетинськи); дуже правдоподібно, що тут іде мова про Касогів нижньої Кубани, а про яські оселі догадують ся, що вони в степах тоді далеко висувались на північ, аж у Подонє¹). Таким способом се стояло-б в тіснім звязку з хозарською війною на Подоню і з інтересами Тматораканської волости; пізнійше сю боротьбу з кавказькими сусідами вів далі тматораканський князь Мстислав.

По хронології Повісти сї походи відбувають ся в 964—6 р. Зовсім правдоподібно, що війна на таким великим просторі і такі сильні побіди не були досягнені одним походом і забрали кілька років. Тільки хронологія Повісти тут спізнюєть ся, як і в інших фактах. Хаукаль каже, що спустошення Булгара, Буртаса і Хазара стало ся 358 р. геджри (себто 968—9 р.), перед походом Святослава на дунайську Болгарію. Тут очевидно мова про перший похід його на Болгарію, що ставсь 968 р. (як я рахую, приймають звичайно 967 р.), бо в перерві між болгарськими походами Святослав певно не пустив ся-б у далекий похід на схід. Уважаючи знов, що Хаукаль, пишучи кілька років пізнійше, не міг зробити дуже значної помилки, найбільш правдоподібним буде положити сї війни десь в р. 965—7, а може займали вони і початок 968 р.²)

Що до мотивів сих походів, то сама літопись вказує на оден — то зміцнення Руської держави на сході, скріплення залежности від Києва земель на Оці й азовським побережю. Далі можна вказати на мотив пімсти: і Хозари і „Буртаси“ завинили перед Русію, знищивши руський похід 913 р. Ми бачили, що 944 р. Русь ходила вже не Волгою, а сухоходом, обминаючи Хозарів по їх підступі; знищення Хозарської держави

відкрило-б вільний шлях на схід для руських походів. Правдоподібно, як би не влізла нагло болгарська справа в пляни Святослава, ми слідом почули-б про руський похід на полудневе каспійське побереже.

Але головним і безпосереднім мотивом зіставалась мабуть — богата здобич в торговельних містах болгарських, бургаських, хозарських.

Розумієть ся, зруйнування сих міст, як і походи на каспійське побереже, були остаточно дуже шкідні для руської торгівлі. Вони не зістались без впливу на упадок торгівлі Руси зі сходом, що дає себе знати з кінцем X в. і в XI в. (між иньшим — на монетних скарбах), хоч, як сказано було вже, тут впливали й иньші причини (упадок торгівлі в закаспійськім Ховаресмі, непорядки в халіфаті, рух турецьких орд на захід, в чорноморські степи).

З огляду на сей турецький похід особливо шкідним був упадок Хозарії, що становила протягом кількох віків забороло Європи против турецьких орд; зносячи се забороло, Русь робила собі дуже злу прислугу. Правда, що се забороло останніми часами само стало дуже слабе й мало що значило — не задержало Печенігів і ледви чи довго могло-б задержати дальші орди — Торків і Половців. Торки слідом присувають ся до руських земель (бачимо їх в поході Володимира на Болгарів).

Супроти сього турецького руху ставали зовсім маловажними успіхи Руси в азовських і кавказьких краях, бо сі руські волости, що далі, ставали островом, відрізаним від решти Руської держави турецьким потоком, а той ширшав і зміцняв ся рік за роком, забираючи все більше території у осілої словянської людности та придушуючи головні торговельні жили руської торгівлі з полуднем і сходом. З оповідання Константина Порфирородного бачимо, як тяжка стала торговельна комунікація під печенізькою грозою вже в 1-ій пол. X в.: нижнім Дніпром і чорноморським берегом приходило ся йти не инакше, як під військовою охороною, „оборонною рукою“. Очевидно, те саме було і з східними дологами.

На сю сторону чи київські князі чи Повість, чи обое разом за мало уважали. Повість оповідає, що під час походу Святослава в Болгарію Печеніги ледво не взяли Києва і обложили його „в силѣ тяжцѣ“ (великим військом), так що в місті „нземогаху людѣе гладомъ и водою“, а війську з Задніпрянщини хоч і удалось пройти в місто, але Печеніги тримали Київ і далі

в такій тісній бльокаді (и не б'яше лзѣ коня напоити: на Лыбеди Печенѣгы), що прийшло ся викликати Святослава з Болгарії. І що-ж? Святослав обмеживсь, по словам Повісти, тільки тим, що „сѣбра воя и прогна Печенѣгы в поле“ — себто в чорноморські степи, від київських границь.

Се характерно; очевидно, в XI в. нічого не пам'ятали про якусь енергічну боротьбу з Печенігами Святослава або Ігоря (про боротьбу котрого згадано тільки ляконічною і не дуже певною звісткою під 920 р.), і се може до певної міри свідчити, що дійсно київські князі не вели в с'ім напрямі енергічної боротьби, хоч певно й мали часті конфлікти з Печенігами, призабуті народом. Київське правительство таким чином держалось більш пасивно (хоч може й не так, як виходило-б з мовчання Повісти), а заходилося енергічніше, коли Печеніги почали доскулювати самим київським околицям (за Володимира). Коли так воно було, то до пояснення такої пасивності київських князів можна вказати, по-перше, на те, що від Печенігів потерпіли чорноморські племена, звязані тільки слабшим політичним звязком з Русію й може не дуже охочі до київської зверхности (як судити по Уличах); тому київські князі могли не дуже ними журити ся і пильновати тільки торговельних дорог; по-друге, що по сих торговельних дорогах торгівля провадилась і далі, хоч і під військовою охороною, й може сі обставини, що передавали монополію заграничної торгівлі в руки князя й дружини, усували конкуренцію чи свійську чи заграничну, ще були й на руку князю й його дружині, тож вони й не старались усунути сі обставини, хоч розумієть ся — ся політика в основі була-б дуже близькоока. Досить того, що особливої енергії в с'ім напрямі не помічаємо — скільки можемо судити по мовчанню Повісти і взагалі по сучасним нашим джерелам — дуже бідним.

Але вернім ся до попереднього. Я сказав, що по тих страшних походах на середню й нижню Волгу ми могли-б зараз сподіватись похода на дальші каспійські побережа: щасливий похід 944 р. захоочував до сього, й ті Святославові походи до певної міри могли служити просто приготуваннем до такого похода. Але несподівана привабна пропозиція з иньшої сторони відвернула увагу Святослава від схода на полудневий захід — на Болгарію. Ситуація була незвичайно важна; грандіозні перспективи відкрили ся перед Святославом, і болгарська кампанія, хоч невдатна, варта уваги для тих великих змін в житю Руської держави, які могла-б принести, як би пішла инакше.¹⁾

Византия в першій половині X в. пережила тяжку й нещасливу боротьбу з молодого Болгарською державою; болгарський цар Симеон (893 + 927) не жартом був забирая ся до підбиття цілого Балканського півострова, що пересяк словянською кільонізацію і мав приготований ґрунт для рішучої переваги словянства над еленізмом. Як ми знаємо, Византия в сій боротьбі уживала руської помочи (загадка при війні 917 р., а потім і звістка Повісти при митичнім поході 944 р., що Ігорь наслав Печенігів на Болгарію), але, правдоподібно, Русь енергічної участі в ній не брала: нема на се вказівок. Свого ґрандіозного пляну перевести Симеону не подужав, чи не відваживсь, але Византия мусіла уложити з його наступником Петром дуже не гонорову для себе угоду (927 р.): мало того що вона признала за ним цісарський титул, болгарській церкві — патріархат і повну незалежність, мало що за Петра видано византийську царівну (річі страшні для Византиї!) але й зобовязалась платити річну данину; при тім за нею зістались, крім околиць Царгорода, тільки узькі побережа Етейського й Іонийського моря та Пельопонес — решта зісталась Болгарію.

Ті соромливі відносини Византиї до Болгарію задумав зірвати войовничий імператор Никифор Фока (963 + 969), користаючи з нездарности Симеонового наступника на болгарській престолі — Петра, та ослаблення Болгарію, що поділила ся на два царства — східне (Петрове) й західне (Шішманове). Він вирік ся на далі платити дань Болгарію, покликуючись на те, що Болгари не охороняють Византию від нападів Уґрів, і позабирав сусідні болгарські замки. Але маючи на голові тяжку війну на східніх границях держави — в Сирії, Никифор не хотів сам запускатись у війну з Болгарією, а постановив ужити для сього Русь. Попередні проби ужити її для боротьби з Болгарією дорогою союзів не дали особливих результатів; недавні переговори з Ольгою (судячи по тих натяках, які маємо), видно, не привели ні до чого конкретного. Никифор взяв ся до иньших способів. Він вибрав для сєї справи якогось Калокіра, „чоловіка сьміливого і хитрого“, до того обізнаного з руськими справами, бо він був сином херсонеського протевона, і поручив йому завести богаті дарунки Святославу, по словам Льва Днякона — півтори тисячі фунтів волота (15 центенарів), та звабити перспективою завойовання Болгарію для себе. Не знати, чи не з поручення імператора-ж Калокір повів перед Святославом річ так, що се мала бути спілка: Калокір буде добувати собі імператорську корону, а Святослав при тім,

помагаючи йому, здобуде Болгарію. Пізнійше Калокір мав зрадити Никифору і дійсно думати за корону, обіцяючи Св'ятославу Болгарію і великі суми (Скїліца 384); але се не виключає можливости, що з початку сам Никифор поручив йому удавати претендента, аби певнійше звабити Св'ятослава. Калокір, вперед обдарований титулом патриція за сю місію, прибув до Св'ятослава, доручив ті багаті дарунки й розвинув перед молодим князем свої привабні перспективи.¹⁾ „Палкий і сміливий, відважний та діяльний“ Св'ятослав, як його характеризує Лев, не потребував певно, аби його довго намовляли. При нездарности болгарського царя, при помочи з сторони Візантії не тяжко здавалось опанувати Болгарію, а се значило захопити в свої руки цілу подунайську торгівлю, присунутись до самої Візантії, а в дальшій перспективі — чому не відновити пляна Симеона: взяти в свої руки цілий Балканський півострів й саму світову столицю — „Царгород“. Але й без тих далеких плянів сама по собі Болгарія була дуже привабною здобичею: „нелюбо ми есть в Киевѣ жити, казав потім Св'ятослав, коли його умовляли лишитись в Київї для оборони землі: хочю жити в Переяславци на Дунаї, яко то есть среда земли моеї, яко ту вся благая сходятся: отъ Грѣкъ паволоки, золото, вино и овоци разноличьнии, и исъ Чеховъ и изъ Угоръ серебро и комони (конї), изъ Руси же скоро и воекъ и медъ и челядь“ (с. 44). Таке торговельне значінне, розумієть ся, було Св'ятославоу вперед відомо, і він вмів добре його оцінити з погляду традиційної політики своєї династії.

По словам Льва, Св'ятослав не гаючись зібрав велике військо — 60 тис. мужа, не рахуючи обозу, і рушив в Болгарію разом з Калокіром, з котрим дуже заприятелював. Дійсно, збори мусіли бути короткі, бо ще десь 967—8 р. Св'ятослав воював на Волзі, а вже в тім же 968 р. бачимо його в Болгарії. Подробницї сеї війни дуже бідні. Лев і Повість згідно кажуть, що Болгари пробували боронитись, але не могли устоятись; по Льву, їх сили були значно слабші (рачує на 30 тис.), і вони програли битву на Дунаю, під Доростолом (тепер Силистрія); Петра се так вразило, що він захорував і небавом вмер. Св'ятослав опановав частину Болгарії (Лев VI. 2). Повість (с. 42) каже, що він взяв 80 міст по Дунаю й осїв ся в Переяславці, себто малій Преславї, на південь від Дунаю.*) Ся цифра завойованих Св'ятосла-

*) Тепер село Преслав коло Тульчі. Велика Преслава, столиця Болгарії, була недалеко Шумли, тепер Преслав, по турецьки Ескі-Стамбул.

вом міст виглядає підозріло, але дуже правдоподібно, що він опановав на разі край між Дунаєм і Чорним морем.

Та слідом Святослава відкликали на Русь вісти про Печенігів, що вони тримають в бльокаді Київ. Київське боярство мало докоряти Святославу, що він шукає нових здобутків, а трохи не занастив Руси („ты, княже, чюжей земли ищешь і блюдешь, а своея ся лишивъ: мало бо насъ не взяша Печенѣзи, и матеръ твою, и дѣтей твоихъ“); його умовляли лишити ся в Києві, та Святослава занадто заінтересовали нові політичні перспективи, й він рішучо не згодив ся покинути свої болгарські пляни. Стара Ольга, що правила, очевидно, і далі в Києві в неприємності сина, вже збрала ся на той світ; вона задержала сина при собі і вмерла на його руках. Таке оповідання Повісти.

Святослав, маючи плян дальшого завойовання Булгарії, постановив на далі організувати на Руси правительство в імені своїх малих синів: старшого Ярополка зроблено князем в Києві, меньшого — Олега Святослав посадив у Деревлян, в Овручу.

Новгород, що був теж в безпосередній залежності від Святослава (ще з його дитячих літ) мав правитись намістником, але Новгородці рішучо спротивились тому: зажадали, аби у них посадити кого з синів, цнакше грозили ся найти собі ниньшого князя. Правдоподібно, Святослав не вірив в дійсну можливість сього і сказав, аби Новгородці самі умовили собі котрого з його синів. Та ні Ярополк ні Олег не схотіли йти в Новгород; очевидно, на скільки сам Новгород був важним ключем до торгових доріг в руках київського князя, на стільки сам по собі, як княжий стіл, вже тоді не був привабним. Тоді оден з Святославових бояр Добриня з Любеча, брат Святославової наложниці Малуші, порадив Новгородцям просити собі князем сина сїєї Малуші від Святослава — Володимира. Повість каже, що Малуша була донька Малка Любчанина і називає її улюбленицею (мило-стница) Ольги, але варіант є, що вона була ключницею її; правдоподібно, се стоїть в звязку з тим, що пізнійше Рогнідь називала Володимира сином рабині („робничичем“), але судячи по високому становищу Добрині, ледво чи можна уважати Малушу звичайною служницею або рабинею.¹⁾

Новгородці вчинили як радив Добриня, і Святослав послав в Новгород Володимира з його вуєм Добринею, що мав бути дійсним управителем, як і при иньших синах иньші бояре. Сі події, звязані з сею перервою в болгарській війні, надають певність оповіданню Повісти про весь сей епізод, і про саму перерву.

Урядивши управу на Русь, Святослав міг вернутись до своїх болгарських плянів. Ситуація там ставала трудною. Никифор, напустивши Святослава на Болгар, розумів які небезпечні наслідки, коли Святослав опанує Болгарию, зарисовують ся перед ним самим, чи то від самого Святослава, чи від його приятеля Калокіра. З другого боку, ослабленне Болгарії подавало Никифору надію, вмішавшись в болгарські справи, використати їх для Византиї. Він енергічно забрав ся до скріплення Царгорода (очевидно — боячись морського похода Русь на саму столицю, як за давніших князів) і розпочав пересправи з болгарським правительством. Але серед сих заходів спіткала його двірська революція: в грудни 969 р. вбито Никифора й імператором оголошено Іоана Цимисхия, його убийцю, Вірменина з роду, зручного правителя і генерала (VI. 2 і далі).

Цимисхий обняв управу в трудних обставинах: у Византиї панував голод, треба було боронити Сирию від Арабів, а з півночі посувала ся руська гроза.

На жаль, ми ще менше знаємо за другу болгарську кампанію Святослава, як за першу, можна сказати — нічого не знаємо. Оповіданне літописи починаєть ся облогою Переяславця (що ніби то мали на ново опановати Болгари), але оповіданне на стільки шабльонове, що трудно на нього здатись: Болгари вийшли на бій і вже перемогали, але Святослав підбодрив дружину: „вже нам тут полягти, потягнем же мужно, братя і дружино“; він переміг Болгар, узяв місце „копєм“ — дав зруйновати, а слідом заповів похід Грекам, і як ті підступом довідали ся про число його воєків та виставили десять разів сильніше військо, Святослав, промовивши до дружини, знову переміг Греків, і ті мусіли дати йому дань, бо мало що не дійшов Царгорода. По тім Святослав, вернувши ся в Переяславець „с похвалою великою“, постановив удатись на Русь за сьвіжим військом і уложив умову в Греками, діставши при тім від них „дары болша пѣрвыхъ“. По сїм він вертаєть ся на Русь і на дорозі гине від Печенігів (42—8).

Се оповіданне є тільки далеким і покрученим відгомонам подій. Святослав, ідучи в Болгарії ратовати Київ, ледви щоб кинув її на ласку божу; він мабуть лишив в ній своє військо й не потребував на ново підбивати. Звістку Повісти скорше треба зрозуміти, як згадку, що Святослав, вернувшись з Києва, повів далі війну з Болгарами¹⁾. Він опановав не тільки передбалканську Болгарию²⁾, а переніс війну за Балкани, тероризуючи, по

словам Льва, Болгарів і примушуючи тим до покори; казали, що взявши Филіпополь, він вбив на палю 20 тисяч люда; розумість ся — чутка у всякім разі сильно побільшена.

Византийці кажуть, що Цимисхий з огляду на сирийську війну хотів з початку поладити справу з Святославом без війни, та не знати, о скільки він дійсно надіяв ся на можливість такого поладження. У Льва він жадає від Святослава, щоб той взяв собі „нагороду, яку обіцяв йому Никифор за напад на Болгарію“ і залишив її, бо вона, мовляв, належить Византії.

Коли справді така була пропозиція, то вона хіба могла провокувати Святослава: йому наперед предложено було взяти Болгарію собі, а тепер кидали йому подачку як мурину за роботу й відсилали до дому. Він відповів, що пристане, наколи Византия дасть йому відповідну оплату за здобуті ним багаті краї, за підбиті міста й забраних на війні в неволю Болгарів, а як ні — то нехай Греки завчасу забирають ся з Європи до Азії, лишивши цілий Балканський півострів Святославу; інакше миритись він не буде. А коли Цимисхий на се мав пригадати йому невдатний похід Ігоря й його нещасливу смерть та грозив Святославу, що пронаде тут в Болгарії, розгніваний Святослав мав заповісти, що прийде під Царгород. Так оповідає Лев. Се, правдоподібно, й є та заповідь, що дає Святослав Грекам в Повісті.

Про дальші перипетії війни Византийці не дають нам докладних відомостей; руські війська спустошили Тракію й може справді були недалеко Царгорода, як пригадувала собі руська традиція (Новість). Для оборони византийських земель Цимисхий, зайнятий тоді передовсім азіатськими справами, вислав против Святослава магістра Варду Скліра з військом. На сю вість рушило на Скліра військо руське, разом з ватагами Болгарів (Мізів), Угрів і навіть Печенігів¹⁾). Коло Аркадіополя*) стала ся битва, де, по словам Византийців, Греки завдяки засідці мали страшно побити Русинів: пропало-б то більш як 20 тис. Руси, а Греків тільки 55 (чи навіть 25) мужа, і багато покалічено. Правдоподібно, ся звістка не багато більше варта, як оповідання Повісті про сьвітлу побіду Святослава з 10 тис. над 100 тисячами Греків. Що грецькі справи не стояли дуже добре, показує дальше оповідання Льва: Цимисхий слідом послав нове військо в Европу, поручивши йому перезимувати в Тракії й Македонії, очевидно — для їх оборони, а на весну обіцяв прибути сам для походу на Русь.

*) Недалеко Адріанополя.

Заміру Цимисхія перешкодило повстання братанича імператора Никифора — Варди Фоки в Малій Азії: Цимисхий не тільки сам не міг піти на Русинів, але й Скліра мусів відкликати в Азію. Коли він пішов, Русь знову почала господарити в византийських землях: особливо терпіла Македонія, котру вони „немилосердно грабували й руйнували“ (Лев VII. 9). Аж зловивши Фоку, Цимисхий в початку 971 р. міг забратись до боротьби з Святославом¹). Він вислав брандери („огненосні кораблі“ — з грецьким огнем) на устє Дунаю, щоб загородити Руси дорогу до дому, як каже Лев, а скорше — аби не пускати до них ніяких помічних сил, а сам рушив під Адріанополь — пограничне місце Византиї з Болгарією, і тут довідався, що Русь, над всяке сподівання, зіставила балканські проходи незанятими. Не зважаючи на протести своєї старшини, що уважала се занадто ризиковним, Цимисхий постановив використати руську необачність та скоренько йти за Балкани, щоб відразу опанувати Болгарією. При тім він іде слідом політики Никифора, бере на себе роль опікуна Болгарів супроти Руси і тим перетягає їх на свою сторону. План його удав ся. По словам Византийців, він мав менші сили, ніж Святослав (Лев рахує Святослава на 60 тис., а Цимисхія на 15 тис. пішого і 13 тис. кінного війська, а Скліда рахує Цимисхієве військо, що з ним рушило наперед, тільки на 9 тис.), але хутким нападом застав неприготованою болгарську столицю Преславу. Там сидів з руським військом Сфенкел, як його називають византийські джерела, „що мав третє місце по Святославу“, і з ним болгарський цар Борис і Калокір. В битві Русь не устоялась, замкнулась в місті, але по двох днях його взято, по сильній обороні, в велику п'ятницю*). Руська задога майже вся загинула: останки її замкнулись в царськїм дворі і сильно боронились, але його запалено, й огонь примусив їх вийти. Сфенкел з незначним числом удав ся до Святослава. Взятого в полон Бориса Цимисхий признав болгарським володарем, заявивши, що прийшов боронити Болгарію проти Руси.

Взявши Преславу, Цимисхий поспішивсь на Святослава, що з головним військом стояв в Доростолі, на Дунаю. Взятє Преслави й оголошенне Бориса зробило своє вражінне в Болгарії: по дорозі болгарські міста передавались Цимисхію, і Болгари взагалі переходили до нього. Святослав заклопотаний тим, хотів, по словам Византийців, надолужити терором, арештовав

*) 971 р. була 14 квітня.

значнійших Болгар і багато їх повбивав. Та Цимисхий не гаяв часу з приверненням Болгарії, а пішов просто на Святослава. По кріпкім бою йому удало ся перемогти Святославове військо, що мусіло замкнутись в місті, й він розпочав бльокаду Доростола. Як раз наспіла й фльота та й обступила Доростол брандерами від Дунаю; Русь боячись тих брандерів, повиягала свої човни до міста. Розпочалась тяжка тромісячна облога Доростола, широко описана і у Льва і у Скілиці¹).

Русь виходила з міста й пробувала розбити бльокаду, але її не удавалось перемогти Греків. В місті не ставало запасів, дуже тяжко було пробитись за припасами під доглядом грецького сухопутного війська й фльоти. Попробувано одного дня попадити грецькі машини, але се не вдавалось, і Русь, заложивши на спини свої великі щити, мусіла поволі відступати по невдатім бою до міста. Багато загинуло її при тім; в ночі при сьвітлі місяця, збирали вони трупи земляків на рівнині і потім палили їх на огнищах над Дунаєм, забиваючи при тім невільників на службу небіжчикам, а в Дунай кидали дітей та півнів (Лев). Але й Грекам було не весело: побіди над Русію коштували дорого, Русь била ся завзято, і то не тільки чоловіки: оповідають, що Греки, роздягаючи убитих Русинів, находила між ними й жінок (Скілиця). Великі страти і затягнена облога дуже гризли Цимисхия. Скілиця оповідає інтересну анекдотку, що Цимисхий запропонував Святославу закінчити війну поєдинком, замість аби тратити свої війська; Святослав мав відповісти, що він свою справу ліпше знає, як його ворог, а коли імператору не хочеть ся жити, то може собі вибрати котрийсь з тисячних способів смерті (с. 409).

По тих великих стратах дехто з руської старшини мав радити викрастись по ночі через грецьку флоту; иньші, уважаючи се неможливим, радили прийти до згоди з Греками; але Святослав постановив ще раз спробувати щастя в бою. Другого дня — 24 липня став ся сильний бій: Греки поясняли, що тільки чудом, під проводом св. Федора, удалось їм перемогти Русь; Лев рахує страти Руси в сїм бою на півшіснадцятій тисячі (його числа одначе мусять бути сильно побільшені); сам Святослав мав дістати рану, й трохи його не взято в неволю.

По сій остатній пробі Святослав постановив залишити дальшу боротьбу й другого-ж дня розпочав переговори з Цимисхием, голячи ся віддати Грекам невільників і уступити ся з Болгарії, та жадаючи вільного пропуску до Руси і потрібних для неї припасів. Цимисхий, розумієть ся, дуже радо прийняв

згоду. Уложено трактат, де Святослав вирікав ся всяких претензий на кримські землі Византії („власть Корсунскую и елико есть городов их“) і Болгарію, заповідав, що занехає боротьбу з Византією й буде її союзником. Крім того Лев каже про відновлення торговельної умови з Византією; з огляду, що перехована в Повісті умова нічого про торгівлю не каже, правдоподібно, що були ще осібно потвержені попередні торговельні умови. Русь дістала по дві мірки (медімна) збіжа (бо терпіла недостачу); Лев каже, що хліб видано було на 22 тис. Руси, і рахує, що загинуло Руси 38 тисяч. По заведеній умові Святослав захотів побачитись з імператором. Цимисхий прибув над Дунай з великим відділом кінноти в багатій, позолоченій зброї; Святослав же приплив на човні, гребучи разом з иньшими і нічим не визначаючись з поміж них крім чистоти своєї йолотняної одежі; одинокою окрасою був золотий ковток в усї. Про його вигляд ми вже говорили: був середнього зросту, кремезний і сильний, мав короткий ніс, сині очі, густі брови і виглядав понуро і суворо; мав обголену бороду, довгі вуса і чуб на голові, „що означало значний рід“. Сидячи на лавці свого човна, він поговорив трохи з імператором і від'їхав.

Тим закінчилась болгарська війна; Цимисхий осягнув своє: східня Болгарія прилучена до Византії, тільки західня заціліла на якийсь час в руках нової династії Шішмана. Пляни Святослава пропали. Руська традиція, переказана в Повісті, запам'ятала собі щасливі початки сієї кампанії і з'їгнорувала невдатне закінчення; тому текст умови, заведений в Повість, стоїть в дивній суперечности з її оповіданням.

Завівши умову з Греками, Святослав міг потішати себе багатою здобичею, що зісталась йому з болгарської війни, а хто зна, чи не мав він дійсно заміру з свіжими силами вернутись назад, як то каже Повість (и рече: поиду в Русь и приведу боде дружини) — се дуже можливо. Сю можливість могло провидіти й византійське правительство й постаратись, аби її усунути.

Скіліца каже (с. 412), що Святослав по згоді просив Цимисхия попосередничити у Печенігів, аби його перепустили до дому без перешкоди. Тоді імператор послав до них свого посла, заохочуючи їх до союзу з тим, аби вони не нападали на Болгарію і перепустили Святослава; Печеніги пристали на все, тільки не згодились перепустити Святослава, бо загнівались на нього за те, що він помирився з Греками. Ся звістка дуже підозріло виглядає: виходить, що Печеніги були до останньої хвилі ворогами

Греків (але не помогли Святославу в останній війні!), щож за розум був просити Греків, аби посередничили у них? З другого боку — Цимисхий, виходить, вислав послів не в інтересах Святослава, а для забезпечення Болгарії від Печенігів, а в справі Святослава Печеніги як раз постановили не перепускати його, і Греки мусіли се прийняти до відомости. Воно виглядає так, як би Скіліца хотів зашуровати дійсний предмет переговорів.

Коли Святослав ішов із своєю фльотою, показалось, що Печеніги завчасу залягли Дніпрові пороги — те місце, де вони звичайно нападали на торговельні ватаги, бо тут приходилось перетягати суходолом човни й переносити на руках всякі багажі. Повість каже, що Печеніги дістали вість від Переяславців — себто з Малої Переяслави, що Святослав іде з великою здобицею та малою дружиною. Питання, чи треба тут розуміти Болгар, чи Греків, що опановали тоді Болгарию, вигнавши Святослава? Останнє дуже правдоподібно виглядає, а можна до того навязати звістку, що пізнійші відносини Руси до Византиї не були добрими, аж до Володимирового шлюбу.

Підійшовши до порогів, Святослав переконав ся, що сили Печенігів занадто великі, аби йому можна було перебитись із своєю сильно зменьшеною дружиною і великими багажами. Свенельд радив покинути човни, багажі й піше військо на нижнім Дніпрі та на конях промкнути ся степом до Київа. Але Святослав не пристав на се: се-ж значило стратити всю здобич з війни. Він вернув ся на усте Дніпра, на т. зв. Білобережжя¹⁾, й тут зіставсь зимовати, сподіючись, що або Печенігів відтягне що небудь від Порогів, або наспіє поміч з Київа. Але тут не стало запасів (знаємо, що вже з Болгарії Русь пішла з дуже малим запасом), почав ся сильний голод, „яко по полугривні голова коняча“ продавалась. Перебїдувавши зиму Святослав з весною рушив Дніпром. Печеніги чекали. Святослава, очевидно, натисла біда, і він рішив ся ризикovati. Проба винала нещасливо. Сам Святослав наложив головою; як оповідали, печенізький ватажок зробив чашу з його голови. Свенельд промкнув ся в Київ, не знати — човнами, чи суходолом, на конях.

Се сталось 972 р., як я рахую. Святослав мусів бути ще дуже молодим тоді, може яких тридцяти літ.

V.

Закінченне будови Руської держави : часи Володимира.

Боротьба Святославових синів і побіди Володимира. Відбудованне держави; пограбичні справи на заході. Русько-византийські відносини й охрещенне Володимира. Християнство на Русі й заходи коло нього Володимира. Організація церкви. Інші культурні заходи (будівництво, освіта, монета). Справи другої половини Володимирового князювання. Його значіння.

Сімолітня (як я рахую) перерва між смертю Святослава і Володимировим князюванням в Києві занята в літописи самою боротьбою синів Святослава. Воно й природно, що боярські правительства, котрі правили іменем малих князів, пильнували кожде своєї волости, політична система руських земель стратила почуте своєї одности й розпалась фактично на ґрупу самостійних волостей, поки з поміж Святославичів не виступила наперед найбільш енергічна особа, що й взяла ся до скріплення ослабленої державної системи.¹⁾

Ярополк, як старший, як князь київський, був в першій лінії покликаний до сієї ролі. Правдоподібно, він і мав до неї охоту; принаймні так складають ся літописні відомости.

Літопись оповідає, що насамперед вийшла війна у Ярополка з його сусідом Олегом. Літописець, очевидно — з загального голосу, причиною сього вважає Свенельда, одного з видатніших київських бояр: в умові Святослава він названий разом з князем, чи то як його відпоручник, чи як найважнійша по нїм особа, і при Ярополці він міг стояти на чолі правління. Літопись оповідає се так: Лют, син Свенельда, на ловах заїхав на територію другого Святославича Олега, деревлянського князя, той наїхав, бо теж бавив ся тоді ловами, і вбив його, довідавшись, що се син Свенельда; літопись не поясняє — чи була се ворожнеча якась до Свенельда, чи кара за переступленне границі. Щоб помститись, Свенельд намовив Ярополка до війни з Олегом, звабивши його перспективою — взяти в свої руки Деревську волость. Ярополк дійсно пішов війною на Олега;

в битві під Вручим (Овруч) військо Олега розбито, й сам він загинув серед утікачки: зіпхнули його з греблі й забили коні й люде, падаючи в рів. Ярополк мав гірко дорікати Свенельдовн за такий результат, але досить того, що взяв собі Олегову волость. Володимир, прочувши про се, втік за море, і Ярополк посадовив своїх посадників в новгородських волостях, „я бѣ володѣя единъ в Руси“ (49).

Чи був Свенельд дійсно ініціатором того всього, хто його зна; мати під боком князя в Деревській землі, сидючи в Києві, не було дуже вигідно, і се одно могло б дати тисячні поводи до конфлікту. Як би там не було, але Ярополку, видко, засмаковав плян взяти в свої руки збиранне батькових волостей, і він сьвідомо забрав ся за його переведенне. Бо трудно-ж думати, щоб Володимир без причини покинув свій Новгород, і не було-б чого инакше посилати своїх посадників в його волости. Зрештою сей процес збирання руських волостей і зміцнення ріжними способами політичного звязку між ними мусів повторятись не раз, по смерти кожного київського князя, і був явищем добре знаним, так що симптоми його всякий раз не трудно було відгадати.

Ярополк ледви аби обмежив ся-б сими усьпіхами, а певно забрав ся-б до зміцнення свого впливу та власти і над иньшими „світлими і великими князями“, по за своєю близшою родиною, але стрів конкурента в Володимирі.

Тікаючи з Новгорода, Володимир зовсім не мав заміру капитулювати перед Ярополком. По якимсь часі (в літописи се під 980 р., але тут, очевидно, зібрані події в кількох років) він вернув ся в Новгород з сильними варязькими ватагами, змовленими за морем, і повиганяв з своїх волостей Ярополкових посадників з їх залогамн. По літописи, він зараз послав Ярополку вість про війну: „Володимеръ идеть на тя, пристраивайся противу бити ся“ (с. 50), але в дійсности воно мусіло йти не так хутко. Сама літопись каже, що Володимир перед походом на Ярополка опановав Полоцьку волость, „сѣбра вои многы — Варягы и Словѣны, и Чюдь и Кривичи“, і аж тоді пішов на Ярополка.

Істория війни Володимира з Полоцьком рано була оброблена як поетична тема і дійшла до нас в сій поетичній формі: Володимир і Ярополк того самого часу сватають доньку Рогволода, полоцького князя, що прийшов зза моря. Батько питає доньку, кого вона волить; Рогнідь, донька, каже, що не піде за „робичича“ (сина рабині — се, очевидно, був гіперболічний натак на нешлюбну матір Володимира), воліє Ярополка. Сю відповідь

переказали Добрині, братови Володимирової матери, той загнівавсь і постановив пімститись. Серед приготовань Рогніди до весільної подорожі до Київа, Добриня з Володимиром впадають в Полоцьку землю з великими військами. Добриня наругав ся над родиною Рогволода за зроблену зневагу; Рогволода з двома синами вбито; Рогнідь узято й вона неволею мусіла стати жінкою Володимира, що слідом пішов на її жениха Ярополка. Рогнідь за її нещастя прозвано Гориславою. Від Володимира родивсь у неї син Із'яслав, але той мав потім иньших жінок, став її упускати: прискучила вона йому. Зависть придучила ся до всіх тих гірких почуть, які перед тим Рогнідь мала на Володимира, і думка про пімсту її опановала. Якось в ночі, коли Володимир ночував у неї, вона хотіла його зарізати ножем, але Володимир прокинувся і вхопив її за руку; вона призналась, що хотіла помстити ся за батька, коли тепер він її перестав любити з її дитиною. Володимир постановив її вбити за се; він звелів їй прибрати ся „во всю тварь цесарскую“, як була вбрана при шлюбі, і чекати його, сидячи на ліжку; мабуть ся съвяточна обстановка мала побільшити вражінне кари. Але Рогнідь дала голий меч своєму малому синові, і той виступив перед батьком та сказав, як його мати навчила: „батьку, ти думаєш, що ти сам тут?“ Побачивши малого оборонця (і евентуально — местника за матір), Володимир кинув свій меч, що наготовав на Рогнідь, і сказав: „а хтож тебе тут сподівавсь“. Бояре задля сина відрадили йому убивати жінку, а намовили дати їй з сином батьківщину; Володимир так і зробив. „І від тоді Рогволожі внуки підіймають меч на Ярославих внуків“, закінчує ся повість „в'їдущих“ в літописнім переказі.

В усякім разі вона має виразні ознаки поетичного оброблення; оповіданне літописи під 980 р. — то початок сїєї повісти, в цілости-ж вона подана в Суздальській літописи (під 1128 р.); її мета — об'яснити фамілійну ворожнечу династії Із'яслава полоцького і Ярослава київського, і при тім позабуто, що Ярослав, син Рогніди, був так само „Рогволожим внуком“, як і Із'яслав. Відкинувши романтичні подробиці, маємо війну Володимира, перед його походом на Київ, з сусіднім полоцьким князем, що в сїй переходові часи прийшов до фактичної самостійности й хилив ся на сторону Ярополка. Дуже можливо, що ми маємо тут тільки оден епізод із заходів Володимира перед війною з Ярополком підбити насамперед собі сусідніх, північних князів і тим збільшити свої сили для боротьби з Ярополком.

Війна Володимира з Ярополком відома нам дуже мало; літопись знає з неї властиво тільки зраду Блуда, „вєводи Ярополча“, що здавшись на обіцянки Володимира, став йому „приятя“ й своїми підступними радами привів Ярополка до погибєли, та анекдотку про Варягів.

Володимир прийшов на Ярополка „сє вои многими“; Ярополк не почував у себе відповідних сил до відпору й засїв у Київї. Володимир розпочав облогу і з часта приступав до міста, а Блуд сподївавсь підчас сих боїв вбити Ярополка, але що між Киянами не можна було найти людцїв для того, тож він нарадив Ярополку втїкти в Київа, настрашивши, нїби то Кияне мають зносни з Володимиром і хочуть Ярополка видати. Ярополк втїк в замок Родню на полудневїй границї Київщини, але тут його в облозі притис голод; Блуд нарадив йому піддатись Володимирю, і коли Ярополк прибув до нього, Варяги пробили його мечами. Володимир по тїм опановав Київщину. Головну заслугу в тїм покладали собі Варяги: вони зажадали, щоби Володимир дав їм контрибуцїю (замість грабовати місто, бо на се давало право взятє) по двї гривни від кождої душі в Київї. Володимир пообіцяв зібрати за місяць, але тим часом, очевидно, зібрав сили — проти Варягів. Тодї вони, зрозумївши до чого йде, сказали: „обдурив ти нас, пусти-ж до Греків“ (на службу). Володимир зіставив у себе на службї здібнїйших, а решту виправив до Византиї, ще й перестерїг імператора, аби не тримав їх в столицї, „а то зроблять тобі, що тут зробили“, та аби не пускав назад на Русь.

Се оповіданнє, розумїєть ся, дуже наївне; але з нього можна витягнути з правдоподїбнїстю ось що: Сили Володимира переважали значно сили Ярополка, а до того сей не вмїв собі порадити (поговїрка — що його збивали з пантелнку зрадливї дорадники); він втїк з Київа і потїм його зрадою забито, але Кияне боронились далї проти Володимира, і Київ взято силою: головну ролю відиграли при тїм норманські ватаги, приведенї Володимиром, вони се хотїли використати, жадали контрибуцїй і мабуть хотїли вчинити якийсь бунт проти Володимира, але той ветиг, не доводячи до конфлїкта, сю справу полагодили й зіставити Варягів з нїчим. Мандрївка Варягів від Володимира в Византию по сїй кампанїї сама по собі можлива, але може бути відгомоном і пізнїйшого факта — як Володимир послав корпус вїйська на помїч Византиї.

Перші роки князювання Володимира мусіли піти на збирання „розсипаної храмини“ Руської держави. З цього періоду його діяльності, з цієї роботи його дійшли до нас тільки уривкові відомости, що дають хіба дуже далекий образ її. В 981—5 роках, себ то в перших п'яти роках князювання Володимира в літописи маємо зареєстровані отсі події:

Під 981 р. Володимир повертає західні аннекси руської держави: иде Володимиръ к Ляхомъ и зая грады ихъ, Перемышль, Червенъ и ины города (54).

Під 983 р. похід Володимира на Ятвягів, зв'язаний з історією київських мучеників і завдяки тому може тільки й згаданий. Володимир спустошив Ятвягів землю (взя землю ихъ). Про ці походи поговорю далі.

Під 981—2 р. стоїть боротьба на сході: Вятичі, примушені Святославом до дані, очевидно, скинули були по його смерті київську зверхність; Володимир мав їх побідити й примусити давати дань, яку давали за батька, але вони підняли нове повстання, і Володимир на другий рік мав знову ходити на них і побіждати їх „вѣторое“. Вони одначе заховали, видно, і на далі свою самоуправу і мабуть примушені були тільки до дани.

Під 984 р. війна з Радимичами, давніми підданими Руси; не знати, чи вийшло з послухності се взагалі не визначне нічим племя, чи се було яке спеціальне повстання, чи — ще може найскорше — був се похід на якого князя чи намістника, що його треба було привести до послухності, як Рогволода. Радимичі були, розумієть ся, побіжені. З сею війною зв'язана приказка, що „Піщанці (Радимичі з над р. Пісчани) від вовчого хвоста тікають“, і пояснено, що „вовчий хвіст“ — було імя воеводи Володимира. Можливо одначе дуже, що сей вовчий хвіст був собі звичайний вовчий хвіст, і ним від непамятних часів дражнили Піщанців сусіди, а воевода з нього вийшов, як літвістичний міт — об'ясненне певної фрази через дієву особу. Одначе мусіла бути за часи Володимира якась війна з Радимичами, коли сього вовчого хвоста не відсунено в часи Олега.

Під 984 р. подано похід на Болгарів: є певна суперечність в поглядах, які то Болгари, але ясно, що не иньші як волзькі. (Похвала Володиміру виразно каже: Сребренныя Болгары, себ то волзькі)¹⁾. Се, очевидно — продовження походів Святослава. Володимир виправив своє військо човнами (по Оці й Волзі), а взяті до сього в союзники приволзькі орди Торків, що по знищенню Хозарської держави тут появились, прибули суходолом.

В літописи при тім подана анекдотка: Добриня каже Володимиру: я оглянув взятих в полон Болгарів, вони в чоботях (себ то — за великі пани як на нас), дани нам давати не будуть, ліпше шукаймо „лапотникъ“ (таких, що в личаках ходять), і Володимир помирився з Болгарами; ся анекдотка показує, що Володимир хотів привести Болгарів, що по Святославовій руїні почали знову відходити, до становища данників Руси, але хоч їх побіждено, пляну сього прийшло ся виріктись, і Володимир укладає з ними згоду й вертаєть ся назад (Іп. с. 56).

Оце й усе. З дальших років маємо тільки одинокий похід на Хорватів під 993 р.

Із звістки літописи про уділи, роздані Володимиром його синам (про них згадує заведена в літопись повість про Володимира, кажучи про охрещеннє його і не означаючи ближе, коли сї уділи були роздані, видно тільки, що ся роздача чинила ся й переміни в ній робили ся ще за життя Володимира) — з сїєї звістки бачимо, що Володимир доконав великої роботи: він не тільки поставив в залежність від себе волости, що входили в склад Руської держави, але більшість сих волостей привів до тіснішого звязку з Київом, розсажавши в їх центрах своїх синів замість колишніх „світлих і великих“ князїв, що часом набували за багато значіння й ставали фактично самостійними князями. Численна родина Володимирова зробила тут йому важну прислугу; він мав від своїх численних жінок дванадцять синів і ще замолоду розсажав їх в головніших містах, очевидно — під опікою певних бояр, як сам замолоду правив в Новгороді. Літопись отєї волости виказує за Володимировими синами: Новгород (Вишеслав, потім Ярослав), Псков (Судислав), Полоцьк (Ізяслав), Смоленськ (Станислав)¹⁾, Туров (Дреговичьська земля — Святотполк), Володимир (Волинська земля — очевидно разом з карпатською Руссю і польським пограничем — Всеволод), Тмуторакань (Подонє, кримські і кавказькі волости — Метислав), Ростов (центр мерянських кольоній — Ярослав, потім Борис), Муром (центр поокських кольоній — Гліб). В безпосередній управі Володимира зісталось середнє Подніпровє — землі Полян, Сіверян і Радимичів та новоприборкані Вятчі; сї останні платили дань, але, правдоподібно, заховали своїх князїв іще на столїте.

Коли порівняти сю територію, взяту під ближшу власть Володимиром, з тією, яку бачимо за Святослава (Поляне, Дєрева, може Сівера, Новгород), бачимо значний поступ в розвою

державної одности. Ся робота мусіла заняти довший час, не могла обійти ся без боротьби; звістки про війни з Полоцьком, Радимичами, Вятичами, походи на західні окраїни — то тільки уривкові й випадкові відгомони сієї сторони в діяльності Володимира.

Специально про західні походи літопись повинна-б була оповісти далеко більше і докладнійше; тепер же ми маємо тільки ті три походи: на Ляхів, на Ятвягів і на Хорватів, і по них наступає звістка, що Володимир жив (другу половину свого князювання) в згоді „с князи околными его: с Болеславом лядськимъ и съ Стефаномъ угорськимъ, и съ Ондроникомъ (Андрихом — Лавр.) чеськимъ“ (с. 87), а піанійша галицько-волинська літопись, з нагоди походів Данила під Каліш, зауважає, що перед ним ніхто не ходив так глибоко „в землю Лядську“, тільки „великий Володимир“ (с. 505). Стільки дає нам наша істориографія; західня знає тільки, що між Володимиром та польським Болеславом були напружені відносини: 992 р. Болеслав не міг прийти в поміч імператору Отону, бо сподівав ся великої війни з Русію¹⁾, а Тітмар оповідає про похід Болеслава на Русь 1013 р., з невідомих причин і з невідомим результатом. От і все.

Во главі угла тут лежить наведена вище звістка літописи під 981 р.: „иде Володимиръ к Ляхом и зая грады ихъ Перемышль, Червень и ины города, иже суть и до сего дня подъ Русью“ (с. 54) — звістка, що задала великого труду історикам.

Значінне сих слів ясно: Володимир ходив походом на Ляхів і відібрав у них Перемишль, Червень й інші міста; не мучачи й не натягаючи тексту не можна инакше зрозуміти; розумієть ся, про тім польськими сі міста могли бути на погляд літописця тільки політично, а не етнографічно, бо він дуже добре мусів знати про руську кольонізацію на заході, тому й своїх „Хорватів“ умістив між руськими племенами. Проби такого читання: Володимир зайняв лядські города, а також Перемишль, Червень і ин. (грады ихъ, Перемишль і ин.), не відповідають вимогам старої складні, бо в ній інтерпункція не мала ніякої ролі, й се є натяганне для виратовання літописної відомости через виключенне з „лядських городів“ Перемишля й ин., а таке натяганне нічого не виратує.

Але без такої поправки, коли Перемишль і Червень і ин. мають бути польськими городами, відомість Повісти приходить в суперечність з добре опертими фактами: в 80-х р., коли Во-

лодимир мав відбрати у Польської держави Перемишль і Червень, і взагалі за Мечислава (+992) Краківська земля сама була в руках Чехів. Се каже чеський хроніст Козьма Празький (І. 33); його відомість польські історики були поставили в неневність¹⁾, але знайшлося свідощтво у сучасника — географа Ібрагима ібн-Якуба, що зачисляє Краків до чеських міст, а Мешка зве „володарем півночі“²⁾. Розуміть ся, коли Краківська земля не належала до нової Польської держави, її основою були великопольські землі, і аж Болеслав привернув Краків до неї, то перед тим не могли належати до неї й руські городи між Сяном і Бугом; се ясно.

Але може вони належали до Чехії, й під літописними Ляхами треба розуміти Чехів? Чеські історики не від того були, щоб втягнути в границі тодішньої Чеської держави прикарпатську Русь. Підставою до того їм служила звісна фундація празького біскупства: тут границями сього біскупства на сході названо Буг і Стир³⁾; сі ріки й уважались границями Чеської держави за часів заснування празької єпископії, себ то в 70-х рр. X в., тільки що річку Стир для більшої ймовірности дехто притім поправляв на Стрий⁴⁾. Тепер, можна сказати, є загально прийнятим, що ся фундація — фальсіфікат 2-ої пол. XI в. (вона потверджена цісаром Генрихом 1086 р.)⁵⁾, але й без того вказані річки ніяк не могли бути східніми границями Чеської держави X в.*). Що до можливости в Ляхах Повісти під 981 р. бачити Чехів, то давно вже було висловлено справедливу увагу, що літопись добре вміла відрізняти Ляхів від Чехів; та й аби Червень до Чехів міг належати — сього не можна припустити.

Отже звістка літописи, що Володимир в 80-х р. відібрав городи між Бугом і Сяном у Поляків, хибна. Зістаєть ся пояснити, звідки ся хибна звістка могла взятись. Се не трудно: літопись писалась в 2-ій пол. XI в. і на початку XII, по пережитій боротьбі кпівських і галицько-волинських князів з Польщею за „Червенські городи“ й иньші західні України; зовсім природно, що літописець переніс се на кількадесять літ назад і захотівши пояснити, як Володимир прилучив до Руської держави землі за Бугом,

*) Для нас тут не має особливого значіння, як сі річки увійшли в акт 1086 р.; найбільш правдоподібним здаєть ся мені, що Чехи, претендуючи на Краків, прилучили до них ті руські землі, що недавно перед тим пробував прилучити до Польщі Болеслав Сьмільвий.

догадав ся, що він відобрав їх від Ляхів, тим більше, що мусів знати за походи Володимира на Ляхів, коли памятає їх автор галицької літописи в XIII в. З рештою ми не маємо причин відкидати звістки літописи про похід Володимира, на початках його князювання, на захід для привернення західніх україн, тільки їх не було чого відбрати у Поляків, бо вони не належали їм. Сі україни мусіли вже давнійше стояти під політичним впливом Київ, але потім вийшли з під нього; могли західні прикарпатські землі стояти під певним впливом Чехів, але ми про се абсолютно нічого не знаємо.

Західню границю сих Володимирових надбань виказує звістне надання вдови Мешка Одн з кінця X в., ведучи границі Польської держави від Балтійського моря границями Прусів „аж до місця званого Русь, і границями Руси аж до Кракова“¹). Північний граничний пункт цієї лінії поясняє й zarazом потверджує Титмар кажучи, що св. Бруно загинув (1009 р.) на границях Прусії й Руси²). Розумієть ся, імя Руси могло прикладатись до тих україн тільки через те, що вони належали до Руської — Київської держави, бо надання Одн вичисляє границі не етнографічні, а політичні. Взявши на увагу ті походи Володимира в прикарпатські краї й на Побуже (на Ятвягів), можна уважати певним, що ми маємо тут границі Володимирової держави, хоч, правдоподобно, нині тільки привернені, відновлені, а не на ново здобуті. Сі границі отже на заході й західній півночі досягали границь руської колонізації, може що й прихашпнувши до тієї території у Ятвягів, та містили в собі й мішані польсько-руські марки. Опанованне Перемишля, Червена й ин. городів і боротьба з Ятвягами — то тільки декотрі моменти в сій доконаній Володимиром справі; чи були при тім якісь конфлікти з Польщею, не знаємо³).

На певно про конфлікти з Польщею можемо говорити від тоді, як на княжій столі в Польщі засів Болеслав Хоробрий (992). Ми не знаємо ближше нічого про сю боротьбу; я позволю собі висловити здогад, що причиною могли бути забрані Володимиром марки з мішаним залюдненням, або може й які польські землі. Але як і в відносинах до Чехії, де Болеслав не задовольняєть ся тим, що відбирає забрані Чехами польські землі, а пробує прилучити до Польщі й чеські землі, так і тут: заміри Болеслава бачимо з подій по смерті Володимира, коли він забирає т. зв. Червенські городи, себто верхнє Побуже, а правдоподобно і дальші західні україни. Мабуть на сім же ґрунті розвинули ся ворожі відносини між Болеславом і Володимиром;

можливо, що вони стояли в певнім звязку і з польсько-чеською боротьбою, коло котрої оберталась тодішня польська політика. Вже, як ми бачили з німецьких джерел, 992 р. заносилось на війну. В літописи є натомість під 993 р. похід на Хорватів; може ся „хорватська війна“ є відгомном боротьби з Польщею?

Пізнійший наш літописець згадує про походи Володимира в глибоку Польщу. Чим воно скінчилось тоді з Польщею, не знати, але ся згадка про глибокі походи Володимира (думаю, що її нема причини легковажити) свідчила-б за тим, що в сій боротьбі гору взяв Володимир; воно й само по собі се досить правдоподібно, коли візьмемо на увагу сили Володимирової держави й ті иньші політичні справи, що займали тоді Болеслава (боротьба з Полабськими Слов'янами й Чехами, потім з Німечиною¹). Згадку літописи про згоду Володимира з Болеславом я уважав би натяком, що по першій боротьбі настала згода між Володимиром і Болеславом, коли він мусів з усіма силами звернутись против німецького цісаря (1003); се потверджує зовсім певна звістка сучасного німецького хроніста Тітмара, що Болеслав видав свою доньку за Володимирового сина Св'ятополка. Але сей шлюб не причинив ся до поліпшення відносин між шваґрами; тойже Тітмар оповідає, що Св'ятополк увійшов в потайні зносини з Болеславом і за його намовою готовив повстання проти батька, але Володимир завчасу довідавсь і увязнив сина разом з його жінкою та її духовника еп. Райнберна, приданого їй Болеславом: очевидно, Володимир підозрівав Райнберна, що й він приложив руц до сїєї справи²). Дуже правдоподібно, що сею дорогою Болеслав сподївавсь здобути інтересні для нього руські землі, і дійсно осягнув свого, тільки вже по смерти Володимира. Коли викрились ті його інтриґи, не знаємо; досить, що незадовго перед смертю Володимира прийшло до нового конфлікту з Польщею: 1013 р. Болеслав завів згоду з цісарем і рушив на Русь, прибравши собі до помочи Німців і Печенїгів; але під час походу прийшло до бійки між Поляками й їх союзниками Печенїгами, Болеслав казав вирізати всіх Печенїгів, і похід скінчив ся на тим, не мавши иньшого результату крім спустошення руських земель (VI. 55). На иньшій місці Тітмар згадує, що Болеслав якось уступив ся за свого зятя (*in quantum potuit vindicare non desistit*); не знати, чи не мав і похід 1013 р. сєї мети, але Болеслав при тим мусів мати й загальніші мотиви: вони виступили на верх кілька літ пізнійше.

Так стояли справи з Польщею. Ще менше, чи властиво нічого ми не знаємо, як було з руськими країнами на полудень від Карпатів. З руськими землями на їх північних згірхх землі закарпатські вважалися органічно, і прилучення перших було прилученням, певно, і других до Київської держави. Розширяючи границі своєї держави на підгір'я під Краків, Володимир ледво аби міг полишити, поминувши полудневе згір'я Карпатів. Як я вище казав уже, а ргіогі правдоподібно, що закарпатські землі в X в. стояли під політичним впливом Києва; наслідком сього то, мабуть, руське імя й полишило ся у закарпатських осадників. В вище згаданім літописнім тексті говорить ся, що Володимир в другій половині свого князювання жив у згоді „с князи околними“ — з Болеславом польським, Стефаном угорським, Ольдрихом (Андрихом в Лавр., в иньших хибно — Андроникомъ) чеським. З Чехією Володимир мусів бути в безпосередній стичности, особливо коли вона володіла Краковом (за Болеслава II); хто зна, може були й які конфлікти. Коли з Угорщиною Володимирова держава теж стикалась безпосередньо й були які політичні стрічі між ними (а на се може натякати ся згадка літописи), то се, певно, могло мати місце тільки за Карпатами.

Вище я зазначив, що літопись (чи заведена до неї повість) скуплює війни Володимира для відбудовання Руської держави на перших роках його князювання (перші п'ять років). Як ні бідні й випадкові подані нею відомости, як ні конвенціонально може бути розміщення його походів між тими роками, але в головнім се струпування Володимирових війн, на перших роках його правління, судячи по всьому, не є довільне. Пізнійше дві річи опановали увагу Володимира й все иньше віддалили на другий план — одна то боротьба з Печенігами; я говорив про неї вище (с. 140—1) і вказав, якого незвичайного напруження вимагала вона від Руси і якою повсечасною грозою висіла над нею; переказані літописцем епізоди — то випадково заховані в памяти подробиці сієї боротьби, „бъ бо рать велика бес переступа“ (с. 87), і добре як у Володимира ставало по за нею сил консервувати попередні територіяльні набутки. Другу многоважну сторону в діяльність Володимира несподівано приніс 988 р. Вона вплила з відносин до Византиї.

Останній факт в сих відносинах, зареєстрований нашими джерелами — се угода Византиї з Святославом 971 р. Все

дальше ховасть ся в п'їтьмі. Можемо догадуватись, що угода обома сторонами укладалась нещиро й не завела добрих відносин: на Візантію спадає підозрінне що до смерти Сьвятослава, а можна приточити й звістку добре ознайомленого сучасника (ібн-Ях'ї), що по смерті Сьвятослава Русь з Візантією була в неприязних відносинах*¹). Але нагла біда примусила Візантію звернути ся за помочю до Руси — се-ж була не новина, і ми знаємо такі факти, в ріжних формах, почавши від часів війни з Симеоном (917) і до візвання Сьвятослава проти Болгар. Тільки на сей раз помочи треба було не на Болгар: звістний вже нам своїм попереднім повстанням Варда Фока (братанич імп. Никифора Фоки) знову підняв повстанне. Імпер. Василь (внук Константина Порфирородного, що правив разом з братом Константином від смерти Цимисхія) послав був Фоку проти звістного нам теж Варді Склира, що оголосив себе в М. Азії імператором зараз по смерті Цимисхія (936). Фока переміг Склира і зайняв всевластне становище в М. Азії, але коли відносини його до імператора попсовались, оголосив він себе імператором — у вересні 987 р. Повстанне пішло йому добре, й при кінці сього року війська його вже стояли над Босфором. В сій великій небезпечности імп. Василь звернув ся до свого могутного сусіда Володимира.

Володимир згодив ся допомогти, але зажадав, аби імператори видали за нього свою сестру. Василь поставив умову, щоб Володимир охрестив ся, і він пристав на се. Ся угода мусіла статись в перших місяцях 988 р., бо весною чи літом сього року Володимир послав вже помічне військо Василю, і той з ним взяв гору над Фокою, витиснув його з побережа, а на другий рік на весну Фока наложив головою в битві під Абідосом, де знов брало участь і руське військо²). Руський помічний корпус, зложений певно з ріжноплеменних вояків, словянських, норманських і всяких можливих, зістав ся й на далі в Візантії; два сучасники — сиринець ібн Ях'я й вірменин Асох'їк згадують про участь його в византійських походах в Азії в 1099—1100 р., й останній каже, що се було те військо, котре випросив цар Василь у царя Руси, як видав за нього сестру; тоді-ж Русь „увіровала в Христа“; по його словам, сієї Руси було „шість тисячів пішаків, узброєних списами й щитами“³). Почавши від тепер „руський“ чи то „ва-

*) Звістка ся кияена по дорозі, може бути й загальною характеристикою русько-византійських відносин, тому не треба перецінювати її значіння.

рязький⁴ корпус стає повсечасним явищем в візантійській армії й нехибно фігурує аж до останньої чверти XI в.; сі Варяги становили двірську івардію, прибічну сторожу імператора; пізнійше їх місце заступають західні вояки, особливо Англіїці, що переймають й імя Варягів¹).

Але осягнувши свого — діставши поміч від Володимира і з нею перемігши Фоку, імп. Василь не спізнився виконати свою обіцянку — видати свою сестру за Володимира. В поглядах Візантійців їх імператор в порівнянні з володарями всього світа, які-б вони сильні і славні не були, стояв на недосяжній висоті; руський же князь, не вважаючи на свої сили, в дипломатичних візантійських кругах не цінився високо: з візантійського двірського формуляра середини X в. бачимо, що до руського князя писалось з меншою етикеткою ніж до хозарського кагана, не кажучи за болгарського царя*); видати „порфірородну доньку порфірородного імператора візантійського“ за сього північного варвара — се була така тяжка нечесть, на яку можна було зважитись тільки в остатній біді. І тепер, коли біда минула, імператор, очевидно, став протягати з немілою справою.

Щоб змусити його, Володимир звернув ся до Ахилевої п'яти візантійсько-русських відносин — кримських земель Візантії. Ми бачили, як ще в середині X в., за Ігоря, і потім знову за Святослава візантійське правительство застерегалось від претензій на них руських князів. Тепер Володимир взяв ся до сього слабого місця. Він пішов походом на Крим, обложив столицю — Херсонес (Корсунь) і по довгій та тяжкій облозі взяв його. Літописна повість, оперта на якихось — мабуть херсонесських звістках, каже, що Володимир обложив місто й почав сипати вали, але Корсуняне, підкопавшись, забрали землю з сих валів до міста (потім Володимир мав поставити церкву на сій насипаній серед міста землі), аж якийсь Корсунянин Анастас зрадив: порадив Володимирові перекопати рури, що вели воду до

*) До руського князя писалось так: „Лист Константина і Романа, християнських римських імператорів, до руського князя“ (Γράμματα Κωνσταντίνου καὶ Ῥωμανοῦ πρὸς τὸν ἄρχοντα Ῥωσίας), і печатка привішувалась завбільшки в два золотих. З такою-ж етикеткою писалось до угорського і до печенізького князя. Але хозарському кагану посилалась грамота з печаткою в 3 золотих і надписувалась: „В імя Отця і Сина і св. Духа, єдиного й єдино-правдивого нашого Бога. Константин і Роман, вірні в Бозі римські імператори, до найблагороднійшого й найславнійшого кагана Хазарії“ — De cerimoniis II. 48.

міста, і Корсунь мусів піддати ся через брак води (с. 74—5, 29); по словам Володимирового жита (звітного в пізнійших рукописах XIV—XV в. і не дуже авторитетного), облога тривала 6 місяців¹). В усякім разі взято Корсунь десь не скорше як в середині 989 р.²).

Володимирова демонстрація осягнула своє; немила вість про неї спіткала імператора серед дуже трудних обставин. Після смерти Фоки Склір вийшов знову на верх і підняв нове повстання, а з півночі все сильнійше долягали Болгари: син Шішмана Симеон по смерті Цимисхія підняв східню Болгарію, опановав її, а далі почав воювати византийські землі під час повстання Фоки; майже разом з упадком Корсуна, болгарські війська опановали Верю, сильну пограничну византийську кріпость в Тесальоніцькій темі, й стали страшні самому Солуню, другому місту по Царгороді. Приходилось імп. Василю „зложити пиху з серця“; з Скліром увійшов він в пертрактації й удобрухав його всякими ласками³), а Володимиру мусів виконати свою обіцянку: царівну Анну виправлено до нього в Корсунь, і там відбуло ся весіле її з Володимиром, а той відступив назад Корсунь Византії: „вдасьт же за вѣно Корсунь Грѣкомъ царицѣ дѣля“, як оповідає літописна повість (с. 80).

Так з найбільшою правдоподібністю можуть бути скомбіновані звістки наших джерел; головним моментом тут є, що по першій умові Василя з Володимиром наступило непорозуміння, і Володимир, виславши вже поміч Византії, потім взяв Херсонес. Яка тому була причина, джерела не кажуть, але коли зважити, що головне наше джерело — Ях'я розрізняє факт умови про шлюб Володимира від самого шлюбу і каже, що руська поміч прийшла після сієї умови (не після шлюбу), та звязати з сим звістки наших руських джерел, що аж по корсунським поході Анну віддано за Володимира⁴), та ще пригадати, що то значило на византийські погляди⁵), то не може бути сумніву в тім, що власне ся справа була причиною війни Володимира з Византією.

Серед сих подій якое, видно, непримітно стало ся саме охрещення Володимира. Не тільки чужі джерела не дають докладніших відомостей в сій справі⁶), але, що дивнійше, й на Русі при кінці XI в. про се ходили найрізніші оповідання: „се же, не свѣдуше право, глаголють, яко крестился естъ в Києвѣ, нини же рѣша: въ Васнлевѣ, друзни же рѣша инако казующе“, каже автор літописної повісти (с. 76) і запевняє, що Володимир охрестив ся в Корсуні, після того як приїхала його наречена. Одначе иньше джерело — Похвала мніха Якова чи вла-

ство уміщена в ній хронологічна таблицка Володимирових діл, виразно каже, що він ходив на Корсунь „на третее дѣто“ по охрещенню, а Похвала (як і Володимирове житие, що декотрі уважають її джерелом) мотивом корсунського похода ставить тільки — здобути християнських людей для проповіді й священників для охрещення своєї землі. Згадана хронологічна таблицка є в усякім разі не менш певним джерелом, ніж літописна повість, автор котрої не дає нам ніякої запоруки, що його версія автентичніша від тих „інако сказующих“. Але коли зважимо ще, що з огляду на відтягання і вимівки імператора Володимир з свого боку мусів усувати все, що могло дати византийському двору оправданий повод до таких відтягань, а таким було би певно в першій лінії його поганство, — зовсім певно стає, що він охрестивсь ще перед своєю демонстрацією.

До сього-ж приводить і хронологія. Повість оповідає про охрещення Володимира під 988 р., але тут зібрані в однім прагматичнім оповіданню події багатьох років і тим самим виключаєть ся докладне датованнє. Згадана хронологічна таблицка в Похвалі каже, що Володимир охрестивсь на 10 році по смерті Ярополка (по його — 1078 р.) і по охрещенню жив 28 років († 1015), се отже приводить нас до 987 р. Корсунь взято десь літом 989 р. по византийським джерелам; по таблиці воно сталося на третій рік по охрещенню, отже 989 р. Як бачимо, таблицка і чужі джерела досить близько сходять ся в своїх рахунках і обопільно себе потверджують; для того можна з повною правдоподібністю прийняти, що Володимир дійсно охрестивсь перед походом на Корсунь, і то значно скорше. Чи як раз так, як каже Похвала — два роки перед походом? Се неможливо, бо судячи по вищеподаним джерелам, між повстаннєм Фоки і взятєм Корсуня не минуло двох літ. Але рахунок Похвали можна виправдати прийнявши, що Володимир хрестивсь на початку 988 р. (мартівський 987 р.), і що автор перекладав роки світа на роки між подіями і як часто бувало, нораховав неповні роки.¹⁾

При хресті дістав Володимир імя Василя — очевидно, на честь свого проєктованого шваґра.

Де саме охрестивсь Володимир — не знати. Вище чули ми поговірки, що в Києві, иньші — що в Василеві (теперішнім Василькові), иньші — що де инде²⁾.

Може найпростішою і найблизшою гадкою буде, що таки в Києві. Гадка про Василев, місточко, що могло як раз від нового імени Володимира дістати імя, дуже привабна, але власне

ся комбінація й могла ще в XI в. насунути гадку, що там як раз охрестивсь Володимир.

Наші давні руські письменники охрещення Володимира виводять виключно з релігійно-моральних мотивів (як се й зовсім природно для них). „Прииде нань посѣщение Вишняго, каже найстарший з них — Іларіон, ... и въспя разумъ в сердци его, яко разумѣти суету идольскыя лсти, и възсукати единого Бога, сотворившаго всю тварь видимую и невидимую“. На тім же становищі стоїть і Нестор (в житті Бориса і Гліба), і Похвала Якова, і не звістний нам на імя автор повісти про охрещення Володимира, що увійшла в літопись, а уложена була десь в перших роках XII в. Ся повість була до недавна вихідною точкою й для сучасної історіографії, тож варта особливої уваги: Володимир запалений прихильник поганської віри, нечуваний женолюб і распустник, але ласка Божа над ним. До нього приходять місіонарі ріжних релігій, намовляючи його кождий на свою віру: Болгаре, Магометане, „Німці от Рима“, хозарські Жиди, нарешті грецький „філософ“; Володимир одначе не здаєть ся відразу, постановивши „испытати о всѣхъ вѣрѣхъ“. По нараді з боярами й „старцами градскими“ він висилає десять мужа на звідини; вони оглянули ріжні обряди і вернувшись, захваляли перед Володимиром грецьку віру; під впливом їх реляції, а також покійної кн. Ольги, „яже бѣ мудрѣйши всихъ человекъ“, Володимир постановляє охреститись, але ніби для більш відповідної форми іде на Корсунь, змушує імператора видати за нього сестру, а при тім виявляє готовність охреститись (сей момент повторяє й Похвала, тільки в більш відповідним умотивованнем: Володимир хоче здобути сьвященників від Візантії, а з візантійською царівною женить ся, „да ся быхъ болма на крестъанскій законъ направилъ“). Хоч він при облозі Корсуня прирік охреститись, як що візьме місто*), одначе він потім вагаєть ся, і аж чудо (очи йому чудесно загоїлись) приводить його до охрещення. Він охрестив ся в Корсуни, побрав ся з царівною, і забравши з Корсуня сьвященників і ріжні сьвятощі, вертаєть ся до Києва; тут він насамперед нищить ідоли, а далі збирає з цілого Києва людей на Дніпро, й тут стало ся всенародне хрещення (с. 56—80).

*) Тим, як бачимо, мов би ігноруєть ся попереднє його рішення.

Історичну нестійність цього оповідання вказано тепер вже аж надто ясно. Ми бачили, що в дійсності ініціатива в зносинах Володимира з Візантією вийшла не від нього, але від Візантії, й проєкт шлюбу був не окончною, а вихідною точкою в справі охрещення Володимира. З психологічного становища беручи, поступованне Володимира в повісті зовсім неймовірно.¹⁾ Ся повість — то чисто літературний утвір, комбінація різних переказів, із значною участю творчости самого автора; подекуди воно виглядає на злученне до купи кількох версій про те саме нпр. се скупленне кількох мотивів до охрещення (намовлянне місіонарів, приреченне при облозі Корсуня, чудо). Але не тільки її фабулу, але й моралістичне освітленне мусимо ми прийняти в певним критицизмом.

Ми бачили до тепер Володимира в ролі політика, державного мужа в повнім значінню того слова, — одного з видатніших, і то не тільки в нашій історії. Протягом кількох років він відбудував розсипану руську державну систему. Він, далі, звязав сю слабо злучену систему земель династичним звязком, і се значно зміцняло її в порівнянню з попередніми часами. Не виключаючи моральних елементів, ми і в иньшій многоважній його ділі — перейнятю християнства мусимо на сам перед пошукати тих самих державних мотивів: у політиків з поклику все обертаєть ся наоколо тих державних інтересів.

Ми бачили, що ініціатива союзу вийшла від Візантії. Натомісь Володимир зажадав руки візантійської царівни. Се на око зовсім марне жаданне набере для нас значіння, коли ми перенесемось в світогляд людей X в. Не тільки Рим старий і новий (Візантія) вірили в своє вибране становище між державами і народами, як держави над державами, як центри світового жита, але сим поглядом перейняті були і „варварські“ народи. Для них Візантія була ідеалом блиску, слави, культурности, візантійський імператор — недосяжним ідеалом могутности, власти, впливу, престижу, щось як Людвик XIV в. очах сучасних європейських потентатів і потентатиків, тільки що в більшій мірі. За ним стояла традиція „вічного Рима“, авреоля культури, і се все було оповито чаром штучної, вередливої, невимовно привабливої для варварської фантазії церемонії й етикету, де дивним способом лучились елементи античні з східними. І варварські володарі навипередки запобігали візантійського двору, щоб у нього перейняти для себе сієї авреолі; як планети світіять відбитим сонечним світлом, так вони хотіли перейняти на себе щось із

сього світового вогнища, щоб ним засвітити перед очами своїх варварських підданих і тим підняти в їх очах себе, свою владу і повагу. Тут була не сама тільки дитяча охота до блискучих цяцьок: організація варварських держав вимагала передо всім піднесення престижу влади, а вона звичайно в цих примитивних організаціях так низько стояла! За тим розшибають ся варварські королі і князі за византийськими регаліями, византийськими царівнами, византийськими титулами. Трудно знайти європейську державу, щоб між її інсигніями не було якоїсь „римської“ корони, чи чого небудь иньшого. Пізнійший византийський полігистор Ірітора (XIV в.) каже, ніби й якийсь руський володар (*ὁ Ρωσικός*) дістав титул стольника (*τοῦ ἐπι τῆς τραπέζης*) ще за часів Константина Вел.¹), се розуміється неможливо, але під сим може критись пам'ять про якийсь аналогічний факт з пізніших часів і що до Русь.

В своїх поученнях сину дід імп. Василя Константин Порфирородний дуже докладно застановляє ся над тим, як вимовлялись від того рода варварських жадань; воно о стільки характерно і для русько-византийських відносин, що варто його зацитувати, тим більше, що між тими претендентами називає він виразно й Русь.

„Коли Хозари, або Турки (себто Угри), або Русь, пише Константин, або який иньший північний чи скитський нарід, як то часто буває, почне просити й допевнятись, аби прислано йому царських убрень, або корон, або орнатів (*στόλαι*) за якусь прислугу або поміч, то так вимовляється, що такі орнати і корони, звані у нас камелавками, не людьми зроблені“, але прислани від Бога з янголом імп. Константину і не можуть бути взяті коли будь з св. Софії, ані кому небудь дані.

„Але перейдїм до иньшого рода абсурдних і ганебних жадань, аби послухав і довідав ся ти, як на них гідно й відповідно відказати. Коли який з цих невірних і невизначних північних народів почне допевнятись, аби посвоячитись з імператором Ромеїв, взяти у нього доньку за себе або свою доньку видати за імператора або його сина, треба тобі такими доводами відмовити на се абсурдне жадання, що й на се є заборона, страшна і непорушна постанова святаго і великого Константина“, що заборона імператору своячитись з чужими, особливо невірними народами, виключивши тільки Франків (се про шлюб Отона). Коли-ж би хто покликував ся на факт, що імп. Роман видав свою своячку (внучку) за болгарського царя Бориса, то на се відповісти, що

Роман був чоловік неучений і неписьменний, не був вихований на дворі і мав за той шлюб велику ганьбу (De adm. 13).

Як бачимо, Константин згадує за руських князів, що вже перед тим допевнялись собі інсигнії від Візантії. Нічого дивного, що й Володимир, будуючи Руську державу, забажав для сієї будови візантійського цементу. Він захотів стати швагром візантійського цесара, захотів приодягнутись авреолью царгородського двору; ми знаємо, що він казав робити собі монету з своїм портретом в цесарських регаліях; ми не знаємо, але можемо догадуватись, що в його посвояченнєм з візантійським двором вязалось наданнє якогось візантійського титулу, візантійських інсигній. Це нас приводить до дуже інтересної з культурно-історичного погляду легенди — про т. зв. Мономахові регалії; я мушу спитись тут коло неї, хоч як найкоротше¹⁾.

В XVI—XVII вв. була широко розповсюджена легенда про перенесеннє на Русь царських регалій з Візантії. Найбільш популярна версія, уложена в літературні форми в 1-ій чверти XVI в., а слідом перейнята московським правительством, що положило її в основу прав на царський титул (вона вирізана була 1551 р. на царськїм місті в московській катедрі) — ся версія оповідає, що Володимир Мономах вислав військо на Греків, ідучи за прикладом давнійших походів на Візантію; се військо пустошить візантійські землі; настрашений імператор Константин Мономах посилає в Київ послів з дарунками і з царськїм вінцем, вони коронують Володимира, і той передає царські регалії своїм потомкам, при тім в деяких версіях додасть ся, що Володимир поручив своїм потомкам переховувати сі регалії, але не короноватись ними, аж до часу, коли поставить Біг царя, — таким був цар Іван IV, що власне використав сю легенду для санкції свого царського титула²⁾.

Ся легенда, безперечно, досить нової дати, вона має в собі численні анахронізми, як в титулах послів, так і в імені імператора: Константин Мономах вмер (1054), коли Володимир мав тільки два роки (тому в деяких пізнійших компіляціях імя Константина поправляється на Олексія Комнена); цікаво, що в Слові о погибелі Руської землі (правдоподібно 2-й пол. XIII в.) ще нема сієї легенди, тільки її завязки: тут імператор (вже Мануїл) посилає Володимирові дарунки, аби він „под ним Цесарягорода не взяль“³⁾.

Поруч сієї версії були иньші. Одна говорить, що Володимир Мономах здобув ті інсигнії під час походу в Крим, від тєну-

езького губернатора ж. Кафи¹⁾. Друга версія говорила, що царською короною короновано св. Володимира, при тій його війна з Греками перетворилась в похід на Царгород²⁾. Коли поставити коло себе ці три версії, то дуже правдоподібно стає, що всі вони розвинули ся з початкової легенди про те, як св. Володимир здобув істинні своїм походом на Крим; з цієї початкової легенди пішло дві версії: одна говорила про похід на Крим (що був потім модернізований, і так з'явилась Кафа і Генуезці, друга — про похід на Царгород, а імя „старого Володимира“ було заступлено іменем його славного правнука-іменника, що теж був посвячений з византийським домом і мав війну з Візантією.³⁾ Початкову версію — про св. Володимира ми маємо тільки вже скомбінованою з Мономаховою, але се власне промовляє за її давність.⁴⁾

Сей літературний вивід відповідає історичним обставинам: чули ми вище, як руські князі випрошували у Візантії істинні; дуже правдоподібно, що й Володимир з рукою византийської царівни дістав якісь істинні — не царські, се менш правдоподібно, але нпр. корону кесаря, і нею короновав ся. А ргіогі се зовсім правдоподібно. Останніми часами пробувано підперти сю правдоподібність позитивними фактами.

Так в патріаршій грамоті 1561 р., що потверждала права московських царів на їх титул, пробовано прочитати в вишкробанім місці згадку про се коронування Володимира св., але річ ся зістаєть ся непевною.⁵⁾ З другого боку недавно пробовано довести, що найважнійша з „Мономахових“ регалій — корона (т. зв. шанка Мономаха), відкинувши пізнійші часті, дійсно є византийською короною — деє XI—XII в.; тут було б можливо одно з двох — або се шанка св. Володимира, що в пізнійшій традиції була надана його іменнику Мономаху, предку московської династії, що переховала сю памятку, або се корона Володимира Мономаха — і сей факт власно міг замінити імя св. Володимира іменем Мономаха в легенді; але головна трудність в тій, що византийська генеалогія корони зістаєть ся непевною. й вніші боронять її східнього, й то пізнішого початку.⁶⁾ Отже ці доводи поки що тільки гіпотетичні. Третій факт маємо певний: се портрети Володимира в царських регаліях на його монетах, але доказова сила його слаба, бо царські портрети були на византийських монетах, що служили тут моделями. Отже з історичного становища коронація Володимира зістаєть ся поки що тільки правдоподібною.

Вертаюсь до попереднього.

Імп. Василь поставив умовою, аби Володимир охрестивсь; Ях'я каже навіть, що він зажадав, аби Володимир охрестив весь свій нарід, але се, мабуть, антиципація, хоч і в такому жаданню нема нічого неможливого. Для Володимира воно не робило різниці. Християнство було властиво найважнішою складовою частиною византийської культури, в певній мірі — і державного укладу Візантії, тож зближуючись до неї, запозичаючи у неї її культуру, було зовсім природним і логічним — приподобитись до неї і в сїм многоважнім моменті. Бачучи в Володимирі визначного політика, трудно припустити, щоб він не розумів, бодай в якійсь мірі, яке многоважне політичне значіння буде мати розповсюдження з княжої руки серед народів його держави з їх різнородними, але примитивними, слабо виробленими релігійними формами, нової, культурної релігії, з її багатим змістом, виробленими формами, виробленою єрархією, релігії — що мусіла б опиратись, як на свою підпору, на княжу власть і звязувати новим культурним укладом ті різнородні народи. Повторяю, ми не маємо права відкидати тут зовсім мотивів морального характеру: з того всього, що ми потім чуємо за Володимира, можемо прийняти на певно, що він сам був під щирим впливом нової релігії, але не можемо й ігнорувати сїєї політичної сторони, навпаки — мусимо з неї виходити.

Справа стояла тим легше, що на Русі християнство не було чимсь зовсім новим. Нарід торговельний, рухливий, Русь від непамятних часів мусіла стикатись і знайомитись з християнством. Ті торговельні ватаги, що цілими місяцями пересиджували в Царгороді „коло св. Мами“, в кримських грецьких містах, в Тмутаракани, ті Русини, що служили вже в середині X в. в Візантії або ходили туди помічними полками, нарешті — навіть ті руські полки, що грабували византийські землі — всі вони аж надто мали нагоди пізнати ближше християнство, а при тїм впливі, який взагалі мала византийська культура на перенятливу словянську натуру, при слабості й невиробленности своєї релігії — легко могли підпадати впливу християнства. Життя (Стефана Сурозького, Георгія Амастридського) оповідають в формі чуд про вражіння, яке робило християнство на руських розбишаків; чи не повторяло ся теж саме в звичайніших, буденніших формах скрізь, де стикав ся світ русько-словянський з грецьким? Ібн-Хордабег ще в 2-ій пол. IX в. оповідає про руських купців, що вони називали себе християнами (с. 116), і нема причини приймати се скептично.

Так само нема причини відкидати звісток про навернення на християнство якогось значнійшого числа Русинів за Фотія і імп. Василя. В своїм окрузнику Фотій пише, що Русь по своїм поході на Візантію 860 р. навернула ся на християнство і прийняла єпископа¹⁾, а в біографії імп. Василя поясняєть ся, що імператор осягнув се своїми пертракціями і богатими дарунками; вона оповідає, як я вже згадував, що висланий тоді єпископ (біографія властиво зве його архієпископом) зробив особливе вражінне на зборі старшини й народа чудом з євангелієм, вложеним в огонь, що вісталось там ціле, і варвари, побачивши се, без вагання почали хреститись²⁾.

Вище я навів факти, які промовляють за тим, що й сам тодішній київський князь Аскольд був християном, і ми можемо від тих часів датувати існування в Києві якоїсь більшої громади християнської Руси. В першій половині X в. в Києві була вже, як довідуємось з Повісти, церква св. Ілі на Подолі над Почайною³⁾. Цікаво, що ся київська церква присвячена як раз тому сьвятому, що в релігійнім сьвітогляді Словян і Руси спеціально заступив місце бога-громовника Перуна: се вказує на певне приладженне нового релігійного сьвітогляда до давнього. В трактаті Ігоря з Візантією 944 р. християнська Русь виступає поруч поганської (й навіть на першій місці) — очевидно між княжою дружиною й взагалі між вищими верствами в Києві було тієї хрещеної Руси вже досить багато.

Тим пояснюєть ся факт, що жінка Ігоря — княгиня Ольга охрестилась сама; зіставляючи на боці питанне, де вона охрестилась, мусимо в усякім разі признати, що познайомилась вона з християнством на ґрунті, в Києві; їдучи 957 р. до Царгороду, возила вона з собою в Київського якогось свого сьвященника Григорія. Сьвятослав, як оповідає Повість, не схотів охреститись, хоч як намовляла його мати, але християнству не було ніяких перепон далі розвиватись: „аще кто хотяше волею креститися, не браняху, но ругахуся тому (насьмівались)“, зауважає Повість, і тут можуть бути реальні згадки. Християни згадують ся в Києві і в перші роки Володимирового князювання: літопись переказує історію, як в жертву ідолам хотіли забити сина одного Варяга-християнина і за спротивленне забили і батька і сина (с. 54—5).

До речі. Автор Повісти має то переконання, що ті перші київські християне були Варяги: „мнози бо бѣша Варязи християни“ поясняє він з поводу згадки про церкви св. Ілі. Легко

пояснити, як склалось у нього таке переконання: княжа дружина, що присягала в церкві св. Ілї по умові, була варязька на його думку; згадані мученики християне, забиті за Володимира, були теж Варяги¹). Але, розуміть ся, те що було з Варягами в Києві й взагалі на Русі, мусіло початись ще давнійше у самих Русинів, що далеко скорше і частійше знайомились з християнством, і християнської Русі мусіло бути далеко більше, як тих Варягів.

Отже, кажу, ґрунт для християнства в Києві був уже приготований, і в самій київській княжій династії були християне. Володимир сам мусів децю знати про християнство, тим більше що дитячі роки прожив мабуть на дворі старої Ольги. Отже перейти на християнство не було для нього чимсь нечуваним. Тільки переініюючи сам релігію, він — чи під впливом Візантії (як каже Як'я), чи в власної ініціативи (як можемо правдоподібнійше думати), доложив усяких старань до того, щоб ту нову релігію розповсюдити по можности в своїй державі й можливо зміцнити її становище. Тут, як сказав я, лежала і глибока політична ідея.

Наші відомости про заходи Володимира коло розповсюдження християнства дуже бідні або непевні; не підлягає тільки сумніву, що він дійсно заходивсь коло розповсюдження його по всій державі, і то дуже енергічно, не спиняючись і перед певною пресією. Іларіон, що сам, правдоподібно, був свідком сих заходів, виразно свідчить, що Володимир, охрестившись сам, „подвижесе паче и заповѣда по всей землѣ своей хреститися во имя Отца и Сына и Св. Духа и ясно и велегласно въ всѣхъ градѣхъ славитися святѣи Троицѣ... и не бысть ни единого же противящесе благочестному его повелѣнию: да аще кто и не любовью, но страхомъ повелѣвшаго крещахуся, понеже бѣ благовѣрне его съ властїю съпряжено, и въ едино время вся земля наша въслави Христа съ Отцемъ и съ св. Духомъ“. Не меньш категорично висловляеть ся мнїх Яков (хоч його свідочтво і не має особливого значіння з огляду на звязані з ним джерелом непевности): „всю землю русскую крести отъ конца и до конца, храмы идольскыя и требища всюду раскопа и посѣче и идолы вся съкруши и всю землю русскую и грады честными иконами церкви украси“.

Звістна літописна повість, як я вже сказав, оповідає се так, що Володимир скоро прийшов з Корсуня, зараз звелїв понищити ідоли: одні порубали, иньші попалили, а ідол Перуна привязавши коневі до хвоста стягнули з „гори“ на Дніпро; при тім 12 мужа били його палицями; потім викинули ідола в Дніпро,

й Володимир звелів відпихати його від берега, аж доки пропливе за пороги; за порогами його викинуло на мілину, „що й досі зветь ся Перуна р'їнь“. Після того Володимир заповів по Кнїву, аби всі без виїмку йшли на ріку, хреститись, і люде радісно сповняли се велїння, покладаючись на те, що нова віра мусить бути добра, коли її прийняли князь і бояре. Другого дня грецькі сьвященники з Корсуня і з Царгорода, що приїхали з царівною, охрестили в Дніпрі нарід, а Володимир після того звелів ставити церкви, на місцях де були ідоли, „и нача ставити по градомъ церкви и поны, и людне на крещенне приводити по всемъ градомъ и селомъ (с. 81).

Де що в сїм оповіданню оперто, очевидно, на місцевих переказах і має в собі реальне зерно. Так про якесь всенародне охрещенне людей в Кнїві говорить ще й Нестор (в житїі Бориса і Гліба)¹⁾, і ми, правдоподібно, маємо тут факт; про нищення ідолів з усякими глузуваннями в Новгороді оповідає Новгородська літопись (1 Н. 65). Але не могло воно так статись, як оповідає повість: як ні звістне би було в Кнїві християнство, скільки-б не покладав ся Володимир на вплив своєї власти, про котрий говорить Іларіон, все воно кликати нарід *stante pede* до охрещення на ріку без всякого попереднього приготування було дуже дивно і не тактовно, а нищити ідолів перше ніж люде були скаптовані для християнства було-б уже чистою провокацією. Саме літописне оповіданне припускає, що ще скорше охрестились бояре Володимирові, і воно зовсім правдоподібно; мусимо також припустити певні заходи Володимира коло приготування й скаптовання народу, а при тїм се все не стояло зовсім у звязку з походом на Корсунь, що, як ми бачимо, по всякій імовірности має одинокою метою — змусити імп. Василя, аби вислав нарешті царівну до шлюбу. По літописи справа виглядає так, що аж з Корсуня та Царгорода після сього походу здобув Володимир сьвященників для охрещення, але в дійсности він мав їх в Кнїві, міг дуже легко дістати кілька йому було потрібно, не потрібуючи ходити походом на Греків*).

*) З усіх наших джерел вяже охрещенне Князя з походом на Корсунь тільки літопись, що, як ми бачили — нещасливо, звязала й охрещенне самого Володимира з сїм походом. Іларіон і Нестор нічого взагалі не кажуть за сей похід; миїх Яков хоч каже, що метою сього похода було — привести „люди крестіаны и поны на свою (вар.: всю) землю, и да научат люди закону крестіаньскому“, але не говорять, щоб аж ті „попи“ мали хрестити Володимирову землю.

Та відкидаючи сей звязок християнської проповіді з походом на Корсунь, ми разом з тим тратимо й підставу для хронологічного орієнтування київського охрещення. 988 рік, під котрим уміщена в літописи ціла історія від походу на Корсунь і далі, може мати підставою дату охрещення Киян; охрестившись сам, Володимир міг зараз забратись до приготування до християнства боярства і київського люду та протягом року привести до всенародного хрещення; за тим, що се досить скоро стало ся по охрещенню самого Володимира, промовляє та обставина, що в наших джерелах охрещення Руси безпосередно в'язеть ся з охрещенням самого Володимира, натяків на якийсь довший час між ними нема; стільки можемо про се сказати.

Що не вважаючи на приготування не всі люде йшли так радісно й легко до хресту, як то представляє літопись, нема що казати: для того хіба потрібно-б було чуда, яке собі й припускає Нестор; Іларион натомість підносить вплив страху; се неминуче, та тільки ледви чи й бравсь Володимир до гострих репресій; в рештою по за границями більших міст вони були й неможливі.

По більших містах, де були більші осідки дружини й купецтва, що провадило заграничну торгівлю, ґрунт був до певної міри приготований, як і в Києві; тут навіть могли бути й церкви подекуди. Таке особливо могло бути в містах на великім грецькім пути по містах ближших до чорноморського побережя, та по таких великих купецько-дружинних гніздах, як Переяслав, Чернігів і т. и. Хрестячи Киян, Володимир, певно, скільки ставало в нього для того відповідних сил проповідницьких і взагалі церковних, зараз же заходивсь коло росповсюдження християнства по тих иньших більших центрах. З них маємо звістки тільки про Новгород: тут теж оповідаєть ся, що ідоли понищено, а Перуна з усяким соромом вкинено в воду, але вже про всенародне охрещення нічого не сказано¹⁾. Досить популярна в науці звістка т. зв. Якимівської літописи, вона оповідає, що Новгород охрещено силоміць, що люде пробували боронитись проти присланого для того Добрині, але він їх приборкав, запаливши місце, і з того пішло прислів'є: Путятя (тисяцький Володимира) хрестив мечем, а Добриня огнем, але що на сій Якимівській літописи лежить закид пізнійшого фальсифіката, тож і з звісток її не можемо користати. Але в усякім разі треба піднести, що про всенародне охрещення ніде окрім Києва нема мови; так і Новгороді.

Се має своє значіннє. Київ був найбільшим гніздом дружини і купецтва, тут найбільш був приготований для християнства ґрунт і найбільший мусів бути вплив князя й його двора. Що можна було тут, було дуже трудно, а може й не можливо по інших містах, а особливо тих, що слабо й недавно звязані були в Київом. Самі громадки повернених до християнства мусіли меншати в міру віддалення від Києва, від християнського сьвіта, і зменшення „руських кольоній“. Таке саме ослабленнє впливу нової віри ішло „по провінції“ в міру віддалення від більших центрів. Далекі, позбавлені більших торговельних центрів Вятичі ще в другій половині XI в. були поганами, заховували поганський похоронний обряд (Іп. с. 8) і деє при кінці XI чи в першій половині XII в. вбили св. Кукшу і його ученика Никона, що проповідували в їх землі¹⁾. В Ростові, судячи по агіографічним намяткам, перші два єпископи були зовсім *in partibus*, третій св. Леонтий, вже в 2-ій пол. XI в., встиг ріжними заходами (між иньшим — збираючи дітей і навчаючи їх християнській вірі) привести бодай частину міської людности до християнства, але при тім багато натерпів ся всякої муки, а по деяким верзіям навіть був замучений; аж пізнійшому єпископу Ісаї надаєть ся охрещеннє краю²⁾. Та не кажучи вже за такі „ведмежі кути“ Володимирової держави, маємо сьвідоцтво для Новгороду, як там слабо трималось християнство: коли в 70-х рр. XI в. в Новгороді виступив волхв „хуля вѣру крестьянскую“, по стороні єпископа і християнства став тільки князь із своєю дружиною, „а людье вси идоша за волѣхва“ (Іп. 127).

І на Україні по всякій імовірности християнство на початках стало релігією вищих верств — бояр, дружини, більших міст, і дуже повільно переходило в народні маси, особливо дальші від культурних центрів. При кінці XI в. чернець Яков, що жив сам в Переяславщині й Київщині і правдоподібно мав на оці місцеву людність, давав під увагу митрополиту, що прості люде уважають церковне вінчаннє річею тільки бояр і князів, а самі поберають ся без церковного благословенства; рівнож правдоподібно, що й до українських земель належить спостереженнє митрополита в тій же памятці про жертви людей „бѣсомъ, болотомъ и кладеземъ“ (§ 15 і 30), не кажучи вже про прояви двоєвірства — укриті під християнською формою поганські погляди і обряди, переховані в великій мірі і досі. Правда, літописна повість каже, що Володимир „нача людие на крещение приводити по всемъ градомъ и селомъ“ (с. 81), але коли зважимо,

що садинокю можливою між сям простим людом була устна проповідь, а як то тяжко було приготувати відповідне для сього число відповідних проповідників, то сю звістку про села мусимо прийняти з великим скептицизмом, хіба були які виїмкові факти — по княжих селах, в околицях більших міст. Християнізація народа в масах поза межами більших культурних центрів мусіла поступати дуже поволі, про неї за часи Володимира нема що й думати: се тільки протягом довгих віків могло робитись спільними силами правительства і єрархії, й ще більше — силою натурального впливу християнства, як релігії вищої.

Коли зважити перевагу церковних інтересів над всякими иньшими в нашій старій письменстві, аж удареє ся обставина, що найдавніша наша літопись дає мінімальні звістки про початки церковної організації й заходи коло неї князів. Оповівши, як Володимир привів на Русь „попів“ з Корсуня, вона зовсім нічого не каже про організацію церковної єрархії аж до поставлення митрополитом звістного Іларіона. Новгородська літопись (т. зв. Перша) говорить під 989 р. сумарично про охрещенне „всеї землі Руської“ й тут каже, що в Києві поставлено митрополита, в Новгороді архієпископа (се пізнійший анахронізм, бо архієпископи в Новгороді почались в XII в.), в иньших містах єпископів, попів і дияконів¹⁾; в деяких иньших літописних компіляціях се оповіданне стоїть під 991 р., але при тім помішано охрещенне Руси за Володимира з охрещеннем за патр. Фотія і імп. Васнля Македонянина, так що й Володимир бере митрополита від патр. Фотія (таке перемішанне можемо констатувати вже в XIII в.)²⁾. Самі імена перших митрополитів нам добре незвістні: більшість компіляцій уважає ним Леона³⁾, але найбільш повні катальогі подають такий ряд митрополитів до Іларіона: Михаїл, Леон, Іоан, Теопемпт, Кирил, Іларіон,⁴⁾ а з них в памятках XI—XII в. згадують ся тільки Іоан і Іларіон⁵⁾. Справа про те, чи Леон був першим митрополитом, досі зістаєть ся не виясною остаточно⁶⁾; за Михаїлом головно промовляє традиція новішої дати (XVII в.) про мощі „першого митрополита Михаїла“, що лежать тепер в Печерській лаврі⁷⁾; за Леоном промовляють деякі важнійші факти: він уважаєть ся першим митрополитом ще в XIII в., а Михаїл, як було справедливо зауважено, міг увійти в катальогі завдяки вище згаданому переміщанню охрещення Руси в IX і X в., бо в деяких компі-

ляцях говорить ся, що при тім першій охрещенню за Фотія послано на Русь митрополита Михаїла¹⁾, і взагалі він приходить тільки в пізнійших каталогах (від XV в.), а з тих одні ставлять його на першій місці, а інші, очевидно — з огляду на звістку, що Леон був першим митрополитом — уміщують по Леоні²⁾.

Я спинив ся трохи коло сього, аби показати, як неясно справа стоїть з початками нашої єрархії. Такі неясности подибуємо на кождім кроці. І так — зістаєть ся досі суперечним питаннє, де була в початку митрополія — в Києві чи Переяславі³⁾. Діло в тім, що маємо полемічний утвір проти Латинян, що надписуєть ся в деяких кодексах *Λέοντος μητροπολίτου τῆς ἐν Ῥωσσίᾳ Περιθλάβας* — Леона митрополита переяславського на Русі*); літопись називає Ефрема єпископа переяславського в 2-ї пол. XI в. митрополитом, а оден з кодексів (лаврентієвський) поясняє се: бѣ бо преже в Переяславлі митрополѣ⁴⁾. З огляду на се утворив ся погляд, що за Володимира резиденцією митрополита був Переяслав, аж Ярослав переніс митрополію до Києва, вбудовавши Софійську катедру, тим більше що деякі з літописних компіляцій кажуть при тім, що Ярослав „устави митрополію“ в Києві⁵⁾. Розумієть ся, сї їх пояснення нічого не варті, бо виходять із звістки Початкової літописи, де сказано, що Ярослав побудовав в Києві митрополію, себто катедральну церкву св. Софії (с. 106¹⁾), а не засновав її яко інституцію. Взагалі нічим не можна довести, щоб у Києві не було митрополії перед Ярославом, *argumentum a silentio* сучасних джерел нічого не значить, бо й взагалі вони нічого не кажуть про єрархичні справи; всі літописні компіляції і взагалі джерела, що кажуть за устанєннє єрархії за Володимира, вказують на Київ (почавши від XIII в.)⁶⁾, і ніяких натяків на перенесеннє митрополії з Переяслава до Києва нема. Не можна також легковажити і того факта, що константинопольський патріархат в XIV в., застановляючись над перенесеннєм резиденції руських митрополитів, нічого не згадував про перенесеннє митрополії до Києва (хоч то було-б йому дуже на руку) й уважав, очевидно, Київ споконвічною митрополітанською резиденцією⁷⁾. Що переяславські єпископи мали колись титул митрополитів — се певно, та коли єп. Ефрем в 2-ій пол. XI в. мав тільки гоноровий титул митрополита, як се всі признають, — могло се мати місце й перед

*) Слово Леона уважають звичайно тия першим руським митрополитом.

тим, не уймаючи значіння київського єпископа, як старшини руської церкви. Піднесу тут, що Ях'я каже про „митрополитів і єпископів“ (с. 24), посланих на Русь до Володимира для охрещення, в числі многим: може ся звістка має реальний характер, може митрополитів послано від разу й кількох на Русь.

Коли з'явилися на Русі митрополити і почалась організуватися церква, ми не маємо ніяких докладних вказівок. Сучасні джерела вперше згадують за митрополитів в часи між Володимиром і Ярославом; за митрополита за Володимирових часів згадує Похвала мніха Якова. Виходить із літописних дат 989 або 991 р. не можна, бо звістки під сими роками занадто сумаричні, мають пізніші позначки та до того, як бачимо, заходять ще й суперечка між тими датами. Само собою ясно, що Володимир, заходячись коло охрещення Русі, потребував єпископів, що византийське правительство не мало причин робити в тім трудності, що раз поставлялось для Русі кількох єпископів, поставлено їм митрополита. Хоч літописна повість, оповідаючи, як Володимир хрестив Русь, мовчить про єпископів, але з другого боку в Ях'ї виходить, що перше ніж поїхала на Русь царівна, вислано туди численних „митрополитів і єпископів“; правда, що покладатись дуже на таку деталічну докладність Ях'ї не можна. Фактом є, що вже за Володимира засновано митрополію на Русі, а правдоподібністю — що се сталось дуже скоро після того, як взагалі виникла справа християнізації Русі (може ще й перед походом на Кореунь), і що тодіж крім київської митрополії мав митрополита й Переяслав.

Не маємо ніяких певних підвалин і для розв'язання питання, які єпископії засновано вже за Володимира, й кілько їх було. Над сим питанням застановились книжники тільки в XVI в., але не дали (бо й не могли дати) ніякого позитивного результату: по їх думці, за Володимира поставлено єпископів в Новгород, Чернігів, Ростов, Володимир (не знати про котрий вони думали, але Володимира на Клязмі тоді ще не було, отже міг се бути тільки Володимир Волинський) і Білгород (коло Київ), „и по инымъ многимъ градомъ єпископы постави“ (митрополит Леон)¹⁾. Сей здогад звичайно кладеть ся тепер в основу всяких комбінацій про те, кілько було єпископий за Володимира; при тім звичайно причислюють до вчислених вище ще катедри: Тмутораканську, Полоцьку, Туровську²⁾. Все се, розуміеть ся, має тільки гіпотетичну вартість; якась традиція про єпископів в часів Володимира є властиво тільки для Новгорода (в Новгородській літописи)

і ще хіба для Ростова (в житті Леонтия, десь з XII в.); імена перших єпископів чернігівського, володимирського, білгородського, що ми стрічаємо в тих пізніх компіляціях, мають досить проблематичну вартість; в сучасних джерелах маємо згадки про провінціональних єпископів тільки в другій полов. XI в. Що ще за Володимира було поставлено більше число єпископів — се само собою правдоподібно, і се кажуть ріжні джерела, як Іларионове Слово („пастыри словесныхъ овецъ Христовъ сташа єпископи и прозвутери и диаconi“), літописна повість, Похвала. З огляду на вище сказане про розповсюдження християнства можна уважати правдоподібним, що єпископів було поставлено в більші центри дружинної управи, торгівлі й культури в Володимировій державі: до сієї категорії дійсно належать крім Київа Новгород, Чернігів і Переяслав; Тмутаракань мала єпископа ще й перед тим*); для Ростова є певна традиція, як я згадав; нічого не можна закинути проти можливости володимирської й білгородської катедр, але то вже сходить на ховзьку дорогу можливостей. Круг єпископських катедр в головнім уставив ся в середині XI в., по тому прибуло їх дуже небогато, напевно знаємо тільки як новозасновані: смоленську 1137, рязанську — між 1187 і 1207, володимирську (на Клязмі) 1226 і угровсько-холмську — за Данила; до них же можна з певною правдоподібністю дочислити галицьку й перемиську; иньших девять катедр (крім київської ще білгородська, юрєвська, володимирська, туровська, чернігівська, переяславська, полоцька, новгородська й ростовська) мусіли бути засновані до половини XI в., але котрі з них істновали за Володимира, котрі з'явились вже за Ярослава, докладно означити не можна¹⁾.

Память про заходи Володимира коло матеріяльного забезпечення руської церкви зісталась в звістці про десятину, надану ним київській церкві Богородиці. Літописна повість оповідає, що Володимир, коли докінчено сю церкву, сказав: „се даю церкви сей святѣй Богородицѣ отъ имѣннїя своего и отъ моихъ градъ десятую часть“ (с. 85), як се поясняє церковний устав Володимира: „от всего княжего суда десятую вѣкъшу, а ис торгу десятую недѣлю, а из домов на всяко дѣто отъ всякого жита“²⁾. Очевидно, тут ішла мова про дотацію київської митрополії, й на неї мала би йти десятина від доходів княжего господарства, від торгових і судових доходів з цілої Руської, себ то Київ-

*) В катальогу єпископий VIII в., що видав de Boor, є й в Тмутаракань.

ської землі. Той факт, що ми пізнійше стрічаємось з десятиною княжих доходів, як звичайною формою дотації катедр, і по інших руських землях (в Новгороді, Смоленську), насуває гадку, що десятина княжих доходів вже за Володимира була загальною формою забезпечення єпископських катедр; ця форма була підвазана, розумієть ся, біблійною практикою, а різниця в її запровадженню лежала у нас в порівнянні з заходом в тім, що у нас ця десятина не була загальним податком, а дотацією з княжих доходів.

Крім того пізнійше стрічаємось ми і з нерухомою власністю катедр чи інших церковних інституцій, але вказати час цих дотацій не можна.

Заходячись коло розповсюдження християнства, Володимир попирав заразом і звязані з ним сторони культурного життя, що були з ним нерозлучні — штуку і книжню освіту; і та і ся в Византії як і на заході тоді обернені були переважно на службу релігійним потребам, і для того християнство служило заразом ключем, можна сказати, до цілої тодішньої цивілізації. З огляду на се становище, яке Володимир заняв взагалі супроти византійської культури, трудно сказати, з чого він виходив тут властиво — чи з змагань до можливо широкого розвитку християнського елементу, чи з змагань до самої византійської культури, котрої основу становило християнство. Та результат буде той сам.

На жаль, ми маємо тут знову тільки загальні, сумаричні згадки в наших джерелах. Вони одноголосно кажуть, що Володимир по охрещенню Киян забрав ся до будови церков, але не дають майже ніяких ближших подробиць про се. Літописна повість оповідає, що Володимир „повелѣ рубити церкви и поставляти по мѣстамъ, идеже стояша кумиры“*), й так в Київі поставлено церкву св. Василя, Володимирового патрона, на місці, де стояли ідоли Перуна й інші, коло княжого двора, і що взагалі ставлено „по градомъ церкви и поны“. Ще загальнійше кажуть про се інші джерела (Іларион, Похвала). Ближні відомости літопись подає тільки про будову церкви Богородиці в Київі: вона каже, що будували її майстри з Византії, прикликані для сього, що

*) Не ясно, чи се автор каже про сам Київ (се-б скорше) чи взагалі; але те, що робилось в Київі, *mutatis mutandis* мусіло повторятись і де инде.

Володимир сюди передав взяті в Корсуні ікони, церковні річі й хрести і призначив до неї съвященників, приведених в Корсуня (с. 83).

При сїм оповіданню треба мати на увазі істнованне у нас щоб так сказати корсунської легенди: як я згадував уже, в землях Руської держави повно було ріжних корсунських річей, а з них декотрі не були зовсім корсунськими (вище, с. 171), тож далеко інтереснійші иньші подробиці літописного оповідання. І так підносить ся тут, що се була перша камяна церква на Русі, про иньші церкви, ставлені зараз по охрещенню, повість каже, що Володимир їх „повелѣ рубити“, себ то ставити з дерева. Далі — для неї спроваджують ся майстри з Візантії, отже кладуть ся перші початки камяної церковної архітектури на Русі, і вона переймаєть ся з Візантії. Нема причин легковажити сї важні культурно-історичні вказівки. Тільки й перед тим вже було камяне будівництво: літопись оповідає про камяний княжий „терем“ — за часів Ольги (у всякім разі уважає його давнішим від Володимира) ¹⁾.

Церква св. Богородиці, очевидно, мала бути митрополією, й була нею аж до побудовання нової „митрополії“ — св. Софії за Ярослава ²⁾. Завдяки Володимировій дотації вона звала ся спеціяльно „Десятинною“. Церква ся не існує, бо завалилась в 1240 році, але висліджено в нашім століттю її фундаменти, і з них видко, що церква була справді велика: навіть беручи її внутрішній, основний „корабель“, вона була не багато менша від пізнійшої Софійської катедрі *), але збудована инакше, в простійшій пляні, як будували потім звичайно церкви, тільки в менших розмірах від сеї; теперішня Десятинна церква, збудована на її фундаментах в нашім століттю, далеко не займає цілої площі давньої церкви.

Можна уважати правдоподібним, що Володимир будовав і більше камяних церков, тільки на певно не можна їх вказати.

Що Володимир хотів прищепити на Русі византійську штуку не тільки для церковних потреб, на се вказує факт, що він звелів взяти з Корсуна до Кнїва чотири бронзові фітури коней і дві бронзові статуї — „капища“ ³⁾, і вони були поставлені в Кнїві в сусідстві Десятинної церкви і княжого двора (с. 79).

*) Середній корабель старої Десятинної церкви має 10×18 сажнів, ціла площа старих фундаментів 16×22, давні части Софійської катедрі 16×14.

Про заходи Володимира коло освіти ми маємо одну властиво згадку літописи в її оповіданню про праці Володимира для християнства: „нача поимати у нарочити чади дѣти и дати на учение книжное“. Справедливо було зауважено, що коли йде мова про дітей „нарочитої чади“, себ то вищих верств суспільности, значнійших родин, то очевидно, що тут мало ся на меті не приготування кліриків, а щось загальнійше — приціплення тодішньої византийської освіти, культурного виховання чільнішим руським кругам, одно слово — приводить нас все до того самого Володимирового змагання: увести Русь в круг культурних інтересів тодішнього культурного — византийського світа. Сі змагання не були марні — ми маємо з перших генерацій руських учеників чоловіка, що стоїть на висоті тодішньої византийської культури, се митрополит Іларіон, автор похвального слова Володимирові.

В яких формах переходила ся наука — се річ неясна і суперечна; я тут згадаю про се тим часом тільки побіжно. Ми ніде в нашій давній Русі не знаходимо слідів правильно організованих шкіл на теперішній взір, навіть взагалі ніде нема мови про школи (виключивши апокріфічні звістки в літописнім зводі Татіщева). В Византиї, що, натурально, мусіла бути при тім взірцем для Русі, шкільну освіту подавали „дідаסקали“ і „маїстри“ при єпископських катедрах та монастирях і приватні, що жили з доходів від своїх учеників. Вища державна академія в Царгороді, зложена з кількох професорів, під проводом свого ректора, була в упадку в другій половині X в. і до середини XI в., тож ледво чи могла служити взірцем для Володимира¹⁾. Ми скорше можемо думати про таких „дідаскалів“, з ріжними програмами уділяної освіти — більшими і меньшими, як то було в Византиї²⁾.

Про одну подробицю византийської культури на руським ґрунті я вже згадував, але ще тут пригадаю — се монета³⁾. Перед Володимиром ми не маємо якоїсь битої руської монети*), за Володимира з'являєть ся золота і срібна, роблена за взірцем сучасних византийських (копійовано штампи монет імп. Василя і Константина). Золоті монети важать як і византийські соліди коло $\frac{1}{72}$ византийського фунта (1 „золотник“), мають образ Спасителя і з другого боку дуже нефоремну сидячу фігурку Во-

*) Поминаючи суперечне питання про болгарську монету Святислава — див. прим. до ст. 291.

лодимира в царських інсігніях, з хрестом в руках, коло нього геральдична фігура і напись ВЛАМИР (Владимиръ) НА СТОЛЪ; оден примірник (через се не зовсім певний) має инакше: ВЛАИМИР А СЕ Е(го) ЗЛАТО. Золоті монети взагалі стрічають ся дуже рідко, хоч ті примірники, які маємо, биті ріжними штампами — отже не було їх і дуже мало. Срібних монет з іменем Володимира переховались багато (кілька соток), кілька типів, і в науці ведеть ся суперечка, чи всі вони належать старому Володимиру, а не молодшим князям сього імени. Перший тип їх дуже подібний до золотих і приналежність його Володимиру не підлягає сумніву; вяжать вони ріжно, напись: Владимиръ на столъ, або Влодмиръ а се его (серебро), з ріжними відмінами. Иньші монети з іменем Володимира ріжняють ся виконаннем фігури князя (на декотрих — особливо т. зв. IV типа — вона зроблена вже далеко лінше), а ще більше тим, що з другого боку мають замість образу Спасителя геральдичну фігуру (значінне її досі не відгадано) і наоколо неї напись: „Володмиръ на столъ“, а з другого боку: „а се его серебро“. З огляду на неформність роботи в порівнянню з византийськими взірцями уважають їх роботою руських монетників.

Отсе й усе більш менш, що можемо сказати про заходи Володимира коло перенесення византийської культури на Русь — дуже мало в порівнянню із значіннем сього момента в культурній історії нашого народа. Я вище зазначив посереднє становище Руси між впливами орієнтальної культури й византийської, що сама була аліяжем античних і орієнтальних елементів. В другій половині X в. на Русі робить ся несвідомий зворот від сходу до Візантії. Торговля і культурні впливи сходу по часті ослаблялись самі, по часті були підкопані походами руських князів; заравом Русь приходить у все тіснійшу стпчність з Візантією — політичну й заравом культурну. Володимир свідомо і енергічно попхнув Русь в сім напрямі. Се було як раз тоді, як культивована трохи римською культурою Німечина підбивала своїм політичним і культурним впливом західну Словянщину; Русь натомість пішла під культурний вплив Візантії. Се було зовсім природно — Візантія була ближша географічно, культура її — й духова й материяльна, стояла без порівняння вище; се, щоби так сказати — був горячий ясеній день, тим часом як над Німечиною сходила блідонька зоря; при тім византийська культура була ближша й своїм змістом — вона-ж була перейнята не тільки східніми елементами, до котрих Русь була призвичаєна безпосередньо, а й

словянськими. А предвидіти, що західній культурі призначено було рости, а византийській — малити ся, тоді неможна було. Византия стояла і політично і культурно в зеніті своєї сили і слави.

Для другої половини Володимирового князювання літопись, головне наше джерело, дуже бідна відомостями: маса років пустих, особливо від 1000 р. почавши. Нічого дивного. Про те, що наповняло сю другу половину, розповів літописець сумарично під кількома роками (988, 996—7), а докладно датованих поодиноких фактів він не мав. В тій половині скупила ся многоважна, многостороння, інтензивна робота Володимира коло внутрішньої будови держави; дещо дала для її характеристики літопись, дещо мусимо доповнити, комбінуючи свій матеріал.

Передовсім християнізація й заціпленне византийської культури на Руси. Вище ми сконстатували, що плян Володимира був широкий: християнство було тільки одним з моментів у культурній еволюції Руси, до котрої змагав Володимир, хоч разом — моментом так важним, що він давав переважну закраску цілій тій еволюції. Коротка характеристика літописи, уміщена в кількох рядках — хрещенне городів і сел, ставленне церков, научанне дітей — се програма роботи довгих років, роботи інтензивної й тяжкої, що мусіла коло себе скупляти енергію й увагу свого керманича.

Не мало містять в собі также коротеньке оповіданне літописи про Володимирових синів, розсаджених в ріжних руських волостях (с. 83). Сих синів приходилось розсаджувати не на порожні крісла, се був цілий переворот у внутрішній організації держави; поволі підростали сї сини, й крок за кроком переводила ся система династичного звязку на місце давніх адміністративних відносин. Поруч із тим мусіла йти многоважна робота коло иньших справ внутрішньої організації. До нас від неї долинули тільки глухі, невиразні відгомони. Володимир, оповідає принагідно літопись, „думав“ з дружиною „о строеньї земленемь, и о уставѣ земленемь, и о ратѣхъ“. Вона дає нам і приклад того, які то справи виникали в тих „думах“ над „земським устроєм“. Намножилось розбійників; і єпископ запитав Володимира, чому він їх не карає? Володимир відповів: „бою ся гріха“. На се єпископи сказали: Біг поставив тебе на „казнь“ лихим, а на ласку добрим, треба тобі карати розбійників, тільки докладно розбираючи справу. Володимир після сього скасував

„вири“ (грошеві карі) і почав розбійників карати (на горло). Але згодом єпископи і „старці“ (земська старшина) сказали: багато приходиться ся воювати, здались би вири на коней та на зброю. І Володимир пристав на сю раду, і відновлено давню практику.¹⁾

Ся анекдотка в літописи має характеризувати побожний настрій князя, перемену, що стала ся в колишнім грішником, але вона дає нам характерний виринок з тих реформ, які при участі дружини, земських заступників і нового культурного елемента — духовенства, переводились міцною рукою Володимира у внутрішнім укладі руських земель, для приладження його до нових політичних і культурних вимог. Тих реформ ми не можемо вислідити навіть в приближенню, але можемо сконстатувати їх істнування.

Ми мусимо тут піднести ще одну сторону у внутрішній діяльності Володимира. Літопись, Похвала, пізнійші билини дуже багато оповідають нам про Володимирові пири; вони стали чимсь епічним. Літопись або Похвала бачать в них знов таки прояв християнського милосердя, сучасні письменники — прояв гуманної, ясної вдачі Володимира; але може бути що сї „пировання“ мали й трохи глибокий підклад. Я зверну увагу на те, що сї пири робили ся „по вся дни“, „и при князѣ и безъ князя“, значить — не мали на меті самої утіхи князя, з другого боку — що в сих пирах брала участь не тільки дружина, а й громадські люде; на церковні празники Володимир спрощував „старѣйшины по всимъ градомъ и люди многы“; правдоподібно, що „старци градскии“ засідали не тільки в радї Володимира, а на його пирах.¹⁾ Як в радї, так і на трапезах стрічались репрезентанти суспільности з дружинними і церковними, тут як би змицнялись відносини сих елементів та заглажувавсь антагонізм їх, дуже правдоподібний, хоч і не можна його вимацати. В таких разі гроші, що видавались на сї пири, а такі потрібні були на „рать многу“, не були викинені марно і з політичного погляду.

Та інтензивна робота коло внутрішньої організації держави вела ся серед „рати великої бес переступа“ проти Печенігів, до котрої Володимир мусів скупляти на полудню сили з цілої держави. Не повторяючи сказаного про се на иньшій місці (с. 140—1), ми пригадаємо тут тільки, що при кінці X і на початку XI в. київська околиця була попросту в бльокаді від Печенігів, що боротьба з ними, при всім напруженню, вела ся з дуже перемином щастем, з небезпечностями для самого Володимира, що для оборони загрозованих околиць вели ся грандіозні фортифікаційні роботи на великій оборонній лінії.

Легко зрозуміти, що за сини двома справами — внутрішньою роботою і боротьбою з степом у Володимира не ставало ані охоти ані спроможні заходитись із иньшими сусідами Руської держави; його задачею супроти них мусіла бути оборона, захованне в цілості набутого. Важнійших війн тут не було, в тім можемо покластись на нашу літопись, що почавши від 988 р., поза війнами з Печенігами, натує одніський похід під 993 р., як вона каже — на Хорватів (83). Було таких фактів більше — така була війна з Болеславом 1013 р., про котру я казав вище, ще більше було, очевидно, війн поодиноких Володимирових синів з ріжними сусідами, але, кажу, чогось важнійшого тут, певно, не було.

Боронитись Володимирови приходилось не тільки від заграничних ворогів: на зладжену ним державну систему, підіймали руку часом і свої. Династичний звязок, положений Володимиром в основу сієї системи, хоч був міцнійший від давнійшого, не забезпечав її вповні від непевностей і порушень. Останні роки життя Володимира власне були охмарені повстаннями його синів. Вище я росповів за якісь замисли одного з його старших синів — туровського князя Сьвятополка на свого батька. Одиноке наше джерело в сії справі — Тітмар оповідає, як ми вже бачили, що Сьвятополк за намовою свого тестя Болеслава польського забирав ся до повстання на батька, але Володимир, завчасу довідавшись, увязнив Сьвятополка; потім його випущено: перед смертю батька перебував він в Києві на вільній стопі, але мабуть без волости, або може мав для резиденції й удержання Вишгород: принаймні бачимо якісь близші відносини до нього й особливу прихильність Вишгородців.

За Сьвятополком виступив з послешности батькови Ярослав, теж оден з старших Володимирових синів. Літопись поясняє, що давнійші новгородські посадники обовязані були виплачувати річно новгородській задові (очевидно — з київської дружини) тисячу гривен, а дві тисячі присилати батькови до Києва, і се саме чинити мав Ярослав, але перестав присилати гроші до Києва. Володимир постановив оружною рукою приборкати непослушного сина й почав робити приготування: звелів прорубати дороги для війська та мостити мости (через ріки й болота); Ярослав не відступав перед сією перспективою боротьби й спровадив собі в великім числі Варягів з-за моря, як колесь його батько на Ярополка. Але похід не прийшов до кінця, „Богъ не дасть дьяволу радости“, як каже літопись — Володимир вмер серед сих при-

готовань 15 липня 1015 р., в своїм дворі на Берестовім (над Дніпром, коло пізнішого Печерського монастиря).

Смерть застала Володимира ще не в старих літах — він певно не мав ще й 60 літ, може яких 55*), — застала зовсім не приготованим, в дуже трудних обставинах.

Володимир, здається, призначав на своє місце одного з молодших синів — Бориса; перед смертю він покликав його до себе в Київ з його Ростовської волости. Але позиція його в Києві, видно, не була відповідно приготована, а до того в момент смерті Володимира сього Бориса не було в Києві: його вислано з військом на Печенігів, що вступили в Переяславську волость (Іп. с. 90). Натомість в Києві перебував на вільній стоні Святиполк, а в Новгороді приготувався до війни Ярослав. Се все сотворило сильні замішання зараз по смерті Володимира і захитало державою.

Володимира поховано в марморянім гробі в церкві Богородиці Десятинній, поруч його жінки Анни, що вмерла 1011 р.¹⁾ Не вважаючи на Володимирові заслуги християнству, що підносять всі, хто писав про нього в XI в., порівнюючи їх із заслугами Константина, канонізовано його досить пізно, як думають — деє в XII—XIII в.; в літописи й Похвалі Якова маємо натяки на певну опозицію канонізації Володимира: Яков боронить Володимира від закиду, що він не творить чудес, літопись закидає людям, що йому „не воздають почеси противу оного воздаяню“²⁾. Правдоподібно догадують ся, що причиною тому були тодішні аскетичні погляди на християнську святість, бо з ними не миряла ся пам'ять про веселі Володимирові пири й взагалі пам'ять сього ласкавого князя.³⁾

Порівнянне Володимира з Константином дуже відповідне — воно не обмежуєть ся заслугами християнству. Константин передо всім був політик, з політичних інтересів виходив він і в своїх заходах коло християнства; він був творцем нового державного устрою в Римській імперії, її відродив. Се можна, *mutatis mutandis*, сказати й про Володимира.

Він розпочав свою роботу тим, що відбудовав розсипану державу, але разом заходивсь коло того, або звязати її міцнішим внутрішнім звязком. Досі властиво одиноким звязком у ній була купецько-дружинна верства, що як кров по жилах, розбігала ся по цілій системі Руської держави і своєю одностію й одностію

*) Се виходить з того, що його батько по смерті Ігоря був „велим дѣтескъ“.

своїх інтересів, що вимагали власне можливого розширення й удержання в цілості цієї системи, служила їй цементом. Володимир завів нові звязки. Передовсім — звязок династичний. Сей полягав на тому, що в землях Руської держави посаджено членів одної династії, повязаних спорідненнем, синів одного батька; з сього розвивається потім погляд, що династія Володимира має монополію, виключне право князювання в землях його держави, що всі ті землі — то її отчина, що всі князі мусять солідарно боронити цілості цієї отчини, в тім їх інтерес, бо знов кождий князь по своїму роду, по своїй приналежності до династії має право на волость в сій отчині. Таким чином поставлена була хоч слабенька, але все централістична тенденція (бо значіння сього момента не треба перецінювати, і поруч нього стояло змагання кождого князя відокремити свою волость і вибитись з під впливу київського князя).

Сильним звязком був релігійно-культурний. Володимир запровадив в своїй державі нову віру й доложив рук, аби можливо її розпросторити; разом з релігією розпросторювалась византийська культура; і та віра й та культура на цілій просторони Володимирової держави опирались тільки на Володимира, на його династію, і прихильники їх тим самим мусяли бути прихильниками династії, оборонцями, проповідниками її прав і значіння, як се було з християнством в державі Константина і повторялось потім в ріжних варварських державах, де росповсюдненне християнства ішло з гори, від правительства. Можливо (хоч досить не певно), що при тім було на меті й перенесенне на Русь того релігійного посвящення влади, яке було в Византії, та пересадити його на Русь не удалось в значнійшій мірі.

Не можна поминути й впливу того нового права, яке витворювалось тепер із звичайового (головно — руського-полянського) через приладженне його до нових державних вимог. Ми бачили вище характерний приклад, як княжа влада собі обертала правні норми в сей чи той бік, чи то під впливом нової культури чи то під впливом державних вимог (справа вир). Се змодифіковане звичайове право популяризується династією й дружиною протягом віків в землях Володимирової держави й стає підвалиною місцевого права й практики (пізнійше бачимо постанови київських князів в північних кодексах Руської Правди; одні й тіж правні норми повторяють ся в правних пам'ятках ріжних земель).

Се все були звязки більш моральні, культурні, вони не в силі були удержати Володимирову державу в формі міцно скон-

солідованого політичного тіла, але вони жили, відчували ся, мали свій вплив, і їх не можна легковажити; а в їх еволюції епохальне значінне має князюванне Володимира.

Дід Володимира наложив головою як звичайний Raubritter за свої „примучування“ в Деревській землі, „бьшеть бо яко волкъ въсхищая и грабя“ (Іп. с. 35). Батько Володимира загинув, як лицар авантюрик в далеких поході, зіставивши пам'ять відірваного від ґрунту войовника-волоцюги. Володимир умирає в своїй столиці, й довідавши ся про його смерть, люде „снидошася бешисла и плакашася по немь, бояре акы заступника земли ихъ, убозми акы заступника и кормителя“ (с. 90). В сих трох моментах відбиваєть ся еволюція Руської держави в Х в.; за князями-войовниками, що збивали свою державу силоміць, ударами свого кулака, прийшов князь, що заходивсь коло того, аби під сю будову підложити якісь культурні фундаменти. В тім його політичне значінне.

В книжній літературі зістала ся про Володимира пам'ять, головно як про апостола християнства, та про його християнські чесноти. Жерела свої й чужі входять ся на тім погляді, що той колись розпустний поганець в високій мірі був перейнятий духом християнства, як релігії любови й милосердя. Почавши від Тітмара (що опираєть ся, правдоподібно, на руській опінії, принесеній в Німечину волками, що ходили з Болеславом на Київ) і до літописної повісти або до Похвали Якова всі вони підносять сю сторону характера Володимира, при тім на рахунок сієї чесноти йдуть і ті пирі Володимира, котрих глибоше значінне пробував я вище вказати. „Кто исповѣсть многыя твоя мощныя милостыни и дивныя щедроты яже къ убогимъ творяше, къ сирымъ же и болящимъ“, кличе Ларнон, додаючи, що ті „щедроты и милостыня до нынѣ въ челоуѣцѣхъ поминаемы суть“, а літописна повість близше знайомить нас із сими переказами: Володимир казав всім старцям і убогим приходити на княжий двір і брати собі всякі потрібні припаси й гроші, але що хорі й каліки не могли самі приходити на княжий двір, то він звелів возити возами всякий припас: хліб, мясо, рибу, всяку городину, мед і квас в бочках і питати, де є хорі й убогі, що не можуть ходити, та давати їм усе потрібне. Що дня, чи при князю чи без князя, уряджувавсь пир на дворі в „ґридниці“ для „бояр, ґридей, соцьких, десяцьких і нарочитих мужів“, і не жаловано там нічого. Трапило ся, що дружина на підпитку почала відказовати на князя: „зло есть нашимъ главамъ, да (дав) намъ

ести древними лжицами, а не сребряними“, і Володимир казав задоволити й сій забаганці, зробити срібні ложки, кажучи: сребром і золотом не здобуду дружини, а з дружиною здобуду й золото й срібло: і дід, і батько мій здобув з дружиною золото й срібло (як бачимо, літописна повість кладе особливий нагниск на ласку Володимира до дружини — правдоподібно, се відгомін спеціально дружинної традиції).

При особливих нагодах споряжав Володимир пири для великої маси народу: на свята Спаса, на храм церкви в Василеві (виставленої на пам'ятку, як він вирятовавсь від Печенігів), Володимир робив великий пир, скликав бояр, посадників і „старійшин“ з усіх міст „и люди многы“, частував і обдаровував їх: на пир готували 300 перевар меду, убогим роздавано 300 гривень срібла; вісім день трівав сей празник, а по нім безпосередньо наступав на Пречисту храм у Києві — Десятинної церкви, й тут знову робив ся „празникъ свѣтель“ для „безчисленного множества народа“. „И тако по вся дѣта творяше“ Володимир.

Народня пам'ять ухопила найбільше сі Володимирові пири. В Володимировім ціклі, що переховавсь тепер у народа великоросійського та (в фрагментах) білоруського, але веде свій початок в головних основах, очевидно, с полудня, центром все виступає двір Володимира і на ньому „почестний пир“. Коло сього центра групує той епос різні походи Володимирових „богатирів“, але в них сам Володимир відограє зовсім пасивну ролю: він тільки пирує, тим часом як його „богатирі“ поносять всякі праці для Руської землі; хто зна — чи тут не переховала ся пам'ять про ті пізніші роки Володимирового князювання, коли він передо всім віддавав ся внутрішній роботі, зложивши воєнні справи на синів і бояр.

ПРИМІТКИ.

До I глави. До с. 10 ¹⁾ Ближше означають границі ледівця на підставі материялу, вібраного Нікітіним, так: від верхівя Висли на Овруч, звідти на Умань або Звенигородку, Кременчук, далі коло Полтави на північ до Козельська і Лихвина і знов на полудень до Острогожська й Роздорської стан. на Дону — Мушкетов Физическая геология II с. 55, Аршавський Публичныя лекції по геології и исторії Кіева, К., 1897, с. 10.

До с. 11 ¹⁾ Про кнївську нахідку див. Хв. Вовка Передісторичні знахідки на Кирилівській улиці в Київі, дві статі (Материяли до українсько-руської етнології т. I), також (коротенько) — Публичныя лекції по геології и исторії Кіева проф. Аршавського й Антоновича 1897, с. 22; про нахідку в с. Шаповалівці — реферат Самоквасова в кн. Антропологическая выставка т. III, с. 338—9 (Извѣстія общества люб. естествозн., антроп. и этнографіи т. XXXV); для полтавської — Труды III археологического сѣзда т. I, 1878, с. 147 і Уварова Археология Россіи, Каменный вѣкъ, 1881, I с. 104; для подільських — Уварова ор. с. с. 111 (з околиці Камінця) і Труды VI археологич. сѣзда, I с. 95 (Студениця); для катеринославської — К. Мельникъ Каталогъ коллекціи А. Н. Поль въ Екатеринославѣ, I, 1893 с. 4 (Ковальська балка коло Кривого Рога, одначе деякі з річей тут зареєстрованих мусять належати до пізнійших часів, як політерована сокира-молоток (N 82) і спис з слідами політури — N 83). Крім сього є кілька нахідок меньш певних або не досить докладно опублікованих; нпр. д. Самоквасов згадує ще про нахідку кістки мамута з слідами розбивання — Антропологическая выставка III, с. 338; д. Бурачков уважає палеолітичними нахідки на Дніпрі коло порогів Старокойдацького і Ненасицького (Обьясненіє къ археологической картѣ Новороссійскихъ губерній — Древности-Труды московскаго археологическаго общества т. XII, I (1888, с. 6) і т. н. але се все вимагає ближшої перевірки.

— ²⁾ Кельсієвъ — Палеолітичскіє кухонные остатки въ с. Костенкахъ Ворон. у. (Древности-Труды моск. археол. общества т. IX, II). Д. Поляков, що розпочав тут досліди перед д. Кельсієвим, уважав сі нахідки неолітичними — Антропологическая поѣздка въ централь-

ною и восточную Россію, Записки Академіи Наукъ XXXVII, I, але в археології признано сі находки за палеолітичні — див. Уварова ор. с., мапу при т. II, Армашевського ор. с. с. 25 etc.

До с. 12 ¹⁾ Про чоловіка кам'яної культури й його побут див. Mortillet Le préhistorique antiquité de l' homme, Hoernes Die Urgeschichte des Menschen, Уваровъ Археологія Россіи т. I, Niederle Lidstvo v době p̄dhistorické (російське видання, доповнене, 1898 р.: Человѣчество въ доисторическія времена) і ин.

До с. 13 ¹⁾ Див.: Чтенія кнѣв. історичного товариства т. I с. 244 і далі — про печери, теж у Уварова ор. с. 276, в Трудах IV з'їзду т. I, і Публичныя лекціи Антоновича і Армашевського с. 31—33. Частина неолітичних знаходок коло Кирилівської улици (на ґрунті Зіваля) опублікована д. Вовком в згаданій вище статі, коротенько про них взагалі в Лекціях Антоновича і Армашевського с. 29—30 і в ріжних справозданнях, нпр. Записки Наук. тов. ім. Шевченка т. IX (Miscell.), Киевская Старина 1896, X, с. 27—9. Про иньші стаці в околицях Києва і по Дніпру — Археологическая карта Киевской губ. В. Антоновича, статі М. Біляшевського в Кнѣвській Старині 1890, III, 1891, III і Трудах VIII съѣзда т. III, п-ві К. Мельник в Трудах IX съѣзда т. II, Т. Кибальчича в Сборнику археолог. института т. III, Самоквасова в кн. Антропологическая выставка III (с. 339—40).

— ²⁾ Труды VI археол. съѣзда т. I, с. 91—2, 95 (Подністровє). Для Крына — Уваров ор. с. I с. 282, II с. 144, Древности - Труды моск. арх. общ. XII, I (Мережковскій — Предварительныя изслѣдованія), графич. общества XVI, 2.

До с. 14 ¹⁾ Біляшевський — К. Старина 1890, IV, с. 11, кілька річей в Вишеньок опубліковано в каталогу колекції Поля — табл. I, тамже де що в с. Волоського (с. 11—3); Бобринскій Курганы и случайныя археологическія находки близъ м. Сѣлы I с. 122 (Юрва гора), Zbiór wiadomości т. I—III, VI (статі Люби-Радзімівського — Сивки); Wiadomości archeologiczne т. III і IV (статі Осовського і Глогера) і Уварова II, 93 (Мощаниці); Самоквасов — Антропологическая выставка III, с. 339 (тут і про иньші стоянки по Десні); справоздання в реф. п. Мельник на IX з'їзді — К. Стар. 1893, IX, с. 58—9; відомости про українські стоянки взагалі зібрані по часті у De Baye Études sur l' archeologie de l' Ukraine (1895, відб. в L' Archeologie) с. 11.

— ²⁾ Анучин — Къ древнѣйшей исторіи домашнихъ животныхъ въ Россіи, Труды VI съѣзда т. I, особ. с. 20.

— ³⁾ Матеріали до укр.-рус. етнології т. I с. 14.

До с. 15 ¹⁾ Про находки могил в фарбованих кистях на нашій території: Бобринскій ор. с. I с. 8 sq., II с. 39 sq., Скадовського Б'ло-

верское городище Херсонскаго у. — Труды VIII съѣзда т. III с. 90 sq., Кашпаръ Раскопки кургановъ въ окрестностяхъ Симферополя — Извѣстія Таврической уч. комиссіи N 24, 1896, Отчетъ археологической комиссіи за 1885 г. Чтенія кiev. ист. тов. т. III і IV (розкопки проф. Кнауера, Бесарабія), Древности Геродотовой Скиѣи II с. 278, Самоквасова Могильныя древности Александров. у. Екатеринослав. губ. — Труды VI археол. съѣзда т. I, Еварицького Археологическія раскопки — Мухина гора, Древности т. XI, III і в Трудах VIII съѣзда т. III с. 328—9). Zbiór wiadomości do antropologii krajowej т. XII с. 58 (Звенигород. пов.). Про червону краску див. у Бобринського Курганы близъ м. Смѣлы т. I с. 58, II с. 59, Труды VIII арх. съѣзда т. III с. 91—2, Труды IX съѣзда т. II с. 108. Із зроблених спостережень виникає, що фарбою посилали чи мастили вже труп небіжчика: проф. Антонович в с. В. Кручі Полтавської губ. знайшов кістяк, у котрого червона фарба лежала на глиняній замазці, котрою замазані були очи небіжчика. Зрештою такі фарбовані кости стрічають ся і в иньших краях — в Італії, Франції, навіть в Океанії.

До с. 15 ³⁾ Вишевичі і Глинниця Радомиського п., Жидовці Сквирського, Збранка Овруцького п. — Антонович Раскопки въ странѣ Древянъ (Матеріалы по археології Россіи, изд. Археологич. комиссією) с. 21, 49—51, Йогож Археологическая Карта Кіевской губ. с. 58. Докладно описані тільки нахідки в Вишевич.

До с. 16 ⁴⁾ Для могил з валками див. розкопки Люби-Радвінського, справоздання в Zbiór'i wiadomości do antropologii krajowej (т. I — Poszukiwania archeologiczne w powiecie Ostrogskim przez Glogera і L. Radziwińskiego, т. II — Wiadomości o nowych wykopaliskach w р. Ostrog., III — Dalsze poszukiwania archeolog.); результати, з численними ілюстраціями, зібрані в Трудах IX з'їзда т. II — Памятники каменнаго вѣка части зап. Волини. Здобуті з сих могил кости описав Коперніцький в I і III томах Zbiór'a. Для пов. Камінецького див. Pułaski — Poszukiwania archeologiczne na Podolu rosyjskiem — Zbiór т. XIV.

— Про могили в скриняхи Kirkor — O grobach kamiennych na Podolu galicyjskiem в Zbiór'i wiadomości т. I, йогож Sprawozdanie z wycieczki w г. 1877. в т. II Zbiór'a. Про могили цегляні — реферати Оссовского під тит. Sprawozdanie z wycieczki paleoetnologicznej po Galicyi в т. XIV (розд. 5), XV, XVI і XVIII т. Zbiór'a wiadomości do antropologii krajowej; що до його пояснення сеї культури грецькими впливами див. мою рецензію в Записках Н. Т. і. III. т. XII, бібліогр. с. 1—2.

До с. 16 *) Для антропології камяного віка зроблено у нас дуже не багато, і се не багате містить ся головню в працях Богданова (О черепкахъ каменнаго вѣка, найденныхъ въ Россіи — Антроп. выставка, IV, Человѣкъ каменнаго вѣка — при книзі Иностранцева Доисторической человѣкъ Ладожскаго озера і статья Quelle est la race ancienne de la Russie centrale (Congres internac. à Moscou, I) та Коперніцкаго й Осовскаго — Zbiór wiadomości, passim.

До с. 17 ¹⁾ Див. нпр. мідяну сокиру (знайдену разом з бронзою) у Антоновича Археологическая карта Кіев. г. с. 77, звістку про мідяні ножі „серповидні“ і сокирки з Єлисаветградського пов. в Археологических извѣстіях 1895 с. 371; далі — більшими гніздами мідь виступає в басейні Дона: нахідки Задонського і Землянського пов. Воронізької губернії (скорняківські і скакунівські списи, сокири, долота) в москов. Историчнім музею (Показчик вид. 1893 р. с. 46—7 і 600, скакунівські нахідки записані тут бронзовими, але зовсім не виглядають на бронзу); особливо інтересна скакунівська могила (ч. 2), де знайшлись самі камяні і мідяні вироби.

— ²⁾ Сей погляд висловив уже Воцель в Abhandlungen der böhmischen Gesellschaft der Wis., VI Folge, т. III і не раз він повторяв ся потім в більш або менш категоричній формі, див. нпр. Kohn — Sadowski Die Handelstrassen der Griechen und Römer durch das Flüssgebiet der Oder, Weichsel, des Dnieper und Niemen с. XL—XLI, Самковасов — Антропологическая выставка III с. 342—3 і ин. Тепер найбільш авторитетним і рішучим заступником сього погляда є проф. Антонович; на жаль, його реферати в сій справі в київських историчнім товаристві і на виленських з'їзді не надруковано, короткі резюме див. в Читаніях київ. истор. тов. т. V с. 4—5, Труді IX з'їзда т. II протоколи с. 74—5 і справозданнє з засідань д. Сторожева в петербурзьких Исторических Обзорнію 1894 р. В першій із згаданих рефератів проф. Антонович уважав подніпрянську бронзу останками по ордах, що переходили наші краї — Гунів, Аварів, Угрів; в другій він виводить її з торговельних зносин, зазначаючи дороги сих останніх; иснування бронзової культури він признає тільки на заході нашої території (за лінією Смотрича і зах. Буга) і на Чорноморю. Інший авторитетний знавець проф. Анучін (Труді IX з'їзда, ib. с. 75—6), модифікуючи погляди проф. Антоновича, з певними застереженнями признавав бронзову культуру в східній Європі в тім розумінню, що в певні часи бронза уживалась для всяких виробів більше ніж залізо, хоч би се й було відомо вже. Рішучим оборонцем української бронзової культури виступив др. Нідерле — рос. вид. (Человѣчество въ доистор. времена) с. 326 і далі; але його доводи априорні й гипотетичні. Чутки про сліди давньої експлоатації мідяної

руди у нас (Бурачкова Объяснительная записка — Древности Моск. общ. с. 12, Ястребова Обзоръніе древностей Херсонской губ. с. 28, Нідерле с. 108) до тепер не були ані трошки справджені, отже нема що про се й говорити.

До с. 17 ³⁾ Про середньодунайську відяну і бронзову культуру див. головно: Pulszky Die Kupferzeit in Ungarn, 1884, Undset Études sur l'âge du bronze de la Hongrie, 1880, Hampel Trouvailles de l'âge du bronze en Hongrie, 1886, йогож Alterthümer der Bronzezeit in Ungarn, 2 вид. 1890 (тут видано звиш 1000 предметів, а долучений (с. 12—4) географічний показчик дав спроможність орієнтуватись спеціяльно в підкарпатській культурі); йогож: A bronzokor emelkei magyaronban, т. II — статистика 1892.

До с. 18 ¹⁾ Могили с. Гатного й Янкович — Труды III з'їзда т. I, протоколи с. 80 і далі та рисунки до них, Археологич. карта Кіев. губ. с. 21.

— ²⁾ Нпр. Zbiór wiadomości do antropol. kraj. XIII с. 34 і далі (тут особливо інтересно було-б справдити гадку автора, що знайдені форми зроблені в місцевого каменя с. 47 і 50), Археол. карта Кіев. губ. с. 47, Каталогъ колекції Поля с. 36, 40—1, Ястребов Обзоръніе древностей Херсонской губ. с. 28, Краткій указатель музея одесск. общества исторіи, 1892, с. 44, Російській историч. музей (московський) показчик 1893 р. с. 45 (колекція камяних форм в с. Кардашинки Тавр. губ., в над нижнього Дніпра), Aspelin Antiquités du Nord finno-ougrien, I додаток 1.

— ³⁾ У Аспеліна I. с. I с. 47 (Dans la Russie méridionale on a trouvé des antiquités, qui, à coté de quelques formes locales, offrent le typ altaïouralien); нпр. Каталогъ колекції Поля розд. II.

— ⁴⁾ Могили с. Должика і Романовки в Київщині — Археологическая карта с. 57 і 68, декотрі могили Гермесової біляниці і Вел. Білозерки — Забелін Исторія русской жизни I с. 617—8. Крім згаданих вище розвідок, про бронзу див. ще Археологічну карту Київщини Антоновича, пок. с. 14, де вчислені нахідки на території Київщини (з двадцять характерних нахідок), там же с. 57, 62, 68 текста; Каталогъ колекції Поля розд. II (найбогатша колекція української бронзи); Pułski Wiadomości o dwu zabytkach bronzowych znal. na Podolu — Pamiętnik fizyograficzny, т. IX (про бронзові мечі з Поділя й Галичини); Рос. историческій музей показчик 1893 р. с. 67—8 і 599 (бронза в Харківщини, копії й оригінали), с. 363 (Катеринославщина), тамже, незаписана в показчику, нова колекція бронзових сокир в Полтавщини; Багалій в Київ. Старині 1890, III с. 475 (Харківщина); Ястребов опр. с. с. 11 (Херсонщина); Aspelin I, дод. 1 про українську бронзу (кілька річей в Україні).

До с. 19 ¹⁾ Головне: Ашикъ Воспорское царство, 1848, *Antiquités du Bosphore Cimmérien*, 1854, Древности Геродотовой Скиѣи т. II, 1873, *Zbiór wiadomości do antropologii krajowej* т. XII, Лаппо-Давилевскій і Мальмбергъ Курганъ Каргодеуашхъ (Матеріалы по археології Россіи N 13), загальне: Толстой і Кондаковъ Русскія древности т. I і II.

— ²⁾ Древности Геродотовой Скиѣи т. I, Бобринскій — Курганы близъ м. Сѣлы, II.

— ³⁾ Нпр. в иньших аксютинецьких розкопках див. Самоквасова Основанія хронологической классификаціи 1892 с. 28 і далі), або й Чортолицькій та Луговій могили.

— ⁴⁾ Нпр. Дариевка, Аксютинці — Бобринскій ор. с. II, с. 128—9, 162 і далі.

До с. 20 ¹⁾ Древности Геродотовой Скиѣи т. I, статья Бера про черепи в Луговой могили (повторена з ріжними примітками в *Archiv für Anthropologie* 1877, і в статі Богданова); Бер номіряв 5 черепів (було 3 широких і 2 довгих); се і є властиво одинокий факт. Богданов у своїй розвідці О могилахъ скиѣосарматской эпохи въ Полтавской губерніи и о краниології Скиѣовъ (Антропологическая выставка, III і потім в *Quelle est la race*) розпоряджав матеріялом в Посуля (аксютинецькі могили), себто в території, що на ній погляд лежала далеко за границями Скитів; нічого дивного, що тут довгоголові рішучо переважають (10 довгоголових і 1 короткоголовий), навпаки — се факт дуже інтересний для розрізнення скитеьско-сарматської культури від скитеьского народа; не зваживши на се, Богданов вивів хибно, що Скити були довгоголовою расою. Як видно з сього, про антропологічний тип Скитів можна говорити тільки дуже обережно: за мало матеріялу.

До с. 21 ¹⁾ История науковыхъ студій надъ сими питаннями докладно представлена у О. Шрадера *Sprachvergleichung und Urgeschichte* (2 вид. 1890, Гна) с. 24 sq., с. 111 sq., також у Тейльора — С. I. Tylor *The Origin of the Aryans*, Лондон, 1889 (французький переклад Varigny 1895, російський 1897), розд. I, далі I. Schmidt — *Die Urheimath der Indogermanen und das europaische Zahlssystem* — *Abhandlungen der Berliner Akademie*, 1890, розд. I; літературу поодиноких питань див. теж у Крека *Einleitung in die Slavische Literaturgeschichte* (вид. 2, 1887, Грац) с. 4 sq., с. 50 sq.

До с. 22 ¹⁾ До такихъ виводів прийшли два такі першорядні історики культури як Ген (V. Hahn) *Kulturpflanzen und Hausthiere* (вид. 5, Берлін, 1887) с. 14—8 і О. Шрадер ор. с. с² 2514 sq., його приймає й Тейльор в згаданій книжці (розд. 3, XII), з словянськихъ ученихъ вкажу на Нідерле — див. його останню працю О *původu Slovanů* (1896) с. 112—3. Інші зновъ стоять по середині міжъ сими скрайніми

поглядами; як на приклад уміркованого еkleктизму можна вказати на згадану працю Крека.

До с. 22 ²⁾ Вперше з важливішими аргументами за європейську правітчину виступив Бенфей в 1869 р., в передмові до Wörterbuch der indogermanischen Grundsprache Фіка. Найбільш солідно уаргументовав теорію східноєвропейської правітчини Шрадер Sprachvergleichung und Urgeschichte² с. 614 і далі (він кладе її на границі Європи й Азії, в степових просторах коло середньої Волги). Інші, приймаючи європейську правітчину, уміщали її в Німеччині як Гайтер (Zur Entwicklungsgeschichte der Menschheit, 1871), Куно (Forschungen im Gebiete der alten Völkerkunde, 1), інші в землях середнього Дунаю як Томашек (Kritik der ältesten Nachrichten über den skytischen Norden), навіть Скандинавії як Пенка (Origines Ariacae 1883, Die Herkunft der Arier, 1886, Die Entstehung der arischen Rasse — Ausland, 1891). Пенка, як перед ним Пеше (Pöschke — Die Arier, 1888), пробує означити правітчину в антропологічного погляду: де могла витворитись біла раса; Пеше вказував на пинські болота і уважав сю білу расу альбіносами, Пенка виводить її з впливу вохкого і зимного клімату центральної й західної Європи, і звідти раса ся (біла і довгоголова) мала перейти в Скандинавію (Die Entstehung).

З інших новіших прихильників і оборонців європейської правітчини назву ще Ed. Meyer Geschichte des Alterthums (I с. 514), Rendall The cradle of the Aryans, 1889 (приймає погляди Пенки), Тейльора op. с., Гекслі (Huxley The Aryan question and the prehistoric man — Nineteenth Century, 1890 — „сарматська“ правітчина), Фр. Мілера (його полеміка з Шмідтом в Ausland, 1891), Нідерле (O původu Slovanů, 1896, — на півночі, коло Балтійського моря), Уїфальві (Ujfalvy Ch. Les Aryens au nord et au sud de l' Hindou-Kouch, 1896 — студиючи залюднення сієї азійської правітчини, приходить до виводу, що вона не могла бути в дійсности привітчиною (резюме про правітчину с. 431). З противників назву М. Мілера Biographies of words and the home of the Aryas, 1888, Three lectures on the science of language, 1889, van den Gheyn L'origine européenne des Aryas, 1889, Schmidt Die Urheimath der Indogermanen, 1890.

— ³⁾ Їх виказував Кремер, Гомель (Die Namen den Säugethiere bei d. Südsem. Völkern, 1879), потім Шмідт (Die Urheimath), одначе з слабиим успіхом, див. погляд самого Шмідта і. с. с. 9 і полеміку з ним Мілера в Ausland, 1891.

До с. 24 ¹⁾ Досить буде навести отсей реєстр з недзвньої праці Нідерле (O původu Slovanů с. 48), де він дає перегляд сього питання: понайбільшій часті ототожнюють з арийським германський тип, особ-

ливо Німці: Poesche, Penka, Zuckerkandl, Wilser, а Французів de Lapouge, а Англіїців Huxley, Sayce, Rendall, Rhys більш або менш рішучо приймають сю гадку. Короткоголовий „кельто-словянський“ тип проголосили за ядро Арийців Taylor, Hovelacque, Hervé, de Villenoisy, і сам Нідерле.

До с. 24 ¹⁾ Brugmann в Grundriss der vergleichenden Grammatik, Braunhofer в Urgeschichte der Arier, D' Arbois de Jubainville — Les premiers habitants de l' Europe, Гампель, Монтеліус, Нідерле — див. О рѣvodu Slovanů с. 118 — 119.

До с. 25 ²⁾ Перегляд питання — див. Schrader Sprachvergleichung² с. 68 і далі (тут схематичні рисунки), Krek Einleitung in die slavische Literaturgeschichte, вид. 2, с. 66 і далі, Niederle О рѣvodu с. 28 і далі (тут і найновіша література).

До с. 26 ¹⁾ Див. напр. новіші курси: Krek Einleitung² с. 216, Schiemanн — Russland, Polen und Livland I с. 11, M. Denis — L' Europe orientale: Slaves, Lithuaniens, Hongrois в Histoire générale вид. Lavissee et Rambaud, I с. 689.

— ²⁾ Славяне мають імя півня (куръ — півень, курка) осібно від литовського, а що півень стає в грецькій літературі відомим з VI в. (як думають — від Персів), то й виводять, що в V в., коли ся птиця могла через Греків стати відомою у Словян, вони вже жили осібно від литовських народів жити, відділення було довершеним фактом. Сю гадку підніс Ген — Kulturpflanzen⁵ с. 270, і вона була прийнята иньшими дослідниками; та не кажучи вже, що на однім імені годі збудувати таку важну теорію, сам Ген признав (с. 268), що нема ніяких вказівок — звідки (а тим самим — і коли) півень перейшов до Словян; а що вони стояли довго в безпосередній стичности з Іранцями, і славянське імя не стоїть в звязку з грецьким, то й ціла теорія переходу півня до Словян від Греків не має опертя. Про иньшу теорію Fierlinger'a, що теж на основі одинокого і неясного факта доводив існування нерозірваного спільного звязку Словян і Литви в V в. — див. Niederle О рѣvodu с. 122—3.

— ³⁾ Про спільний словесний запас і культурний стан „північно-східної“ і потім словянсько-литовської групи — див. Fick Vergl. Wörterbuch der indogerm. Sprachen, I. Schmidt Die Verwandtschaftsverhältnisse der indogerm. Sprachen, C. Förstemann Sprachlichnaturhistorisches, R. Hassenkamp Über den Zusammenhang der lettoslavischen und germanischen Sprachen, A. Brückner Die slavischen Fremdvörter im Littauischen, Schiemanн Russland etc. Про сю літературу див. Шрадер² с. 80—5, Krek Einleitung² с. 89, 96. Ї тут багато в основі суперечного, а для словянсько-литовських відносин зроб-

лено ще дуже мало; тож не входжу в справу, тим більше що нам важливіший культурний стан прасловянський, про котрий будемо говорити нижче (розд. III).

До с. 27 ¹⁾ Ptolemaei III 5; аналіз його відомостей — Müllenhof Deutsche Altertumskunde II, с. 17 і далі. Оборонці різних „словянських“ теорій (про них нижче) підносять, що Германія має географічне, а не етнографічне значіння, як і Сарматія; але діло в тім, що в сій часті „Германія“ Птолемей вичисляє ряд народів, котрі трудно не признати за германські.

— ²⁾ Коли деякі німецькі учені протягають осадн Готів до моря (напр. Wietersheim — Dahn Geschichte der Völkerwanderung I, с. 145), то роблять се тільки з здогаду, що Готи були обізані в морем. Згадку Питеаса про Готів (Gutones — у Плінія XXXVII § 35) Міленгоф поправив на Teutones — Deut. Altertumskunde I. с. 479, і се прийнято в науці.

До с. 28 ¹⁾ Див. у Міленгофа I. с.

— ²⁾ Се робить Міленгоф, думаючи, що Венеди опинились на північ від Готів тому, що забракло їм місця на сході, — аргумент, що відпаде при погляді хоч би на долучену до його-ж книги мапу Птолемаєвої Сарматії. Його гадку приймають і инші, напр. Реслер Zeitpunkt der Slavischen Ansiedlung с. 80.

— ³⁾ В Σουλχουι — Βουλχουι бачили польських Полян, ще частійше в Ставанах „Славян“ (Шафарик I, 10, 7 і багато инших) — против сього див. Müllenhof op. с. с. 21, Крек² op. с. с. 293; Вельтів — Οὐέλτι Μίλενгоф (II с. 25) поправляв на Λετοβχι і т. и.

— Для історії колонізації був би дуже важним фактом піднесення лінгвістами (Томсеном, Альквістом) спостереження, що в найдавніші часи Фини стикались (десь значить коло Балтійського моря) з готськими й литовськими народами і аж пізнійше по розділі на свої головні галузи — західню й східню, стріли ся з Слов'янами — див. Thomsen Über den Einfluss der germanischen Sprachen auf die finnisch-lappischen, Aspelin La Rosomonorum gens et le Ruotsi. Одначе сї спостереження треба-б ще докладнійше й ріжностороннійше перевірити й освітити, щоб на їх основі реконструувати колонізаційні відносини перед великою міграцією (сея готська рецепція признаєть ся старшою від готської мови Ульфилі, значить належить до часів перед готською міграцією, і тоді готська й литовська колонізація мала-б іти клином між финською й слов'янською).

До с. 29 ¹⁾ Барсов Географія Начальной лѣтописи с. 74 і далі, 258—9; пор. нову працю проф. Голубовского Історія Смоленской земли с. 31 і далі.

До с. 29 ²⁾ Див. резюме А. Богданова — Антропологическая Выставка т. IV, I, с. 141—2; границі розпросторення довгоголового типа вістають ся не вислідженнями.

До с. 30 ¹⁾ Вже Надеждін вказував неславянські елементи на північ від Припети — Опыт географіи русскаго міра, за ним пішов Барсов Географія² с. 74 і далі. Пробували їх ще недавно виріжнити — Филевичъ Історія древней Руси с. 123 і далі і Кочубинській Територія доисторической Литвы — Журналъ Мин. Нар. Просв. 1897, I с. 62, 78; на жаль якихось певних результатів сї праці не дали, й ми й досі маємо лише натяки (див. рецензії в Записках т. XVIII і XXI).

— ²⁾ Його в головнім стрічаємо вже у Суровецького (Śledzenie początku narodów słowiańskich — (Dzieła вид. Туровского с. 382) і потім у Шафарика Slov. starozit. I, 10 § 1, в новіших нпр. згадаю: Roesler Zeitpunkt der Slavischen Ansiedelung an der unteren Donau (Sitzungsberichte der Wiener Akademie, hist.-phil. Cl. т. 73 с. 19), Hunfalvy Ethnographie von Ungarn с. 91, Krek² с. 256, Müllenhof op. с. II, с. 89, Rački Biela Hrvatska i Biela Srbija — Rad jugoslav. Akad. т. LII с. 187—7, Schiemanн op. с. I с. 12, Lavisе et Rambaud op. с. I, с. 689, Niederle O původu с. 122—3. Відміни в поодиноких поглядах головно такі: деякі на сході прасловянську територію протягають в район верхньої Волги й Дону, інші, розширяючи прасловянську територію на північний схід, ограничують на полудневім заході, віддаючи басейн Дона Туркам; деякі протягають словянські границі далі на захід — на вододіл Висли й Одера. Від розширення на схід повадержують мене ті несловянські хорографічні елементи, хоч можливість такого розширення не можна категорично заперечити; західню границю ставить Птолемеї. Не вважаю потрібним застановлятися на інших, ненаукових і фантастичних вже розширеннях словянської території в різних теоріях, що уважали Словян тубильцями в Германії, на Балканах і т. и. Одиною підставою (коли се можна назвати підставою) для них служила тожність або подібність імен; таким чином до Словян зачислялись нпр. Венети італійські і арморіцькі; за тим шло накручування на словянське різних чужих імен, на пр. Свевів = Свевів = Словян, Семнони = Ziemianie і т. и. Огляд сих теорій і їх літератури у Крека² с. 313—6. Проби — підперти сї теорії далеко ранішого словянського розселення на заході археологічними доказами, особливо у геських археологів, не мають значіння, бо сї докази самі потребують доказів; див. нпр. працю Нідерле, рос. вид. — Человѣчество с. 320 і далі, 418 і далі, й мою рецензію в Записках т. XXVI. З новіших праць сього напрямку до нашої історії ближше належать: численні студії многозаслуженого нашого земляка Ом. Партицького, зведені в його „Старинній історії Галичини“,

т. I, 1894, Сажоквасова — Исследованія по исторіи русскаго права, I II (1896 — 7), Филевича Исторія древней Руси, т. I, 1896 (про них Записки т. V і XVIII).

До с. 30 ³⁾ Надеждин ор. с., Барсов Географія² с. 73, пор. недавню Ист. древней Руси Филевича I ст. 93 і далі.

— ⁴⁾ Цайс (с. 67) об'ясняв з гог. *vinja* = пасовище, лука, осадники на лугах, се об'ясненне (прийняте нпр. Реслером ор. с. с. 78, Дені с. 691) наводять ся і тими, що не уважають його справедливим (Крек² с. 253, Schiemanн I с. 18) за браком ліпшого. Є ще об'ясненне в словянського *vět*, *vъshni* — більший, отже „велетні“ — нпр. Первольф в *Archiv für sl. Philologie* IV. 65, наш Мартвицький в Ділі 1892 ч. 142 і ин.

До с. 31 ¹⁾ Так думали вже Добровский і Шлєцер, потім Шафарик I. 7. 15, Цайс с. 67 (обережно), Крек² с. 250, 252. Етимологія слова Серб неясна, див. про неї екскурсе у Крека² с. 248 і далі. Про тотожність Сербі = *Σπρρι* = *Sprali*, що припускали декотрі, див. нижше. Зауважу ще, що з словом Серб ставить ся в звязок наше себр, сябр = спілник в господарстві.

— Словян від слово виводив Коляр. Против нього Добровский (*Čas. Čes. Mus.* 1827, I. 83) Шафарик (II с. 25, 8), недавно ще Крек² с. 300 підносили, що наросток енин вказує на місцевість, має географічний початок; та ледво чи можно се остро брати; пригадаю хоч би народню форму: Нѣмчин замісь Нѣмецъ. Інші виводи не дорівнюють в правдоподібности Коляровому.

— ²⁾ Про них див. у *Niederle O původu Slovanů*, с. 122—3.

— ³⁾ На значенне територіяльного віддалення для відріжнення типів недавно в славистиці справедливо звернув увагу Нідерле ор. с.

— ⁴⁾ Справедлива взагалі увага Бругмана (*Grundriss der vergl. Grammatik der indogerm. Sprachen* I с. 2): не можна собі й уявити мови якоїсь більшої народньої маси, що має за собою довший процес розвою, аби вона була без діалектичних відмін, — як і гадка, в цілому виразністю висловлена Дельбріком, що теорія одностайного праязика (арійського, але можна однаково сказати і про прасловянський) — се фікція, бо їм він сформуєть ся остаточно, має вже в собі зародки розкладу.

До с. 32 ¹⁾ Пор. Крек² 328.

— ²⁾ J. Schmidt, *Zur Geschichte des indogerm. Vocalismus* II с. 198. Останніми днями сей погляд ще раз рішучо підпер В. Ягіч (*Einige Streitfragen — Archiv* XX с. 22): *Diese Ablängnung (Лєс-ківа) eines ursächlichen Zusammenhangs zwischen den Siedlungsverhältnissen in der Urheimath und den späteren halte ich für unbegründet. Nach dem eigenthümlichen herdenartigen Charakter der sla-*

vischen Völkerwanderung scheint mir das spätere erweiterte Bild der slavischen Verbreitung über Central- und Südeuropa den vorschichtlichen Mikrokosmos ziemlich genau wiederpiegeln.

До с. 34 ¹⁾ Супроти побільшення слідів фінікійства у декотрих старших і новіших письменників (Movers Die Phoenizier, 1841, II 2 (с. 304—8), Schmülling Der phöenizische Handel in den griechischen Gewässern) порівняти впр. погляди Ед. Маєра Geschichte des Alterthums I. 233, Бірхнера Die Besiedelung der Küsten des Schw. Meeres 31—2. Що до Карійців то як на дві крайности можна вказати на Бірхнера оп. с. с. 33 і далі і Наймана Die Hellenen in Skythenl. с. 340 - 1, або Моєрса I. с.

— ²⁾ Грецькі оселі північного берега Чорного моря мають велику літературу, в котрої вичислимо тільки дещо важніше або новіше.

Загальні: монографія Бека в II т. Corpus inscriptionum Graecorum (розд. XI), Forbiger Lehrbuch der alten Geographie (вид. 2, 1877), Koehler Gesammelte Schriften I—II, 1850, Уваров Исследования о древностяхъ южной Россіи, 1851, (теж по французьки 1855), Кене Описание музея кн. В. Кочубея I—II (теж по французьки 1857), Thirion De civitatibus quae a Graecis in Chersoneso Thaurica conditae fuerunt, 1884, Бірхнер Die Besiedelung der Küsten des Schwarzen Meeres durch die Milesier, 1884, Mommsen Römische Geschichte т. V гл. VII, Е. Мейер Geschichte Alterthums II § 286—9, 419 Толстой і Кондаков Русскія древности т. I.

Спеціальні — Для Тіри: Беккера Гражданскій бытъ Тиритовъ, 1849, Брун — Черноморье т. I.

Для Ольбії — Латішев Исследования объ исторіи и государственномъ строѣ Ольвіи, 1887.

Для Херсонеса: Кене Исследования объ исторіи и древностяхъ Херсониса Тавр., 1848, Becker Die Herakleotische Halbinsel, 1856, Rambaud L'empire grec au X siècle — Constantin Porphyrogénète, 1870, екурс про Херсонес с. 484 і далі Брун — Черноморье т. I; Мансветовъ — Историческое описание древняго Херсониса 1872, Латішев — Эпиграфическія данныя о государственномъ устройствѣ Херсониса Таврич. Ж. М. Н. II. 1884, VI, Толстой і Кондаков Русскія древности т. IV, статі Мальмберга і Оршнікова про розкопки 1888 і 1889 р. в Матеріалахъ по археол. Россіи N 7, Берте Деларгад Надпись времени императора Зенона, въ связи съ отрывками изъ исторіи Херсонеса — Записки одеського історичного товариства т. XVI і йогож Раскопки Херсонеса, 1893 (Матеріалы по археологии Россіи изд. археол. ком. N 12).

Для Паутікапея і Боспорського царства: Спасскій Босфоръ Киммерійскій, 1846, Ашкі Боспорское царство, 1847, Antiquités du Bosphore

Cimmérien, 1854, Грігорев в збірнику Россія и Азія, Оршніков Босфоръ Киммерійскій въ эпоху Спартокидовъ 1884, монографія Латішева на вступі І т. Inscriptiones (1890), Мельніков-Разведенков Воспоръ Киммерійскій въ эпоху Спартокидовъ, 1896 (Сборникъ для изученія мѣстностей и племенъ Кавказа т. XXI).

Для Тамани спеціально: Герц Археологическая топографія Таманскаго полуострова — Труды моск. археол. общ. т. II, Забеліп Объясненіе Страбоновыхъ свідѣтельствъ о мѣстностяхъ Воспора Ким. — Труды III археол. з'їзда т. II, Панаховнн Стародавні грецькі кольонії боспорські в межах теп. Кубанської области — Записки Н. товариства і. Шевченка т. II.

Для Танаіса — Леонтьев в Прописях т. IV, Отчет археол. ком. з 1870 — 1 р.

Епіграфічний матеріал зібрав Латішев в Inscriptiones orae septentrionalis Ponti Euxini, I—II, 1885—90, і додатки: Греческія и латинскія надписи, найденныя въ 1889—91 г., теж в 1892—4 р. (обидва в Матеріялах по археолог. Россіи 1892 і 1894), Сборникъ греческихъ надписей христіанскихъ временъ, 1896. Тексти грецькихъ авторів для нашего побережа зібрані у Латішева Извѣстія древнихъ писателей о Скиѣи и Кавказѣ (вийшло два випуски). Нумізматичний матеріал найповнїйше зібраний у Бурачкова Общій каталогъ монетъ, принадлежащихъ эллиническимъ колоніямъ на сѣверномъ берегу Чернаго моря, 1884, новїйше — Подшиваловъ Монеты царей Босфора киммерійскаго в Записках одеського історичного товариства т. XV. В тихже Записках взагалі містять ся маса дрібнихъ розвідок і матеріалів до історії грецькихъ кольоній нашего побережа; теж і в трудах VI археол. з'їзда. Дрібнїша бібліографія для Крима див. в показчику Маркевича Taurica, I—II, для кавказького побережа — в давнїйшій праці Міансарова Bibliographia caucasica et transcaucasica, 1874.

До с. 35 ¹⁾ Арріан у Евстатія 549.

— ²⁾ Моммзен Römische Geschichte V с. 217—8.

— ³⁾ Див розвідку фоя Штерна в XVI т. одеськихъ Записок.

До с. 36 ³⁾ Перегляд сього питання у Латішева ор. с. гл. III.

До с. 37 Аналія варварськихъ імен нашихъ нашего побережа дав В. Мілер в розвідці: Эпиграфическіе слѣды иранства на югѣ Россіи — Ж. М. Н. II. 1886, IX, теж коротше в т. III Осетинскихъ этюдів.

До с. 38 ¹⁾ Meyer Geschichte des Königsreichs Pontos, 1879, с. 91, Латішов Ольвія с. 131—2, Inscriptiones II, с. XXIX, Niese — Rheinisches Museum 1887 р. 559 sq.

— ²⁾ Деталїчний історично-топографічний коментар до сїєї написи в Записках одеськ. тов. т. XII.

До с. 38 Справа увільнення Херсонеса від боспорських царів і його відносини до Рима дуже суперечна і має ще багато неясного. Страбон кілька разів (VII. 4. 3, VII. 4. 7) зовсім виразно говорить, що тоді — себ то в 1-ій чверті I в. по Хр. — Херсонес ще належав до Боспора. Ся звістка уважається ся звичайно хибною, слідом за Беком (*Cogrus inscr. graec.* II с. 89), що прийняв херсонеську еру (24/5 р., як тепер читають, або 36 р. перед Хр. як прийняв Бек на основі инакшого відчитання написи) за час, коли Херсонес дістав *ἐλευθερία* від Римлян і увільнив ся від Боспору. Найранішу звістку про *ἐλευθερία* Херсонеса маємо у Плінія *Hist. nat.* IV. 12 (26), але в херсонеській написи *Inscr. I N 199* в II в. по Хр. знов іде мова про посольство до імператора для досягнення свободи — *ὕπερ τὰς ἐλευθερίας*. З того всього виходить, що в відносинах Херсонеса до Рима були певні відміни, більші і менші права. Літературу сього питання і перегляд його дає згадана стаття Берте Делагард *Надпись времени императора Зевона* (на сій написи оперті рахунки Херсонеської ери, видана вона найліпше Юргевичом в одеських Записках т. XVI).

До с. 39 ¹⁾ Див. Моженна *Röm. Gesch.* V. с. 291.

— ²⁾ *Nicephorus ed. de Boor* p. 45, *Theophanes ed. de Boor* I p. 379.

— ³⁾ Константин *De adm.* 42 се кладе на часи імн. Теофілія, проти сього датовання див. Успенского *Византийскія владѣнія на сѣверномъ берегу Чернаго моря* К. Ст. 1889, V. Херсонеський стратиг згадується вперше з нагоди повстання за імн. Льва *Continuator Theophanis* — імн. Лев гл. 10, *Амартол* вид. Муральта 774—5 (під 892 р.).

— ⁴⁾ *Theiner Monumenta Poloniae et Lituaniae* I ст. 457.

⁵⁾ *Tatariae descriptio*, 1595, *Витяги* див. в одеських Записках т. VI с. 341—2.

До ст. 40 ¹⁾ Проти *Лептіна* § 33.

— ²⁾ Діодор XII. 31. 1; він взагалі подає в літературних джерел найбільшу суму відомостей для старших часів історії Боспора (кн. XII—XX); витяги в збірнику *Латишева* II с. 473 і далі.

До с. 41 ¹⁾ Страбон VII. 4. 6, Демостен проти *Лептіна* § 33, про се місце див. примітку *Перро* в *Revue historique* 1877, IV с. 53: він думає, що се не був дарунок. Див. ще мову *Ісократ* *Τραπεζιτικός* 57. Див. ще досить загальну звістку з I в. по Хр. (за *Нерона*) про великий привіз хліба до Рима — *відай* з Криму *Mommsen Römische Geschichte* V с. 198.

До с. 42 ¹⁾ *Malalas ed. Bonn.* 431, *Theophanes ed. de Boor* I p. 175, *Procopii De bello Persico* I. 12, *De b. G.* IV. 5, *De aedif.* III. 7.

— ²⁾ *Nicephorus ed. de Boor* p. 40—1, *Theophanes ed. de Boor* I p. 373.

До с. 42 ⁴⁾ Corpus inscr. Graec. N 8740. Про ужову в Генуєю див. Heyd Geschichte des Levantehandels I с. 226 і далі.

До с. 43 ¹⁾ Про понтийську торгівлю див. коротку студію Прелера Über die Bedeutung des Schwarzen Meeres für den Handel und Verkehr den alten Welt — Ausgewählte Aufsätze, herausg. von Köhler, 1864; спеціально про рибний промисел: Köhler Τάρχος ou recherches sur l'histoire et sur les antiquités des pêcheries de la Russie méridionale (Nouveaux mémoires de l' Acad. de St. Petersbourg, VI s. v. I), теж Bonnel Beiträge zur Alterthumskunde Russlands I с. 97—9, де вказана і новіша література. Про хлібну торгівлю — многословна розвідка G. Perrot La commerce des céréales en Attique au IV siècle avant notre ère — Athènes et le royaume du Bosphore Cimmerien, Revue historique, 1877, IV, Мищенко Торговля сношенія Аѳинської республіки съ царями Босфора — (київські) Университ. Извѣстія, 1878, теж у Латишева Ольвія г.л. I. Чорноморської торгівлі дотикається ся почасти звістна праця Садовського Drogi handlowe, звичайно в німецькім перекладі Кона: Die Handelsstrassen der Griechen und Römer durch das Flussgebiet der Oder, Weichsel, des Dniepr und Niemen an die Gestade des Baltischen Meeres (1877), але ся книжка взагалі низша своєї репутациї, має багато довільностей і баламуцтв. Спеціально звістна находка коло Шубина в Зах. Прусії піби то ольвійських монет, що давала підвалину до виводів про торговельні зносини Ольвії в Балтійським побережжю, тратить своє значіння супроти новіших означень тих монет, що то мовляв не ольвійські, а атенські — див. Lissauer Die prähistorische Denkmäler der Provinz Westpreussen und der angrenzenden Gebiete, 1887, с. 57 і 73.

До с. 44 ¹⁾ Сї ручки опеувались Бекером і Юрґевичом в ряді статей — Mélanges Gréco-Romaines I, Записки одеського історичного тов. V, VII, XI, XV, XVIII; вони мають увійти в III т. Inscriptiones.

До с. 45 ¹⁾ νόστιν ἐξ' ἰπποπέλων Ἐργῶν καθ' ἑρῶμενος αἰὼν
Μισῶν τ' ἀρχιμάχων καὶ ἀγαθῶν ἰππηροδότηων
γλαυτοράχων ἀβίων τε δικιστάτων τ' ἀνδρέων.

До с. 46 ¹⁾ Див. спеціальні розвідки Турне (Tournier De Aristeia Proconesio, 1863) і Томашка (W. Tomaszek — Kritik der ältesten Nachrichten über den Skytischen Norden I. Über das Arimasische Gedicht des Aristeas — Sitzungsberichte der Wiener Akademie т. 116 с. 478). Інші, скептичніше приймаючи відомости Арістея, й самий вік його посувають на перед — на VI в.

— ²⁾ Про се спеціальна стаття Мищенка — К. Старина 1886. VI.

— ³⁾ Скептичні погляди нашли собі недавніми часами речника в англ. Сейсі, в його праці The ancient Empires of the East;

Заува

оборону Геродота взяв на себе проти його закидів проф. Мищенко в кількох розвідках, головни Не въ мѣру строгій судъ надъ Геродотомъ (передруковано в т. II його перекладу Геродота — вид. 2, 1888 р. Об'ясненне Геродотових звісток про Скитію і взагалі скитське питання має цілу літературу, назвемо лише важнійше: Zeuss Die Deutschen und die Nachbarstämme (1837), Ukert Geographie der Griechen und Römer, III. 2 — Skythien (1846); Neumann Die Hellenen in Skythenlande (1855), Древности Геродотовой Скиѣи, т. I і II, 1865 і 1873, Забѣлинъ Історія русскої жизни I, 1876, Fligier Zur Skythenfrage, 1878 (Wiener anthrop. Mitth.), Брунъ — в збірнику Чорногорье I—II (1879- 1880), Bonnell Beiträge zur Alterthumskunde Russlands (1882), Самоковасовъ Історія русскаго права вид. 1884, II (в вид. 1888 р. т. I), Mair Das Land der Skythen bei Herodot (Saaz, 1855), Лаппо-Данилевскій Скиѣскія древности, 1887 (Записки петерб. археологич. общества т. IV), Миллеръ — Осетинскіе этюды III (ескурс II), Tomaschek Kritik der ältesten Nachrichten über den Skythischen Norden — Sitzungsberichte der Wiener Ak. т. 116 і 117, Fressl Die Skythen—Sauen, der Urvater der Germanen, Толстой і Копдаковъ Русскія древности т. II (1889), Krauth Das Skythenland nach Herodotos (Neue Jahrbücher für Phil., 1890, I), Мищенко — статі в Ж. М. Н. II. 1896 кн. V і XII. В нашій літературі про Скитів написав багато неб. О. Партицький, але з словянського становища (Велика Словянська держава перед двома тисячами літ, 1889, Старинна історія Галичини, 1894).

До с. 47 ¹⁾ Траками уважав їх ще Аделюнг Mithridates II. 163; з новішого див. статю Томашка Über das Arimaspsische Gedicht с. 776—7, теж доводив в своїм рефераті на IX з'їзді проф. Маркевич, але в друкованім ся теза не поставлена виразно (Труди т. I).

До с. 48 Замість Βαρσιλίαι проєктовано читати Βαρσιλίαι і зв'язувано се з Барсиліями, Βερσιλίαι, звісною нам в гунсько-хозарських часах; але і поправка ризикозна, і сей зв'язок при загальнім руху Скитів на захід нецвний.

До с. 49 ¹⁾ У т. зв. Скіжна (що цитує тут Ефора (IV в.)) натовісь в Карпиди — тому дехто (от як Томашек недавно — Sitzungsberichte 128 с. 108) зв'язує сей нарід з карпатськими Карнами, але се очевидно тільки помилка Ефора в передачі Геродотової звістки.

— ²⁾ Див. ще замітку Люперсольського в Трудах VI арх. з'їзда с. 41: він хоче відрізняти елєнізованих Скитів Калішідів і барбарізованих Елєнів — Μεξέλλητες.

До с. 50 ¹⁾ Авхети (Auchetae, Euchetae) і Котієри у Плівія VI. 7 17, що при тім покликуєть ся на звістки генерала III в. Демодама; виступають вони на далекім сході; Найман (108—9), Мілєнгоф (III с. 23)

уважали їх тими Скитами, що зістались на своїх початкових кочовищах. Знов иньші Авхети (IV. 12) виступають коло Гіпаніса.

До с. 50 ²⁾ До монгольської раси зачисляли Скитів нпр. Нібур, Бек, Найман — головна праця зього напрямку, його скритикував Шіфнер в *Mélanges asiatiques* петерб. академії 1856 г. II і Мілер Осетинські этюды т. III. Мішаною людністю уважали їх Фр. Мілер, Вамбери, Мищенко, Латишев і сам Мілер по часті. Іранський початок Скитів докладно доводив вже Цайс -- *Die Deutschen und die Nachbarstämme* с. 285 sq., головно етнологічними подібностями. Лінгвістичний звязок Скитів з Іранцями доведений був докладно працею Міленгофа *Über Herkunft und Sprache der pontischen Skythen und Sarmaten* — *Monatsberichte der Berliner Akademie* 1866 (передруковано в додатках в т. III його *Deutsche Alterthumskunde*, виказ іранських слів див. на с. 122); дальшим важним придбаннем для сїєї справи були праці московського професора Вс. Мілера, що виходив з спеціальних студій над Осетинами, се Осетинські этюды т. III, 1887; Эпиграфические слѣды иранства на югѣ Россіи *Журналъ Мин. Нар. Просв.* 1886, IX (в скороченню увійшла в Осет. зт.) і йогож етнологічна студія: Черты старины въ преданіяхъ и бытѣ Осетинъ *ibid.* 1882, VIII; сам Мілер одначе уважає Іранцями напевно тільки Сарматів і західніх, оселих Скитів, а східніх кочових відділяє від них, хоч всі докази їх урало-алтайства і признає не стійними. Факти в історії культури і штуки піднесено в згаданій праці Толстого і Кондакова т. II. Далі мушу згадати цитовану вже вище розвідку Томашка *Kritik der ältesten Nachrichten ü. Skythischen Norden* і йогож статю в *Ausland*, 1883 ч. 36 та *Soltau Zur Erklärung der Sprache der Skythen*, Berlin, 1887. На іранських групі стоять нпр. нові загальні курси — *Шімана Russland, Polen und Livland I*, Denis у *Lavisse et Rambaud Histoire Générale I*, Meyer *Geschichte des Alterthums, I*, etc.

До с. 51 ¹⁾ Про финсько-іранські (і особливо — осетинські) стичности — див. Шрадера *Sprachvergleichung* с. 295 і *passim*, Мілер Осет. этюды III с. 11—3, Штакельберг — *Иранофинскія лексикальнныя отношенія (Восточныя древности, I)*, Tomaschek *Kritik der ältesten Nachrichten über den skythischen Norden II* (*Sitzungsberichte* т. 117 с. 23) і праці финологів: *Aspelin De la civilisation préhistorique des peuples permians*, *Setälä Ueber d vorfinnischen Vokalismus* (*Journal de la société Finno-ougrienne*, XIV), Смирновъ — *Мордва, финські праці Пазонена і Віхмана по прафинській культурі* — результати їх (а друга — ціла в перекладі) подані А. Погодіним в *Ж. М. Н. П.* 1897, VI. Про колишнє розпросторенне далеко на північ д. Мілер знайшов деякі згадки і в осетинських переказах — *Черты старины* с. 195.

До с. 53 ¹⁾ Corpus inscrip. Graec. N 6013 $\Theta\epsilon\lambda\ \Sigma\eta\lambda\ \Omega\iota\tau\omicron\sigma\kappa\iota\rho\alpha\ \kappa\alpha\iota\ \text{Απολλωνω}\ \Omega\iota\tau\omicron\sigma\kappa\iota\rho\omega\ \text{Μιθρα}\ \text{Μ.}\ \text{Ουλιπιος}\ \text{Πλοκχιρος}\ \text{Νεωχορος}\ \kappa\alpha\iota\ \text{θ.}$, див. Zeuss ор. с. 289, Толстой и Кондаковъ Русскія древности II с. 44, Müllenhof III с. 121. Про культ скитський взагалі див. особливо у Цайса I. с., Бонеля с. 326 sq. і Толстого й Кондакова ор. с., де він порівнюється з іранським; у Наймана ор. с. с. 243 sq., де він порівнюється з монгольським. Проти перецінювання значіння таких подібностей можна повторити лише слова самого Неймана: Dieses Beispiel mag lehren, wie bedenklich es ist, aus allgemeinen Angaben über den religiösen Glauben eines Volkes Schlüsse auf seine Verwandtschaft mit anderen Nationen zu ziehen (р. 245).

До с. 54 ¹⁾ Паралелі до сього звичая у ріжних примітивних народів лив. у Мищенко К. Ст. 1884, V с. 66.

— ²⁾ Про скитські могили див. вчислені вище (с. 347) праці Ашіка, Древности Геродотовой Скиѳии, Толстой и Кондаковъ II, Лаппо-Данилевский і Мальберг ор. с.

До с. 55 ¹⁾ Zeuss ор. с. с. 278 (так само як і Агатирсів), недавно Мищенко в Ж. М. Н. II. 1896 XII.

— ²⁾ Такого погляда, пущеного в курс Шафариком (I § 10. 2), тримають ся в новіших напр. О. Шрадер ор. с. 618, Лескін (див. у Шрадера I. с.), Мілнгоф ор. с. III с. 17. Нідерле с. 79, Томашек в своїй розвідці Kritik der ältesten Nachrichten über skythischen Norden (Sitzungsberichte т. 117 с. 3) висловляєть ся: Die Gleichheit der Neuren mit den späteren Slowenen wird jetzt allgemein anerkannt. In der That hat diese Ansicht alles für sich.

До с. 56 ¹⁾ Herod. IV. 106. Деякі подробиці, що додає про Андрофагів Ісігон (у Мілера Fragm. h. gr. IV) перенесені на них в Геродотового оповідання про Скітів.

— ²⁾ Ἀρχαῖοι, σκυθικὸν ἔθνος, Ἑλληνικὸς ἐν Εὐρωπῆϊ — Стефан Византийський sub voce.

До с. 57 ¹⁾ Осетинський словарь еп. Евгенія, пор. Мілер Осетинские этюды III с. 79.

— ²⁾ Шафарик I § 10. 3—4 (за Оссолінським, Wiadomości historyczno-krytyczne II. 487—494), Mair Das Land der Skythen, Шрадер Sprachvergleichung² с. 619 (за Лескіном), Нідерле с. 79.

До с. 58 ¹⁾ Скіляк — у Мілера Geographi gr. minores I fr. 68, також в долученім атлясі таб. V; відомости єї кладуть на другу половину IV в. Про державу Атея — Justini Hist. Philipp. IX. 2, Strabo VII с. 3. 18 (р. 307), Арістокрит у Климента Stromata V. 31, Frontini Strateg. II. 4. 20.

— ²⁾ Diodori XIX. 73.

До с. 59 ¹⁾ Strabo III с. 7. 13. 17; XI с. 2. 1, Ovidii Tristia i Ex Ponto passim, Dionis Chrysost. V. II р. 48—51 ed. Dindorf.

— ²⁾ Müllenhof Deutsche Alterthumskunde III. 41.

До с. 60 ¹⁾ Strabo VII. 4. 3 i 7, Inscriptiones Pontus Euxini I N 185 (декрет Діофанта).

— ²⁾ Nat. Hist. IV. 12; в Страбонових Урґах теж добачали Геродотових Γεωργεσι.

До с. 61 ¹⁾ Strabo VII, 3, 17, Taciti Hist. I, 76; Страбон каже за плетені з галузя щити, Тацит заперечує уживаннє щитів.

— ²⁾ Бобринскій II с. 173; образки керченських фресків див. нур. в приступнім виданню Толстого і Кондакова т. I і II.

— ³⁾ Mela III, 4, Taciti Germ. 17. Місця письменників про Сарматську культуру взагалі зібрані у Укерта Skythien с. 513 sq.

До с. 62 ¹⁾ Taciti Hist. I с. 79, Dionis Cassii LXXI, 19, Scriptores hist. Augustae M. Antonius 22, XXX tyr. 10 etc.

— ²⁾ У Птолемея III. 5. 19 і 24 Язигів і Роксаянів відтиснуто над Меотиду наслідком невідповідного розпросторення прикарпатських і приднувайських народів на схід.

— ³⁾ Або як Мілер Журналъ Мин. Н. Просв. 1886 IX с. 86 і Осет. этюды III с. 86 виводить трохи инакше, по формі ще ближше, хоч по значінню меньш певно — рохс — ясний, пор. Томашек Sitzungsberichte т. 117 с. 37; порівняти з сив 'Αλκυρρεσι поруч 'Αλκωνι Σχόθι у Птолемея VI. 14. 9.

— ⁴⁾ Ritter Die Erdkunde von Asien V ч. III (т. VII) с. 625—6.

До с. 64 ¹⁾ Zeuss с. 700 і далі, Dahn Könige der Germanen I с. 261—5 Urgeschichte der germanischen und romanisch. Völker I с. 222—3. Про дальшу долю Алянів і їх звязок з Осетинами (установлений від часів Кляпрота — Klaproth Memoire dans le quel on prouve l'identité des Ossètes avec les Alains, Paris, 1822) В. Мілер — Осетинские этюды III, гл. II (специально про останки алянського імени на Кавказі іб. с. 111 і далі), Кулаковский — Християнство у Алаві, Византійскій Временникъ 1898, I.

— ²⁾ Про неї див. особливо у Васілевского Русско-византійскіе отрывки, в історії Судака — Судґеї, що, досить правдоподібно, сама була алянською кольовією — Лѣгонисъ занятій археографической комисіи т. IX с. 168—9 і у Мілера op. с. с. 77.

— ³⁾ Важнійша література: Цайс с. 258 і далі, 696—700, Roesler Dacier und Romänen, 1866, Die Geten und ihre Nachbarn — Sitzungsberichte der Wiener Akademie т. 44, йорож Romänische Studien (1871) і Einiges über das Thrakische — Zeitschrift für oest. Gymn. 1875, Diefenbach Völkerkunde Osteuropas I гл. II с., Томашек Die

alten Thraker, Sitzungsab., т. 128, 130, 131, також Mommsen Römische Geschichte, вид. 1885 с. 189 і далі, Müllenhof Deutsche Alt. III, с. 125 і далі; в нашій літературі багато займав ся Траками неб. О. Партицький в своїй Старинній історії Галичини, але він і в Траках добачав Словян і з сього становища освітлював усе.

До с. 64 ⁴⁾ Herodoti IV. 49 і 93, Strabonis VII. 5 § 12.

— ⁵⁾ αὐτῆ ἤδη ἢ ἀρχαίη Σκυθία (IV. 99).

— ⁶⁾ Strabo VII. 3 § 8 і 14, Pausanias I, 9.

— ⁷⁾ Про „остров Тиратетів“ стаття Бруна — Черноморье т. I. Між Гетами й Агатарсами уміщує Геродот скитський наряд Сігінів, але що в інших джерелах Сігіні виступають коло Каспійського моря, то не безосновне підозрінне, що Геродот помилкою перепакував їх сюди — пор. Roesler Romän. Studien с. 9—10, Müllenhof Deut. Alt. III с. 2.

До с. 65 ¹⁾ Стефан sub voce Τρασοί.

— ²⁾ і ³⁾ Justinus: Daci quoque soboles Getarum sunt (l. c.), Strabo (VII. 3. 13): ἐμύλωτοι δ'αὖτις οἱ Δακοὶ τοῖς Γέταις; пор. Dionis Cassii LII. 22.

— ³⁾ Strabo VII, 33, 11, Dio Chrysost. or. XXXVI.

До с. 66 ¹⁾ Про „Троянів вал“ на Галицькім Поділю див. статю Кіркора в Zbiór wiadomości do antropologii krajowej т. III с. 38 і далі. Про бесарабські вали можна тільки повторити гадку Момзена ор. с. с. 206: „вони, певно, можуть бути римські, але досі на те бракує якогось певнішого доказу“; обидва визначені нпр. на спеціальній мапі російського генерального штаба вид. 1887 р. Що до „Троянового вала“ на російськім Поділю, сліди котрого бачили в повітах Ушицькім, Камінецькім і Проскурівськім (Географическо-статистическій словарь Семенова IV с. 142) то тут можливість римських валів ще менша, майже пійка. Давнійше Трояновими уважали навіть старі вали Київщини; див. про се статю Антоновича в К. Старині, 1888, III.

— ²⁾ Приймаю дату Дана — Вітерсгайма Geschichte der Völkerwanderung² I с. 240.

— ³⁾ Пор. Müllenhof D. Alt. II с. 81 sq.

До с. 67 ¹⁾ Scriptores hist. Augustae — Ant. Phil. 22, Pausanias X. 34. 5, C. I. L. VI N 1081, Arch.-epigr. Mitth. 1890. XIII. 189.

— ²⁾ Dio Cassius LXXI 12.

— ³⁾ Script. hist. Aug. Maximus et Balb. 16, Dexippi і Petr Patricii fragm. Hist. gr. min. I p. 176—7, 428—9.

— ⁴⁾ Script. h. Aug. Aurelianus. 30, Zosimus I 22, 27, 30, Aurelius Victor De caesaribus 39, 43.

— ⁵⁾ На се натякають слова Ідация і Ам. Марцеліна; тексти до сього факту див. Dahn — Wietersheim Geschichte der Völkerwande-

rung I с. 278 (вид. 2, 1880). Про осадні переведених — Ам. Марцелін XXVII. 5. 5 і XXVIII 1. 5.

До с. 68 ¹⁾ Κληρίδαυα (коло Дністра), Δοκίδαυα, Πατρίδαυα, Καρσιδαυα, Πετρίδαυα, Σίνδαυα, Ουτίδαυα, Ζαρρίδαυα, Ταμασιδαυα, Πιροβριδαυα (між Дністром і Серетом) — Птолемай III. 5 § 30, 8 § 6—7, 10 § 15.

— ²⁾ Tomaschek Die alt. Thraker III с. 70.

— Койстобецька напись в Corpus inscr. latinarum VI N 1801 d. m. | ziai | tiati. fil | dacae uxori | piepori. regis | coisstobocensis | natorporus. et | drilgisa. aviae | cariss. b. m. fecer |

До с. 69 ¹⁾ Про побут і культуру Траків див. особливо відомости у Томашка Die alt. Thraker I с. 111 і далі, II — культ.

До с. 70 До волоського питання — перший погляд істновав від давна, а був розвинений і уаргументований незвичайно дотепно і талановито Реслером в його звістних Rumänische Studien, 1871 і змодифікований де в чім Томашком — Zeitschrift für d. Oesterreich. Gymn. 1877. Другий має тепер горячого оборонця в дру Пічі (Pič) — Über Abstammung der Rumänen, 1880, Zur rumänisch-ungarischen Streitfrage, 1886. На посереднім становищу стоїть нпр. Грот — Моравія і Мадьяри, 1881. Іньша важнійша література: Jung Römer und Romanen in den Donauländern, 1877, Biedermann Die Romanen und ihre Verbreitung in Oesterreich, 1877, Hurmuzaki Fragmente zur Geschichte der Rumänen, 1878, Miklosich Über die Wanderungen der Rumunen, 1897 (Denkschrift т. XXX), Васілевський Совѣты и рассказы византийского боярина XI в. Ж. М. Н. II. 1881, VII с. 148 і далі (тут тексти в Cesaumeni Strategicon в коментарем — текст виданий осібно під сии титулом 1896 р.), Hunfalvy Die Rumänen und ihre Ansprüche, 1883, Xénopol Une énigme historique — Les Rumains au moyen-âge, 1885, Traugott Tamm Über den Ursprung der Rumänen, 1891.

— ¹⁾ Його тримають ся напр. Цайс, Кіперт (Lehrbuch der alt. Geogr. § 299 вид. 1878), Müllenhof, меньш рішуча Dahn Deutsche Geschichte I. 93, etc.

— ²⁾ Tomaschek Die a. Thraker, I с. 99.

До с. 71 ¹⁾ Про Бастарнів див. особливо Zeuss Die Deutschen с. 127, 442, Müllenhof D. Alt. II с. 104 sq.

— ²⁾ Livi XL. 5, XLI, 18—19, XLIV, 26—7, Polybii XXVI. 9 — XXV. 5 ed. Hultsch; арештою місця авторів зібрані у Цайса.

— ³⁾ Т. зв. Скіяна fr. 50 — Müller Geogr. gr. т. I с. 229 і примітка (Мілер уважає се взятим в Артемідора (серед. II в.).

— ⁴⁾ Про неї є спеціальна розвідка Бруна — Черноморье т. I.

— ⁵⁾ Strabonis VII, 3 § 15 і 17, Ptolemaei III. 5 § 15 і 19, Tabula Peutingeriana.

До с. 71 ⁶⁾ Dio Cassius XLVIII, 10 і LI, 25—6, Script. hist. Aug. I — Anton. Phil. 22; про виведення на римські ґрунти — Script. hist. Augustae Probus с. 17, Zosimi I. 71.

— *) Власне Цайс (с. 703—4) уважав Скитів алянським народом, уважаючи на те, що тут у Прокопня і у Йордана 50 виступають вони разом з Аляни.

До с. 72 ¹⁾ Мілєнгоф II, с. 110—1.

— ²⁾ Antoninus, 14: aliis etiam gentibus, quae pulsae a superioribus barbaris fugerant, nisi reciperentur bellum inferentibus.

— ³⁾ Capitol. ed. Peter с. 22 (з поправками Мілєнгофа і Момаєна), пор. Dio LXXII. 2. Про сю еміґрацію див.: Wietersheim — Dahn Geschichte der Völkerwanderung, 1880, I кн. 2 (с. 118 і далі), Pallmann Die Geschichte der Völkerwanderung I с. 36 і далі, Müllenhof Deut. Alterthumsk. II с. 5.

— Гадку про вплив словянського натиску підніс Шафарик Slov. starož. I. 18 § 7, проти неї див. у Вітерсгайма I. 149, Dahn Urgeschichte II. 170.

— ³⁾ Taciti Germ. 44, Plinii Hist. N. IV 14—14, Ptolem. II. 11 § 17, III. 5 § 20, Zeuss Die Deutschen, sub vocibus, W. Bessel — моноґрафія про Готів в енциклопедії Ерша і Грубера серія I т. 75, Wietersheim — Dahn I с. 145, Dahn Deutsche Geschichte I с. 99 і далі, Urgeschichte I с. 142—3, Müllenhof op. с. II. 4—5 і ин.

До с. 73 ¹⁾ Імя Спалів належить до дуже трудних історичних загадок. Шафарик (I. 15. 1) уважав їх за не словянське (скитське або чудське) племя, що жило коло Дону, хоч і признавав їх дійсну належність невідгаданою тайною; він думав, що сей нарід був звістний Словянам, і з його імени виводив слово сполинъ, исполинъ=гіґант, подібно як з імени Аварів-Обрів або Штолемеївих Велтів виводять словянські назви обринъ=olbrzumu, велеть, велетенъ (по аналогії з німецьким Hüpen=Гуни=велетні — див. Крек² с. 252—3). Гадку Шафарика про несловянство Спалів приймають з певними відмінами й инші, напр. Мілєнгоф, Крек (с. 252, 549). Знов Цайс (с. 67), і за ним ряд пізнійших учених, як Пальман (Geschichte der Völkerwanderung II с. 82), Релслер (Ueber d. Zeitpunkt der slavischen Ansiedlung — Sitzungsberichte der Wien. Ak. т. 73 с. 77—8), Первольф в Archiv für Sl. Phil. VIII. 12 й ин. звязували се імя з Σπίροι Прокопня, бачучи тут стару назву Словян, а Іловайський (Разысканія о началѣ Руси вид. 1882 с. 68) виводив навіть від них імя Полян. Імя Спалів знаходимо вперше у Діодора: Πάλος і Νάπης — сини Σχόφης стають патріархами народів Ράλοι і Νάπι, отже Πάλος се частина скитського народу, ще до міґрації його з-за Танаїса в Европу (II. 43). Звідти перейшли вони до Іліїїя, де виступають в по-

двійній формі: Inaraei — Spalaei і Naraei — Palaei та містять ся в околицях Танаіса (Міленгоф думав, що тут треба розуміти Яксарт — D. Altert. III с. 23 і 51). Spali Йордана мабуть були книжною ремінісценцією сих Палів — Спалевів і годі в його оповіданню про них шукати якогось дійсного імени.

До с. 74 ¹⁾ Часто бачили в Йордановій Rosomanorum gens infida, що счилила повстання проти Германариха, Роксоляннів, але імя Роксоляннів Йордан знав (с. 12), а тим часом в сїм місці ні оден кодекс не має нічого подібного до їх імени, тому уважаю правдоподібнішою гадку, що маємо тут назву зовсім легендарну, див. в покажчику Момаєного видання Йордана с. 164. З інших гадок згадаю, що Васілевський (Ж. М. Н. П. 1882, VII) звязував Розомонів з прикавказькими Оромухами Менадра (Hist. gr. min. II с. 55) і Росмосоками Мойсея Каганкатоваца, кавказько-гунських народом; Аспелін (La Rosomanorum gens et le Ruotsi, 1884) уважав їх побалтійськими Германцями, звязуючи сю назву з Ruotsi — іменем Шведів у Фіннів, Гайнцль (Sitzungsberichte der Wien. Akad. т. 114) догадуєть ся, що то міг бути якийсь словянський нарід і т. п.

— ²⁾ Spartiani Caracallus с. 10: Gothi Gethae dicerentur, quos ille (Caracallus), dum ad orientem transit, tumultuariis praeliis devicerat. Я тримаюсь тут звичайного погляду, що сї Готи дійсно були Готи. Інші, як Бессель в Енциклопедії Ериша і Грубера с. 99, Кунік О запіскъ готского топарха с. 24, Момаєн (ор. с. с. 217) думають, що тут мова про Гетів=Даків. Звістку сю Спартиян подає на пояснення злісного жарта: Каракалю називали Maximus Geticus мов би з причини побіди над Готами, в дійсности натякаючи, що Каракаля забив брата — Гету. Не маємо причини не вірити виразній звістці Спартияна, що то були Готи.

До с. 75 Про розселення Готів — Zeuss р. 406 sq., Dahn Urgeschichte I с. 227 sq. Імена: Grutungī, Austrogoti, Teruingi, Visi відгадав Міленгоф в попованих назвах біографії цїс. Клявдія Требелїя Полліона (с. 6); по за тим є вони у Амїана, а імя Вестготів — у пізніших письменників V—VI в.

— ¹⁾ Се справедливо зауважив Дан — Die Könige der Germanen II с. 87—8.

— ²⁾ Одначе багато учених приймають існування спільної держави аж до часів Германариха — Кепке, Зібель, Вітерсгайм — див. у останнього ор. с. II с. 6.

— ³⁾ Про них див. Бессель I. с. с. 117 і далі, Dahn — Wietersheim т. I гл. V і далі, Pallmann Geschichte der Völkerwanderung т. I с. 49 і далі, Dahn Urgeschichte т. II гл. V, Брун — Черноморські

Готы — Черноморье т. II, Васильевскій — Русско-византійскіе отрывки VII — Житіе Іоанна Готскаго (Журналъ Мин. Нар. Просв. 1878, I) с. 87 і далі, Момаев оп. с. с. 217 і далі.

До с. 76 ¹⁾ Про сю війну див. Wietersheim — Dahn I с. 198 і далі.

— ²⁾ Dahn Urgeschichte II. 217.

До с. 77 ¹⁾ Eutropii VIII. 2. Див. Hunfalvy Etnographie von Ungarn 68—9.

— ¹⁾ Про сі відносини див. у Вітерсгайма Дана і Пальмана, оп. с.

— ²⁾ Habebat siquidem quos domuerat Goltescytha Thiudos Inaunxis Vasinabroncas Merens Mordens Inniscaris Rogas Tadzans Athaul Novego Bubegenas Coldas. Зазначу ще деякі гадки: Кунік (Извѣстія Ал-Бекри с. 155) думає, що в Inniscaris (він читає: Srem(n)iscaus) таїть ся імя Черемісів; Мілєнгоф (II. 74—5) в Scyta (Golte-scyta) бачить словянську Чудь (Scuti Адама Бреженського), в Inaunxis — Чудь in Aunxis (Aunus — финське імя Олонця), між Ладозьким й Онезьким озерами, в Broncas — Пермь, зам. Vermos. В Navego давнійше бачили Новгород.

До с. 78 ¹⁾ Кепке (Koeperke Deutsche Forschungen с. 104 і далі), Бессель (I. с. 156—7) пробували відрізнити те що належить в сій легенді народній саві і що — їх літературним перерібкам — Касіодору і Йордану; реєстр народів вони уважали пізнішим літературним розвитком згадки легенди, що Германарих підбив багато північних народів, виключаючи Герулів і Словян — Венедів: про них, мовляв, могла згадувати і сага. Розумієть ся, се знов могло бути й відгомоном тільки боротьби з сими народами. На жаль сей здоровий погляд на Германарихову легенду, як і скептичні уваги Гріма (Die deutsche Heldensage с. 8), Шафарика (I. 18. 7), Пальмана (I с. 46 і далі) не знайшли дальшого розвитку в науці. Констатуючи недорічності в сій легенді, учені все ще не відважують ся попросити ся з Германариховою легендою і пробують її поправити ріжними поправками і штучними поясненнями; на такім ґрунті стоять науп. Вітерсгайм Geschichte der Völkerwand. II² с. 2 sq., Мілєнгоф Deutsche Altertumsk. II с. 73, Dahn Urgeschichte I с. 230 і ин.

— ²⁾ Найбільш докладно говорять про се Hervarsaga (Antiquités russes I с. 196): Нлōdh, нешлюбний син короля Геїдрєка, що пановав в Рейдготії аж до до Harvadafjōll (толкують: хорватських гір, вар. Navoda — стріжних), а столицею мав „Дніпровий город“, вимагає від його спадкоємця і сина Ангантира, аби віддав йому половину батьківщини; він жадає: (половину) того великого ліса, що зветь ся Мугкividr (темний ліс), ту сьвяту могилу, що лежить при шляху (варіант: в Готських краях) (тут розуміють печерські могили, або Аскольдову), ту гарну скалу в Дніпровських місцях, половину замків що мав Геїдрєк. Але ся сага досить пізня, може XII—XIII в.

(вона має різні варіанти, пізніші і давніші частини, докладно час її утворення не звістний, але пізнійший характер не підлягає сумніву). Стара пісня про Атилю — *Atla-Kvidha*, правда, каже про „дніпровські місця, славний ліс, званий у людей Темною дібровою“ (*Antiqu. russes I c. 35*), але се уважаєть ся пізнішою інтерполяцією, і на те є деякі причини. Пізніша пісня про *Hlod'a i Angantheow*, оперта на *Hervarsaga*, поясняє се докладніше: „Славний ліс, що зветь ся Темною дібровою, та сьвята могила, що стоїть в землі Готів, та славна скала, що стоїть в Дніпрових місцях“, але й тут, як бачимо, вказівки не йдуть далі загальних прикмет, що хіба гіпотетично можуть прикладатись до Київа. Крім того *Vigfuson* поправляє в *Hamdismal*, пісні, що на його думку, своїм змістом могла належати до VIII—IX в., хоч по мові пізніша, в однім вірші слово *diura* (*djurg* — глибокий) на *Danprag*, і читає: „вони побачили палату Готів і кручі берегів Дніпра“; але ся поправка занадто довільна, щоб могла що небудь значити. Таким чином бачимо, що всі згадки про „Дніпровий город“ занадто загальні, аби можна було з певністю бачити в нім Київ, і якісь хоч трошечки докладніші (хоч все ще дуже загальні) вказівки маємо дуже пізньої дати, в часів, коли Київ був сьвітовим містом, і для того під „Дніпровим городом“ могли самі співці його розуміти (додам, що граматична аналіза „Дніпрового города“ вказує, що се не є город на Дніпрі, а город якоїсь мітвичної особи, званої Дніпром).

З огляду на се все і в літературі довго задовольнялись згадкою про „Дніпровий город“, не пробуючи ближше означити його місця — *Antiquités russes I p. 112*, Кунік в *Mélanges russes t. IV. 5 p. 520*. Аж готська теорія, шукаючи, як би звязати Готів з київською Русією, підсунула тут толковання про Київ: Кунік, висовуючи її обережно в своїх екскурсах в Каснію (с. 55), виставив догадку, що то може Київ (*Danprastadir... Дніпровський город; Київ?*); за ним пішов Брун — *Черноморье II c. 289, пор. 291*, Будилович у своїм рефераті на VIII археологічнім з'їзді (справоздання в київських Чтеніях IX, протоколи с. 2—3), а недавніми часами проф. Антонович — Публичныя лекції по археол. и исторіи Кіева с. 36. Ісландський учений *Vigfuson* присьвятив був сьому питанню спеціальну розвідку (*Place of the Hamtheow lay, в Grimm Centenary, 1886*, що видали *G. Vigfusson i F. Powell*) і доводив, що Дніпровий город — то Київ, що то була столиця Гіферика і Германариха (оповідання Йордана про державу Германариха бере він за готовий гріш); основну критику його поглядів далі проф. М. Дашкевич в київських Унів. Извѣстіяхъ 1886 — *Придиѣровье и Кіевъ по нѣкоторымъ памятникамъ древне-сѣверной литературы, Ол. Веселовский в Ж. М. Н. II. 1887, VI: Кіевъ — градъ Диѣпра i Heinzel*

Über die Hervararsage Sitzungsberichte віденської академії т. 114. Я застановив ся над сею гіпотезою з огляду на готську теорію (про неї мова в ескурсі).

До с. 81 ¹⁾ Ritter Die Erdkunde von Asien, I (1832) с. 190 6, 241—3, 350—2, Neumann Die Völker des südl. Russlands гл. II, Іоакиме (Бічурін) Собрание свѣдѣній о народахъ середней Азіи I с. 76 і далі, Ujfalvy Le smigrations des peuples et particulièrement celles des Touraniens с. 83 і далі, Веселовскій Нѣсколько новыхъ соображеній Ж. М. Н. II. 1882, IX Les revolutions de l'Asie par L. Cahun — у Lavisse et Rambaud II с. 884 і далі, Томашек — Sitzungsberichte т. 116 с. 755, 759—60 і ин.

— ²⁾ Вид. Varet, с. 604; аналіз етнологічних звісток про Гунів у Васілевского Ж. М. Н. II. 1882, VII.

До с. 82 ¹⁾ Головним її вступником тепер є російський учений Іловайскій — див. його Разысканія о началѣ Руси 2 вид. 1882 і Дополнительная полемика по вопросамъ варяго-русскому и болгаро-гунскому, 1896, там же вказівки на полемічну літературу (головне місце в ній займає критика Васілевского на теоріі Іловайского в Ж. М. Н. II. 1882, VII і 1883, IV: О мнимомъ славянствѣ Гунновъ, Болгаръ и Росколянъ, Еще разъ о мнимомъ славянствѣ Гунновъ).

— Про Гунів і їх напад на Европу Neumann Die Völker гл. III—IV, Wietersheim — Dahn Geschichte der Völkerwand. II с. 12 і далі, Pallmann Gesch. der Völkerwand. I. с. 86 і далі, Hunfalvy Ethnologie von Ungarn с. 70 і далі. Іншу літературу див. Dahn — Wietersheim II с. 517. Взагалі по перестарілих працях Ам. Тєрі і Фєзра почуваєть ся сильно брак докладної студії про гунську міграцію.

— *) Інша і більш докладна звістка з тих же часів (II в.) про Гунів на границях Европи — у Діонісія тзв. Перієгета; він умищує „Уннів“ (Οὐννοι) на західнім березі Каспійського моря — Georg. Graeci min. II. с. 149.

— ²⁾ Agathiae V. 11, Procorii De b. G. 9. IV. 5, Iordanis с. 24; оповідання Пріска про перехід Гунів в Европу через Керченську протоку, перейняте сими письменниками, з'явилося або непорозумінням або з якогось часткового випадку.

— ³⁾ Ad Caucalandensem locum altitudine siluarum inaccessum et montium (Ammiani XXXI. 4. 13). Се імя деякі об'ясняють в німецького Hauhaland = Hochland, иньші ставлять в звязок з дакійським народом Saucocenses і з подібними іменами як Καχλωνες, Καχλασα на Хіосі — Томашек Die alt. Thraker, Sitzgb. т. 131 с. 90—1. Текст сей нам інтересний тому, що Карпати і в наших літописях звуть ся Кавказькими горами II. с. 2 і 499.

До с. 82 ⁴⁾ A. Marcellini XXXI. 3—4, 5 § 3, Zosimi IV. 20, 26, с. 6, Jordani с. 24—5.

До с. 83 ¹⁾ Прокопій De bello Got. IV. 5, De aedificiis ed. Bonn: р. 262, Iord. cap. 51, Valafridi Strabonis De rebus ecclesiasticis 7. Про чорноморські останки Готів взагалі є чимала література, з новішого згадаю: Арсенія Готская епархія въ Крыму, Ж. М. Н. П. 1873, I, В. Григоровича Записка антиквара о поѣздкѣ на Калку, 1874, Ф. Бруна Черноморскіе Готы (Черноморье т. II), Куііка О запискѣ готскаго топарха (Записки петерб. академіи т. 24), Васілевскаго Житіе Іоанна Готскаго Ж. М. Н. П. 1878, I, Томашка Ethnologische Forschungen, I — Die Goten in Taurien, 1881, Braun Die letzten Schicksale der Krimgoten, 1890 (Jahresbericht der Reform. Bürgerschule in Petersburg), R. Loewe Die Reste der Germanen am Schwarzen Meere, 1896. Найбільше відомостей маємо про кримських Готів; до 80-х рр. XV в. мали вони свою політичну організацію, центром її був Манкуп = Теодоро (1475 р. завойовали його Турки), а готська епархія перестала тут існувати тільки в 2-ій пол. минулого віку. Ще в XVI в. подорожник Бусбек записав значне число пімецьких слів від тутешніх Готів; пізніше вони потатарились чи потурчились. Останки їх бачать у виведених за імп. Катерини в Криму в околиці Марнополя (Маріуполя) Та-тах. Звістки про кавказьких Готів далеко бідніші; Лева в згаданій праці, звівши згадки про них, думає, що останки їх доховались на Таманському півострові до кінця XVIII в., але ці звістки дуже загальні, щоб на них можна було опертись з певністю. Назву кавказьких Готів — Тетраксити — звязують з Таматархою — Тматораканю (Васілевський, Лева). До котрихось з цих Готів належить згадка Слова о полку Ігореві про „Готських красних дів“; звичайно думають на кримських, але супроти зібраних Лева відомостей з більшою правдоподібністю можна думати на таманських. Дунайські Готи (про них особливо у Лева, гл. V) зникають найскорше: по IX в. нема про них ніяких звісток.

— ²⁾ Priscus — Hist. gr. min. р. I 312, р. 199 ed. Bonn.

— ³⁾ Нпр. Вітерсгайм не вагаєть ся признати, що фінські, слов'янські й деякі германські народи між Понтом і Балтійським морем підвласні були Атилі (II с. 240).

До с. 84 ¹⁾ Не доводить нічого й факт походу Гунів колись то (πάλαι) на Персію (Prisci р. 312=199—9); не знати, чи була то як раз орда Атилі, та й у таким разі похід не доводив би існування якоїсь тіснішої організації в чорноморських степах.

— ²⁾ Iordanis cap. 50—2, пор. Prisci р. 161—2 ed. Bonn. = 345—6 Hist. gr. min. Йордан каже про Дніпровську орду (52), що вона зайняла „eas partes Scythiae, quas Danabri amnis fluenta praetermittit,

quam lingua sua Hunni Var appellant. Варянти мають: Danubria і Danubii, давніше читалось Danubii, і се імя боронять декотрі в огляду на те, що сини Атилі виступають коло Дунаю (Йордан і Іриск l. c.), але могли орди сідіти і коло Дніпра (розуміється — нижнього). Давніше читали разом: Hunnivar і бачили тут якусь місцевість, навіть Київ. В дійсности се імя ріки; Момзен вказує для пояснення на угорське var = ріка.

До с. 84 ³⁾ Про Болгарів див. Шафарика II. 23 § 3, Цайс с. 710 і далі, Реслер Romänische Studien гл. V, Jireček Geschichte der Bulgaren, 1876, М. Соколовъ Изв. древней исторіи Болгаръ 1879, гл. III, Diefenbach Völkerkunde II гл. V d., Куникъ О родствѣ Хагано-Болгаръ съ Чувашиами — Извѣстія Ал-Бекри с. 118 і далі, Иловайскій — О словянскомъ происхожденіи дунайскихъ Болгаръ (Разысканія о началѣ Руси вид. 1882 с. 167 і далі), Голубовскій Болгары и Хазары (Кіевская Старина, 1888, VII); сюди ж до певної міри належить стаття Богданова: Жители древнихъ Болгаръ по краіологическимъ признакамъ (Антроп. выставка III), пор. Quelle est la race с. 8 і далі.

— ⁴⁾ Користаю з статі вірменіста Патканова в Ж. М. Н. II. 1883, III (Изв. новаго списка географіи, приписуваної Моисею Хоренскому), де подані тексти в обох верзій, короткої і ширшої.

До с. 85 ¹⁾ Theophanes ed. de Boor p. 356: Οὐννυγῶν καὶ Οὐνγῶν. Цайс (с. 713) уважав форми Унугури, Унугундури, Утургури різними відмінами одного й того самого імени, се о стільки правдоподібно, що сї відміни не виступають разом. Про Кутургурів Procorii De bello Got. IV. 5, 18, про Утургурів ib. IV. 5. В тексті Йордана Цайс поправляє Altziagiri на Cutziagiri (с. 715), але між варіантами видання Момзена нема нічого подібного.

— ²⁾ Чувашів вважають найближшими свояками Болгарів Куніи, Радлов, Вамбери див. у Куніка — О родствѣ Хагано-Болгаръ съ Чувашиами по славяно-болгарскому племенику (Извѣстія Ал-Бекри с. 118 і далі); він тут покликається й на Радлова, спеціаліста-лінгвіста, що мав поділяти його гадку. Словянську теорію заступали Венелин Древніе и нынѣшніе Болгары, 1829, Крестьовіч Исторія бльгарска, 1871 й Иловайскій в згаданих працях. Про турецькі прикмети болгарського побуту — Roesler Romänische Studien с. 239, Jireček op. с. с. 131 і далі.

— ³⁾ Згадана стаття Патканова с. 25.

— ⁴⁾ Ennodii Panegyricus Theoderico regi dictus с. V і XII — Monumenta Germaniae hist., auctorum antiquissimorum t. XV.

— ⁵⁾ Сї напади вчислені у Міленгофа, де вибрані й місця з джерел — II с. 379.

— ⁶⁾ De b. Gotthico IV. 5 і 18, Jordanis op. 5.

До с. 86 ¹⁾ Menander — Hist. gr. min. II p. 87--9 (ed. Bonn. p. 401 і 404).

— ²⁾ Nicephori op. hist. ed. de Boor. p. 24.

— ³⁾ Теофан і Никифор кладуть се вже на другу половину VII в., але в їх оповіданню стягнуто в кілька літ те, що діялось протягом століття.

— ⁴⁾ Theopanis p. 358, Nicephori p. 34.

— ⁵⁾ Про Аварів більше див. у Цайса с. 727 і далі, Гунфальві с. 83 і далі, Успенській Первья славянскія монархїи на сѣверо-западѣ с. 7 і далі. Про турецьку орду — Ту-гю хинських джерел, що була причиною тих нових міграцій в Європу, й її історію див. новітні розвідки в Inscriptions de l'Orkhon, déchiffrees par V. Thomsen, 1896, Barthold Die historische Bedeutung der alttürkischen Inschriften — у Радлова (Radloff — Die alttürkischen Inschriften, Neue Folge, 1897, з давніших — Pitix і Іоакиме (Бічурін), також згадана вище студія Кагюна у Lavisse et Rambaud, II. Давніша історія Турків відома з хинських джерел, де їх знають від початку VI в. по Хр. і уважають ся потомками Хун-ну, вітчизна їх — золоті гори, Алтун-їш. Коло 600 р. вони розділяють ся на західню й східню орду. Для історії східніх Турків в VIII в., їх суспільного устрою й культури дали новий матеріял відкриті і відчитані в останніх роках написи в басейна Орхона; результати їх студійовання (головно Томсена і Радлова) коротко зібрані в недавній статі д. Меліоранского Обь орхонскихъ и енисейскихъ надписяхъ — Ж. М. Н. II. 1898, VI.

До с. 87 ¹⁾ Про Хозарів окрім старої книжки Френа (Frähn), де введено декотрі арабські тексти про них — De Chazaris excerpta ex scriptoribus arabicis (1822) див. статі Грігорєва в збірнику Россія в Азія, Голубовского Болгаре и Хазары — Київська Старина 1888, VII, де вичислена иньша література, Томашек Die Gothen с. 18, Кушк — О запискѣ готскаго топарха с. 84, Гаркави Сказанія еврейскихъ писателей о Хозарахъ в Трудахъ петерб. археологич. общества т. XVII, Еврейская бібліотека т. VII, 1879, і в Трудахъ IV археол. з'їзда I (Нѣкоторыя данныя по истор. геогр. Россіи). В сїм повнім тексті интересна згадка, що Хозари зайняли місця Болгарів (Ванантар), вигнавши їх.

До с. 88 ¹⁾ Prisci p. 298—9 Hist. Gr. min. (p. 181--2 ed. Bonn). Акацирив мав за Хозарів вже Географ Равенський: quos Chazaros supra-scriptus Iordanis Agaziros vocat (IV, 1).

— ²⁾ Про сї війни див. у Грігорєва с. 51—7.

— ³⁾ Nicephori ed. de Boor p. 41, 45, Theopanis p. 373, 378, катальог епархій, що видав de Boor (Zeitschrift für Kirchengeschichte, 1891), Житие Кирила.

До с. 88 ⁴⁾ Гангрин — *vulgata*, але правдоподібна; в перекладі повного текста, виданім Гаркави (Еврейская бібліотека, VII, с. 160 пор. Труды IV з'їзда) маємо: Гагрїї; між підвластними народами в сїм тексті бачимо „Велтит (або Венентин, Ванантат)..., Север, (Савар, Суур), Славіунъ“; Велтит може бути Вятчани, як думає видавець, що до Сївера, то коли се не просто анахронїзм, то можна думати про полуднево-східню, подонську Сїверу; але обидва імени можуть бути і анахронїчною ремісценцією тутешніх Венантарів і Савирів.

До с. 89 ¹⁾ Див. у Гаркави Сказанія мусульманських писателєй с. 92 і 220, лист Йосифа — Евр. библ. с. 161.

— ²⁾ Див. згадані статї Григорьєва і Голубовского.

— ³⁾ Масуді — у Гаркави с. 130.

— ⁴⁾ у Гаркави с. 129—130, пор. каталог епархїї де-Боора єпископ δ 'Αστῆλ — правдоподібно Ітиль.

— ⁵⁾ Ibid. с. 220 (Ібн-Хаукаль).

— ⁶⁾ Масуді у Гаркави с. 131, Каган Йосиф — перекл. Гаркави Евр. библ. с. 160—1.

До с. 90 ¹⁾ Ібн-ель-Атир у Григорьєва с. 58.

— ²⁾ Успенскій — Византїйскія владѣнія на сѣверномъ берегу Чернаго моря въ IX и X вв. Киевская Старина 1889. IV, полеміка його з Васїлевским у сїй справі в Ж. М. Н. П. і К. С. 1889. Для місця Саркела вказують на городище на лівім боці Дону на ґрунтах с. Цимлянської, де розкопки показали слїди мурів з цегли, фрагменти византїйських колоїн (може церкви), хрести і монети византїйські і руські — В. Сивовъ Раскопки близъ Цимлянской ст. на Дону, Труды VI съѣзда т. IV, Поновъ Гдѣ была хозарская крѣпость Саркел — Труды IX археол. з'їзда т. I і тамже т. II с. 102 (протоколи) — дискусія.

— ³⁾ З численної літератури про Угрів зазначу: Hunfalvy Ethnographie von Ungarn, 1877, йогож Die Ungarn oder Magyaren (Die Völker Österreichs-Ungarns, 1881), Vambery Ursprung von Magyaren, Гротъ Моравія и Мадьяры, 1881.

До с. 91 ¹⁾ Amartoli ed. Muralt p. 725, панонське життє Кирила — Fontes rerum bohemicarum I с. 13; див. про них Грота Моравія і Мадьяры с. 199 і далі.

До II глави. До с. 92 ¹⁾ Corpus inscrip. latinorum III N 1568: stationes tsiernen, у Птолема Δ ίεργα (III. 9, 10), на Певтінтеровій мапі Tierna. Про словянство назви — Кіперт Lehrbuch der alten Geografie вид. 1878 с. 337, Кочубинського О русскомъ племени въ дунайскомъ Залѣсьѣ (Труды VII з'їзда т. II с. 47), Филевича ор. с. 158. Против сього погляда див. у Крека (взагалі дуже скептичного на сїй точці, що не перешкоджає д. Филевичу покликуватись в своїх елюкубраціях на нього

мов би на союзника) вид. 2 с. 275—6, Міленгофа II. 378 — вони не признають словянства сих назв.

До с. 92 *) Міленгоф збиває вказівки Петінгердової мапи тим, що мовляв, Венеди перескочили тут на захід завдяки узкій формі мапи — III с. 80, та се не об'яснить нам, чому тут Венеди опинились на захід від Вастарнів. Пор. Rösler Zeitpunkt с. 84.

До с. 93 ¹⁾ Не потрібно ближше застановлятися над досить популярною теорією (недавно її повторив Дені в своїм огляді словянської історії — Lavisse et Rambaud Hist. gén. I с. 690, в піку Нішцицям — с. 692—3, див. також Филевича Історія с. 166), що словянська міграція в подунайські землі почалась ще в III в. Її був виставив Дрінов (Заселеніє Балканскаго полуострова Словянами, Москва, 1872, в „Чтеній“ 1872, IV, гл. II) і прийняв у змодифікованій формі Їречек в першій, німецькій виданню своєї звістної „Історії Болгар“ (гл. III) (в російській виданню справа вістаєть ся вже не рішеною); опираєть ся вона на ніби то словянських топографічних назвах в балканських землях перед словянською міграцією і на римсько-словянських культурних стичностях, що виступають аж пізніше; але її вже основно скритиковав Крек² с. 275 і далі; недавно кілька важких гадок против неї висловив неб. Обляк в Archiv für sl. Phil. XVIII: Eine Bemerkung zur ältesten südslavischen Geschichte.

— До с. 92 ²⁾ Див. Müllenhof II с. 94 і далі.

— ³⁾ ἤμεψαν μὲν τὰ Σκληρῶν ἔθνη ἐρεξῆς ἄπαντα, ἔρημον δὲ χώρην διαβάντες ἐνθὲνδε πολλὴν ἐς τοὺς Οὐράνους κολοιμένους ἐχώρησαν, μεθ' οὗς δὲ καὶ Δανῶν τὰ ἔθνη παρέδραμον, De b. Got. II. 15.

До с. 94 ¹⁾ Див. примітку Міленгофа в Момзенів виданню Йордана с. 147—8.

До с. 95 ¹⁾ Гротъ Моравія и Мадьяры с. 36 Успенській Первья слав. монархія с. 7.

— ²⁾ Се слово μέδος у Пріска (ἀντὶ δὲ οἴνου ὁ μέδος ἐπιχωρίως κλοῦμενος — Hist. gr. min. с. 300 (Bonn. p. 183), і strava у Йордана (stravam super tumultum eius (Атилї) quam appellant ipsi ingenti commessatione concelebrant гл. 49 тризна). Сї слова разом з деякими меньш важкими (χμός у Пріска ibid, що об'ясняли як кумис і квас) були і не перестали бути предметом горячої полеміки: вони служили головним аргументом для оборонців словянства Гуннів, з другої сторони заперечувано не раз навіть словянство сих слів. Див. згадаї вище статі Васілевского в Ж. М. Н. II. 1882 і 1883 Иловайській Разысканія с. 518, 538, Дополнит. полеміка с. 11—13, Гунфальви Ethnographie von Ungarn с. 93, Iordanes ed. Mommsen, примітка на с. 198, перегляд справи у Крека² с. 261 і далі.

До с. 95 ²⁾ Що lacus Mursianus — се болота на устю Драви, коло давньої Мурсії (тепер Esseg), се певно, і тепер, можна сказати, загально прийнято — див. Rösler Zeitpunkt с. 87, Müllenhof D. Alt. II с. 94 і прижитку в Моженовім вид. Йордана с. 162, Первольф у Ж. М. Н. II. 1877, VII с. 175, Ламбін ib. XII с. 142. Трохи трудніша справа з civitas Novietunensis (так в вид. Можена, за більшістю кодексів): найпростійше і найправдоподібнійше, що тут маємо Noviodunum в Нижній Мезії, тепер Ісакча, але трохи дивним тоді стає означення словянських границь у Йордана, див. в вид. Можена с. 163, Müllenhof II с. 94. Старі об'яснення сього місця виходили з хибного варіянта: Noui, тому не мають значіння, як і звязані з тим об'яснення: Nova civitas=Новгород lacus Musianus=оз. Ільмень (останнє наведене ще у й Hunfalvy Ethnographie с. 76).

— ³⁾ Цайс с. 605.

До с. 96 ¹⁾ Müllenhof D. Alt. II с. 379 і далі; тут висловлена і дуже правдоподібно умотивована гадка, що „Гети“ Марцеліна — се Болгари і Словяне (с. 383).

— ²⁾ Agathiae V. 11, пор. Theophanis ed. De-Boor p. 283 (ed. Bonn. p. 360). Каталог сих нападів до приходу Аварів див. у Міленгофа I с., також у М. Соколова Изъ древней исторіи Болгарь с. 40 і далі.

— ³⁾ Die Kirchen-Geschichte des Iohannes von Ephesus, übers. von Schönfelder, VI с. 25 р. 255 і у Крека² с. 303. Се виразне свідощтво збиває аргументацію Реслера в його статі, Über den Zeitpunkt des slavischen Ansiedlung an der unteren Donau (Sitzungsberichte der Wiener Akademie т. 73), де він а silentio доводив, що колонізація залунайських земель розпочалась вже по смерті імн. Маврикия, з початком VII в.

До с. 97 ¹⁾ Agathiae III. 21 (пор. III. 7).

— ²⁾ Див. похвалки Аварів у Менандра — Hist. gr. min. II р. 34, пор. 4—5.

— ³⁾ Menandri p. 98, Theophylacti VIII. 5.

— ⁴⁾ Про сї походи див. Rösler Zeitpunkt с. 99 і далі.

— ⁵⁾ Isidorus Hispalen. — Минь Patrologiae cur. com. t. 83 p. 1056 (Sclavi Graeciam Romanis tulerunt).

— ⁶⁾ Theophanis ed. de-Boor p. 359: τῶν παρεκκρέτων Σκλαβινῶν ἐθνῶν τὰς λεγόμενας ἑπτὰ γενεάς.

— ⁷⁾ De tematibus ed. Bonn. p. 53, Вилібальд в Monumenta Germaniae historica, Scriptores t. XV р. 93.

— ⁸⁾ De bello Gotthico IV. 25, пор. Rösler Zeitpunkt с. 86.

До с. 98 ¹⁾ Патванов в Ж. М. Н. II. VI. 1883, III.

До с. 98 ²⁾ В сучасний стан цього питання можуть увести читача статі Рачки (Biela Chrvatska i biela Srbija i полеміка його з проф. Гротом, репрезентантом традиційного погляду (Извѣстія Константина Багрянороднаго о Серббахъ и Хорватахъ, 1880) — Rad jugoslovanske Akademije т. LII і LIX, вказівки Крека² с. 323—6 і статі В. Ягіча і В. Обляка в Archiv für slavische Philologie т. XVII і XVIII.

До с. 99 ¹⁾ Іпат. с. 7; ся звістка без значних варіантів повторять ся в усіх головних кодексах ширшої редакції.

— ²⁾ De aedificiis IV, 7.

— ³⁾ Hist. Gr. m. II с. 99, Theophylactus ed. de-Boor VI. 6, VII. 15, VIII. 6.

— ⁴⁾ Theophylacti VIII. 5. Сих Антів Цайє (Die Deutschen с. 606) уважав осадниками на візантійських ґрунтах, в Мізії, але крім того, що ми нічого не знаємо про масову міграцію Антів сюди, і вона сама по собі не дуже ймовірна, — ціла історія цього походу, протест аварського війська — очевидно, проти експедиції в чорноморські степи, рішучо промовляє проти такої гадки; див. іще Rösler Zeitpunkt с. 113.

До с. 100 ¹⁾ Гільфердінг (Вѣстникъ Европы 1868, IX), Первольф (Журналъ Мин. Нар. Просв. 1877, VII с. 71, Archiv für Slavische Phil. IV р. 65), Гловайский — Разысканія² с. 171 і ин. виводили з Антів Вятчів. Проти цього з язикового погляду Крек² с. 254. Ще довільнійша гадка Ламбива, що Анти=Unlizi=Ульці.

— ²⁾ Первольф і Ягіч в Archiv IV с. 65, 76, VII с. 12, пор. XIX с. 234; Крек² с. 254—6.

— ³⁾ Агатій згадує лише про Анта Дабрагеа, т. зв. Маврикий себто трактат: πῶς δεῖ Σχληρόναι καὶ Ἀνταῖς καὶ τοῖς τοιοῦτοις ἀρμόζεσθαι (XI, 5) — вид. 1664 р., вїмки у Шафарика (додаток), Крека² с. 295, що автором не був цісар Маврикий — див. Byz. Zeitschrift 1894 с. 440, Krummbacher² с. 635. Звістки иньших письменників подав я вище і нижче.

— ⁴⁾ Крім того маємо ще неясну, загадкову згадку в Origo gentis Longobardorum (уложеніє після середини VII в.), де в оповіданні про міграцію Лонгобардів вони перше ніж перейти в край Ругів (за Карпати) переходять краї Anthaib (вар.: Anthaip, Anthabus, Anthab) et Bainaib (вар.: Banaub, Bantaib — у Павла) seu et Burgundaib; значінє сих слів було вже не ясне Павлу Диякону і він поясняє: Quae nos arbitrari possumus esse vocabula pagorum seu quorumcunque locorum — Monumenta Germaniae hist. Scriptores rerum Longobardicarum. Робити які небудь виводи з сих неясних, незнати звідки ухоплених імен, розуміть ся, неможливо.

До с. 101 ¹⁾ Кунїк Извѣстія Ал-Бекри, 1878 с. 147.

До с. 101 ²) Її я стрів, з відкликом до сїєї статї Кунїка, у Шімана ор. с. т. I с. 18—9 і у Денї (Lavissee et Rambaud Histoire générale I. 691), що перейняв її очевидно у Шімана.

— ³) Каспар Цайс перший висловив гадку, що поділ на Словен і Антів відповідає подїлу Словянства по мові на два великі відділи — західній (чи як він зве — північно-західній) і північно-східньо-полудневий) Russen und Südvölker), і як на паралель вказав на поділ Повісти временних літ Словянства на Словян і Ляхів: „Словене і Ляхове стоять тут на против себе зовсім як в давнину Sclaveni і Antae, лише там Sclaveni (= Словене) стоять на заходї“ (Die Deutschen с. 602—4). Сю гадку прийняв був Реслер (Zeitpunkt с. 90) і такий авторитетний дослідник словянської старовини як Крек (Einleitung² с. 205—6, 330 при.). Але відповідно сїй гадці Анти мали-б означати Русь + полудневих Словян, Словени — західніх, бо се дві основні диялектично етнографічні галузи Словянства. Одинока обставина, що могла-б промовляти за таким розумінням (на неї вказав Шафарик II. 25, 7.) се — що Проконий говорячи про мандрівку Герулів до Давїї (De b. G. II, 15) називає племена на північ від середнього Дувая Словенами (Σκλαβηνοί), але се показує тільки, що Проконий слово Σκλαβηνοί уважає загальним іменем всіх Словян окрім Антів (з рештою він міг уважати сих північних Словян одноплеменними з тими, що займали панонське побереже Дунаю, бо, розумієть ся, не міг знати їх близше).

— ⁴) Се мовчки мов би признає і Крек² с. 330, промовчуючи полудневих Словян та говорячи лише про „руських“ і західніх.

— ⁵) Се підніс вже Шафарик I. с. — „і не знати як далеко на північ“.

До с. 105 ¹) 'Ἐπεκτριχέοντο γὰρ ἡδὴ καὶ ἀλλήλοις ἀνεμίγνοντο ἀδελφοὶ βάρβαροι οὗτοι.

До с. 106 ¹) Hist. gr. minores II с. 5—6 (ed. Bonn. р. 284—5).

До с. 107 ¹) Згадаю, що був висловлений здогад, мов би тут книжник перешіс на руських Дулібів утиски, чинені Аvaraми чеським Дулібаж, через непорозуміння та тотожність імен; але щоб в XI в. до руського книжника дійшла звістка про аварський утиск спеціально Дулібів, а не Чехів і Морави взагалї, се здаєть ся мнї дуже вже неправдоподібним.

— ²) Theophanes ed. de Boor I р. 301—2.

До с. 108 ¹) Nicephori op. hist. ed. de Boor р. 24.

До с. 109 ¹) Виразно говорять се лише одна з пізнійших літописних компіляцій (Архангелор. літоп.), але за сїм промовляє і комбінація звісток Повісти — див. Барсов Географія² с. 178, Голубовекїй Історія Смолен. зем. с. 46.

До с. 109 ²⁾ Сю теорію виставив Костомаров (Сѣвернорусскія народоправства гл. I), оперши її на діалектичних прикметах і на оповіданнях пізніших книжників; покликається він і на літопись, але літопись не дає в сїм ніякої опори. Скритиковав її Гільфердінг в статі Древній Новгородъ (Собрание сочиненій II с. 407 і далі), з фільольогічного становища (що *i* в українськїм і в новгородськїм є пізнішим явищем). Одначе від компетентних фільольогів мнї доводило ся чути, що паралелї в вокалїзмі українськїм і новгородськїм так важні, що не можуть уважатись попросту принадковими; добре було-б, аби се питанне раз було вже вяснене. З иньших дослідників новгородських Словен уважають кольонїєю Кривичів напр. Соловійов (I с. 47 компакт. вид.), Беляєв (Разсказы II с. 215), Іловайскій Історія I. 2 с. 159, Барсов Географія² с. 85 і 303 (обережно), Голубовскій Історія Смолен. зем. с. 45 (рїшучо) Пок. Бестужев-Рюмін з звичайною обережністю признав справу невясненою Рус. Ист. I с. 368.

До с. 110 ¹⁾ Головна література для сеї північної словянської кольонїзації Барсовъ Географія² гл. III і VIII, Корсаковъ Меря и Ростовское княженіе гл. I і II, Голубовскій Історія Смоленской земли гл. I, Данилевичъ Очеркъ исторіи Полоцкой земли гл. II.

— ²⁾ Сю гадку висловив Барсов² с. 124, її прийняли й дехто иньшій (напр. Мілюков в Рус. Мыслї 1888, VIII). Проти неї виступив проф. Завитневич в статі: Область Дреговичей какъ предметъ археологическихъ исследований — Труды Киевской духовной академіи 1886, VIII. Головний факт, що похоронний обряд, коли небїжчика клали на поверхні землі й засипали, типичний для дреговичької території (таких похоронів д. Завитневич рахує на 70% між Дніпром і Припєттю), переходить і в басейн Березини — Завитневича Формы погребальнаго обряда Минской губерніи, Труды IX з'їзда, I); правда, що границї сього обряда на півночи досї не вислїджені; в другого боку він переходить в басейн Сожі (розкопки Фурсова — *ibid.* с. 231). Рівно-ж вказана, але не розслїджена докладно мішавина в похороннїм обрядї на полудневїй, дреговичько-деревлянськїй границї; див. статі Завитневича в IV і VI кн. Чтеній кїївського історичного товариства. Що до західньої границї дреговичької кольонїзації, то тут можна вазначити факт, що похоронні типи середнього Побужа (в околицях Дрогичина) вповнї відрїзняють ся від припєтсько-березинських; се потвердило-б гадку, що середнє й нижнє Побуже належало вже иньшому племені, та поки що археольогічного матеріалу для сих країв дуже небогато і з виводами треба почекати; див. Авенаріуса Дрогичинъ Надбужскій — Матеріали по археології Россіи N 4, Завитневича ор. с. в Трудах IX з'їзда.

— ³⁾ Барсов² гл. II, Кочубинскій Територія доисторич. Литвы.

До с. 110 ⁴) Про Українців і Білорусинів на Припети див. праці і мана Рітіха, Михальчука (в VII Трудів геогр. експедиції), Величка (Народописнак арта України-Руси), Соболевського Опытъ русскої діалектології I, 1897, с. 69-70 і II кн. Живой Старини з 1892 р.; про Пинщину крім того ще статя М. Карпинського в Р. Филол. Вѣстнику 1888 і М. Довнар-Запольского Бѣлорусское Полѣсье, 1895.

До с. 111 ¹) Барсов² гл. VII, Багалій Історія Сѣверской з. гл. I Голубовский Історія Сѣвер. з. гл. I, Голубовский Історія Смолен. з. с. 52, Іловайский Історія Рязан. княжества — Сочиненія (1884).

— ²) Згадки про ліси на сій території див. в Іпат. с. 5, 9, 296, 300, 354.

— ³) „Чистое поле“ за Стугною — див. Іпат. с. 301.

До с. 112 Iireček Cesty po Bulharsku с. 63, 391, 429, Первольфъ Archiv VII с. 597, Филевичъ Історія I с. 143. Д. Іловайский уважав назву Полян хибним толкованнєм (народною етимологією) імени, що сам він виводить з „исполинь“ (велетень), пригадуючи при тім античних Spali — Разыскавія³ с. 163, 255—6 (про них див. вище, прим. до с. 73). Той факт, що в історичні часи Поляне сиділи в дійсности „в лісі на горах“ вистане оден, аби збити нещасливу гадку, кипену недавно проф. Филевичем (Історія с. 144), що „термин Поляне має чисто топичне, зовсім не етнографічне значіння“, і піякої, мовляв, полянської території не було.

— ²) Антонович — Раскопки въ странѣ Древлянъ с. 3. Для означення полудневої границі міг би служити сконстатований над Росею (на лівім боці) в великім числі тип похорон вояка з конем, що стрічаєть ся і по внішій Київщині, а проф. Антонович уважає його за полянський, але вніші (як Бранденбург) уважають його печенізьким або взагалі турецьким; див. справозданнє з дискусії в сій справі на X з'їзді в К. Стар. 1896, X с. 36—8. Взагалі сей тип і його розпосюдиеннє вимагають ще докладнішого сконстатовання, бо похорони з конем стрічають далеко за границями Полянської землі, навіть в Криму (див. про роскопки Веселовского в Ізвѣстіях таврич. ученой ком. N 24). Про могилі кінних вояків в Київщині див. мапу проф. Антоновича, показчик с. 16—7,

— ³) Напр. Іпат. с. 100 — множество Руси (= Киян), Варягы, Словены (Новгородці); 207 — в Рускую (= Київську) землю — в противствленню до Полоцької; 221 — в Русь (в Київ — з Новгорода), 323 — в Русь (з Ростовсько-Суздальської землі). Недавно (Чтенія кнѣв. істор. тов. т. V с. 6—7) д. Соболевский уважав таке значіння Русь = Київщина пізнійшим (XII—XIII в.), але голословно твердив, що „Початкова літопись не знає“ такого значіння. Про відріженнє „Руської“ землі від Деревської див. Іпат. с. 456: князь Рурик перебуває в Овручу, і київський князь його кличе до себе „в Русь“.

До с. 113 ¹⁾ Див. Віймки с. 34, де ся звістка порівняна з пізнішими переказами арабських письменників X—XII в.

До с. 114 ¹⁾ Іпат. с. 4, про сіверянську кольовізацію див. Барсов² гл. VII, Багалій Історія Сѣвер. зем. гл. I, Голубовский Історія Сѣверской зем. гл. I, Печенѣги, Торки, Половцы гл. III. Я тут ишу згадати за „Суличів“, бо вони недавно знову виринули. Між численними варіантами назви Уличів (про них вище) декотрі кодекси в оповіданню про війну Олега з Уличами (під 885 р.) мають „съ Суличи“ (Радивил. і Академічний кодекси Суздальської ред.) замісь „съ Уличи“, „со Уличи“, як має Лаврентієвський кодекс і всі кодекси полудневої редакції. Що тут маємо тільки разом прочитане „с Уличи“, ясно показуєть ся з того, що тіж кодекси не мають сього варіянта в інших місцях, де іде мова про Уличів. Але в Суличів тих кодексів вирости в інших вже Посуличі (Твер. с. 34, і навіть знищений Троїцький — див. в варіантах Лаврент. с. 25), а в літописцю вид. Львовим (I. 22) вже попросту Суляне. В результаті з'явивсь новий нарід Суличі чи Посуличі — очевидно з над ріки Сули; Шлецер посадив вже їх тут, хоч і гіпотетично (II с. 281 рос. видання), Карамзін (I⁵ с. 77 і прим.) вже категорично признав в них посульську галузь Сіверян. Потім їх вложено ad acta, але недавно проф. Завитневич захотів їх воскресити (Труди VII з'їзда т. I: Существовало ли славянское племя Суличи); при тім він попробував опертись на істинування відмінного від сіверянського типу похорон (не палено, а ховано небіжчика), але що сей самий тип виступає поруч палених могил і в околицях Чернигова і Новгорода Сіверського, то ніякою точкою опертя служити він для „Суличів“ не може.

До с. 114 ²⁾ Καὶ αὐτὸν καθ' ἑρπεδὲν ἐς βορρᾶν ἄνεμον ἔθνη τὰ Ἀνατὼν ἀμετρα ἴβρωται — De b. G. IV. 4. З дальшого оповідання (IV. 5) виходило б скорше, що осадн Утургурів і Кутургурів не стрічались з собою на північ від Меотиди, що вони займали місця ближші до Кімерійського Босфора, отже на північ від Утургурів, що займали східній берег Меотиди, Анти на устю Дона могли досягати моря. Але оповідання Прокопія взагалі не досить ясне.

— ³⁾ Гаркави Сказанія мусульманскихъ писателей о Славянахъ и Русскихъ с. 38 і 80—1, 140 і 130.

До с. 115 ¹⁾ Донець — Іпат. с. 438. Біловежії, що прийшли „в Русь“ за Мономаха (с. 205) і тут засновали нову Білу Вежу, правдоподібно не були ані Ховарами (як то толкує Густинська літ. с. 291) ані Турками; археологічні розкопки на місці старого, як догадують ся, Саркельського городища, виказали сліди християнської й то спеціально — руської кольонії (вир. хрестик з образками Бориса і Гліба) — див. вище подану літературу (прим. до с. 90). Коло „Руського села“ (casale de

Ruthenis) переїздив Дін Рюйсбрюк (Рубрук) 1253 р. — Наклуєт вид. 1809 с. 90. Що до Руського порта, то про нього іде мова в згадуваних вище умовах 1169—1170 р. Византії в Генуєю що до торгівлі (умова 1169 р. в двох латинських перекладах видана в т. VII *Historiae patriae monumenta* і у Sauli Della colonia dei Genovesi in Galata, II, умова 1170 р. у Мікльосіча і Мілера *Acta et diplomata graeca sacra et profana* III): тут дозволяло ся Генуезцям вільно торгувати по всіх византійських портах, окрім Руського порта і Тматоракани (ἀνεὸς τῆς Ῥωσίας καὶ Ματράχου). Про нього-ж згадує Едріаї (в 50-х рр. XII в. — II, 395, 400), і аналіз його відомостей приводить до виводу, що сей порт (очевидно, ще доста важний в XII в) був недалеко устя Дону, де мапи XV в. дійсно виказують „Руське село“, див. про се Heyd Geschichte des Levantehandels I с. 224—8, теж Васілевський в Ж. М. Н. П. 1878, I с. 142, Гаркаві в Трудах IV з'їзда II с. 248. Гадка про Руський порт на устю Дона взагалі тепер загально принята — див. нпр. ще Tomaschek Die Goten in Taurien с. 41, Loewe Die Reste der Germanen с. 83.

До с. 115 ²⁾ До сеїї подонської Руси прикладає д. Іловайський (Разысканія² с. 55) звістки Арабів, почавши з Джайгані, про третю групу руських земель — Танію (чи Табію), як вона зветь ся у Джайгані, Арту, Артсанію півнійших географів (імя се має взагалі численні варіанти); він здаєть ся на слова Хаукаля: „Арта лежить між Хозаром і Великим Булгаром, що зараз на північ за Румом“ (Византією). Се означення, дійсно, відповідає подонській Руси, але Ідріаї каже вовсім що инше: „третьїї нарід зветь ся Артсанія, а цар їх живе в місті Артсан; се гарне місто положене на неприступній горі; воно лежить між Славою і Куябою, від Куяби до Артсана 4 дні, а від Артсана до Слави 4 дні.“ Се дало повід иньшим в Артїї бачити Смоленськ. З огляду на подібність імени (Арта) колись бачили в пій і Мордву — Ерзь. Взагалі в сій справі трудно сказати рішуче слово.

— ³⁾ Книга Большого чертежа вид. Спаского с. 27.

— ⁴⁾ Про сю кольовізацію див. Барсов² с. 150—2, Багалій ор. с. с. 20—22, Голубовський Ист. Сѣвер. зем. с. 7 і далі, Печенѣги с. 19 і далі.

До с. 116 ⁴⁾ Література великоросизма Полян (бо про них головно йшла мова) досить велика; історія сього питання і давнійша література вказана в моїй Історії Київщини с. 427—443, (там же критика історичних аргументів, піднесених репрезентантами сеї теорії), в працях Шпіна і дра Колесси (як више); я тут вчислю тільки найновіше: Шахматовъ Къ вопросу объ образованіи русскихъ нарѣчій (Рус. филологическій вѣстникъ, 1894) — поновляє теорію Соболевского, рецензія на нього в За-

писках т. VIII. Др Колеса *Dialektologische Merkmale des südrussischen Denkmals a. d. XIII J.* „Žitije sv. Savy“ — *Archiv für Sl. Phil.* т. XVIII (критика великоросизма). Ярич *Einige Streitfragen — 2. Verwandtschaftsverhältnisse innerhalb der slavischen Sprachen* (ib. т. XX с. 27 і далі): збиває великоросизм Полян, але відступає Великоросиянам Сіверян; рецензия в XXVI т. *Записок. Ципів Історія руской літературы I гл. IV* (проти́в великоросизма). А. Крижський *Филологія в Погодинская гіпотеза* (К. Старина 1898, VI, IX і ще не скінчена) — детальна полеміка в Соболевским, чимало інтересного матеріялу.

До с. 117 ¹⁾ Статі проф. Завитневича в *Трудах Киевской Академіи* 1886. VIII, *Чтеніях київського історичного товариства* т. IV і VI, *Київській Старині* 1890. V. Див. *Історію Київської землі* с. 3—4, де вказана й иньша література.

— ²⁾ Про Погорине див. *Історію Київщини* с. 14—6.

— ³⁾ De admin. 37: τὸ δὲ θέμα ἱαβδερτίμ πλησιάζει τοῖς ὑποφόροις χωρίοις χωρὰς τῆς Ῥωσίας, τοῖς τε Οὐλτινοῖς καὶ Δερβλενίνοῖς καὶ Λευκενίνοῖς καὶ τοῖς λοιποῖς Σκλαβόις.

До с. 118 ¹⁾ З чималої літератури про Уличів — Улучичів вичислю лише головнїше: з давнїйшого Шафарика П. 28. 12 і Надеждїна О положенїи города Пересѣчна в *Записках одеського історич. товариства* т. I, з новїйшого: Ламбіна *Славяне на сѣверномъ Черноморьи* — *Журналъ Мин. Нар. Просв.* 1876, V і VI і прихильна рецензия Бичкова в *Отчеті о XIV присужденіи наградъ гр. Уварова; Голубїнского Ист. рус. церкви I. 1* с. 37—8; Барсова ор. с. ²⁾ гл. V; Дашкевича *Замѣтки по історіи литовско-русскаго госуд.* с. 65 і далі; Молчановського *Очеркъ извѣстій о Подольской землѣ* с. 17 і далі; Соболевского в *Чтеніях київ. історич. тов.* т. V с. 3—4, Партицького *Хто були і де мешкали Угличі* — *Діло*, 1893 ч. 21, теж: *Хто були руські Толковини* (ib. ч. 16), Філевїча *Історія* с. 290 і далі, див. також моє *Барское староство* с. 9—10.

Звичайно задачею в сїй справі ставили — вияснити дійсну форму імени племені і на основі її означити територію: хто приймав форму „Угличі“, шукав „угла“, і знаходили його в „углі“ — Ὀγγίλος, Буджак, між Дунаєм і морем (напр. Надеждїн, Голубїнський, Партицький, Філевїч), або в річках — Углі, теперїшній Орелі (Шлещер Ш. с. 9, Партицький), на лівім боці Дніпра, або Інгулі та Інгульці, на правім (Ламбін); хто приймав форму „Улучі“, шукав „луки“ — заворота моря або ріки (Дніпра — Філевїч). При тїм одначе не звернено увагу на пеймовірність такої назви — від „угл“, або від географічного закривлення, котре ми вигідно собі оглядаємо на невеликій мапі. Ламбін вперше вставив гадку про осібність Угличів (він приймав сю форму),

виходячи з ріжниць в імені: він їх уважав за східню галузь Уличів. Д. Соболевский, порівнюючи варіанти, признав основною формою „Улучичів“ і се імя зв'язав з Лучськом (зрештою він не перший, пор. нотку (нову) на маргінесі Тверської літон. (с. 23): „від них повинний назвати ся Луцьк“). Але при тім, перемінюючи інтерпункцію в тексті літописи, він читає: „Къде ныне Вельняне а Улучичи. Тиверви...“ Таким чином Улучі в нього стають частиною Дулібів; звістку про міграцію Уличів він відкидає. Одначе до цієї поправки треба зауважити, що тоді в полудневій редакції Тиверці зайняли-б увесь край від Дніпра до Дуная, а Соболевский сам справедливо признав, що ріжницю в обох редакціях неможна витолкувати похибною писця: се свідомо поправка чоловіка, що знав, що писав. Слова новгородської версії про перехід Уличів і означення їх території в полудневій попераяють одно друге посполу, і признаючи певну плутанину в сім означенню, ми тим не відкидаємо значіння їх вказівок для Уличів. Самий факт, що всі, можна сказати, кодекси суздальської редакції поправлені за поправкою полудневої, теж може мати своє значення: навіть лекція Лавр. „сѣдеху бо по Двѣстру“, мені здасть ся, є поправка, замість: „сѣдяху по Бѣ Двѣстру“ — по Богу и Двѣстру.

Що до приналежности Лучан до Дулібів, то за сим ніщо не промовляє крім пізнійшої приналежности Лучьска до Волинської землі; одначе ся обставина не може мати рішучого значіння. З цієї пізнійшої приналежности, очевидно, виходив і Длугош, пишучи (Hist. Polonica, вид. Пшездвєцкого, I с. 62): *Dulebyanie a duce eorum Dulyeba vocitabantur, qui postea Wolhanye (замість: Wolhynyanye) sunt et nunc Luszanye appellati*: ці слова Длугоша вказують на той час, думаю, коли Луцьк став політичним центром Волини, що й дійсно було в XIV—XV віках.

До с. 118 ²⁾ Інтересний, але непевний варіант „Російської літописи по Софійському списку“ (1795 р., дуже недбале видання): „Лучане“ (пор. Шлецера I с. 212).

— ³⁾ Може піддержана потім істнованнем на півночі міста Углича; порівняти Літописець вид. Львова, I с. 42: тут Уличі звуть ся Угличанами, а замість Пересічна — Углич.

До с. 120 ⁴⁾ Напр. Барсов² с. 98 думає, що се було перед війною, Філевіч Історія с. 301 — що після війни. На літописний порядок сих подій, записаних сто літ пізнійше, взагалі не можна покладатись, і для того над хронологією їх нема чого дуже застановлять ся.

— ²⁾ Міграція одного з руских племен з Дніпра на сусідній Дністер не була дуже голосною подією, тому ледви чи могла протягом яких 2—3 років дійти до відомости Порфирородного. Звістки його про це-

ченізьку кольонізацію і руське пограниччя показують добре джерело, якусь основну реляцію, і вони варті особливої уваги.

До с. 121 ¹⁾ Барсов² с. 96. Згадаю, що Іловайський Разысканія² с. 286, а недавно д. Філевіч в своїй Історії давньої Русі (с. 302—3) виключали Тиверців з числа племен, вважаючи се імя ремінісценцією античної традиції — перерібною імени Тирагетів, Тавроскитів. Але ані дібрати такого античного імени не можна, ані об'яснити, чому в літописцю скотілось злучати його з спеціальним іменем Улучів. Рівнож не можливе зв'язування з Тиверцями Βερεζιανοι (або Τεβερεζιανοι, як читає Шафарик) Константина і Attorozi баварського географа — Шафарик II. 28. 13.

— ²⁾ З сим іменем знову має подібність назва Двістра у Абульфеди — Турлу (Thourlo) і Τροβλλος Константина Порфирородного De adm. 38; Проф. Голубовський об'ясняє се з половецького turlu = variatus, але хто зна, чи нема тут відгомону античної назви.

— ³⁾ Первольф Slavische Völker namen, Archiv VIII с. 10.

До стор. 122 ¹⁾ Сю гадку висловив Барсов² с. 101.

— ²⁾ і ³⁾ Гаркави ор. с. с. 135 і 137 (Вішкі с. 53), за Масуді повторив се Ібрагим ібн-Якуб — Ал Бекри вид. Розена с. 46. Скільки знаю, вперше приложив сю звістку до Волинян Ключевський в своїй „Боярській думі“ вид. 2 с. 19, потім Андрияшев Очеркъ ист. Волинь. земли с. 24—5; новіша монографія про Волинь д. Іванова не приймає ані звістки Масуді, ані геогр. баварського — с. 31—3. Де-котрі бачили в сій Валіанні західній Велинь — Юлія.

До с. 123 ¹⁾ Барсов² с. 102 думав, що ся територія займала „верхівя обох Бугів“, але Бог і в літописи зветь ся Богом, а літопис виразно каже про Буг (висянський).

До с. 124 ¹⁾ Напр. Барсов² с. 95 міркує таким чином: імя Хорватів показує, що вони жили по Карпатах, бо сі зуть ся Горбами (Хрѣби, Хрѣпи); на хорватську кольонізацію вказують хорографічні й топографічні назви від верхівя Вислока, Білої й Сяна до Тиси з її притоками Бодрогом, Самошом і Красною на полудень, до Дністра на схід, а на північ до Висли. Одначе наведені Барсовим назви по більшій частині не мають нічого спільного з Хорватами; щож до зв'язку імени Хорватів з Горбами-Карпатами, то се гадка Шафарика (I. 10. 10), відкинена новішими фільольогами — див. Грот Извѣстія с. 83, Гейтлер Rad. Jugoslav. Ak. XXXIV, Первольф в Archiv VII. 626, Соболевський — Чтенія київські VI с. 3 й ин. Кілька (з яких чотирь) назв в карпатських краях (Барсов I. с., Піч в Sitzungsberichte der Böhm. Gesellschaft dr. Wis. 1888 с. 246), що справді ідуть від слова Хорват, не можна положити підвалиною для виводів, що тут була хорватська територія.

До с. 124 ²) Коментар до його оповідання див. у Шафарика (II §. 31), Грота Ізвѣстія Константина Багрянороднаго о Сербяхъ и Хорватахъ с. 61 і далі, Рачки (Rad LII с. 142 і далі).

— ³) Zeuss р. 610, Račky Biela Hrvatska (Rad LII) с. 177, Крек² с. 321.

— ⁴) Розумію підроблений фундаційний привилей празької катедри (див. прим. до с. 308); імени народів певно не ввинуто тут.

— ⁵) До такого дивовижного виводу мусів прийти і пок. Рачки в своїй взагалі дуже критичній розвідці Biela Hrvatska і Biela Srbija (Rad Jugoslavenske Akad. LII, с. 177—9), бо не увільнився зовсім, не вважаючи на весь скептицизм що до звістки Константина, від Шафарикового (майже загально прийнятого) погляду на Велику Хорватію, від чеських гір до середнього Дністра (Šafařík II §. 31). Нічого дивного; і я пишуци свої примітки до Константинових звісток в „Виіжках“ (с. 66), ішов за снм звичайним поглядом. Див. нпр. ще: Первольфа Slavische Völkernamen — Archiv VII с. 627.

— ⁶) Сей погляд дотепно розвинув що до руських Хорватів неб. Крижановський в своїй розвідці „Забужная Русь“ (Собрание сочинений II, 1890, с. 342 і далі). Що назва „Chrovacya“ в приложеню до привіслянських країв має історичне (власиво конвенціональне) значінне, признає і Т. Войцеховский в своїй книжці, що носить се імя (с. 2—3). Д. Потканський в новій своїй розвідці Kraków przed Piastami (Rozprawę wudz. hist.-phil. краківської академії т. XXXV), з'ігнорував нарешті зовсім сих конвенціональних польських Хорватів.

До с. 125 Вказівку на східне положення Хорватії бачили в згадці Константина, що на неї нападають Печеніги; але Печеніги, згадані у Константина, могли навідуватись і до західних Хорватів, непокоячи сусідніх Угрів: тут нема нічого неможливого (пор. напади Печенігів і Половців на Угорщину в XI в). Ще оден момент — то „місце зване Воіки“, на пограничу Білих Сербів; в ній почавши від Шафарика і до деяких сучасних учених бачили частенько наших Бойків (неб. Партицький в сій справі вів ще в 1894 р. горячу полеміку з проф. Верхратським в фейлтонах „Діла“, а на виданій недавно Іречком Karten zur Geschichte des h. Oester.-Ung. Reiches (1897) бачу знову Воіки на Дністрі (мапа VI)); але дуже мало ймовірности на се: за далеко се для Сербів на схід, тай не видно, щоб імя Бойків коли мало розголос. Правдоподібніше бачити в них покручену назву Voiohem'a — Чехії, див. напр. Račky op. с. с. 151—3.

— ¹) Wiadomości statystyczne, wydane przez krajowe biuro statystyczne, XIII, 1892, таб. IV і VI (57 тис. що уживає руської мови, або 61 тис. руського обряду).

До с. 126 ¹⁾ Про польсько-руську границю в Галичині див. стару, але не зовсім перестарілу (принаймні ще не заступлену чимсь ліпшим) працю Зубрицького *Gränzen zwischen der russinischen und polnischen Nation in Galizien*, 1849, с. 23, Czörnig *Ethnographie der österreichischen Monarchie I* с. 49 і далі, йогож *Ethnographische Karte*, 1855 (арк. 2) і менше видання 1866, Le Monnier *Sprachen-Karte von Oesterreich-Ungarn*, 1888, *Wiadomości statystyczne* т. XIII, *Rocznik statystyki Galicyi* т. IV (перенись 1890 р.), Шематизм Перемиської єпархії, Головацький — Народныя пѣсни Галицкой и Угорской Руси ч. I, вступ, йогож *Карпатская Русь* в Ж. М. Н. П., 1875, VI (з наукового погляду не багато интересного), А. Д(обрянскій) *О западныхъ границахъ Подкарпатской Руси со врем. св. Владимира* Ж. М. Н. П. 1880. III (для польсько-руської границі тут по Зубрицьким теж не багато нового), I. Верхратського интересна монографія про Замишанців в *Записках Наукового товариства і. Шевченка* т. III.

Про польсько-руську границю між Вислою та Бугом писалось чимало, але шкодив публіцистичний елемент, що домішувавсь сюди й нерав лікредитовав факти (кажу се з власного досвіду); згадаю важійше — наши Кояловича в *Документахъ об'ясняющихъ исторію Западнаго края*, 1865, Щебальского *Забужная Русь, pro altera parte* — див. монографію Плешиньского *Bojarzy międzyrzeczu* (Bibloteka „Wisły“, XI), властиво долучену малку, де в Радиськім повіті польські села виступають островами серед руських осад. Загального характера — Шафарика *Slovanski narodopis*, Рітіха *Етнографічна карта*, теж Михальчука в VII т. *Трудів етногр. експедиції*, *Народописна карта* дра Величка, Мікуцкогo *Отчеты въ IV т. Извѣстій петерб. академіи* с. 110, Соболевскій *Опытъ русской діалектологіи I* с. 69–70 і *Живая Старина* 1892, II. Для історичної етнографії — Барсов² т. V і VI, Крыжановскій *Русское Забужье* — *Собрание сочиненій* т. II, Лонгиновъ — *Червенскіе города*, 1885, Площанскій — *Акты холмскихъ судовъ XV—XVII в. въ ихъ указаніяхъ для исторіи и этнографіи русскаго Забужья* (*Труды IX вѣда* т. I). Филевичъ — *Исторія древней Руси I* с. 239 і далі і найновійша праця Потканьского *Kraków przed Piastami I* с. с. 106 (про неї див. *Записки Наук. тов. ім. Ш.* т. XXVI, бібл.). Дещо интересне, хоч і не дуже, і не багато, можна знайти часом в *Памятникахъ старини въ западныхъ губерніяхъ* (статі Шолковича і Лонгінова в VIII т., кілька дрібних статей в т. VII) і в більш популярних: *Холмская Русь*, вид. Батюшкова, 1887, Гербачевского *Русскія древности и памятники православія Холмско-Подляшской Руси*, 1892.

²⁾ *Jekelfelussy Bevölkerung der Länder der h. Stephanskrone*, 1892 с. 12. Про Угорську Русь див. Czörnig I с. 45 і далі, III с. 147

і далі, Le Monnier op. c., Головацький op. c., Bidermann Die ungarischen Ruthenen I і II 1862 і 1867, Ламанскій Славяне въ М. Азіи і т. п., 1859, Воллянь Угросуцкія пѣсни, 1885. Петровъ Запѣтки по Угорскоу Русу Ж. М. Н. П. 1892, II, Akej viery sú Slováci — статі в Slovenské Pohľady 1895 кн. VIII, IX, X, Leipen Die Sprach-Gebiete in den Ländern der ungarischen Krone, 1896, Ol. Broch, Studien von der slovakisch-kleinrussischen Sprachgrenze im östl. Ungarn, 1897 (найсвьжіші відомости); 3 паперів Жетоги Пауді (записки про Угорську Русь) — Записки Н. Тов. ім. Ш. т. XXVI, miscell. Для діалектології: Семенович в Сборнику статей учеників Ламанского, Верхратскій Ueber die Mundart der Marmaroscher Ruthenen 1883, статі Ол. Броха Kleinrussisches aus Ungarn, Zum kleinrussischen in Ungarn в Archiv für slavische Philologie т. XVII і XIX, В. Гнатюка в передмові до т. IV Етнографічного збірника.

До історії руської колонізації на полудень від Карпатів крім того ще: Реслер Rumänische Studien гл. VII, Васильевскій Візантія и Печенѣги Ж. М. Н. П. 1872, XII (дод. II), Успенскій Образованіе второго Болгарскаго царства, 1879, дод. V, Д(обрянскій) в Ж. М. Н. П. 1880, III (про Слиз), Грот Моравія и Мадьяры, 1881, гл. II, Кочубинського Отчети в Записках одеського університета т. XIII, XVІІІ, XX, Славянская рукопись Пештскаго музея — Р. Филол. Вѣстник 1881, I, Разселеніе Славянъ IX в. (мапа) і особливо: О рускомъ племени въ Дунайскомъ Залѣсѣ в Трудах VII з'їзда т. II, Піс Zur rumänisch-ungarischen Streitfrage, 1886 і особл. Die dacischen Slaven und Csergeder Bulgaren, Sitzungsberichte der Böhmisches Gesellschaft der Wissenschaften, 1888, Филевичъ Угорская Русь (Варшав. Университ. Извѣстія 1894, V), статі в Ж. М. Н. П. 1895, введені потім в його Історію древней Руси I, с. 143 і далі і „Отчетъ“ в Варшавских университет. извѣстіях 1896, VIII, Кулаковскій Гдѣ находилась вичинская епархія константинопольскаго патріархата — Візантійскій Временникъ 1897 с. 327 і далі (про дунайську Русь).

До с. 127 ¹⁾ Навожу в XIII т. Wiadomości statystyczne і Rocznik statystyki т. IV цифри людности, що уживає польську і руську мову і руського і латинського обряду; останні цифри менше піддають ся випадковим ваганням і через те варті особливої уваги; як бачимо, виключивши повіти Березів і Ярослав, скрізь приріст руського обряду менший. Інший цікавий факт — що виключивши гірську Лемківщину, де проценти руської мови й руського обряду досить сходять ся, бачимо в тім мішаній поясі далеко нижший процент руської мови в порівнянню з руським обрядом: очевидно, тут багато Русинів тільки ще держать ся руського обряду, але вже говорять по польськи, себто в дійсности же властиво винародовились:

	1890		Привіст в р. 1880—90 в %			
	% руської мови	% руського обряду	Русинів		Поляків	
			по мові	по обряду	по мові	по обряду
Новий Торг	3.30	3.29	5.53	1.33	6.07	6.11
Новий Соцх	15.12	14.95	7.29	6.31	14.71	13.28
Грибів	19.50	19.58	9.80	5.96	6.01	7.34
Горлиці	25.40	24.97	1.61	2.75	9.95	8.52
Ясло	7.90	8.53	-10.61	3.67	7.40	5.15
Коросно	12.03	16.91	-20.46	5.70	16.09	8.79
Березів	10.83	15.09	12.19	8.16	1.53	1.53
Ряшів	0.03	0.95	-79.63	-20.45	9.90	10.19
Ланцут	4.04	6.28	30.16	5.91	9.01	9.76
Нисько	0.08	1.63	—	0.41	7.80	10.21
Сянок	51.62	52.47	4.63	6.63	14.14	9.69
Перемишль	48.39	51.28	20.01	14.85	45.38	71.85
Ярослав	33.78	43.58	97.29	18.70	-6.21	15.08

До с. 127 ²⁾ Akta grodzkie i ziemskie XVI. N. 1647.

— ³⁾ Ibid. N. 1394.

До с. 128 ¹⁾ Zbiór wiadomości do antropologii krajowej XIII, c. 151.

— ²⁾ Жерела до історії України — Русь II с. 172 і далі.

— ³⁾ Богухвал — Monum. Pol. hist. II с. 556.

— ⁴⁾ Опись Румянцевскаго музея с. 185.

— ⁵⁾ Starożytna Polska² II с. 335.

— ⁶⁾ Mizleri Historiarum Poloniae et m. d. Lithuaniae scriptorum collectio I с. 418: quae Carpathios montes attingit non longe ab urbe Cracovia.

— ⁷⁾ Michałowski Księga pamiętnicza с. 375—6, Акты южной и зап. Россіи III с. 557: города по Вислу рѣку и въ которыхъ жили русскіе люди благочестивые и церкви были. IX с. 167: Русскій народъ раздѣлился нынѣ въ различные страны людей... и съ другіе стороны отъ рѣки Вислы, и изъ ныве третьей страны отъ Немана, и изъ четвертые страны отъ Сѣвска и Путивля. Що до православних в Любліні, то доспѣть буде сих фактів: на поч. XVI в. (1505) кн. Глинський, ровдаючи на церкви гроші з майна кн. Дм. Путятича дає і „на церков святого Спаса“ в Любліні 5 кіп. (Акты Зап. Р. I с. 370); при кінці XVI в. (1594) по ініціативі „мещан земли закону светого греческого“, заведено в Любліні православне брацтво. Ще 1659 коваки упоминались між нившими забраними уніятами „монастира і церкви в Любліні“ (Пам'ятники Києв. кош. III, з с. 317). Говорячи про Люблінщину спеціально, я мушу бодай тут у нотках, поки се спостереженне буде перевірене на підставі ширшого матеріяла, запротоколувати дослїди д. Олехновича й Талько-Гринцевича над антропологічним типом люблінської шляхти :

показується, що сей тип зближається до типу народу й шляхти на надніпрянській Україні (полуднева Київщина), а різнять ся нпр. від лонжинської шляхти — див. Гринцевича *Szlachta ukraińska — Materiały antropologiczno-archeologiczne* II.

До с. 129 ¹⁾ Жерела до історії України-Руси т. II (люстр. 1565 р.).

— ²⁾ RoeppeU ueber die Verbreitung des magdeburger Stadtrechts im Gebiete des alten Poln. Reichs, додаток 1.

— ³⁾ Іпат. с. 181 (1101: Ярослава зловлено на Нурі), пор. 537, с. 227 (відступлено від Польщі руським князем Визну на Нареві), с. 540 (Руська земля починається на полудень від Нарева — коло 1248 р.), Про північну українську країну див. Труды етногр. експедиції т. VII с. 493 і далі, Соболевский Живая Старина 1892, IV с. 3—4, с. 27 і далі, етнографічні мапи: Рітіха, Щебальського, Кояловича (Документи объясняющие историю западно-русского края).

До с. 130 ¹⁾ Jaroszewicz Obraz Litwy I с. 17; див. до сеї справи Барсова ²⁾ с. 41 (він кладе ятвязьку кольовізацію на Німані й його полудневих притоках до вододілу в Бугом і Припєтє), Андрияшева Очеркъ ист. Волынской зем. с. 39. В XIII в., коли ми дійсно маємо звістки про Ятвягів, бачимо їх за Наревом і Бобром.

— ²⁾ Akej viery sú Slováci, статі Шкультетого і Мишика в *Slovenské Pohľady*, 1895, VIII, IX, X.

— ³⁾ Головацький Нар. пїсни I с. 743, Broch в *Archiv für sl. Phil.* т. XVII на вступі, т. XIX с. 17.

— ⁴⁾ Д. Мишик (*Sl. Pohľady* 1895, с. 625 і далі) вказує нпр. на грамоту XVI в. (1582), де згадують ся Rutheni de Frankowa (коло Матури), а тепер в Франковій нема вже ніяких Русинів. Про Русинів на Іроні говорить Bartholomaeides *Notitia hist.-geogr.-stat. com. Göttingensis* — див. Філевича Отчет с. 4. (Варш. ун. изв. 1896, VIII).

До с. 131 ¹⁾ Броневскій Путешествіє отъ Триєста до С.-Петербурга въ 1810 г. (1828) I с. 192, теж I 137, 159, 163 — див. Ламанского Славяне въ М. Азіи й т. и. додатки с. 56.

— ²⁾ Д. Кочубинський, зіставивши дати про уніятів Русинів з шематизмів Пряшівської єпархії 1841 і 1870 р. рахує в комітатах Шариськім 18 %, Земплинськім 20 %, Спишськім 50 % зменьшення; в Боршодськім не зменьшилось.

— ³⁾ 1802 р. вийшла брошура Вольфа *De vestigiis Ruthenorum in Transilvania*; тут описувались останки Русинів в с. Reussdorflein, Великий і Малий Cserged, Bongrad; Вольф всього рахував 130 родин, але його референт в *Siebenbürg. Provinzialblätter* 1807, II підносив се число до 200; про сі останки писали в XVIII в. Бєд і Бенке, і на поч. XIX

Едер — див. про них у Філевича Отчет і Історія, 1 гл., Кочубинського в Трудах с. 37 і далі. Надєждін, що побував в Семигороді на початку 40-х рр., уже не застав сих Русинів, але підніс значіне сих руських осад для історії руської кольонізації (О путешествіи по южн. славян. землямъ, Ж. М. Н. П. 1842 кн. IV—VI): „я вовсім переконав ся, незаперечними доказами, що руська стигія ішла на полудневий захід, по обидва боки Карпата, аж до Дунаю, довгі часи перед приходом Малярів в Панонію“, на потвердження він вказував на семигородських Русинів, і сією подунайською Русією уважав можливим пояснити літописні легенди про міграцію Словян з над Дунаю, про подорож Кня й т. в. — с. 103—5. Одначе норманізм, устами Куніка в Berufung der Schwed. Rodsen (гл. V), виключив угорських Русинів в історії давньої руської кольонізації, а з другого боку вплинула теорія Шафарика (II §. 30), що семигородські Словяне були Болгарами. Публікуючи в перше тексти в Чергеда Мікльосич признав їх болгарськими (Denkschrift віденської академії т. VII, 1856), але потім відступив від сієї гадки і чергедські тексти признав пам'яткою мови „дакийських Словян“ Geschichte der Lautbezeichnung im Bulgarischen, Denkschriften т. XXXIV с. 125—6, тут видано тексти Едера), теж Vergleichende Grammatik III. 201, Altslovenische Formenlehre XXV. В 1859 р. в своїх „Словянах в М. Авні“ виступив з загальними увагами проти Кунікового погляду Ламанский, але питання про загадкову руську кольонізацію в Угорщині вирнуло на верх знову тільки завдяки Реслеру — 1871 р. вийшли його Rumänische Studien; за ним підніс гадку про стару руську кольонізацію на Дунаю Васілевский (1872), Успенский, Грот, а Кочубинський і Піч оперли сю гадку про руську кольонізацію Семигорода на фактах. Одначе справа не порішена остаточно. Супроти руської теорії стоїть болгарська, що не бачить поза Болгарами Русинів і готова руське імя тих останніх Семигородських Русинів уважати непорозуміннем (Мілетіч). Воно фактично дуже залутує справу той факт, коли мова останніх семигородських „Русинів“ справді показуєть ся болгарською; але в усякім разі справа руської кольонізації Семигорода може і повинна навіть бути трактована незалежно від сих останків. Проф. Ягіч, що в рецензії праці Філевича досить скептично висловивсь про руську теорію (Archiv XIX с. 237), в останній розвідці (Archiv. XX с. 22—3) признає певним фактом, що в Семигороді Русь стрічалась з Болгарами.

До с. 131 *) Див. мапку назв звязаних з Русією у Піча Die dasischen Slaven с. 253, Кочубинський ор. с. с. 65.

— *) і **) Матеріял зібраний у Кочубинського I. с. 15 і далі.

— *) Ще письменники минулого віка (як Бенке, Едер) висловляли здогад, що Bissenі то Русини; Кочубинський догадувався, що

ся назва в актах XIII—XIV в. означає Русинів (с. 63), хоч се імя значить властиво Печенігів; Філевіч переконавсь, що в оригіналі грамоти 1324 р. замісь Bissenі стоить Rutheni, з того виходило б, що сі імена уживались без ріжницї (грамота у Філевича Отчеть с. 27, див. про неї також с. 9—10, 12—13).

До с. 132 ¹⁾ Katonae Historia critica Hungariae ducum XIII р. 497.

До с. 132 ²⁾ Вони вичислені нпр. у Черніга (II с. 146): Русини приходять на Угорщину чотирма наворотами: з Уграми, за герцога Токса, з Предславою — жінкою Коломана і з Федором Кориятовичом.

— ³⁾ Анонім у Ендліхера Regum hungaricarum monumenta Arpadiana гл. 10: Similiter (як і Половці) et multi de Ruthenis, Almo duci adherentes, secum in Panoniam venerunt, quorum posteritas in hodiernum diem per diversa loca in Hungaria habitat, і гл. 12.

До с. 133. Піч нпр. боронить і тепер оповідання Аноніма, що Угри прийшли через Карпати з півночі Der nationale Kampf с. 64—5, Реслер вів їх через Зелізни ворота (162), Грот (с. 307) через гори в сусідстві Зелізних Ворот.

— ¹⁾ Monumenta Germaniae historica t. XIII (Scriptorum t. XI), р. 74 Vita Chunradi: nuntius ad regem (угорського) dirigitur, qui tunc in marchia Ruthenorum morabatur (1131).

— ²⁾ На їх вказав ще Реслер оп. с. с. 325.

До с. 134 ¹⁾ Окрім праць вичислених вище, вгадати треба ще розвідки Ковева і Мілєтича в Български прѣгледъ 1894, XI і 1896, VI, статі Мілєтича в Сборнику болгар. министерства: Седмиградскитѣ Българи (т. XIII) і Заселеніето на католишкитѣ Българи въ Седмиградско и Банатъ — т. XIV, і рецензію проф. Іречка в Archiv für slavische Phil. т. XX, I.

— ²⁾ Никита Акомінат у Успенского Образование второго болгарскаго царства дол. V с. 35.

— Про наддунайську Русь — Іпат. с. 341, 346, 496; численні звістки византійських джерел по часті зібрані й з'аналізовані в статях Васілівського Византия и Печенѣги Ж. М. Н. П. 1872, XII, дод. II: Русскіе на Дунаѣ, Кулаковського: Гдѣ находилась вичинская епархія — Византійській Временикъ 1897 ст. 389 і далі. Грамоту Івана Берладника признають тепер фальсіфікатом — се доводили реферати Богдана і Соболевського на VIII (московським) археологічним з'їзді (див. т. II його Трудів і справоздання в Київській Старині 1890 III с. 479—80), і їх виводи прийнято в літературі, але я думаю, що сю справу побуто завгодно легко тим закидом фальсіфікації (кажу не про саму форму грамот, а їх зміст).

До с. 136 ¹⁾ Li Russiani che sono popoli vicini a questi ma su le rive del Danubio de piu numero et piu feroci dell' altri — Русская историческая библиотѳка, VIII с. 57.

— ²⁾ Идоша Угре мимо Киевъ горою, еже ся зоветь нынѣ Угорское, и пришедше къ Днѣпру, сташа вежами; бѣша бо ходяще яко и Половци (с. 14). Уграм, розумієть ся, не дорога було йти коло Кїва, могла хїба якась ватага заблукати, але й се робить непевним обставина, що літописець тим хоче об'яснити назву урочища. Натомісь сі угорські вежі виглядають як реальна народня згадка про Угрів. Цікаво, що вчислюючи орди, які переходили на Русь, Повість ставить наперед Печенігів: „По сихъ бо (Обрах) придоша Печениѣ, и пакы идоша Угри Чернии мимо Кыевъ“ (с. 7), хоч в дальшій оповіданню Угри випережують Печенігів, бо приходять ще при Ользі, а Печеніги аж за Ігоря. В обох разях їх прихід датуєть ся на основі чужих джерел, і сі дати не мають ніякого значіння для історії Руси: прихід Угрів оповідаєть ся в звязку з історією проповіді Кирила й Методія та завойованнем Морави Уграми, і дата 6406 (898) р., під котрою поставлена і ся проповідь, і прихід Угрів під Київ, і їх війни з Греками і Моравою, викомбінована, як правдоподібно пояснив недавно Шахматов (Хронологія древи. рус. лѣтоп. сводовъ, Ж. М. Н. II., 1897, IV с. 468—9), в житія Кирила й Методія; в усякім разі вона не відповідає хронології угорського походу. Що до дати приходу Печенігів (6423—915): „придоша Печениѣи первое на Рускую землю и створше миръ съ Игоремъ, идоша къ Дунаю“, то по правдоподібному об'яшенню тогож Шахматова (ib. с. 473), літописець викомбінував її з оповідання Амартола про участь Печенігів в грецько-болгарській війні 914 р., що слїдом він і переказує: коли Печеніги ходили на Дунай, то мусили йти через „Рускую землю“, а коли при тім не звісно про війну з Ігорем, то очевидно „створивше миръ“. Коли ж в своїм огляді переходу орд літописець переставляє Печенігів перед Уграми, то се знак, що перехід Угрів в руській традиції лишив дуже незначний слїд і злив ся з печенізьким.

— ³⁾ Константин каже (De adm. 37): тому п'ятдесят літ, а що ся частина укладалась коло 950-го р., то Печеніги мали б перейти Волгу в останніх роках IX в., але в дійсности витиснені ними Угри з'являють ся вже в кінці 80-х рр. над Дунаєм, отже і Печеніги мусили перейти Волгу троха скорше.

— ⁴⁾ Про сей епізод і його суперечну хронологію див. у Грота ор. с. гл. V, також Голубовского Печеніги гл. III.

До с. 137 ¹⁾ De admin. imp. с. 42; про сю главу див. в розвідці Успенского: Византійскія владѣнія на сѣв. берегу Чернаго моря (Київська Старина 1889 IV, 263 (д. У. уважає се реляцією з початку X в.).

До с. 139 ¹⁾ Пор. Барсов² с. 100.

— ²⁾ В Повісті є два такі перші приходи Печенігів на Руську землю, записані навіть в тих самих словах, один під 915, другий під 968 (один з кодексів — Хлебніковський зауважив сю суперечність і поправив під 968 роком „първое“ на „второе“). Се могло з'явитись таким чином, що напад під 968 р. був дійсно записаний в Повість, як перший відомий, але північний редактор викобінував з грецького джерела і записав під 915 р. ще давніший прихід, як „первий“, не поправивши північного.

До с. 140 ¹⁾ Варянт: и отъ всѣхъ градъ (1 Новгородська літоп. с. 65).

До с. 141 ¹⁾ Про будову замків Володимиром є спеціальна (правда — не дуже богата змістом) розвідка проф. Бережкова в Читеніях київського історичного товариства т. II.

— ²⁾ Іпат. с. 153, ряд. 24 і 26, с. 158 ряд. 21, 159 ряд. 1; про сі вали — київські й переяславські див. Максимовича Собрание сочиненій II с. 240, Антонович Змієвы вали въ предѣлахъ Кіевской земли — К. Старина 1884, III і його Археологическая карта Кіевской губ. с. 133 і далі.

До с. 142 ¹⁾ Про руську людність в степах в XI—XIII в. див. особливо у Голубовского Печенѣги гл. IV, дещо у Лапанского Славяне въ М. Азіи с. 40 і далі, Срезневского Русское население степей и южнаго поморья въ XI—XIV в. — Извѣстія II отд. петерб. академіи т. VIII (1859), Аристово О землѣ Половецкой (Извѣстія Нѣжинскаго института, 1877). З осад у степу пригадуємо вичислені вище: Донець, Білу Вежу XI в., Руське село на Дону (див. вище прии. до с. 115); можна додати ще те знаменське городище, де Бурачков, з огляду на археологічні останки, містив Олеше (див. нижше с. 397). Можливо, що таким містом був і Шарукань 1111 р., судячи по тому, що руські князі не винищили сього міста, хоч взагалі не миловали „иноплеменників“ (Іп. с. 192). Але коли Шарукань часто уважають християнським містом з огляду на те, що руське військо йшло до нього з сьвященними сьпівами (Барсов² с. 152, Голубовский Печенѣги с. 194, недавно Кулаковский Християнство у Аланъ с. 17), то се непорозумінне: побожний Володимир поставив „попів“ перед полками сьпівати сьвяточну службу з поводу сьвята — похвали Богородиці (під суботу пятого тижня, див. Воскрес. літ. с. 22, що має поправніший текет, ніж Іпат., бо ся має похибку: „въ недѣлю“). Воскр. літоп. називає сих осадників попросту Половцями: „и Половци вышедше изъ града и поклонишася княземъ Рускымъ, вынесше дары и рыбы и медъ“, але ледво чи то були справжні Половці, з огляду на їх помилюванне.

До III глави. До с. 145 ¹⁾ Справа не може похвалитись особливим розробленням: по коротких екскурсах в загальних працях, як *İprechowe Entstehen christlicher Reiche in Gebiete des heut. österreich. Kaiserstaates*, *Ягіча Historija književnosti naroda hrvatskoga i srbskoga*, і особливо *Воцеля Pravek země české*, маємо просторий розділ в праці *Крека Einleitung*² с. 108—183, спеціальну (не скінчену) працю проф. Будиловича *Первобытныя Славяне въ ихъ языкѣ, бытѣ и понятіяхъ по даннымъ лексикальнымъ. Исслѣдованія въ области лингвистической палеонтологіи Славянъ*, ч. I, вип. 1 і 2, К. 1878—9, ч. II в. 1, К. 1881, і монографію про словянську фльору — *Šulek Pogled iz biljarstva u praviek Slavenah a napose Hrvatah* (*Rad. jug. akad.*, т. 39). Праця Будиловича була неухильно оцінена критикою, але має багатий запас матеріялу; *Креку О. Шрадер* напр. (*Sprachvergleichung*² с. 84) закладає теж „завадто високу гадку про прасловянську культуру). Важні ще тут — *Miklosich Die Fremdwörter in den slawischen Sprachen* з поправками *Matzenauer'a Cizi slova ve slovanských řečech* і *Гена Kulturpflanzen und Hausthiere*.

— ²⁾ *Schrader*² с. 407 і далі.

— ³⁾ Паралелі до сього факту див. у *Шрадера* с. 458. Широке значінне слова збіже в нашій мові, думаю, доводить найліпше, що воно не перейняте з польського, як думає *Будилович* I. 95.

До с. 146 ¹⁾ *Ген*⁵ с. 452—3 бачив в тім слід перетворення культуру тієї трави на пшеницю; против того *Шрадер*² с. 422.

— ²⁾ *Шрадер*² с. 410.

— ³⁾ *Ген*⁵ с. 455—6.

— ⁴⁾ *Miklosich Etym. Wörterbuch*, *Ген*⁵ с. 455, *Schrader*² с. 416—7, *Будилович* I с. 115. *Шрадер* звязує се слово з санскр. *ças* — розтинати.

До с. 147 ¹⁾ Чи німецька назва лише споріднена з словянською, чи ся перейнята, чи навпаки — справа дуже суперечна і неясна (див. *Крек*² с. 113, *Шрадер*² с. 418—9, *Ген*⁵ с. 457); слово виводять з п л у — *плисти*. *Пліній* (*Nat. XVIII. 18. 48*) згадує про плуг *non pridem inventum in Rhaetia Galliae... quod genus vocant plaumogati* (поправка *Байста*: *ploum Raeti*), се і тепер уважають звичайно першою звіткою про плуг.

— ²⁾ *Ген*⁵ с. 484, *Шрадер*² с. 426 (одначе відносно сї він уважає неясними).

До с. 148 ¹⁾ *Ген*⁵ с. 351—2, *Крек*² с. 133—4.

До с. 149 ¹⁾ *Менандр* — *Hist. gr. min. II* с. 99, порівняти звістки *Стратегіки* т. зв. *Маврикия XI. 5* і *Тактики Льва XVIII. 106* (вид. *Міня*), що *Словяне* особливо годують ся *просом*.

До с. 149 ²⁾ А вси ваши городи... дѣлають ниви своя и землю свою — Іпат. с. 37, можна вказати й на иньший малокультурний на-рід — Вятчів, що платили дань „від плуга“ (с. 54). Про хліб див. Іпат. с. 86, 88, 110, урок вирників в Руській Правді — Академічний код. § 42, пор. Карамзинський код. § 7 і 108.

До с. 150 ¹⁾ Д. Самоквасова Сѣверянські кургани и ихъ значеніе для исторіи (в Трудах III археол. з'їзда т. I) с. 188, 191, 193 (Чорна могила і Гульбище), В. Антоновича Раскопки въ странѣ Древлянъ с. 15, С. Гашченка Житомирській могильникъ с. 66 (тут і рисунок).

— ²⁾ Іпат. л. с. 88 (овес, пшениця), Житіе Θεодосія л. 9 об. (рѣзанъ хлѣбъ), 21 (жак), 21 об. (въ сѣмени льнянѣмъ избити масла), Рус. Правда — урок вирнику (див. вище): солод, пшено, горох; пор. Патерик вид. Яковлева с. 86, 100 (вариянти).

— ³⁾ Житіе Θεодосія л. 9 (пор. Іпат. с. 123).

— ⁴⁾ Іпат. л. с. 42 і 54 (рало і плуг — у Вятчів), 138 (рискаль, мотика), 147 (рогалія — рукалія), 224 (борона), Р. Правда — Карамз. код. § 71 (плуг і борона), Слово о полку Ігореві вид. Огоновського XII.

— ⁵⁾ Іпат. с. 183, Слово о полку Ігор. вид. Огоновського XII.

— ⁶⁾ Іпат. с. 183 (коні), про волів — с. 7 (коли ними їздили, то певно й орали).

— ⁷⁾ Академ. код. § 39.

— ⁸⁾ Іпат. с. 224, Р. Правда Карамз. § 40, Слово I. с.

— ⁹⁾ Житіе Θεодосія л. 9 (пор. Патерик. с. 168 — жорна) л. 11, 22 (жука, отрубн, сусѣкъ), 20 і 21 (хлѣби чисти зѣло), Іпат. с. 88 (жука і отрубн).

— ¹⁰⁾ Ж. Θεодосія с. 20, Р. Правда Акад. § 33.

— ¹¹⁾ Сказанія о Борисѣ и Глѣбѣ (вид. Срезневского) с. 73 і 77 Іпат. с. 296.

До с. 151 ¹⁾ Шрадер² с. 164—6, 377 і далі, 457.

— ²⁾ Будилович I. с. 180—1.

— ³⁾ Праарійські паралелі для назв худоби у Шрадера² с. 360—1, 378 і далі.

— ⁴⁾ Ген⁵ с. 374, Шрадер² с. 388--9.

До с. 152 ¹⁾ Шрадер² с. 461—463.

— ²⁾ Ibid. с. 390—1.

— ³⁾ Пор. Будилович I с. 372.

— ⁴⁾ і ⁵⁾ Самоквасов с. 188, 191, ібн-Фадлан в вид. Гаркави с. 95, 98--9, Константин. Порфор De adm. гл. 9, Лев Днякон IX. 6.

— ⁶⁾ Іпат. с. 7, 134, 135, пор. 119, Р. Правда Акад. § 26, 40, 42.

— ⁷⁾ Р. Правда Акад. § 21 Іпат. с. 170, Лавр. с. 242 (Поученіе Мономаха).

- До с. 151 ⁸⁾ Урок. вирника, Іпат. с. 41.
- ⁹⁾ Житіє Θεодосія л. 22, пор. Р. Правду Карам. § 72.
- До с. 153 ¹⁾ Іпат. с. 38, урок вирника — див. вище.
- ²⁾ Академ. код. § 35—6.
- ³⁾ Іпат. с. 34, 37, 40, 44.
- ⁴⁾ Іпат. с. 86, Житіє Θεодосія л. 22.
- ⁵⁾ Карамзин. код. § 82—7.
- ⁶⁾ Про се див. низше — прим. до с. 182—3.
- До с. 154 ¹⁾ Іпат. с. 13, пор. як Деревляне, щоб уласкавити Ольгу, заявляють, що готові її дати дань „медомъ и скорою.“
- ²⁾ Карамз. код. § 80—1, 92—3.
- ³⁾ Лавр. с. 238—42, Іпат. с. 35, 38, 49, 150 і ин.
- ⁴⁾ Лавр. вид. 1872 с. 238—242; і низше цитую Мономахові писання в сього видання.
- ⁵⁾ Се число попсоване, мабутъ треба 120.
- ⁶⁾ Шрадер² с. 165.
- До с. 155 ¹⁾ Іпат. с. 86, Житіє Θεодосія с. 18, 20.
- ²⁾ Самоквасов с. 188.
- ³⁾ Шрадер² с. 477, там же иньші паралелі.
- До с. 156 Самоквасов 188, 191, 192, 193, 196, Антонович ор. с. с. 14, 15, 16.
- ¹⁾ Лавр. с. 7, Іпат. с. 84.
- ²⁾ Іпат. с. 84, 108.
- ³⁾ Ж. Θεодосія с. 9, 16, 19.
- ⁴⁾ Слїди її в мові — див. у Шрадера² с. 530.
- ⁵⁾ Кілька справедливих уваг про се див. у Флорінского Первобытные Славяне II. 1 с. 192—3.
- До с. 157 ¹⁾ Див. у Будиловича II с. 35; у полудневих Словян се слово вийшло з уживання.
- ²⁾ Антонович ор. с. с. 13, пор. Самоквасов с. 191, Гамченко — Труды IX вѣзда т. II.
- ³⁾ Іпат. с. 88, Ж. Θεодосія с. 20 (воно заступає грецьке *καρμινον*, див. в словнику Срезневского sub. voce).
- ⁴⁾ Самоквасов 191, 195 sq., Антонович ор. с. 8, 14.
- ⁵⁾ Theophylacti Symocattae ed. de Voog. p. 226.
- До с. 158 ¹⁾ Патерик с. 100, 169—170.
- ²⁾ Сказанія о Борисѣ и Глѣбѣ вид. Срезневского с. 32.
- ³⁾ Іпат. с. 84, 88.
- ⁴⁾ Крек² с. 182.
- ⁵⁾ Звичайно звязують з грецьким *χαλκός*, проти сього див. Крек² с. 181—2.

До с. 158 ⁶⁾ Див. Шрадер² с. 311.

До с. 159 ¹⁾ Антонович ор. с. 8 sq., Самоквасов с. 195 sq.

— ²⁾ Толстой і Кондаков Русскія древности V с. 14 і далі, Кондаков Русскіє клады I с. 14 і далі.

— ³⁾ Хордадбег вид. де Гуге с. 115, Джайгані в Трудах III археол. з'їзда I с. 347.

До с. 160 ¹⁾ Див. Крек² с. 118, Козловскій в Archiv für sl. Ph. XI. 386.

— ²⁾ Шрадер² с. 456, Крек² с. 126.

— ³⁾ Див. Шрадер² с. 456.

— ⁴⁾ Спеціальна розвідка Гена: Das Salz, 1873, теж у Шрадера с. 459—460.

— ⁵⁾ Самоквасов ор. с. с. 188, 191.

До с. 161 ¹⁾ Житіє Θεодосія л. 18, 20, 21, 22.

— ²⁾ Ibid. л. 9, 20, пор. Іпат. л. с. 132.

— ³⁾ Р. Правда Акад. § 42, Карамз. § 7, пор. § 108—9, варіанти див. у Калачова Предварительныя юрид. свѣдѣнія² с. 188—9.

— ⁴⁾ Ж. Θεодосія л. 11 (квасъ на състроение хлѣбомъ розливааху), 21 (тѣсто мѣсящемъ, и паки имъ лѣющимъ укропъ въ не), Іпат. с. 130, 138.

До с. 162 ¹⁾ В Житіі Θεодосія вино віде не виступає як питє і уживаєть ся тільки для церковної служби.

— ²⁾ Крек² с. 175, Мікльосіч Etymologisches Wörterbuch sub vocibus.

До с. 163 ¹⁾ Самоквасов, Антонович, Гамченко ор. с. passim, новий реферат Гамченка в Трудах IX з'їзда т. II.

— ²⁾ Вид. Гаркави с. 98.

— ³⁾ Джайгані I. с., ібн-Даст вид. Хвольсона с. 39, Гаркави с. 193, 276.

— ⁴⁾ Іпат. с. 56, 98 (пор. с. 248), 137, 170, Житіє Θεодосія л. 4, 9, Сказанія о Борисѣ и Глѣбѣ с. 37.

До с. 165 ¹⁾ Іпат. с. 38, 55, 138, 159, Сказанія о Бор. и Гл. с. 78.

— ²⁾ Іпат. с. 55, пор. с. 120.

— ³⁾ Ж. Θεодосія л. 8.

— ⁴⁾ Напр. Іпат. с. 49, 170, 180.

— ⁵⁾ Р. Правда Акад. § 20, 38, Карамз. § 40, 59, Іпат. с. 236 і 237.

— ⁶⁾ Житіє Θεодосія л. 14—5.

— ⁷⁾ Самоквасов ор. с. 188.

— ⁸⁾ Іпат. с. 38, 128, 131, 144 і ин. Спеціальна розвідка Th. Volkov Le traîneau dans les rites funéraires de l' Ukraine, 1896.

До с. 165 ⁹⁾ Як казав Осовский (Труды VI археолог. съѣзда I с. 55) такі сулиці уживають ся й досі в східній Литві.

— ¹⁰⁾ Шрадер² с. 343, Крек³ с. 152—3.

До с. 166 ¹⁾ Звичайно звязують з нїм. — гот. skildus, але див. Крек² 154.

— ¹⁾ Самоквасов 188.

До с. 167 ¹⁾ Подібні мечі знайшли ся в Гвездовських розкопках (оден з них зовсім подібний до чернигівського); чималу колекцію (8) подібних мечів в Курляндської губернії (з під Альшвангена) і оден з них дуже подібний знов до чернигівського, я бачив у московськїм музею, де переходять ся і гвездовська, і чернигівська колекції; рисунки чернигівських мечів див. Анучина: О нѣкот. формахъ древн. рус. мечей — Труды VI з'їзда т. I. Йогож розвідка про лук — Труды V з'їзда.

— ²⁾ Антонович ор. с. с. 13.

— ³⁾ Вид. Гаркави с. 93, неясною вістаєть ся звістка ібн-Даста, що Русини уживають „Сулейманові мечі“.

— ⁴⁾ Самоквасов с. 188, Антонович с. 14.

— ⁵⁾ O. Schrader Linguistisch historische Forschungen zur Handelsgeschichte und Warenkunde, Бна, 1886, особл. гл. II.

До с. 168 ¹⁾ Про нахідки грецьких чорноморських монет — Ольбїї, Боспора, Херсонеса на середнїм Подніпровю див. Археологічну мапу Антоновича с. 25, 66 (bis), 72, теж статю Даниловича в Трудах IX з'їзда т. I; згадаю ще Пїча Zur rumänisch-ungarischen Streitfrage с. 276 — тут джерела часом непевні.

— ²⁾ Zbiór wiadomości, т. XII.

— ³⁾ Дуже інтересним слідом торгівлі на балтійсько-чорноморській дорозі був би ряд імен горячого каменя поданий Шрадером Linguist. hist. Forsch. с. 84: лит. sakal — смола, клей, скитське sacrium, грецьке ἄλεκτρον із *elcterov, лат. succinum, египет. sacal. Горючий камінь окрім балтійського побережа знаходить ся і на східньо-європейськїм суходолі подекуди, між нїшим і в околицях Київа і на Волини (про се див. Кенпенъ О нахожденіи янтаря въ Россіи (відб. в Ж. М. Н. П.), Тутковського Київскій янтарь (Юго-западный край, I). Пліній наводить звістку Філемона, що горючий камінь викопують у Скитїї в двох місцях, в однім білий, в другім жовтий (XXXVII 2 (11)). Тому всі находки горючого каменя звязувати балтійським побережем трохи необережно; тим цікавійше був би вказаний Шрадером ряд слів, бо він вказував би, що торгівля горячим каменем ішла з балтійського побережа через наші краї. Як далеко могли часом сягати торговельні впливи Чорноморя, може вказувати впр. факт находки боспорської монети царя Інітїмея (III в.) в басейні Ками — Російскій историч. музей с. 46.

До с. 168 ⁴) Про орієнтальні впливи в європейській штуці див. особливо Кондаков — Русскія древности (головно II, III і V т.) і Рус. клады.

До с. 169 ¹) Як на визначнійші находки вкажу напр. находки коло Махновки (Бердичів. пов.), коло Плоського Сквир. пов., коло Чернобиля й Крилова на Дніпрі — по кілька сот монет (Археол. мапа Київщини sub vocibus, Ястребова Обзорѣніе с. 15), находку коло Ніжна 1873 р. (більш тисячі монети I—III в.), коло с. Лунівки Обоянського пов., стару находку коло Звягля і повішу в Ровенськїм повіті (кілька монет з неї дійшло до моїх рук). Київське Підніпрове взагалі найбільш дав сих находок. З більш північних можна вказати на стару находку коло Климовичів Могилів. губ. (близько 2000 монет) — див. Самоквасова Історія рус. права 1884, II с. 179—9, Труды Киев. Дух. Ак. 1880, VIII с. 585, Рос. историческій Музей с. 598—600. Огляд сих находок у Самоквасова I. с., у Піча Zur rumänisch-ungarischen Streitfrage с. 276 і далі, тамже і мапа, Археологічні мапи Київщини й Херсонщини.

— ²) Про давню руську торгівлю в старших працъ назву: Ras-shussen De Arabum Persarumque commercio cum Russia et Scandinavia, 1825, Савельева Мухаммеданская нумизматика въ отношеніи къ Россіи, 1846, Григорьева О куфическихъ монетахъ паходимыхъ въ Россіи (в збірп. Россія и Азія), далі: Арстова Промышленность древней Руси, 1866, гл. 4, Бестужева-Рюмина Русская исторія I с. 261 і далі, Хвольсона Извѣстія пбн-Даста 1869, спеціальний екскурс с. 158 і далі, Heyd Geschichte des Levantehandels im Mittelalter, I, 1879 с. 65 і далі (французький переклад Рено, вид. 1885 р. в Липську, уважається ліпшим від оригінала), Забѣлинь Історія русской жизни II гл. 7, Babelon Du commerce des Arabes dans le nord de l'Europe avant les croisades 1882 (не багато), Ключевскій Боярская дума, 1883 і його-ж статі в Русской Мысли 1880 р., Піч Zur rumänisch-ungarischen Streitfrage, 1886 с. 268 і далі, Iacob Der nordisch-baltische Handel der Araber, 1887 і нові видання сеї праці — Welche Handelsartikel bezogen die Araber des Mittelalters aus den nordisch-baltischen Ländern, 1891, і Die Waaren beim arabisch-nordischen Verkehr im Mittelalter, 1891, моя Історія Київщини с. 385 і далі, Голубовскій Історія Сѣвер. земли с. 31 і далі й Ист. Смоленской в. с. 100 і далі, Kuun Relationum Hungarorum cum oriente hist. antiquissima, 1893 — 5. Для північної торгівлі (факти пізнійші, але вони можуть служити для зрозуміння й давнійших відносин): Бережковъ О торговлѣ Руси съ Ганзою до к. XV в., 1879 і статі його-ж і Тихомірова в Ж. М. Н. П. 1887 р., Никитскій Історія економіческаго быта В. Новгорода, 1893 с. 24 і далі, Buck Der deutsche Handel in Nowgorod — Jahresbericht der Anna Schule, Спб. 1895.

До с. 170 ¹) Іпат. с. 144 (див. в варіантах), 360, 361, 368.

До с. 171 ¹⁾ Згадаю про недавній здогад Піча (ор. с. 292), що літописне оповідання про подорож Кня до Царгорода може бути згадкою про змагання Руси увійти в безпосередні торговельні зносини з Царгородом; розуміть ся, треба дати сій подорожі чистий спокій.

— ²⁾ У Гаркаві с. 130; ібн-Хордадбег в вид. de Goeje с. 115.

До с. 173 ¹⁾ Про сю умову див. нижше — примітку до с. 271.

До с. 174 ¹⁾ Антоновича Раскопки въ странѣ Древлянъ с. 15 (шовк), 17 (шкло), Самоквасова — Сіверянські розкопки с. 188, 192 (брокати). З шкляних виробів особливо були розповсюджені намиста й шкляні на-ручніки — їх маса стрічаєть ся на місці кожної старої руської осади.

До с. 175 ¹⁾ Вид. арх. Леонида (Памятники древней письменности, 1881) с. 85.

До с. 176 ¹⁾ Рюйсброк с. 80, вїязки з ібн-ель-Атира в Уч. Записках петерб. академії I і Шотд., т. II с. 660, 662.

— ²⁾ Тут треба згадати за поправку одного неясного тексту у аль-Бекри, зроблену Розеном, в тою поправкою він читаєть ся так: всі сі народи (Кипчаки, Хозари, Гузи і Словяне) сусіди Печенігів і вони міняють ся з ними товарами (вид. Розена с. 59).

— ³⁾ Іншу гадку про місце, де було Олеше, висловив Бурачков (Извѣстія русскаго геогр. общ. т. XI. V і потім К. Старина 1886, IV) — він вказує на городище коло с. Знаменки, нижше порогів; сей погляд, прийнятий і деkim ще (нпр. Іловайский Ист. Рос. I, 2 с. 529) має за собою текст 1 Новг., де дійсно Олеше виступає мов в сусідстві порогів, але знов иньші звістки промовляли-б за місцем недалеко моря; окрім того а ргіогі ми мусимо сподіватись якоїсь торговельної стації коло устя Дніпра, а одинока з звістних може бути нею тільки Олеше.

До с. 177 ¹⁾ Monumenta Poloniae hist. I. с. 394.

— ²⁾ Вид. de Goeje с. 115, для пояснення останнього тексту служить його фарафраза в близького своїм часом аль-Факиха (вид. de Goeje с. 83—4).

До с. 178 ¹⁾ Codex diplomaticus et epistolaris Moraviae I с. 72.

— ²⁾ Вид. de Gye с. 75, див. про торгівлю невільником у Якоба Welche Handelsartikel с. 6 і далі, де зібрано й тексти.

До с. 179 ¹⁾ З находок сасанидських монет вказу особливо на смоленську — Рос. историческій музей с. 589, теж Archiv für Anthropologie XII с. 231 (Урал). Арабські срібні дїрґеми маємо найстарші, скоро їх почали бити (в останніх роках VII в., за халіфа Абдельмаліка), і Якоб сираведливо підносить, що сей факт вказує на істнування торговельних зносин ще перед появою сеї монети (Der nordisch-baltische Handel с. 46—9). Мідяні й золоті арабські монети істнували й перед тим, але взагалі в Європі стрічають ся майже виключно срібні — дїрґеми;

се поясняють тим, що звичайною біжучою монетою було в Туркестані срібло. Найдку мідяних монет (почавши від VII в.) в Києві див. у Білшевського Монетные клады с. 11 (находка дуже дивна).

До с. 179 ²⁾ Гаркави с. 277, пор. аль-Джайгані I. с. (торговля з Ховарією).

— ³⁾ Гаркави с. 219.

— ⁴⁾ Масуді Prairies d'or II. 15 і далі, Kitab et-tenbich в Хрестоматії де Сасі II. 18 (у Якоба Welche с. 33, Хвольсона с. 165).

— Про дорогу з Києва на Курськ Житіє Феодосія л. 5.

До с. 180 ¹⁾ У Хвольсона ор. с. 188—190.

— ²⁾ У Гаркави с. 219. Про транспорт товарів з Болгара в Ітиль говорить ібн-Фадлан, див. у Хвольсона с. 162.

— ³⁾ Іпат. с. 368, пор. 429: купецький караван іде „ис Половець“ на Хорол, Переяслав.

— ⁴⁾ Припускають ще й иньшу водну дорогу — з Дніпрової Самарі в Міус або в Калміус і з нього в Азовське море, але се можна казати тільки гіпотетично; див. Бруна Черноморье I с. 98 і далі; Майков в Ж. М. Н. II. 1874, VIII с. 257, Барсов² с. 21, Бурачков К. Ст. 1886, IV. 667 і далі.

До с. 181 ¹⁾ Гаркави с. 137, ал-Бекри вид. Розена с. 49. Сей текст має свої труднощі: аль-Джайгані, найстарший письменник (кінець IX чи початок X в.), у якого ми маємо сей текст про три головні руські міста, каже: „люде їздять в торговельних справах до Києва (Куяби), але ніхто досі не сказав, аби який чужинець поїхав туди перебувати, бо кожного чужинця, що туди поїде, вони зараз забивають“ (Труды III з'їзда I. 347, Війки с. 35). Сей текст можна толкувати на двох: або що до Києва їздять тільки свійські купці, а чужих не пускають, або — що пускають чужинців для торгу, але не дозволяють їм оселятись. Але в усіх пізніших письменників, що повторяють сей текст — Істахри, Хаукаля, т. зв. ель-Балхи, Ідрізи — сі звістки прикладають ся тільки до Арті, і власне з сії антитези виходить, що в Київ їздили чужі купці, але їх не було в Артї: Купці їздять до Куяби, в Артуж ніхто не вступає, бо люде забивають кожного чужинця, що заїхав би до їх землі (Істахри — у Гаркави с. 193, див. ще с. 220 і 276). Не знати, чи се належить уважати поправкою пізніших географів, чи поправним варіантом, поповненим копістами Джайгані. Але що в Києві бували чужі купці, і спеціяльно східні, за се, як бачили ми, виразно кажуть иньші письменники, і для того те значінне, яке виходить з текстів Істахри та ин., мусить бути прийняте що до змісту.

— ²⁾ Prairies d'or II с. 15 і далі, подібно й ібн-Хаукаль у Гаркави с. 219.

До с. 182 ¹⁾ Істахри у Гаркави с. 192.

— ¹⁾ Масуді Les prairies II с. 15.

— ²⁾ Вид. де Г'юе с. 324, коментар у Якоба Welche Handelsartikeln (його перекладу я тримавсь в тексті) і Хвольсона I. с.

— ³⁾ Про нього Джайгані, Істахри, Хаукаль.

— ⁴⁾ Хвольсона с. 162, див. ще Істахри — у Гаркави с. 192.

До с. 183 ¹⁾ Тексти (в перекладі) у Якоба Welche с. 23—4.

— ²⁾ Гаркави с. 2.

— ³⁾ У Якоба Welche Handelsartikel с. 12.

— ⁴⁾ Казвіні, вид. Вістенфельда II. 413 — у Якоба Welche с. 18.

До с. 184 ¹⁾ Казвіні II. 418, варіант у Якоба Die Waaren с. 28, пояснення у ньогож і у Хвольсона с. 190.

До с. 185 ¹⁾ Вони переховують ся в Ермітажі і московськїм Історичнїм музею, див. Толстого й Кондакова Русскїя древности V с. 61—4, про їх техніку див. ще Сизова О происхожденїи и характерѣ курганныхъ височныхъ колець Археол. Извѣстія 1895.

— ²⁾ У Гаркави с. 219.

— ³⁾ У Гаркави с. 218, 220.

До с. 186 ¹⁾ Про новгородську торгівлю див. літературу в примітці до с. 169.

До с. 187 Напряж шляху на Волинь видно в порівнянні Іп. с. 121, 170, 276, 284; шляху в Галичину — Іп. с. 278—9, 300, 342—3.

До с. 188 ¹⁾ Карамзінський кодекс § 44—5, 47—8, 66—8.

— ²⁾ Εὐρυχῆς τε γὰρ καὶ ἄλλοισι διαφέρόντως εἰσὶν ἅπαντες, τὰ δὲ σώματα καὶ τὰς χόμας οὕτε λευκοὶ ἐς ἄγαν ἢ ξυθοὶ εἰσὶν οὕτε πη ἐς τὸ μέλαν αὐτοῖς παντελῶς τέτραπται, ἀλλ' ὑπέροφροὶ εἰσὶν ἅπαντες.

До с. 189 ¹⁾ Найдавніша згадка про русих (чи рудоватих) Словян є у персидського поета VII в. Ахталя; далі про волосє й рум'яну (червону) шкіру Словян говорять Масуді, Казвіні (XIII в.) і цитовані в географічнїм Словнику Якута абу-Амру і абу-Мансур; про Русь — ібн-Фадлан і ібн-Дусте; арабські терміни уживані для волосє значать і „рудий“, „червоний“, і „русий“, „білявий“, тож і в Фадлановій звістці перекладаєть ся: „рудий“, але скорше треба тут розуміти „русий“. Звістки див. у Гаркави с. 2, 93, 138, 269 і 279, про них див. у ньогож с. 5—6, Jacob — Welche² с. 14—5, Niederle O původu Slovanů с. 83 і далі.

Я думаю, що тою незвичайною для Арабів русявою краскою слов'янського волосє треба пояснити звістки деяких Арабів, що Русь фарбує волосє — се каже вже Джайгані (деякі стрижуть собі волосє на голові, як хорій вшре, або красять собі бороду), потім Хаукаль (деякі з Русинів голять бороду, деякі з них звивають її як кіньську гриву і фар-

бують жовтою (або чорною) фарбою) і пізнійші як Едриси і Діmeshки — Гаркави с. 221 і 232 і Труды III в'їзда т. I с. 347.

До с. 189 ²⁾ Антропологічні студії над українсько-руським типом дуже ще неповні і нечисленні, що найважнійше — поминено найліпше законсервоване від не-словянських впливів українське Полісе (див. Записки XVIII, бібл. с. 54). Для того всі означення українського типа поки що можуть ставитись і прийматись тільки з великими застереженнями. Д. Анучин, оден з найвизначітших антропологів Росії, дає таку характеристику фізичного типа Українців-Русинів: Українці з фізичного погляду відрізняють ся від Білорусинів і Великоросів середньої Росії насамперед своїм зростом, в середнім вищим на 1—4 ст. (по військовим датам імперії 1874—83 pp.); хоч такі величини середнього зроста стрічають ся і в декотрих великоросійських повітах, але на Україні нема малих величин (163—162 ст.), досить розповсюджених в повітах середньої Росії. Друга відміна — се більший процент темноволосих (60—70%), темнооких (хоч не рідкі й синьоокі) і темношкірих, в порівнянню з Білорусинами і Великоросами, а ще більше — в порівнянню з Поляками. Трохи довші ноги (особливо бедра). Голова, і абсолютно і в відносинах до зросту, невелика (теж внутрішність черепа), чоло і ніс теж, нижня третина лица має в порівнянню більші розміри. Що до форми — голова коротка й широка (брахікефальна) переважає, трохи більше ще, ніж у Поляків і Великоросів; иноді помічають ся досить високі, випуклі щоки і широкий відступ меж очима (трохи низьке перенісе). — Енциклопедическій словарь (петербурський), вид. Брокгауза і Ефрона, т. XVIII, Малоросы.

Д. Гильченко, опираючись на дотеперішніх студиях, загальними ознаками Українця признає: високій зріст, ясноворожий колір шкіри, темне волос і очі ясных відтінків, але при тім зазначає, що ваганне темного типу дуже велике (6—39%), а й про такі ознаки як високій зріст і брахікефалія признає, що й вони ще вимагають перевірки, особливо в огляду на великі варіяції українського типу по місцевостям; ясный тип він уважає більш сильним, адатним до життя, бо має більші розміри груди, і признає його за початковий — Кубанські козаки, антропологічеській очерк (Изв'їстія імпер. общества естествознанія, антропологін и этногр. т. XC, 1895). Талько-Гринцевич, зібравши досить великий материял головно в полудневій Київщині, навнаки сконстатовав перевагу ясноволосого типу (57%) над темноволосим (42%), чистих блондинів (20%) над брунетами (25%) — Charakterystyka fizyczna ludu ukraińskiego Zbiór wiadomości т. XVI. Недавно Нідерле (Lidstvo v době predh., і спеціяльно — O původu Slovanů), опираючись на сучасній градації ясного типу і відомостях історичних та археологічних рішучо

проголосив прасловянський, початковий тип ясним і довгоголовим (О рѣч. с. 37 і далі). Треба при тім зазначити, що існування двох осібних типів у Словян можна констатовати вже в 2-ій пол. X в., бо ібн-Якуб каже про Чехів, як щось дивне (може — в порівнянні з иньшими Словянами), що вони переважно брунети (Ал-Бекри с. 49).

Питанням про археологічний словянський тип на підставі археологічного матеріялу займав ся головю Богданов і уважав початковим тип вузьколиций довгоголовий (лептопрозоцій доліхокефалізм); його статі: Матеріали для антропології курганного періода Москов. губ. (1867, Извѣстія моск. общ. люб. естествозн. т. IV), Описаніе курганныхъ череповъ Смоленской губ. (Антропол. выставка, II), Курганные черепа области древнихъ Сѣверянъ (з над Псла, *ibid.*), Черепа изъ старыхъ московскихъ кладбищъ (*ibid.*), Древніе Кіевляне, по ихъ черепамъ и могилахъ (*ibid.* т. III), Курганные жители Сѣверянской земли (*ibid.*), Доисторическіе Тверитяне по раскопкамъ кургановъ (*ibid.*), Древніе Новгородцы по ихъ черепамъ (*ibid.*), Къ краниології смоленскихъ курганныхъ череповъ (*ibid.* т. IV); про досліди над черепами камяного віка див. вище с. 344. Результати дослідів він звів і подав у своїм рефераті *Quelle est la race la plus ancienne de la Russie centrale* (Congrès international à Moscou, I). Досліди Богданова мають ту слабу сторону, що вони часом оперті на нечисленнім матеріалі, а головю — що він розпоряджав черепами в чужих розкопок і не бувши сам археологом, не дуже застановляв ся над критерієм словянства тих могил, в котрих були ті черепи; для нас особливо варті його поміри сіверянських і кївських черепів. Але його спостереження, що в старих словянських могилах переважає довгоголовий тип, знайшло собі потвердження в дослідах Антоновича (хоч сам він не є прихильником теорії Богданова) і Гамченка над древлянськими і радимичькими могилами; могили сї безперечно словянські (радимичькі й датовані — саманидськими монетами в початку X в.), тому й їх матеріал має велику вагу; отже древлянські розкопки дали на 73 помірних черена 30 не-короткоголових (процент в порівнянні з теперішнім дуже високий), а радимичькі могили дали аж 85% довгоголових і нересічний тип їх — субдоліхокефалізм, наближений до доліхокефалізма — див. Раскопки въ странѣ Древлянъ с. 11, Гамченка Жит. мог. с. 111 і Труды IX з'їзда II с. 133, а про радимичькі розкопки — замітку в Записках т. III с. 231, списану з слів д. Антоновича.

До с. 190 ¹⁾ Раскопки въ странѣ Древлянъ с. 11.

— ²⁾ На сій основі неб. П. Лебединцев доводив, що Володимир має коротку бороду на монетах. Прегарні копії сих монетних княжих портретів див. у нумізматичних виданнях Гр. Толстого (див. више), прии. до с. 333.

До с. 190 ³⁾ Може в рештою ся мода мінялась чи не була одинака на полудню і півночи; новгородський князь Ярослав Володимирович (внук Мстислава київського) на фресці Нередицької церкви кінця XII в. має довгу бороду і довге волосє (Прохорова Рус. Древности, IV).

— ⁴⁾ Тексти Арабів подано вище (с. 400—1), Рус. Правда Академ. код. §. 7.

До с. 191 ¹⁾ Jacob Ein arabischer Berichterstatter³ с. 12.

До с. 192 ¹⁾ Gesta Hammab. eccl. II. 19, иньші звістки див. у Крека² с. 357—8, Котляревського Сочиненія III с. 442.

— ²⁾ Вид. Хвольсона с. 36—7.

— ³⁾ Правила м. Іоана § 30.

До с. 193 ¹⁾ Житіє Феодосія л. 26. Правила м. Іоана § 16, 24, 30, Поученіє Георгія Зарубського — у Срезневского Свѣдѣнія и замѣтки VII с. 56, Лѣтописи рус. литературы (Тихонравова) IV с. 90, 92, 110, і нова збірка проф. Владивірова в III т. Памятників церковно-учит. лит. (1897); Іпат. с. 120 (чи належить ся проповідь Руси — річ сумнівна). До літописного оповідання про ігрища (с. 8) порівняти описи празників у поганських Поморян: erat enim nescio quis festus dies paganorum, quem lusu, luxu, cantuque gens vesana celebrans, vociferatione alta nos reddidit attonitos — Herbordi Dial. II. 14, пор. Ebbonis Vita III 1.

— ²⁾ Cedreni II р. 385 ed. Bonn. Правда, що з Святославом, по словам Скільци, були тоді ще й Болгари, Печеніги та Угри, але подане вище його оповідання належить до Руси як не більше, то бодай не менше як і до її союзників.

— ³⁾ Правила м. Іоана § 16 і 24.

До с. 194 ¹⁾ Про Вячеслева Іпат. (с. 325): сы ночи былъ весель съ своею дружиною, Воскр. I с. 61—2: пиль бѣ.

— ²⁾ Іпат. с. 288, 336 і т. и.

— Про нелюдську вдачу руських вояків — нпр. Житіє Георгія Амастрідського гл. 43, ібн-Даст — вид. Хвольсона с. 38—9, порівняти характеристики Фотія, Каганкатаваца й ин. — див. Виїмки с. 22, 53.

До с. 195 ¹⁾ Огляд сих теорій і остра критика їх в книзі Ученія о національныхъ особенностяхъ Славянъ Собестіанскаго, 1892, критика її в К. Старині 1892, X—XII.

— ²⁾ З чималої літератури словянської і руської мітольоїї значу лише де що головійше або новійше — передовсім, для орієнтування Крека² с. 378 і далі (вказана література), Аоапасьев Поестическія воззрѣнія Славянъ на природу, 3 томн, 1865—8, Miklosich Etymologisches Wörterbuch sub vocibus, Jagić Mythologische Skizzen —

Archiv für sl. Ph. IV i V, Brückner Mythologische Studien, ibid. VI, IX i особл. XV, Фаминцынъ Божества древнихъ Славянъ, 1884, Кирпичниковъ Что мы знаемъ достовѣрнаго о личныхъ божествахъ Славянъ Ж. М. Н. П. 1885, IX, Сырку — Славянско-румынскіе отрывки — Ж. М. Н. П. 1887, V, Шеппингъ Наши письменные источники о языческихъ богахъ русской мѣологии — Филологическія Записки 1888, VI, Мочульскій О мнѣшномъ дуализмѣ въ мѣологии Славянъ Р. Филологическій Вѣстникъ, 1889, II, Machal Nákras slóvanskeho bájesloví, 1891, М. К. О religii pogańskich Slowian, 1894, Владиміровъ Введение въ исторію русской словесности, 1896, гл. II i III, Leger Études de mythologie slave, I—II, 1896, i Les sources de la mythologie slave (Revue de questions historiques, 1897). Занотую ще кілька короткихъ ескізівъ словянської або спеціально руської мітології в новішихъ історичнихъ курсахъ: Річ Дѣјину naroda ruskáho I с. 57 i далі, Самоквасовъ Исторія рус. права, вид. 1888, гл. XIX, Lavisse et Rambaud Histoire Générale I с. 701—2, Милюковъ — в Книгѣ для чтенія по середній исторіи під ред. Віноградова (I с. 102—117) i ин.

До с. 196 ¹⁾ Тихонравовъ Лѣтописи русской литературы IV — Слова и поученія направленныя противъ языч. вѣрованій с. 89, 92, i Владиміровъ Поученія противъ древне-русскаго язычества — Памятники ц.-уч. лит. III.

— ²⁾ Thietmar IV. 17, Лист Брунона — Monum. Pol. hist. I с. 226.

— ³⁾ Справа про Сварога належить до суперечнихъ; в новішихъ мітологіяхъ його боронить Крек² (с. 379 i далі), завзято збиває Ягіч (Archiv IV) i його гадку приймають декотрі инші; Фаминцын (с. 143) i Махаль (с. 21) задивляють ся на Сварога скептично. Одиноке джерело, що називає сього бога — словянські гльоси хронографа Маллялі в Київській літописи i в словянській перекладі хронографа в кодексі XV в. (описані у вступі до літописи Переяслава Суздальського, вид. Оболенским), вони однакові i йдуть, очевидно, в одного джерела (правдоподібно — з гльосированого перекладу). Вперше використав гльосу Київської літописи i на її основі розвинув гадку про Сварога Шафарик в спеціальній розвідці, друкованій в Časopis českého musea, 1844. Проф. Ягіч, взагалі маловажаючи мітологічні звістки книжної літератури, як літературні комбінації та ремісценції, висловив здогад, що літописні гльоси (він їх уважає джерелом) написані в Новгороді, під впливом відомостей про Сварожича балтійських Словян; автор їх з Сварожича вивів імя Сварога (толкованнє, яке дає д. Я. сьому імени дуже неймовірно, тому я його поминую) i підставив в паралелю Гефесту. Та тут насувається ся важна трудність: в староруській книжній літературі чи словес-

ности взагалі не можна вказати скільки небудь певних балтійсько-слов'янських впливів (проби Гедеонова і Забеліна випали дуже нещасливо); друге — досить воно неймовірно, аби автор вико́біновав імя Сварога в Сварожича. По всякій імовірности, імя Сварога автор гльос взяв готовим в місцевої традиції, правдоподібно руської; але як би се мала бути і не руська традиція, то того Сварога, відсуненого на другий плян вже в X—XI в. иньшими, молодшими богами, можемо уважати за спільне слов'янське давнїше божество. Цікаво, що у Волохів заховалось слово *svaroga*, в значінню чогось дуже висушеного, випаленого — Сирку I. с.

Інакша гадка була висловлена ще недавно у Фамінцина (с. 141), що зверхній слов'янський біг звав ся просто „богом“; на potwierдження вказують на тексти умов: „да будет проклят от Бога и отъ Перуна“ (с. 33), „отъ бога, в него же вѣруемъ, в Перуна и в Волоса бога скотья“ (с. 48); але в першій текстї йде мова, очевидно, про християнського Бога, в огляду на хрещену Русь, в другій може бути толкований „богъ“ яко загальне, Перун і Волос — як спеціалізація тієї ідеї.

До с. 196 ⁴⁾ Див. виводи скептика Шрадера *Sprachvergleichung*² с. 602 і далі.

До с. 197 ¹⁾ На заміну Ілю Геліоса і Зевса Акрейського вказав Політ (‘Ο Ήλιος κατά τους δημόσιους μύθους, υπό Ν. Γ. Πολίτου), і за ним Веселовский Разысканія въ области духовнаго стиха VII (Записки петербургської акад. т. 45), недавно Л. Леже в розвідці *Peroun et saint Elie* (*Études*, I). При сих паралелях новогрецького і слов'янського фольклора, на жаль, вістаєть ся звичайно невисьвітленим: що маємо ми тут перейняте в античної грецької традиції, і що треба уважати перейнятим Греками (як і Волохамц, Альбанцями) у Слов'ян; се особливо треба сказати про поганські сьвята.

До с. 198 ¹⁾ Древности моск. арх. общ. I. Mat. для арх. сл. с. 1.

— ²⁾ Отже *dans divitias*, *Spender des Wohlstandes* як толкують Мікльосіч або Крек, Ягіч натомісь (*Archiv*, V) — *deus dans, der gebende Gott*. Інший вивід (Срезневского, Буслава, Афанасєва) — від пня *dagh*, інд. *dah*, *dāhati* — горіти, отже біг огня; проти сього підносить Крек форму Даждь бог (ор. с. 391); але можливий тут вплив народньої етимології, важнїйше — що біг в сих *composita* не може означати божества, тільки мати початкове значінне — добра, „богата тєтва.“

— ³⁾ Вказують тільки у Чехів, але й то пізні й малозначні ремінісценції, див. Крек² с. 454.

— ⁴⁾ З рештою цілого Велеса деякі учені хотіли вимазати з між слов'янських богів, що се мовляв не що як християнський св. Власій,

що заступив його місце в народнім релігійнім світогляді, подібно як в Сьвятотиті бачили паганізованого св. Вита. Обороні Велеса присвячений просторий і докладний екскурс у Крека² с. 446—473.

До с. 198 ⁵⁾ До русько-словянських сонячних божеств зачисляють частенько ще Тура і Ярила, обох — як образи літнього розцвіту природних творчих сил під впливом сонця. Ярило, переважно відомий у Великоросіяні (див. однак Афанасєва ор. с. III с. 727), відповідає иньшим символам літнього сонця, як Коструб, Купало; в письменній старо-руській традиції він не згадуєть ся, як і вони; при слабій індивідуалізації русько-словянських божеств витичити виразу границю, як то пробують зробити (нпр. Махаль с. 200 і далі) між ними „моментами літнього повороту сонця“ та правдивими божествами, дуже трудно; але з огляду, що ми маємо тут діло з пізніми (XVII—XIX в.) народніми образами, не звістими, як я сказав, з давніх джерел, ліпше буде їх не зачисляти до давніх мітольоґічних образів. Що до Тура, то звичайно вказують на Турову божницю в Києві в XII в. (с. 229), але очевидно, що тут не може бути мови про „храм богу Туру“, а тим самим і сей довід тратить значінне. Взагалі всі докази про істнованне у руських Словян сонечного бога Тура (щось як грецький Пріап) досить слабі, не вистають. Див. про нього спеціальну розвідку проф. Голубовського Нїсколько соображеній къ вопросу о кн. Турѣ — К. Старина 1891, X.

До с. 199 ¹⁾ Див. ту спеціальну розвідку Мочульського О мнимо́мь дуализмѣ у Славянѣ (також Крек² с. 404, Махаль ор. с. с. 36—8, Брікнер — Archiv V с. 163.

— ²⁾ Про літописного Семарьґла нпр. досить принята гадка, що се біблійні ідоли 'Ерґел і 'Асцмѣ (Царств. IV. 17), Гедєонов бачив тут єгипетського Σεμ - 'Нрхλῆς, а хоч сі виводи новіші мітольоґи уважають непевними, та й не уважають можливими бачити тут якогось словянського бога. Мокось вістаєть ся загадкою, в церковній літературі сим словом перекладають грецьке μολαχία, яке єсть роучним блоудь. Див. Крек² с. 405—6, Ягіч в Архиві V с. 6—7. Крім літописи сі імена згадують ся ще в згаданих пізнійших діатрібах (Тіхонравов і Владіміров ор. с.).

До с. 200 ¹⁾ Давнійше виводили русалок то від рус-ло, то від рус-ий, але Мікльосіч (Sitzungsberichte віденської акад., іст.-філ. т. XVI) і потім Томашек (ibid. т. LX), Весєловский (Ж. М. Н. II. 1885, передруковано в Разысканіяхъ въ области русскаго духовнаго стиха, V) звернули увагу на латинське весняне сьвято rosalia (новогрецьке ροσαλία), що припадало на часи русальних сьвят у Словян, і подібно як було в calendae, легко ся назва могла перейти в словянський калєндар, а потім і на самих водяних нимф — див. Крек² с. 407, Махаль с. 123.

До с. 200 ²) Чтенія кнїв. II 2 с. 66 (XIII в.), теж у Тіхонравова і Владімірова ор. с. Про сучасний культ криниць на Україні див. замітку д. Литвинової К. Ст. 1884, IV.

До с. 201 ¹) Schrader Sprachvergleichung² с. 607 і далі.

До с. 205 ¹) Русская ист. бібліотека VI с. 31, Тіхонраов І. с. 89—90, 92, 94 й ин.

— ²) Важнійша література: Valjavec — O Rodjenichach ili Sudjenicah (Književnik, II), Аванасьев ор. с. III гл. XXV, Потебня: О долѣ и сродныхъ съ нею существахъ Труды моск. археол. общ. т. I, Крек² с. 408—9, Krauss Sreća. Glück und Schicksal im Volksglauben der Südslaven, 1886, Веселовскій Разысканія въ области русскаго духовнаго стиха, V (Сборникъ II отд. петерб. акад. т. 46), Machal гл. V.

До с. 206 ¹) Головною працею вістаєть ся написана тому тридцять літ монографія Котляревського О погребальныхъ обычаяхъ языческихъ Славянъ, 1868, передрукована в III т. його Собранія сочиненій (Сборникъ II отд. петерб. академії, т. XLIX, 1891); визначні прикмети сієї праці і багатий зібраний в ній фактичний матерьял були причинами, що після того словянський похоронний ритуал мало звертав на себе увагу дослідників. Працю Котляревського належить одначе доповнити новійшим археологічним матерьялом (що тоді майже ще не істнував), для України особливо важні: праця Самоквасова Сѣверянскіе курганы в I т. Трудів III з'їзда, Антоновича Раскопки въ странѣ Древлянъ (Матеріалы по археології Россіи N 11), Гамченка Житомирскій могильникъ, 1888 і Городище и могильникъ на р. Корчеватый — Труды IX з'їзда, т. II (докладний зміст в Записках Н. т. і. III., XXII, бібл.), Завитневича статі в IV і VI т. кнївських Чтеній.

До с. 207 ¹) Гаркави с. 129.

— ²) Труды III з'їзда I с. 205—6.

До с. 208 ¹) Се пок. Котляревскій (О погребальныхъ обычаяхъ — Собраніе соч. III с. 124 6) толкував в звязку в санскр. stūr як горб, могила.

— ²) Труды III з'їзда I с. 206.

До с. 209 Про деревлянський похорон — Антонович с. 13 і далі, Гамченко в Трудах IX з'їзда. Про иньші похорони в домовинах — Завитневич в Чтеніях кнїв. т. IV і VI, Самоквасов в Трудах III з'їзда I с. 195 і далі, Бобринскій Курганы въ окр. Сѣблы II. Про похорони з конем див. прим. до с. 111.

До с. 209 ¹) Гаркави с. 127.

До с. 210 ¹) Іпат. с. 336, 593 (пор. 549), пригадати теж можна і численні наші Рай-города і городки.

До с. 210 ²⁾ Мікльосіч *Christliche Terminologie* с. 49, Брікнер — *Archiv XIV* с. 163, шнакше Крек² с. 422, ще Котляревський ор. с. 204.

— ³⁾ Див. Афанасєва II с. 67 і далі, Махаль гл. VI, Весєловський ор. с. гл. XIII.

До с. 211 ¹⁾ Новг. с. 134.

— ²⁾ Паралелі словянської коляди з римськими святами *brumalia* — *saturnalia* — *calendae* у Томашка *Brumalia und Rosalia*, Весєловського Разысканія VII — *Записки петерб. ак. т. 45* (1883).

До с. 212 ¹⁾ Русальна неділя — Іпат. с. 386, 409, 459. Справа про се свято дуже трудна, бо тут входять впливи *rosalia*, в тий же мішаннєм весняного свята і поминок небіжчиків, див. літературу русалок (с. 200).

— ²⁾ Полное собр. лѣтописей II с. 287.

— ³⁾ Важнійша література народніх свят: Свєгирєвъ Русскіе простонародные праздники, Максимович Дни и мѣсяцы украинскаго селянина — Собр. сочин. II, *Hanuš Bájėslovny kalendář slovansky*, 1860. Афанасєв III гл. XXVIII, Маркович Обычаи, повѣрья и кухня Малороссіянъ, 1860, Галько Народныи звычайи и обряды въ надѣ Збруча, 1861, Труды экспедиціи въ Югозападный край т. II, *Machal* ор. с. гл. XIV, Владиміров Введение въ ист. рус. слов. К. М. О *religii pogańskich Słowian*.

— ⁴⁾ Про шлюб і родинні відносини у Словян і в давній Руси: Васильєвъ Сличеніе юридическихъ законовъ Ману съ брачными обычаями Славянъ по лѣтописи Нестора (К. Унив. Изв., 1864 I—II), Добряковъ Русская женщина въ домонгольскій періодъ, 1864, *Bogisic Pravni obicaje u Slovena*, 1867 й йогож *Zbornik zadašnjich pravnich obicaja u juznich Slovena*, 1874, Лавровскій Коренное значеніе въ названіяхъ родства у Славянъ, 1867, Забѣлинь Бытъ русскихъ цариць, 1869 (вступ), Шилевскій Семейныя власти у древнихъ Славянъ и Германцевъ, 1869, Шашковъ Очеркъ исторіи русской женщины, 1871, *Hanel Véno v pravu slovanskem* (*Pravnik*, 1871), статі Смирнова про звичайове східньословянське родинне право і шлюб: *Очерки семейныхъ отношеній*, 1878 і статі в *Юридическому Вѣстнику* 1878 (V і VII), Черновъ Объ обычномъ семейственномъ и наследственномъ правѣ крестьянъ въ Харьковской и Полтавской губ. (К. Унив. Изв. 1881, V), Сумцовъ О свадебныхъ обрядахъ, преимущественно русскихъ, 1881, Ковалевскій Нѣкоторыя архаическія черты семейнаго и наследственнаго права (*Юрид. вѣстн.*, 1885), йогож *Первобытное право*, в. I рід, в. II родина, 1886, Вовк (*Volkov*) *Rites et usages nuptiaux en Ukraine* (*L' Anthropologie*, 1892), Охримович Значеніе малорусскихъ свадебныхъ обрядовъ и пѣсенъ въ исторіи эволюціи семьи (*Этнографическое обозрѣніе*, т. XI і далі), йогож замітки в *Житю і Слові* 1895. Окрім того сюди же належать від-

повідні розділи в курсах історії рус. права (особливо Леонтовича, В.-Буданова і Самоквасова — Исследования по ист. рус. права, I, 1896).

До с. 212 ⁵⁾ Див. Schrader Sprachvergleichung ² с. 532 і далі.

До с. 214 ¹⁾ Іпат. с. 7—8, варіанти в скобках з Лавр.

До с. 215 ¹⁾ В Повісті противставляють ся моральні звичаї Полян „звѣрячому“ життю иньших народів; пізнійший книжник, котрого роботу маємо в Переяславській літописи, чи не зрозумівши, чи тенденційно перекрутивши, дає зовсім инакший образ: словянські народи давніше жили морально (ся моральність характеризуєть ся оповіданням повісти про Полян), але пізніше „Латина“ (або в значінню католиків, або в значінню західньо-європейців), перейнявши неморальні звичаї „от худыхъ Рвилянъ, а не отъ витязѣй“, передала їх і Словянам: „Словяне же отвращахуся ихъ, овѣжъ къ нимъ присташи мало,“ і по сім наступає опись неморальности: тут вкупі маємо і всякі страхи про ігрища, і уживання косметиків (начаша друга прѣд другою червити лице и белить трѣти); в сумі сі моралістичні нападки роблять вражінне досить пізніх додатків, підсичених фантазією черця про всякі страхи свѣтського життя.

До ст. 216 ²⁾ Стратегіка XI. 5, Льва Тактика XVIII §. 105 (у Міня), Міня ser. II. LXXXIX N. 760, аль-Бекри вид. Розена с. 18.

До с. 217 ¹⁾ Іби-Даст с. 30, Масуді у Гаркави с. 129.

До с. 219 ¹⁾ Текст літописи дав підставу для теорії родового побуту, як основи суспільної організації давньої Русі; її виставив, очевидно, під впливом науки історії німецького права, дорпатський професор Густав Еверс у своїй голосній праці Das älteste Recht der Russen, 1826. Потім сю теорію талановито розвинув, перевівши через цілу історію давньої Русі, Соловйов — О родовыхъ отношеніяхъ между князьями древней Русі, 1846, особно п. н.: Історія отношеній князей Рюрикова дома, 1847, і потім в історії Росії (особливо т. I гл. 3 і т. II гл. 1); другим впливовим репрезентантом сеї теорії був Кавелін (статі, вібрані 1859 р. в його Сочиненіях); далі треба наввати Чічеріна (Опыты по історії русскаго права, 1858), Нікітского (Внутренняя історія Пскова, 1873), по части Забеліна (Історія русскої жизни, 1876). Против теорії родового побуту виступили славянофили, уважаючи основною формою руського суспільного устрою громаду (общину). Особливо важною була критика родової теорії (у Соловйова), К. Аксакова (Сочиненія т. I); в рештою ся громадська теорія положена в основу праць сеї школи, нпр. Лешкова Русскій народъ и государство, 1858, Бѣльева Разказы изъ русскої історіи, 1865. Теорія задружна чи родово-громадська являеть ся посереднім поглядом між сими двома теоріями; вага її в тім, що вона оперла ся на конкретніш факті — аналогіях західніх Словян; звернув увагу на суспільний устрій західніх Сербів і приложив його до ре-

конструкції історичного побуту Словян взагалі Г. Їречек *Slovanske právo v Čechach a na Moravě*, спеціально до давнього руського устрою Леонтович (О значеніи верви по Русской Правдѣ и Полицкому статуту сравнительно съ задругою югозападныхъ Словянъ. Ж. М. Н. II. 1867, потім в статі Задружно-общинный характеръ политическаго быта древней Руси, Ж. М. Н. II. 1874 — статя нескінчена, і автор не пішов далі загальних фраз). Сей погляд був прийнятий Бестужевим-Рюїніним в його Русській Історії I, гл. I, 4, і потім його стрічасмо й у декотрих иньших дослідників (нпр. ученика Леонтовича Блюменфельда Къ вопросу о землевладѣніи древней Руси). Довільности і натягання задружної інституції у Леонтовича й ин. викликали критику Ягіча, Богішіча, Собестіанского; недавно виступив дуже остро против неї Самоквасов — Исследованія по ист. русскаго права, I.

До с. 220 ¹⁾ Bogišić Zbornik sadašnjich pravnich običaja u juznich Slovena, I, гл. I, Krauss Sitte und Brauch der Südslaven (1885), розд. IV—VII (там вказана і література).

— ²⁾ Schrader op. с. ² с. 569.

— ³⁾ Про ширші родини на українсько-руській території: О. Франко: Карпатські Бойки і їх родинне жите — Перший вінок с. 224—9, Píč Rodový byt na Slovensku a v uherské Rusi, Časopis musea král. Českeho, 1878 особ. с. 193—5, Лучицькій Сябры и сябринное землевладѣніе въ Малороссіи (Сѣверный Вѣстникъ 1889, I і II і осібно) с. 8—9 й ин.

До с. 221 ¹⁾ Див. Архивъ Юго-зап. Россіи ч. VIII, II, N. 96.

— ²⁾ Література: В.-Буданова Формы крестьянскаго землевладѣнія въ Литовско-русскомъ государствѣ XVI в. — Київській Сборникъ 1892, Єфименкової Дворищное землевладѣніе въ Южной Руси, Русская Мысль 1892, IV і V, Любавескаго Областное дѣленіе в. кн. Литовскаго с. 453—4, мое — Економічний стан селян на галицькім Подністровю (Жерела т. I с. 7—14, про дворища в Галицькій Руси), Лучицькаго Сябры и сябринное землевладѣніе.

— ³⁾ Акад. код. § 1, варіянти у Калачова с. 178 - 9.

До с. 222 ¹⁾ З них видані дві збірки: проф. Антоновича про овруцьку околичну шляхту в IV ч. Архива Юго-Западной Россіи і моя про барську тамже в ч. VIII т. I і II.

До с. 223 ¹⁾ Карав. код. § 4 і 6, варіянти у Калачова с. 186—8; про верв будемо говорити ще при огляді суспільного устрою Руської держави.

— ²⁾ Богішіч Zbornik I с. 521.

— ³⁾ Богішіч Zbornik I с. 522—3.

— Про братства — *ibid.* с. 511 і далі, Krauss розд. III.

До с. 224 ¹⁾ Теорію про політичний характер староруського пле-
мінного поділу виставив Барсов в своїй Географії Начальной літописи
гл. IV, вид. 2 с. 29 і далі: „при виясненню значіння т. зв. східньо-
словянських племен треба відсунути всяку гадку про етнографічні від-
міни; кожда галузь східного Словянства була не етнографічною, а по-
літичною одиницею“; недавно сей погляд розвивав, хоч не дуже кон-
секвентно проф. Філевіч в своїй Історії древней Руси с. 221—3 й на
ин. місцях. Проти теорії Барсова виступив особливо Майков в своїй
рецензії на його працю — Замѣтки по русской истор. географіи, Ж.
М. Н. П. 1874, VIII.

До с. 225 ¹⁾ Про вплив племен на півнійший політичний уклад
Руси в усею виразністю висловив ся вже Пассек — Княжеская и докня-
жеская Русь, потім сей погляд розвинув Костомаров і положив її в основу
своїї звісної теорії про федеративний принцип давнього руського устрою
(Мысли о федеративномъ началѣ древней Руси); сей погляд ліг в основу
і кївської серії монографій поодиноких земель. Против нього з одного
боку говорять ті, що признають старий племінний поділ знищеним піз-
нійшим поділом на князівства (сей погляд виразно висловив уже Со-
ловйов I с. 691 (т. III гл. 1), йогож знаходимо й у Ключевского
Боярская дума с. 26), з другого боку — виступають противники етно-
графічного розуміння племінного устрою, як Барсов, Філевіч (див. попе-
редню примітку).

— ²⁾ Про городи й городський устрій див. Соловйова т. I гл.
III, Пассекъ Княжеская и докняжеская Русь с. 69 і далі, Самоквасова
Древніе города Россіи, 1873, Ключевскій Боярская дума древней Руси—
Рус. Мысль 1880 і коротше в особнім виданню гл. I, Піч Zur rumänisch-
ungarischen Streitfrage с. 148 і далі; про класифікацію городищ —
реферати проф. Антоновича, резюме в Чтеніях кїв. істор. тов. т. III
с. 10 і далі, в К. Старині 1896, X с. 31 і далі, Багалія Історія Сѣвер.
земли с. 52 і далі.

До с. 226 ¹⁾ Пор. описъ облоги м. Рима в Іпат. л. с. 406.

До IV глави. До с. 230 ¹⁾ Τὰ γὰρ ἔθνη Σκλαβηνοὶ τε καὶ Ἄνται
οὐκ ἄρχονται πρὸς ἀνδρὸς ἑνὸς, ἀλλ' ἐν δημοκρατίᾳ ἐκ παλαιοῦ βιοτεύουσι, καὶ διὰ
τοῦτο αὐτοῖς τῶν πραγμάτων ἀεὶ τὰ τε εὖμορα καὶ δύσκολα ἐς κοινὸν ἄγεται. — De
b. G. III. 14. Ἄναρχα δὲ καὶ μισάλληλα ἔντα — Mauricii Strategicum XI. 5.

— ²⁾ Такий Ардагаст (Theophylacti I. 7, VI. 7, — τὴν ἀμφὶ τὸν
Ἀρδάγαστον χώραν), Мувок (ὕπὸ Μουτώκιον τὸν λεγόμενον ρῆγα τῆ τῶν βαρβάρων
φωνῇ τοὺς ἐξωγρημένους ὑπεῖναι — Theoph. VI. 9); виходило б, що Словяне
самі звали його „рикь“ — порівняти „Бела рикь“ Галицької літописи;
Περάγαστος φύλαρχος δὲ οὗτος τῆς πληθύος ἐκείνης — Theoph. VII. 4.

До с. 233 ¹⁾ Про сю звістку див. примітку до с. 122.

До с. 234 ¹⁾ Про сей дуже важний для вияснення генеалітичної літописної легенди момент див. особливо у Васілевського — Варяго-русская и варяго-английская дружина въ Константинополѣ XI и XII вѣковъ — Журналъ Мин. Нар. Просв. 1874, XI, 1875, II і III.

До с. 235 ¹⁾ Див. Гиларова Преданія русскої начальної літописи с. 69 і далі (теж у Жданова Русскій былевой эпосъ с. 605). В ширших верзиях київські братя — розбійники новгородські, засуджені на смерть, але натомісь пущені з землі; з тридцятьма иньшими Новгородцями вони приходять на Дніпро й засновують там місто. Цікаво при тім, що коротшу верзію, де говорить ся тільки про побіду Ігоря (в иньших — Олега) над братами (поминаючи Аскольда і Дира) маємо в досить ранніх копіяціях (Гиларовъ с. 72), і вона повторяєть ся в великому числі збірників; се промовляє за тим, що ми маємо тут не якусь пізнійшу модіфікацію літописного оповідання, а самостійну верзію, і вона аж пізнійше була злучена з літописною, а наслідком того вишло, як в варіанті „Літописця вкратцѣ“ (Гиларовъ с. 70), що пущених Олегом братів побивають Аскольд і Дир, посли Олегові, а сих побиває Олег.

— ²⁾ Другу верзію маємо в 1 Новгородській літ., третю — нпр. у Гиларова с. 139 (хроноігр. XVI в.).

До с. 240 ¹⁾ Грамоти Всеволода новгородського, нпр. в Христоматії В.-Буданова I с. 226 і далі; Іпатська л. с. 613.

До с. 242 ¹⁾ Ἔρδος ἦν βαρβάρων τῶν Ρῶς, ἔθνους, ὡς πάντες ἴσασιν, ὀμωτάτου καὶ ἀπηνούς καὶ μηδὲν ἐπιπερομένου φιλανθρωπίας λειψανόν — Житіє Григорія Амаст. гл. 43 — Васильевскій Русско-византийскія изслѣдованія (тексти і коментар). Житіє Стефана Сурозького — *ibidem* с. 100—1, чудо 3; про нього с. ССLXXXIX і далі; чудо не має слідів пізнішої фабрикації, виключивши слова: „изъ Новаграда“: По смерті же святаго мало лѣтъ мноу, пріиде рать велика роусская изъ Новаграда князь Бравлинъ силенъ зѣло.

— ²⁾ τὸ κατὰ πολλοῖς πολλακίς θρολλούμενον καὶ εἰς ὀμότητα καὶ μικρονίαν πάντας δευτέρους ταττόμενον — властиво: „нарід, про котрий так часто говорено, котрий переходить всі иньші що до нелюдськості й охоти до убивання“ — Photii epistolae с. 178, ур. у Куніка Beruf. II с. 335.

Проминаю тут звістку Теофана про „руські кораблі“ 773 р., що часто фігурували, і ще недавно — у Гловайського, в перших виданнях статей О мнимо́мъ призваніи Варяговъ (с. 21, в новім виданні автор відступив від них — Разысканія² с. 17) й Еще о норманнѣхъ (с. 504). Теофан, оповідаючи про морський похід Константина Копроніа на Болгарію, каже, що він εἰσελθὼν καὶ αὐτὸς εἰς τὰ ρούσια χελάδια ἀπεκίνησε πρὸς τὸ ἐλθεῖν εἰς τὸν Δανούβιον ποταμὸν — ed. de Boor I с. 446 (ш. видавець ще дав велике Ρ до ρούσια). Очевидно літописець каже про „пофарбовані

на червоно (ρόβσιx) хеляндії“ — важкі тягарові кораблі, подібно як у Константина Порфирородного є ἀγράρια ρόβσιx (De adm. гл. 51), і Анастасій бібліотекар (IX в.) перекладає в Теофановім тексті: *ingressus et ipse in rubea chelandia* (ed. de Boor II с. 295). Аж Гоар († 1653) в своїм перекладі Теофана переклав се *Russorum chelandia* (се увійшло в його перекладом й у боцькій *Cognus*), і звідти воно пішло ходити по істориях, хоч уже Баєр в своїх *Origines russicae* поправив сей переклад і навів згадане місце Константина. Довгу Одісею сих руських кораблів оповів Кувік в „Каспю“ Дорна, с. 362—371, 682, і його екскурс про них, правдоподібно, вже на завсіді виключив сі „червові хеляндії“ з історії Руси.

Рівнож відпала звістка т. зв. Табари (а властиво його персидської перерібки Балами, 2-ої пол. X в., бо текста Табари тоді не було знайдено), про прикавказьку Русь VII в.: там підчас походу Омарового воєводи Шахріара на Хозарів (643) король Дербента (Баб-ель-Абваб) Шахріар признав зверхність Арабів і уложив з ними умову, що замість дани він буде воювати з Русію: „я живу між двома ворогами, один — се Хозари, а другий — Русь, вона — то ворог цілого світа, а особливо Арабів, а воювати з нею ніхто не вміє окрім тутешніх; замість платити дань, ми будемо воювати з Русію самі і властною зброєю і не будем їх пускати виходити з їх краю“ — Гаркави с. 74.

Вперше про сю Русь довідались в 20-х рр., але в курсе пустив її Дорн 1841 р. (*Beiträge zur Gesch. der Kaukas. Länder*). Кувік в довшім екскурсі (*Berufung II с. 84 sq.*) доводив, що та Русь була гурецька (на тім більш меньш стояв він ще й у додатку до Каспия с. 53), антинорманісти 60 і 70-х рр. доводили її словянство (Ламанский О Славянах с. 142, Геденов - Отрывки в І т. Зап Ак Н., Гловайский — О мн. призваніи с. 71, Еще о норманизмѣ с. 125); Гаркави (Сказанія с. 77) глигнув вже скептично на сю звістку, але Дорн в своїм Каспю ще рішучо обставав за нею (с. 20); Кувік в своїх пізнійших додатках до Каспия (с. 379 і далі) розвинув ширше скептичний погляд Гаркави (тут і історія питання), але поки не було відомо текста Табари, справа віставалась неясною, — хоч, розуміється, як би Русь і була в тексті Табари, звістка його не стала б через се певною (як би Русь в VII в. дійсно була таким сильним ворогом Арабів, ми б певно про неї чули і в інших джерел, а Табари, що пережив руські походи на Каспійське побереже на поч. X в. (умер 922/3 р.) під впливом їх міг перенести Русь в VII в.). Аж в 1874 р. Дорн добув текст Табари для сієї звістки з Константинополя: в ній Руси не знайшло ся, Шахріар каже тільки, що він має роботу з завзятим ворогом і з ріжними народами, в дальшій названі тільки Аляни й Турки (Каспій, передм. с. XLIV і LV); таким

чином імя Руси вставив персидський компілятор, під впливом руських походів X в., і воно не має ніякого історичного значіння. „Табарисва Русь“ тим була вимазана з історії; Гедеонов і Іловайський в нових виданнях своїх розвідок вже поминули її зовсім.

До с. 244 ¹⁾ Тактика Льва (Τῶν ἐν πολέμοις τακτικῶν σύντομος παρὰδρασις) у Міня Patrologiae cursus, series graeca t. 107; нового, більш критичного видання ще нема. Звістку її про Скитів зауважив Еверс Kritische Vorbereitungen I гл. XII, потім Кунік Beruf. гл. X, але з огляду на росповсюднений погляд, що вона належить початкам X в., на неї потім не уважали. Аж останніми часами виник инакший погляд на автора. Небіжчик Цахаріє в 1894 р. вступив проти звичайного погляда і доводив, що автором Тактики мусимо уважати Льва III (Wissenschaft und Recht für das Heer vom 6. bis zum Anfang des 10. Jahrh. — Byzantinische Zeitschrift, 1894 с. 487 — Die Tactica Leonis); його гадку підпер слідом, усунувши деякі сумніви, спеціаліст від часів Льва III Шенк (Kaiser Leons III Walten in Innern — ibid. 1896 с. 298: Leons III Urheberschaft der Taktika), і Крумбахер прийняв сей погляд в новім виданню своєї літератури (с. 636). Трудність полягає в тім, що в теперішнім стані своєї Тактика Льва містить деякі очевидно пізвійші відомости — з IX віка, отже тільки докладна аналіза зможе виказати те, що належить в ній до VIII в. Поки що можна піднести, що назва „так званих північних Скитів“ скорше вказувала б на VIII як на IX або X в., коли Русь дуже добре була відома під своїм іменем.

До с. 248 ¹⁾ Про обидва епізоди дивись Васілевського Русско-византійскія изслѣдованія, де дано основні монографії про обидва життя і вказана література; иньші розвідки по них стратили значінне.

Не що давно д. Успенський попробував відкинути Русь ще оден напад — напад на околиці Царгорода якогось поганського народа за імн. Теофіля (Cont. Theoph. IV с. 7), звязуючи його з оповіданням Симеона Львоготега про Ῥῶς σαρδράς (Лев VII. 13) — Патріархъ Іоаннъ VII и Русь-Дромиты Ж. М. Н. II. 1890, I. Все се, розумієть ся, дуже гипотетично.

— ²⁾ Джерела: Cumont — Anecdota Bruxellensia, I — Chroniques Byzantines du manuscrit 11376 (Recueil de travaux publiés par le faculté de philosophie et lettres de l' universite de Gand. IX) тут видано хроніку від Цезаря до Романа III (XI в.), де містять ся (с. 33) хронологічна дата походу Руси і звістка, що її побито: μὴν Ἰουλίῳ καὶ (Ἰνδικτιώνος) καὶ ἔτους ςτ΄εϛ', τῷ ε΄ ἔτει τῆς ἐπικρατείας αὐτοῦ (Михаїла) ἤλθεν Ῥῶς σὺν κασιὶ διακοσίαις, οἱ διὰ πρῶσβυίων τῆς πανουμνήτου Θεοτόκου κατεκυριεύθησαν ὑπὸ τῶν χριστιανῶν καὶ κατὰ κράτος ἠττήθησαν τε καὶ ἤφα-

νίσθησαν; сеї звістки боронить de Boor (див. вище), доводячи, що то записка сучасна, але ся звістка про побіду над Русію противить ся оповіданню Фотія і венецької хроніки. Казання Фотія — видані кілька разів (Lexicon Vindobonense Наука, Сиб. 1867, у Мілера Fragmenta hist. graec, 1870, часопись 'Αλφειαι, 1881 р.), див. переклад на основі тих видань в Війсках с. 22 і далі. Симеон Льготет — Corpus hist. Byzant. t. XXXVIII р. 674. Продовження хроніки Амартола вид. Муральта с. 736—7 (про сю хроніку новіші розвідки: Васілевського в Візантійськїм Временнику 1895 (Хроника Логовета), De Boor Die Chronik des Logotheten (Byzantinische Zeitschrift, 1897), Шестаковъ Парижская рукопись хроніки С. Логов. (Виз. Врем. 1897), у Крумбахера (Geschichte der Byzantin. Literatur² § 147 і 149) Венецька хроніка Іоана (нап. коло 1009 р.) — Monumenta Germ. hist., Scriptorum VII с. 18 (тут інтересне число кораблів — 360 замість 200 грецьких джерел, і закінчення: et sic praedicta gens cum triumpho ad propriam regressa est).

Давнійша література сього походу, що оберталась головно коло дати походу, по вихідці Кюмона перестарілась вже (найважнійше з неї: Куніка Berufung der Rodsen гл. X і Извѣстія ал-Бекри екскурс II, Голубінского Історія рус. церкви гл. I); новійша: Васілевскій в Візант. Временнику 1894, с. 258 і далі, De Boor Der Angriff der Rhos auf Byzanz (Byz. Zeitschrift 1895), Лопарьов — Старое свидѣтельство о положеніи рязи Богородицы примѣнительно къ нашествію Русскихъ на Візантію въ 860 г. (Виз. Врем., 1895, IV) і відповідь Васілевського Авары, а не Русскіе, Феодоръ, а не Георгій (ib. 1896, I — вказує, що наведена Лопарьовим звістка зовсім не належить до походу 860 р., а до аварського походу VII в.).

До с. 248 ³) Текст у Дорна—Каспій с. 5 і 464, над ближшим означенням року сього походу застановляєть ся тамже с. XLVIII Кунік, але не приходить ні до якого певного виводу, а хоч і прихильєть ся до гадки, що то мало бути коло 880 р., але при тім виходить з хронології Повісти, так що сї його виводи не мають ніякої цїни. Дорн (XLVII) пробував підперти сю гадку вказівкою на монети абу-Зейда 880—3 р., що говорять про побіду над поганами: він догадуєть ся, що то була побіда над Русію, але сам далі наводить комбіновану звістку Зегір-ед-Діна (XV в.) і ель-Хасана про побіду абу-Зейда над поганами — Турками в 873/4 р.

До с. 249 ¹) τοὺς περίξ αὐτῶν δουλωσάμενοι κακῆθεν ὑπέροχρα τρονηματισθέντες — Photii epistolae, ed. Valetta, Londini 1864 р. 178.

— ²) Annales Bertiniani в Monumenta Germaniae historica, Scriptorum, I с. 434; література сього важного доказу норманської теорії вказана в екскурсі II.

До с. 250 ¹⁾ Біографія імп. Василя в *Corpus hist. Byzantinae* XXVII гл. 97, порівняти окружник Фотія (*Photii epistolae*); між ними є суперечність, бо Фотій каже, що Русь удалась по єпископа до нього, а біографія каже, що єпископа послав Ігнатій, що настав 867 р.; див. Віймки с. 62. Уложення згоди з Русю відповідно тому мусимо положити між нами 866 р., коли Василь став соправителем Михаїла (бо біографія йому надає ту угоду) і упадком Фотія в 867 році.

До с. 251 ¹⁾ Гиляровъ Преданія Начальной лѣтописи с. 70—72 (рукописи XVII в.).

До с. 252 ¹⁾ Сю недорічність відчув був Ламбін і через те, ратуючи традиції, викинув з текста, як пізвійшу приписку, звістку про Дирову могилу — Источникъ лѣтописнаго сказанія о происхожденіи Руси (Ж. М. Н. П. 1874, VI).

— ²⁾ Вид. Гаркави с. 137, вариант: аль Див.

До с. 253 ¹⁾ Здогад про двох Олегів висловив проф. Антонович — Публичныя лекціи с. 57; про Олегову могилу в Києві і її місце спеціальна розвідка пок. П. Лебедянцева в Чтеніях київського історичного товариства т. I.

До с. 254 ¹⁾ Так найправдоподібніше пояснив се слово Григорович, на підставі гльос азбуковника: Александръ — помощникъ людемъ, сирѣчь толковникъ, Алексѣй, — пособникъ, толковникъ, Труды III вѣда I с. LIII.

До с. 258 ¹⁾ Можлива непевність, чи сі городи стояли в умові чи може се додаток літописця, бо низше в уривку сеїж умови вичислено тільки: „отъ города Кіева, и пакы ис Чернигова, и Переяславля, и прочии городы“, а тут: „на Кіевъ, таже и на Чернигов, и на Переяславль, и на Польтескъ, и на Ростовъ, и на Любечъ, и на прочая городы“ — можливо, що Полоцьк, Ростов і Любеч — се ампліфікація літописця, але і тоді інтересний погляд редактора, що ті міста належали до Києва на початку X в.

До с. 259 ¹⁾ Костомаров Сѣвернорусскія народоправства I гл. 2, сеї погляд прийняв нпр. Корсаков Меря и Ростовское княженіе с. 49, і взагалі се погляд досить популярний.

— ²⁾ *Телюбѣж*, розуміть ся, дуже мало подібна до Любеча, але се звичайне толкування має більше за собою, ніж може здаватися на перший погляд: ниншого подібнішого імени на середнім Дніпрі не можна вказати, а Константин, видно, вичисляє важніші міста в напрямі з півночі на полудень.

До с. 260 ¹⁾ Вятчів бракує в кодексах полудневої редакції найдавнішої літописи (Іпатськїм ѡ ии.), в Переяславо-суздальській і північній Архангелогородській копіляції; тому дехто уважав імя Вятчів

в сій оповіданню пізнійшим додатком — Ламбін Ж. М. Н. П. 1873, VII, Багалій Історія Сѣвер. в. с. 34.

До с. 261 ¹⁾ Ламбін в своїй розвідці О Тмутараканской Руси (Журналъ Мин. Нар. Просв. 1874, I) читає: пакостятъ и странѣ его (с. 66); він думає, що тут мова про тмутараканського князя, і той володів землями по обох боках Боспора, а заснування сього князівства Л. кладе на часи Олега (с. 70 і далі).

— ²⁾ Катальог епархій вид. De Boor (Zeitschrift für Kirchengesch. 1891 *Turkatarux*), Константин Порфир. De adm. с. 42.

— ³⁾ Ібн-Даст с. 34. Васильевскій Русско-византийскіе отрывки VII, Ж. М. Н. П. 1878, I с. 111—2, пор. Гаркави в Трудах IV з'їзда II с. 242.

До с. 262 ¹⁾ Сей брак відомостей пробували об'яснити тим, що мовляв Дреговичі належали до Полоцька і з ним разом прийшли в залежність від Київ (Соловійов I с. 117, Завитневич в Трудах к. дух. ак. с. 586 й ин).

Д. с. 265 ¹⁾ Крім тих імен, для котрих я подав норманські паралелі в тексті, норманісти пробують вивести ще й інші імена з скандинавських мов; найбільш новий катальог руських імен з скандинавськими паралелями у Томсона Ursprung d. russ. St., в додатку; про ці скандинавські паралелі до руських імен див, низше, в II екскурсі (с. 475—6).

До с. 271 ¹⁾ Згадаю, що д. Васілевскій „якийсь натяк“ на руський похід з поч. X в. добачав у тім факті, що у Симеона Льоґотета „там, де треба було бути оповіданню про похід Олега“, стоїть текст про 'Ρῶς σφοδρός — Рус.-виз. изсл. с. СХХХVII; але сей натяк не існує, бо згадка про Русь прийшла сюди в цілім комплексі фільологічних елюкубрацій.

— ²⁾ Найліпший доказ, що ся парафраза має конкретну основу, бачу я в тім, що ся частина, де містять ся уривки і парафрази умови, від слів „и начаша Грѣци мира просити“ і до слів „И рече Олегъ“..., є вставкою: се доводить і порівнянне з текстом 1 Новг. і є слід вставки в повторенню заяви Греків, що вони готові давати дань (се справедливо зазначив Шахматов — О началн. сводѣ с. 48). У сій вставці можуть бути додатки самого редактора: так взято з легендарного оповідання й повторено тут про контрибуцію по 12 грив. на чоловіка (цифра неймовірна і тут ся подробиця могла заступити загальну згадку про контрибуцію в умові), могли бути додані декотрі імена міст, як я вже сказав (с. 416), але що лишаєть ся по за тим, то не має найменших познач непевности. Що до становища сеї справи в науці, то Еверс і Тобін уважали сі фрагменти предімінаром умови 911 р., Сергєєвич попросту вважає сю умову сумнівною, — див. перегляд сього питання в його статі: Греческое и русское право въ договорахъ съ Греками X вѣка (Ж. М. Н. П., 1882), передруковано в Лекціях по історіи рус. права, вид. 1890 р. с. 27. Пере-

важає однак погляд про особність і автентичність умови 907 р. — див. нпр. В.-Буданова *Исторія рус. права*² с. 87. Про умови див. ще — статі Срезневського і Беляєва в старих *Извѣстіях Академіи наук.* т. I і II, Сокольського в *Київ. унів. изв.* 1870, IV, Самоквасова в *Варшав. унів. изв.* 1886, VI, Забеліна *Исторія рус. жизни* II гл. 3, і дисертація Лавровського: *О византійскомъ элементѣ въ договорахъ Русскихъ съ Греками*, 1853. Про русько-византійські відносини X в., окрім спеціальних монографій, що вказую принагідно, згадаю тут ще загальні — стару розвідку Вількена в *Abhandlungen d. Berliner Akademie* 1829: *Über die Verhältnisse der Russen zum Byzant. Reiche*, відчит Успенського *Русь и Византія въ X вѣкѣ*, 1888 і статю Г. Величка в *Записках Н. т. ім.* III. т. VI: *Політичні і торговельні взаємини Руси і Византії*

До с. 272 ¹⁾ Листи Миколая в *Patrologiae cursus com. s. graeca* т. CX, лист 23; про нього див. Златарски *Писмата на цариградския патриархъ Николая Мистика до блъгарския царь Симеона* — *Сборникъ за народни умотворенія* т. XII с. 153 і далі; Златарський приблизно датує лист 922 роком.

— ²⁾ Дорнъ — *Каспій* с. 5 і 464 (текст) і 15 і далі; про сей же похід, очевидно, згадає коротко ще пізнійший історик Табаристана *Зегир-ед-Див* (XV в.) (*Дорн* с. 28–9, вивші прикладали його звістку до похода 913/4 р.).

— ³⁾ Григорьевъ *Европа и Азія* с. 19; Дорн (с. 16) кладе його на кінець 913 або ще правдоподібніше — на першу половину 914 р.

До с. 273 ¹⁾ Масуді II. 18 — вид. Барбе де Мейнар і Куртейля (*Prairies d'or*, Paris, 1861 sq.), переклад з коментарем в збірнику Гаркави, звідти в *Війсках.* Крім сучасника Масуді коротко говорить про сей похід пізнійший місцевий історик ібн-Хасан (текст у Дорна *Каспій* с. 6 і 464); у нього Русь була знищена ширванським володарем ель-Гайтешом, але оповідання Масуді докладніше й правдоподібніше, див. *Каспій* с. VII і 28; див. ще розвідку Григорьева *О древнихъ походахъ Руссовъ на востокъ — Россія и Азія* с. 12 і далі.

— ¹⁾ Миллеръ *Илья Муромецъ* гл. IV, Костомаровъ *Преданія нач. лѣтописи* гл. VII, Ждановъ *Русскій былевой эпосъ* с. 403 і далі, Веселовскій *Мелкія замѣтки къ былинамъ Ж. М. Н.* II. 1890, III.

До с. 276 ¹⁾ Се видно з рецепти його в *Тактиці Льва* — *Krumbacher*² с. 636.

— ²⁾ Такий порядок фактів виходить, як звести до купи оповідання Льоґотета й доповнення до нього в продовженню Амартола, в *Життю* й у *Ліутпранда*, бо кожде з них підносить вивший момент з цієї кампанії. Жерела: Текст Симеона в *Corpus hist. byzantinae* т. XXXVIII, там же оперті на ній компіляції — продовження Теофана і Георгій

монах; продовження Амартола — при виданні хроніки в VI т. Учених Записок II отд. Академіи Наукъ; про відносини сих хронік до себе див. літературу вище на с. 415. Епізод життя Василя Н. про руський похід, промивлений в Acta Sanctorum, видав з рукоп. XIV в. Олекс. Веселовський в Журн. Мин. Нар. Просв. 1889, I (повторено в Разысканія въ области русскаго духовнаго стиха V, додатки, особл. с. 90 і далі — Сборн. II отд. т. 46); тут вказано й на подробиці сього епізода спільні з Повістю. Оповідання Повісти виглядає на контамінацію продовж. Амартола і епізода Життя, але з деякими відміними, що ледви чи можна уважати роботою автора Повісти (напр. на місце р. Риви Життя приходить Вітинія, де вона тече); правдоподібніше, що тут було якесь подібне, але инше джерело. Людирандова Antapodosis в Monumenta Germ. historica Scriptorum III; його звістка широко коментовалась в розвідках про початок Руси, але тільки що до самого імени Руси, — з норманського і антинорманського погляду. Уривки з сих джерел про похід 941 р. з коментарем в Виїмках розд. XX — XXII. Звістку Масуді опубліковав Гаркави в Журвалі Мин. Нар. Просв. 1872, IV; в ній дужеб були інтересні згадки про Печенігів і Болгар, але вони так неясні, що їх можна різно собі толкувати: Русь ходила на Візантію вкуні з Болгарами й Печенігами, або — і на Болгар і на Печенігів, далі: Русь підбила візантійські міста й Бурджан (дун. Болгарів); воно-б дуже інтересно віставити з сим звісткою Повісти про похід 944 р., що тоді Ігорь наняв собі до походу Печенігів і наслав їх, помирившись з Візантією, на Болгарів. Про легендарність другого походу Ігоря див. Костомарова Преданія первоначальной лѣтописи, Монографіи т. XIII. Деякі одначе рахують ся із звісткою Повісти, як би з автентичною, впр. Кувік в Каспію Дорна с. 520.

До с. 278 ¹⁾ Дорн описує се місце, звідавши його 1861 р., в Каспію с. 473—6, пор. ів с. XXXV і 67.

До с. 279 ¹⁾ Література: Григорьевъ — Европа и Азія (О древнихъ походахъ Руси на востокъ), Bulletin hist.-phil. IV с. 182 і далі (статі Шарма і Бросе), Дорнъ — Каспій с. 495 і далі: тут подані тексти з коментарем. „Історию Авган“ Каганкатаваці видав в рос. перекладі Паткановъ (Спб. 1861), Нізамі — Charmoy Expedition d' Alexandre le Grand contre les Russes, Stpg., 1827.

— ²⁾ Каспій с. 521—2.

До с. 280 ¹⁾ Степенная книга I с. 6 sq., инші варіянти — у Гялярова с. 155—6.

До с. 281 ¹⁾ Rambaud L'empire Grec au X siècle с. 171—2.

До с. 282 ¹⁾ Цікаві паралелі до сього мотива дає вірменський історик Асох'ик: він оповідає, що багдадський емір ібн-Хосров (кінець X

в.) спалив місто, добувши звідти псів і пустивши їх назад обмащених нафтою й запалених, та згадає Самсона й Олександра Вел., що запалив дерев'яне місто, положене на високій горі, пустивши птиць з огнем; епізода цього нема в романі Псевдо-Калістена, а він цікавий своєю близькістю до літописного; див. у Васілевського Варяго-русская дружина Ж. М. Н. II. 1875, II с. 403. Треба згадати ще, що подібний мотив приложений в сагах до Ярославового зятя Гарольда: він подібним способом мав запалити одно місто в Сицилії; колись се служило одним з аргументів норманської теорії — що се мотив норманський.

До с. 283 ¹⁾ Яков — впр. Чтєнія кнѣв. іст. тов. II. 2 с. 20, Скілца — в копіяції Кедряна II с. 329 ed. Bonn., німецькі аннали див. вище.

До с. 284 ¹⁾ Прийняте Ольги описано в двірських царгородських записках—в трактаті зв. De cerimoniis aulae Byzantinae (Corpus scriptorum hist. Byz., VIII, II, 15), коментар (давній) Рейске — ib. т. IX, новий — Беляєва Byzantina I і II, 1891 і 1893 (особливо т. II — спеціально про авдієнції); про подорож Ольги до Царгорода, окрім загальних курсів (Соловйова, Голубінского й ин.) ще Rambaud L'empire Grec au X siècle і спеціальна стаття W. Fischer Die russische Grossfürstin Helga am Hofe von Byzantion (Zeitschrift für Geschichte und Politik herausg. von Zwiedineck-Südenhorst, Stuttgart, 1888, XI — головно коментар до описи авдієнції).

До с. 286 ¹⁾ Продовження хроніки Регінона під р. 959 (сучасне)—Monumenta Germaniae hist., Scriptores т. I с. 624, теж (під 960 р.) в півнітших анналах — Гільдесгайських (кінця X в.) (посли руського народу — Rusciae gentis), Кведлінбургських і Лямберта (XI) — ibid. т. III с. 60—1, і згадка в Mon. G. h., diplomata I N 366. Висловлена була гадка, що тут іде мова не про Русь, а про острів Рієн, але сю справу рішає добре ознайомлений з руськими справами Тітмар Мерзебургський (II. 14), бо каже, що наслідком того посольства висвячений еп. Адальберт (у нього — Етельберт) — висвячений був для Руси (Ruscia — як скривъ він зве Русь). Тексти (в перекладі) див. в Виїсках XXIII. Література: Соловйов I с. 141, Rambaud Empire Grec au X siècle с. 380 і далі, Воронов О латинскихъ проповѣдникахъ на Руси Киевской въ X и XI вѣкахъ — Чтенія кнѣв. істор. тов. I, Фортінский Крещеніе кн. Владиміра и Руси по западнымъ извѣстіямъ ib. II. с. 120, Скобельский Згадки о Руси в жерелах німецьких — Справозданне львівської акад. гімназії 1881 р., Голубінский Исторія рус. церкви I с. 71.

До с. 288 ¹⁾ Ібн-Хаукаль в збірнику Гаркави с. 218.

До с. 289 ¹⁾ Миллеръ Осетинскіе этюды III с. 67—8; він вказує на звістку Іпат. л. с. 204, де війна з Ясами звязуєть ся з походом на

Дін, і пробує в осетинського витолкувати назву Сугрова як сурх гаў — червоне село; Кулаковскій Христіанство у Аланъ (Виз. времени. 1898, I).

До с. 289 ³⁾ До походів Сьвятослава на подонські краї часто прив'язують т. зв. уривки видані Газе, тому тут я згадаю про них. 1818 р. славний византист Газе видав в додатку до хроніки Льва Диякона два чи властиво три фрагменти знайдені ним в однім кодексі, що після того невідомо де подівсь; по письму він зачисляв їх до X в. і уважав автором, судячи по поправкам. В них оповідаєть ся про переправу якогось грецького відділа через Дніпро і дальшу подорож в варварських краях, про якусь спустошену варварами країну, що тут зветь ся *Κλήματα* та про будову кріпости для її оборони (текст передруковано в боськім корпусі, при хроніці Льва Диякона т. XI). Ніяких хронологічних вказівок оповідання не має, окрім одного астрономічного (Сатурн в зодіаку водолія), але ся констеляція повторяєть ся по близько тридцятьох літах (властиво 29 років і 174 днів) і триває по півтретя року; на жаль в астрономічних рахунках, які я стрів у сих розвідках, є ріжниця щось на два-три роки, і тим часом як по одному рахунку се будуть 874—6, 903—5, 933—5, 964—6, 993—5 роки, по другому — 961—3 і 991—2, див. у Васілевського, Успенського і Піча. Крім того виходили з палеографічного означення Газе. Географічні вказівки — ся згадка про Дніпро та про якогось *χατὰ τὰ βόρεια τοῦ Τετρῶν βασιλείων*; міста *Μαυροβαστρῶν* та *Βερῶν* і ті *κλήματα* можуть уже давати місце до ріжних толковань. *Κλήματα* звалась византійська провінція на кримськім вугірю; тому переважно прикладалось се оповідання до Крима.

Коли зважимо по тім всім, що ми маємо тут уривки, з котрих не можна докладно змірковати цілості, що тут не названо ані народа, ані краю, ані часу, про котрий мова, то не будемо дивуватись, що толковано се оповідання найріжнійшими способами. Сам Газе прикладав се оповідання до походу Володимира на Корсунь, Гедеонов, а потім Кунік — до походів Сьвятослава на Азовське побереже, Васілевскій — до болгарського походу Сьвятослава, Успенскій — до византійсько-хазарських відносин на початку X в., Ламбін — до походу на Крим Олега, Мілюков — до болгарсько-руських відносин при кінці IX в.; Піч противно переносить се на пізнійший час — на 991—2 р. і бачить тут згадку про болгарську державу на північ від Дунаю. На мій погляд, оповідання фрагментів може давати материял до ріжних гіпотез, може гіпотетично приточуватись до ілюстрації того чи иньшого епізода, але ніяких певних вказівок при тій повній неясности витягнути з них не можна, тому я обмежуєть тим, що вкажу літературу: Гедеонова Отрывки изъ изслѣдованій о варяжскомъ вопросѣ — Записки петерб. академіи I с. 66 і далі; Ламбін — О Тмутараканской Руси,

Ж. М. Н. II. 1874, I с. 79 і далі; Кунік О запискѣ готскаго топарха (так називав він сі фрагменти) — Записки пет. акад. т. XXV; Васілевскій — Русско-византійскія изслѣдованія II: Записка готскаго топарха, Ж. М. Н. II. 1876, VI; *Pic Der nationale Kampf gegen das ungarische Staatsrecht*, 1882, с. 83—5, теж *Die Dacischen Slaven (Sitzungsberichte der böhmischen Gesellschaft, 1888, с. 278—9)*; Успенскій — Византійскія владѣнія на сѣв. берегу Чорнаго моря, К. Ст. 1889, V, полеміка Васілевского і Успенского в Ж. М. Н. II. 1889 і К. Ст. 1889, Милюковъ *Время и мѣсто дѣйствія записки греческаго топарха* — Труды VII з'їзда т. III.

До с. 291 ¹⁾ Джерелами для історії Святославоваго походу служать: Лев Диякон, Скіліца, наша Повість і деякі другорядні. Лев з Калої (в Малій Авії) родивсь коло 950 р., в чині диякона брав участь в болгарськїм поході імп. Василя Македонянина (986) і кілька років пізнійше описав сучасні події, від смерти Константина Порфирородного до смерти Цимисхія (959—975), в десяти книгах своєї Історії, що становить дже важне, бо одиоке сучасне джерело для сього періоду. Він визначає ся взагалі докладністю і значною об'єктивністю (трохи є сторонничости для Византії) — див. *Krumbacher Geschichte der Byzantinischen Literatur*² с. 267; його історія видана в XI томї бонського корпусу і в CXVII т. Патрольоїї Міня; для історії русько-византійської війни — се основне джерело. Скіліца писав свою хроніку сьвіта в XI в., користав між иньшими і з Льва Диякона, але поруч нього і з иньших джерел; його оповіданнє про русько-византійську війну взагалі дуже близьке до Льва, але є деякі подробиці, яких не має Лев, і вглядає скорше так, як би Лев і Скіліца користали тут з одного джерела, ріжним способом скорочуючи його. Частина Скіліци увійшла майже без усяких перемін в хроніку Кедрена (писав при кінці XI або на початку XII в.), і з него приходять ся користати в сій Кедреновій хроніці, бо грецький текст Скіліци не виданий досі (є тільки латинський переклад, виданий 1570 р.); Кедрена маємо в бонськїм корпусі т. XXXIII і в Патрольоїї Міня т. CXXII. Про відносини Скіліци й ин. хроністів до Льва спеціальна розвідка: *Warterberg Leon Diakonos und die Chronisten, Byz. Zeitschr. 1897.*

Отже на брак джерел для болгарської війни Святослава скаржитись не можна, але з тим всім деякі моменти в ній лишають ся неясними, а головни великі трудности задає хронологія. Головні з сих трудностей я зазначу тут вперед і умотивую свій погляд на них. Початок кампанії Повість датує 967 р., але, як бачили ми, по Хаукалю 968 р. Святослав воював приволзькі краї; з византійців Лев кладе місяю Колокира на 965/6 р. (індикт 9), Скіліца — Кедрен на 966/7 (інд. 10).

а прихід Святослава — на серпень 968 р. (інд. 11) (Лев ближше не означає його часу). Я не буду входити в те, яким способом вийшла тут різниця в рахунку між Львом і Скіліцю-Кедреном, тільки зазначу, що з огляду на зазначені обставини Святослава ми повинні б прийняти дату Скіліци-Кедрена; але вона має трудність, бо Скіліца-Кедрен рахує по індиктах і рокам царства, і тут у нього виходить суперечність, як порівняти отсі дати: індікт 7 липень — другого року Никифора (с. 361), індікт 10 червень — четвертого року Никифора (с. 372); отже мусить бути помилка або в році царства (967), або в індікті (968). Але що його рахунок по індиктах згодить ся з його рахунком по рокам сьвіта, а в рахунку на роки царства він не згоджуєть ся з Львом, то безпечнійше здаєть ся прийняти дату індікта. Отже 968 р.

Друга трудність — означити перерву, коли Святослав вернув ся до Кнїва. Повість датує се 968—970 рр., так що на болгарську кампанію у неї лишаєть ся два роки; се, розумієть ся, неможливо. Дуже правдоподібно, що хронологія Повісти оперта тут на даті смерти Ольги; в Похвалі т. зв. Якова рахуєть ся, що Ольга умерла 15 років по охрещеню — 969 р.; се відповідає датам охрещення і смерти Ольги і в Повісті (тільки що то було б на п'ятнадцятих, не на п'ятнадцятьох роках); коли дійсно охрестила ся. Ольга, невідомо, а як брати дату подорожі її до Царгороду, то вона в Повісті зовсім хибна, й не знати, на скільки рахунок Похвали тут самостійний від хронології Повісти (тож раховати, як д. Васілівський, від дати дійсної подорожі Ольги до Царгороду до її смерті 14 років, се значить громадити непевности). Отже дати Повісти тут нам не дають нічого позитивного. З Візантійців тільки Скіліца-Кедрен згадує про перерву. Згадавши про похід Святослава і починені спустошення пятого року царства, він каже, що Русь слідом вернулась до дому, „а на шестий рік царства прийшла знову походом на Болгарію і починила подібно як попередю, або ще й гірше“ (с. 372). Отже перерва не тривала двох років. Коли зважити, що Никифор перед смертю енергічно забравсь до боротьби з огляду на успіхи Святослава (а загинув він в грудні 969 р.), то, очевидно, Святослав ще в першій половині 969 р. мусів вернутись в Болгарію. Се б о стільки згожувалось в Повістію, що і в ній Святослав вертає вже на другий рік на Русь, тільки побут його в Кнїві прийшло ся б обмежити кількома місяцями.

Тепер приходимо до найбільшої трудности — року Цимисихевого походу на Святослава. Лев Диякон зовсім виравно каже, що він ставсь на третій рік Цимисихевого царства — 972 р., бо як раз перед походом, при кінці другого року царства, Цимисихий урядив своє весіля (VII. 9); тоді б Святослав мав загинути весною 973 р., як се й приймають декотрі. Тим часом в літописи умова Святослава з Гре-

ками, що закінчила війну, датована липнем 971 р., індиктом 14, і смерть Святослава положена під 972 р. І се має собі повне потвердження в хронології Ях'ї (писав у 1-ій пол. XI в., для византийських джерел мабуть користав з ранішніх грецьких записок, ближше про нього див. на с. 430): у нього Цимисхий воює в Болгарії в 971 р., а в 972 р. бачимо його вже на сході (перейшов Евфрат в вересні-жовтні 972 р.) — Ях'я с. 181—4. Скіліца-Кедрен (с. 392) не має особливого значіння: у нього Цимисхий забирає ся до походу на Русь на другім році царства (отже 971 р.), але неясно, чи се дата приготовань, чи походу, а що другий рік царства кінчить ся як раз в грудні 971 р., то се зовсім міняє рахунок. Зонара, як чистий компілятор, не має тут зовсім ніякого значіння (він виразно кладе похід на другий рік царства). І так виразна суперечність; по однім боці сучасник Лев (правда — дуже неохочий до докладних дат), по другим Ях'я (власне дуже багатий на дати). Справу б могла рішити зовсім просто дата документа — умови Цимисхия з Святославом, та тут насуваєть ся питання — чи дата не вставлена на підставі літописної хронології, або чи не перемінена. Я уважаю се неправдоподібним: атже умова Ігоря не має дати, й літописець не уважав потрібним її доновняти, а в умові Святослава маємо і рік, і індикт — значить треба припустити свідоме підроблюваннє. При тім же хронології верзій київської й суздальської, де князюваннє Ярополка починаєть ся від 973 р. (в новгородській — від 972), дата умови скорше перешкоджала, аніж надавалась, бо цілий рік незнати куди дієть ся (між поворотом Святослава і князівством Ярополка). І ще: в Похвалі Якова Володимир сів в Київі „въ осмое лѣто по смерти отца своего Святослава, въ лѣто 6486“; з смертю Святослава в 972 р. се можна хоч з бідою погодити, а з 973 то вже ніяк.

Коротко зводячи, я уважаю правдоподібним початок війни 968 р., коротку перерву на початку 969 р., остатню кампанію 971 р. і смерть Святослава та початок князювання Ярополка 972 р. Але з огляду на всі ті труднощі будемо уважати сі дати тільки правдоподібними; а застановив ся я над ними тому, що ся справа має вже цілу літературу.

Література русько-болгарської війни: крім загальних курсів, стара монографія (чи збірка виписок з джерел) А. Черткова Описаніє войны в. кн. Святослава Игоревича противъ Болгаръ и Грековъ, 1843 (з початку в Рус. ист. сб. т. VI), Срезневский Слѣды глаголицы въ памяти X в. (Извѣстія II отд. пет. ак., VII с. 341—5 — про рік смерти Святослава, 973, на основі Льва Д.), сюдиж спеціальні розвідки про рік смерти Святослава Ламбіна, Куніка і Васілевского в т. XXVIII Записок петерб. академії (й особно, 1876); з них Ламбін і Васілевский переходять критично хронологію війни Святослава з Цимисхием, Ламбін боронить 972, Кунік і Васілевский

973; Е. Белов — Борьба в. кн. кiev. Святослава Игоревича съ имп. I. Цинисиемъ, Ж. М. Н. П. 1873, XII; М. Дрінов — Южные Славяне и Византия въ X в., Чтенія московскіи 1875, III, с. 91 і далі; Іречек Geschichte der Bulgaren гл. X; Васілевскій Русско-византийскіе отрывки, IV, Ж. М. Н. П. 1876, VI, Couret La Russie á Constantinople. Premières tentatives des Russes contre l'empire Grec (865—1116) (Revue de quest. historiques, 1876, I), G. Schlumberger — Un empereur byzantin au dixième siècle Nicéphore Phocas, 1890 і його-ж L'empire byzantine á la fin du dixième siècle, 1896, Srkulj Die Entstehung der ältesten russischen sogenannten Nestorchronik mit besonderer Rücksicht auf Svjatoslav's Zug nach der Balkanhalbinsel, 1896.

Тут треба згадати ще суперечне питання про болгарську монету Святослава. Сї монети стали відомі від 30-х рр.; вони мають з одного бока фігуру князя, в другого — образ Спасителя і напись: Святославъ пр Блгарм (цар Болгаром). Тепер є дві гадки: одні бачать в сїм Святославі болгарського царя (1296—1322), другі — нашого Святослава. Останній погляд висловив вперше російський нумізмат Савелєв, пізнійше Еггер (Wiener Numismat. Monatshefte, V с. 110 і далі) і Чернев (Замітки о древнѣйшихъ русскихъ монетахъ, 1888 с. 79 і далі, тут література питання); вони вказують на примитивність виробу й подібність до монет Симеона, а образ Спасителя на монеті поганського князя поясняють болгарською монетною традицією.

До с. 293 ¹⁾ Лев IV. 6, V. 1, Скіліца (Кедрен) с. 372.

— *) 80 Святославових городів об'ясняють книжною ремінісценцією, нпр. Прокопня, але знов де хто боронить її реальности — нпр. Васілевскій Ж. М. Н. П. 1876, VI с. 434.

До с. 294 ¹⁾ „Милостивницѣ“ — Іпат. і Переясл.-Сузд.; Лавр., 1 Новг. і пізн. зводи натомісь — „кючницѣ“. Про Малушу є дві спеціальні статейки, надруковані в Записках петербур. академії т. V: Д. Прозоровского О родствѣ св. Володимира по матери і Срезневского О Малушѣ, милостивницѣ в. кн. Ольги, матери в. кн. Владимира. Д. Прозоровскій висловив здогад, що Малко Любчанин був не хто як звістний деревлянський князь Мал, що сватав колись Ольгу: під час її походу на деревлянську землю він мовляв попавсь у неволю й оселено його в Любчу; д. II. тим поясняє, що Володимир був признаний сином Святослава, рівноправним з иньшими. Розумієть ся, се гадка неможлива, бо певно літопись пояснила-б тоді, що то за Любчанин був Малко, а нешлюбні княжі сини займають рівноправне становище з правними і пізнійше, без огляду на становище своїх матерей.

До с. 295 ¹⁾ Лев VI. 8 і далі, Кедрен с. 372 і 388 і далі, Іпат. с. 45 і далі.

До с. 295 ²⁾ Згадану у Скіліці (II. 401) *Κωνσταντῆα* д. Васілевський уважає Койстангіолею коло теперішнього Білграда Ж. М. Н. II. 1876, VI. 434.

До с. 296 ¹⁾ Про Печенігів говорить тільки Скіліца; півнійшу ворожнечу їх до Сьвятослава він поясняє тим, що вони гнівались за його угоду з Греками (с. 413). Число Сьвятославового війська в нього вже зовсім неможливе — до 308 тис. Лев рахує у Сьвятослава 30 тис., у Скліра 10 тис.

— Про війну Сьвятослава з Скліром Лев VI. 11 і далі, Кедрен с. 384 і далі.

До с. 297 ¹⁾ Лев VIII. 1 і далі, Кедрен с. 392 і далі.

До с. 298 ¹⁾ Лев IX. 1 і далі, Кедрен с. 397 і далі.

До с. 300 ¹⁾ Білобережем авались Дніпрові береги від устя генъ вище порогів, див. Архивъ Юго-Запад. Россіи V. I с. 127, VII. I с. 86, VII. II с. 11, Лясота — в Мемуарах Южн. Руси I с. 162, Воскрес. л. I с. 241; Білобереже, де зимував Сьвятослав — се усте Дніпра, пор. умову Ігоря з Греками: да не имѣють Русь власти зимовати въ устьи Днепра, Бѣлобережа, ни у св. Елеуфѣрѣя (о. Березавъ, як звичайно думають).

До V глави. До с. 300 ¹⁾ Хронологія сих років може бути докладним прикладом непевности літописної хронології взагалі. Ми маємо тут два головні рахунки — в літописі і в Похвалі Якова, і погодити їх досить тяжко. Літопись рахує Ярополкового князювання 8 років, Похвала каже, що Володимир сів в Київі „въ осмое лѣто“ по смерті батька; се можна-б погодити, прийнявши, що літопись рахує неповних 8 років, але літопись кладе в результаті початок Володимирового князівства на 980 р., а Похвала на червень 978 р. При тім одначе і літопись (с. 10) і Похвала рахують однаково Володимирове князювання в Київі на 37 років (в Похвалі він охрестивсь „въ десятое лѣто“ по смерті Ярополка, а по охрещенню жив ще „28 лѣтъ“), а смерть його кладуть на 1015 р. Додати ще треба, що в I Новгородській (і I Псковській) літописі початок Ярополкового князівства кладеть ся на той же 972 р., що й смерть Сьвятослава, а в иньших на новий 973 р., хоч се абсурд, бо смерть Сьвятослава, з огляду що стала ся весною, і без того положена на новий рік (зимівка його в Білобережі стоїть під 971 р., „веснѣ же приспѣвъши [тут вставляєть ся 972 р. — рахуючи від 1 марта] поиде Сьвятославъ въ пороги“, і вбили його), так що виходило-б, ніби минув рік між смертю Сьвятослава і князюваннє Ярополка (що рівнозначно, бо Ярополк і без того сидів у Київі, і літопись потує тільки правний момент, а не якийсь новий факт).

Зовсім ясно, що в основі сієї хронології лежить рахунок літ князювання: 8 літ Ярополкового князювання і 37 літ Володимирового. Але

від смерті Святослава десь в марті 972 р. (ще з 972 р. можна якось погодити літописний рахунок років Ярополка та Володимира, а з 973 вже ніяк, се значить я вище, як оден з доводів за 972 р.) до смерті Володимира в липні 1015 минуло всього 43 р. і 4 місяці. Очевидно, літа князювання рахують ся не повно: Ярополк умер на восьмим році князювання (коли прийняти дату Похвали — 11/VI — то буде 7 рік і два-три місяці), Володимир на 37-ім (по Похвалі по 36 роках і 1 місяцю). Але коли так, то ми приймаючи роком смерті Святослава 972 р., мусимо положити смерть Ярополка на літо 979 р. Розуміть ся, як і рік смерті Святослава, і ся дата тільки правдоподібна.

Цікаво, звідки міг узятись день смерті Ярополка? Очевидно, що тільки з якоїсь сучасної церковної записки, але як він туди зайшов? В т. зв. Якимовській літописи, виданій в минулому віці Татіщевим, річ представляєть ся так, що Ярополк був прихильником християнства, а Володимир — поганства, і се помогло йому в боротьбі в Ярополком. Ся Якимовська літопись — джерело дуже баламутне (декотрі уважають її просто фальсифікатом) і її звістка тепер не вартна; але незалежно від неї досить можливо, що Ярополк був прихильний християнству: він виростав при Ользі, і як старший — міг більше перейняти з її впливу; жінка його була Грекиня-християнка.

До речі про Похвалу мніха Якова. Її звичайно уважають утвором Якова, монаха печерського монастира, кандидата на ігуменство по смерті Теодосія, автора посланія до в. кн. Дмитрия і канонічних запитань до митр. Іоана, отже утвором другої полов. XI в., старшим від літописи. Але на се нема ніякого доказу окрім тотожності імени. Недавно проф. Соболевський оголосив її утвором пізнішим (Чтенія київські II. 2 с. 8—9), але на се так само нема доказів; важійша гадка, висловлена нимже, що Яков тільки розширив коротке життє Володимира, звістне нам в рукописах XVI в. й иньшими признаване за витяг з Якова (видане в Чтеніях *ibid.* с. 15). Так чи инакше, мусимо тільки то піднести, що чи є давнішим утвором життє чи Похвала, деякі подані в них факти, не звістні з літописи (Похвала властиво не має ніяких фактів над життє), й їх наскривь самостійні хронологічні дати мусять оператись на якісь письменній традиції XI в., не меньше у всякім разі авторитетній ніж літописна. Видана Похвала у перше 1849 р., потім в I т. Истории церкви Макария (дод. I), у Голубинского (I с. 207) і в київських Чтеніях II. 2 с. 17.

Тому-ж Якову надають ще анонімне „Сказаніє“ про Бориса і Гліба, але се авторство оперто на такім громадженню можливостей, що не має ніякої певности. Рівно-ж досі зістаєть невьясненим питання: чи Сказаніє черпало з літописи, чи літопись з Сказанія (спільне джерело оче-

видне). Найстарша рукопись Сказанія (фрагмент) зачисляеть ся до XII в. Видане воно вперше 1849 р., потім Срезневским в Сказаніях о св. Борисѣ и Глѣбѣ, 1860. Література про Якова, крім курсів історії літератури: Извѣстія II отд. петерб. академії т. I і II, Макарий Іст. церкви II² с. 141 і далі, Голубінский с. 615 і далі, Соболевский в Чтеніях київ. II. 2 с. 7 і далі.

До с. 303 Літературу епівода про Рогнідь, як поетичний утвір див. у Довнара-Запольского Очеркъ исторіи Кривичской и Дреговичской в. с. 71.

До с. 304 Інтересно, що як раз на той час, коли по літописній хронології мали податись з Київа до Царгорода Варяги, припадає звістка византийських джерел (Cesaumeni Strategicum § 244) про прихід якогось німецького князя: Πέτρος ἀδελφός του βασιλέως Φραγγίας (на иньшім місці δ γνήσιος ἀνεψίος του ρηγός Γερμανών) — 4 рік царювання імп. Василя. Знайти такого принца між німецькими трудно, але й бачити тут варязького конунга теж не легко, див коментар до сеї звістки Васілевского в Ж. М. Н. П. 1881, VIII.

До с. 305 ¹⁾ Пор. Іпат. с. 423. Новішими часами бачили в них дунайських Болгарів нир. Голубінский Іст. церкви I с. 144, Линниченко в Трудах К. Дух. Акад. 1886, XII, Успенский в Ж. М. Н. П. 1884, IV с. 295 (поправляє Сребренья на Сербяны).

До с. 306 ¹⁾ Псков і Смоленськ не згадують ся в старших кодексах (в груп Іпатської, Лаврентієвської й 1 Новгор.), тільки в 1 Софійській, Воскресенській, Никоновській, Тверській; що Судислав дійсно сидів в Пскові, се видно з дальшого (під 1036 р.), а се знову робить правдоподібнішою й звістку про Смоленськ.

До с. 307 ¹⁾ Гільдесгаймські аннали · Monum. Germ. h., Script. III р. 69 (iminebat quippe illi (Болеславу) grande contra Ruscianos bellum); Titmar VI. 55.

До с. 308 ¹⁾ Malecki Kościelne stosunki w pierwotnej Polsce -- Przewodnik nauk. i liter. 1875 с. 197, Kętrzyński Granice Polski w X w. с. 3 (відб. в XXX т. краківських Rozpraw).

— ²⁾ Извѣстія ал-Бекри с. 47; звістка його належить до третьої чверти X в., хоч в близшім датованню його подорожи не згожують ся (одні приймають 965, иньші знов 973 р.); виказ чималой спеціальної літератури про Ібрагима див. у Якоба Ein arabischer Berichterstatter, 1896 с. 9.

— ³⁾ Inde ad orientem hos fluvios habet terminos Bug scilicet et Ztir cum Cracovia civitate — Cosmas I. 37; крім Козьми фундація відома в конці монахівського державного архива, виданій Штумпфом (Stumpf Die Reichscanzler, III, 1867, N 2882).

— 4) Palacki Dějiny I. 1° с. 252, Dudik Mährens allgemeine Geschichte I. 383 sq. Tomek Dějiny I § 12.

— 5) Dümmler Pilgrim von Passau, Lösert Der Umfang des böhm. Reiches — Mittheilungen des Instituts für österr. Gesch. II, иньшу літературу див. в статі Регеля Учредительныя грамоты пражской епархіи в Сборнику учеників Ламанского і у Кентжиньского оп. с. с. 4.

До с. 309 ¹⁾ a primo latere longum mare, fine Prusse usque in locum qui dicitur Russe et fines Russe extendente usque in Cracoa et ab ipsa Cracoa usque ad flumen Oddere — Monum. Pol. hist. I с. 149 і Fabre La Pologne et le St. Siege depuis le X jusqu'au XIV siècle — Études d'histoire du moyen âge dédiées a G. Monod, 1896.

— 2) Thietmari VI. 58 in confinio predictae regionis (Pruciae) et Rusciae.

— 3) Про конфлікт з Мешком говорить ще т. зв. Якимовська літопись (у Татіщева I. 38), але се джерело занадто непевне, аби з його звісткою можна було тепер числитись.

До с. 310 ¹⁾ Сумаричні звістки пізнійших хроністів — Німця Гельмольда (I. 15: omnem Slaviam quae est ultra Oderam tributis subiecit, sed et Russiam et Prussos) і Поляка Кадлубка (II. 12), що Болеслав підбив Русь, — то, очевидно, тільки побільшені ремінісценції його походів на Русь по смерті Володимира.

— 2) Thietmari VII. 52.

— Ливниченко (Взаимныя отношенія Руси и Польши с. 85) догадує ся, що похід Болеслава 1013 р. мав результатом арешт Св'ятополка; правдоподібніше може буде уважати арешт поводом до похода.

До с. 312 ¹⁾ Вид. Розена (Императоръ Василій Болгаробойца) с. 177. Деякі, як д. Успенский, пробують знайти у Візантиців натяки на те, що Володимир з початку піддержував болгарський рух против Візантії, аж доки не увійшов з нею в союз; але таких натяків властиво нема; д. Успенский вказує у Льва Диякона (X. 8) назви „скитський“ в описи подій 986 р. (Σκιδωνική συνθήκη, μάχηα Σκιδωνική) і розуміє тут під Скитами Русь, але сам признає, що у Льва „скитський“ прикладасть ся раз і до Болгар (с. 123); отже се й не можна уважати доказом, а похід Володимира на Болгар не можна прикладати до Дунайських, як робить д. Успенский (див. вище с. 428).

— 2) Головним джерелом для сих подій є Ях'я, звісний з імени давніше, але недавно тільки опублікований і введений в круг джерел російським орієнталістом бар. Розеном, що видав з нього уривки до часів імп. Василя під титулом: Императоръ Василій Болгаробойца, извлечения изъ лѣтописи Яхьи антиохійскаго (додаток до XLIV т. Записок

петерб. академії), 1883 (тексти в рос. перекладі й коментар). Ях'я син Саїда був православний Грек з Єгипта, лікар за професією, пізніше жив в Антіохві. Він був свояком александр. патріарха Евтихия († 939/40) і повів далі хроніку сього Евтихия, що мала титул „Перлове намисто“ і кінчилась 857/8 р. В першій редакції свою хроніку Ях'я написав перед 1014/5 р., потім переробив і повів далі, не знати як далеко (кінця не має, але певно доходила вона до 1031 р.). Для византийських відомостей 2-ої пол. X в., дуже багатих, з дуже докладними датами, він мусів використати якісь місцеві грецькі записки, нам невідомі.

З опублікованнем текстів Ях'ї стратили значінне відомости про русько-византийські справи арабського письменника XIII в. аль-Макина († 1273), бо показало ся, що він тут тільки скорочує Ях'ю; натомісь оповідання ібн-ель-Атира (теж XIII в. — † 1233) має в собі дещо, чого не міг він узяти з Ях'ї, але джерело сих відмінних звісток невідомо. Текст ель-Макина видано в Лейдені 1625, ібн-ель-Атира видав 1851 р. (і далі) Торнберг; уривки з них в перекладі в Записках петерб. академії т. XXIV (Кузік — О запискѣ готскаго топарха с. 147), у Васілевского в Ж. М. Н. П. 1876, III і в примітках до Ях'ї Розена с. 199 і далі. Звістки Византийців дуже короткі й дуже мало дають інтересного супроти Ях'ї й ібн-ель-Атира: Псель (писав в 2-ій пол. XI в.) згадує тільки про поміч від Володимира (цікава його замітка, що імператор бачив неохоту до себе в народі); виданий в Bibliotheca Graeca medii aevi ed. Sathas, т. IV с. 10. Л. Диякон, оповідаючи про війну в Фокою, нічого не згадує про Русь (X. 9). Скіліца-Кедрен (с. 444) і за ним Зонара (XVII. 7, ed. Dindorf VI р. 114) згадують про поміч і шлюб Володимира з царівною і прислану ним поміч, але так коротко, що в них не видно, чи скорше була прислана поміч, чи Володимир наперед оженив ся з царівною.

Вагалі, се суперечна справа, що стало ся скорше: Володимирів шлюб, чи військова поміч його Византії. У Кедрена, в поводу згадки про участь Руси в війні в Фокою, поясняєт ся: *ἔτι γὰρ (імператор) σφιδραχίαν προσήλασε ἀνάμενος ἕξ αὐτῶν καὶ κηδεστῆν ποιησάμενος τὸν ἀρχοντα τοῦτων Βλαδμηρὸν ἐπὶ τῆ ἐκχοῦ ἀδελφῆ Ἀννη*; як би брати буквально, то виходило-б, що Володимир вислав військо по шлюбі, але від такого парентетичного пояснення не можна вимагати такої докладности. Ще загальніше каже Зонара. Більш категорично висловляєт ся ібн-ель-Атир: імператори „просили у нього (Володимира) помочи й оженили його з своєю сестрою. І вона не схотіла вийти за чоловіка иньшої релігії, і тоді він прийняв християнство, і було се початком християнства у Руси. І оженив ся він з нею і пішов на Варду і вони бились і воювали“. Але коли ми зважимо, що Атир тут компілює, то зовсім зрозуміло буде, як легко він міг помішати умову про шлюб перед висланцем помочи і довершення шлюбу по тім. Ях'я висло-

вляєть ся дуже докладно: він говорить про умову: „і оженився цар Руси в сестрою імператора, після того як йому поставлено умовою, аби він охрестивсь... І післяв (імператор) до нього сестру свою. І коли умовились вони про шлюб, прибули війська від царя Руси...“, кажу — докладно, але при найменшій недокладности в висловленню вийшло-б, що Володимир вислав військо по шлюбі; так воно вийшло вже у компілятора Ях'ї ель-Макина, нема нічого дивного, що вийшли й у ібн-ель-Атира. З огляду на се не можна надавати ваги сим звіткам, а супроти виразних вказівок руських джерел (про них низше), що шлюб Володимира відбув ся по поході на Корсунь, вони зовсім відпадають.

Друга суперечна точка — чи Володимир сам ходив в Византию. Се виходить з ібн-ель-Атира, як ми бачили; теж каже ель-Макин і латинський переклад Скїліци. Правдоподібно, се все такіж недокладности компіляторів, яку бачимо у ель-Макина; Ях'я й Скїліца-Кедрен нічого не кажуть, щоб Володимир сам прибув з своїм військом: оповідання Ях'ї тут особливо важне, воно виключає можливість припускати особисту участь Володимира, як би навіть звістки Атира і ель-Макина були свідомими поправками, а не помилками (д. Васїлєвский Ж. М. Н. II. 1876, III — добачає на се натяк і в тексті Пселя, але мені здаєть ся — зовсім безпідставно). Мушу' ще згадати, що д. Успенский (Ж. М. Н. II. 1884, IV) признає похід Володимира в Константинополь, але не з помічним полком, а пізнійше; але се вже буде зовсім довільним здогадом (правда, що й д. Успенский висловив його дуже неясно, с. 308 — 9, 314—5); його прийняв, хоч дуже не рішучо, Шлюмберже с. 718—9. Літературу русько-византійських відносин див. низше.

До с. 312 ³⁾ Ях'я в вид. Розена с. 40, Асох'ік в рос. перекладі Еміна (1864) с. 200—1.

До с. 313 ¹⁾ Про се див. основну розвідку Васїлєвского: Варяго-русская и варяго-англійская дружина въ Константинополѣ XI и XII вѣковъ. — Ж. М. Н. II. 1874, XI, 1875, II і III.

До с. 314 ¹⁾ Се житие надавало ся мнїху Якову, але зовсім безосновно, див. тексти його ріжних верзій, подані у Макарія Історія рус. церкви I с. 266, Голубінского I с. 395, Чтеніях київ. істор. тов. II 2 с. 24. Другу подробицю дає житие Володимира Румянцовського музея г. 435: що Володимир „князя (корсунського коменданта) и княгиню уби“, а доньку їх видав за свого воєводу Ждберна, що разом з другим воєводою Олегом був послом до Царгорода по сім корсунським поході (Описаніє Рум. музея с. 687, київські Чтенія II. 2 с. 30); на фальзифікат ся подробиця не виглядає.

— ²⁾ Огяніи стовпи на небі, видані 7/IV 989 (Ях'я с. 23—9), по словам сучасника Льва Дякона (X 10), провіщали біду — що Русь

взяла Херсон, а Болгари Верю. З огляду на те, що комета 27/VII 989 провіщає у Льва вже землетрус (став ся в жовтні тогож року), правдоподібно догадують ся, що Корсунь взято скорше, ніж появилась та друга комета; див. Васілевского Русско-визант. отр. I. с. с. 156—8, Розен Ях'я с. 214—5.

До с. 314 ³⁾ Се порозумінне з Скліром стало ся в вересні 989 р. — Ях'я с. 25; очевидно, відносини з Володимиром тоді ще не були полагожені, внакше імператор, певно, не став би так понижатись перед бунтівником.

— ⁴⁾ На сій точці сходять ся незалежні від себе і суперечні в иньших точках наші джерела: літописна повість про охрещення Володимира і Похвала вніха Якова, чи її джерело.

— ⁵⁾ *Inaudita res est, ut porphyrogenita, hoc est in purpuro pati filia in purpuro nata, gentibus misceatur*, сказали в Царгороді за Никифора на пропозицію Отова В. (*Corpus h. V. XI* с. 350).

— ⁶⁾ Византийці — не тільки Лев Диякон та Псель, але й Скілица (Кедрев) та Зонара, що згадують про шлюб Володимира з царівною, промовчують зовсім охрещення його й Руси.

До с. 315 ¹⁾ Вихідна точка сього рахунку теж хибна, як я виказав вище, бо Ярополк не загинув 878 р. по всякій імовірности; але се не буде мати значіння, коли будемо виходити з гіпотези, що автор таблички виходив з дати охрещення, означеної роком від сотворення світа. З рештою можлива й якась внакша помилка при рахунку; в усякім разі лишаєть ся головне: хрещення Володимира стоїть перед походом на Корсунь, відділене від нього певним часом.

— ²⁾ Питання про час і обставини охрещення Володимира мають чималу літературу. Не кажучи за давніші писання, що взагалі стояли на ґрунті літописної традиції, ся література властиво має своєю вихідною точкою розвідку проф. Голубінського в Журналі Мін. Нар. Прос. 1871, що потім увійшла в його Історію церкви т. I гл. 2 (1880); він взяв літописну повість під дуже скептичний аналіз, але для реконструкції подій не ужив чужих письменників, а головно Похвалу Якова. Д. Васілевский натомість в статі Русско-византійські отрывки, II: Къ истории 976 - 986 г. (Ж. М. Н. II. 1876, III) притягнув звістки византійських і арабських джерел, між ними ель-Макина, що користав в Ях'ї. 1883 р. вийшли витяги з самого Ях'ї зроблені бар. Розеномъ (Імператоръ Василій Болгаробойца. Извлечения изъ летописи Ях'и Антиохійскаго, дод. до XLIV т. Записок Петерб. Академії), з важним коментарем. Наближенне дев'ятоголітнього ювілею охрещення Руси, святкованого в Росії, звернуло особливу увагу на се питання і спеціально на рік охрещення. Вчислю головніше з сіві літератури: Барсов Кон-

стантинопольській патріархъ и его власть надъ русскою церковью, 1878, гл. VI, рецензії Малишевского на Голубінского (Отчетъ о присудж. уваров. премій) і Успенского на Розена (Ж. М. Н. П., 1884, IV, — се властиво самостійна робота, з аналізом джерел і деякими гіпотезами), Ливниченко Современное состояніе вопроса объ обстоятельствахъ крещенія Руси (Труды Кіев. Духовной Акад. 1886, VII, — головні погляди Розена і полеміка з Успенским, рік прийнято 989 для Володимирового й загального охрещення), П. Л(ебединцев) Когда и гдѣ совершилось крещеніе Кіевлянъ при св. Владимірѣ (К. Старина, 1887, IX — традиційний погляд), Завитневич О мѣстѣ и времени крещенія св. Владиміра и о годѣ крещенія Кіевлянъ (Труды К. Д. Акад. 1888, I, з поводу статі Лебединцева), Соболевскій — Годъ крещенія Владиміра св. (в т. III Чтеній кiev. истор. товариства); див. ще справозданне з диспути д. Соболевского і Завитневича в кievській товаристві в Чтеніях т. III с. 5 і далі, також Ж. М. Н. П. 1888, VI (проф. Соболевскій боронить літописної традиції, тим часом як Завитневич виходить з хронології Якова й приймає роки 987 і 990); Regal Analecta byzantino-russica с. XXI, LXXII і далі.

До с. 317 ¹⁾ Сю сторону докладно вияснив Голубінскій в своїм аналізі, I. с.

До с. 318 ¹⁾ Corpus hist. Byzant. т. XXIV с. 239.

До с. 319 ¹⁾ Новійша література: Оболенскій Соборная грамота духовенства; Вельтманъ Царскій златой вѣнецъ і т. н. — Чтенія московскій 1860, I; Макарий Історія рус. церкви II² с. 288, 1860, I; Прозоровскій Обь утваряхъ приписываемыхъ Владиміру Мономаху — Записки отд. рус. и слав. арх. Русскаго археологич. общества т. III і Труды III в'їзда т. II (в додатках); Терновскій Изученіе византійской исторіи, II с. 155 і далі, Василевскій Русско-византійскіе отрывки, I — Ж. М. Н. П. 1875, XII, Regal Analecta byzantino-russica с. LVII і далі, I. Толстой О древнѣйшихъ русскихъ монетахъ — Записки имп. рус. археол. общ., н. серия т. III, Беляев — Byzantina II с. 216, Жданов Русскій былевой эпись гл. I, Кондаковъ Русскіе клады I с. 60 і далі і йогоже Русскія древности т. V с. 40 і далі; особливо інтересні тут праці Регеля і Жданова; див. ще Історію Київщини с. 126, і низше подану новійшу полеміку з Кондаковим; окрім того з літературного боку — статі Веселовского в Історіи русск. словесности Галахова 1880, I с. 409 і далі, Разысканія въ области духовнаго стиха — Записки петерб. ак. т. 45, Пыпина Історія русской литературы, II гл. 1.

— ²⁾ Найранійша редакція — Спиридона Савви, у Жданова ор. с. додаток IV, варіянти в закінченню див. у Карамзіна II прим. 220 і Жданова с. 127.

До с. 319 ³⁾ Вид. Лопарьова с. 24 (Памятники др. письм. ч. 84).

До с. 320 ¹⁾ Герберштайн, пер. Анонімова с. 37 (пор. с. 16), Стрийковский вид. 1846 т. I с. 188, туж історію повторяють Петрей, Герера, Де Моріні — Жданов ор. с. 120.

— ²⁾ Сборникъ русскаго истор. общ. т. LIX с. 437, 474, 504, 527 і тексти у Жданова ор. с. с. 62—3.

— ³⁾ Про неї див. в Історії Київщини с. 127.

— ⁴⁾ До такого виводу прийшов Жданов ор. с. с. 123 і далі; тільки він при тім думає, що царське вінчанє було відгомоном шлюбного вінчання Володимира (с. 144—5). Посереднім моментом для перехода від св. Володимира до Володимира Мономаха він уважає похід Володимира Ярославича за Константина Мономаха, але імя сього імператора легко могло з'явитись за для його іменника — руського князя.

— ⁵⁾ Regely Analecta с. LXX—I, против того замітка Мілюкова Главныя теченія русской исторической мысли I¹ с. 157 прим. 2 і Жданова ор. с. 142.

— ⁶⁾ Византийський характер корони боронив Кондаков в вище згаданих працях; в кінці він зачисляє її, з огляду на деякі дрібні технічні деталі, до XII в., але сього погляду не мотивує (Клады с. 75). Його виводи викликали ряд закидів: Соболевский (Мономахова шапка и царскій вѣнецъ — Археол. извѣстія 1897, III) уважає її перерібною княжого клобука, Ануцин (Археологическое значеніе „Мономаховой шапки“ ib. V—VI) боронить можливости ориентальної роботи, нарешті покійний уже Філімонов (О времени и происхожденіи знаменитой шапки Мономаха — Чтенія моск. іст. товариства 1898, II) категорично заявив, що се шапка арабської роботи, зроблена в Каїрі і прислана звідти 1317 р. Узбеку, а той подарував її Калиті.

До с. 322 ¹⁾ Photii epistolae с. 178.

— ²⁾ Corpus hist. Byz. XXVIII. 97; се оповідання перейшло до різних пізніших византийських компіляторів — Кедрина, Зонари, Гліки, і російських збірок, як Никоновська; завдяки тотожності імени імп. Василя Македонянина з іменем Володимирового швагра в деяких грецьких компіляціях се оповідання дуже характерним способом зкомбіновано з охрещенням Руси за Володимира — див. повість видану Бандуриєм, нове видання в Analecta byzantino-russica ed. Regel, Спб., 1891, і компіляцію патр. Макарія — уривок при виданню Ях'ї бар. Розена с. 222.

— ³⁾ Повість називає її: сборная церкви, се є очевидно переклад грецького καθολική ἐκκλησία в оригінальнім тексті умови 944 р., бо в умові говорять ся про „зборну церкву“, се-б то парохіяльну, публичну церкву, в противність домовій. Інша трудність заходить власно в тим, що умова говорить теж про присягу християнської Руси

в церкві св. Ілі, — отже чи се мова йде про одну, чи про дві церкви св. Ілі, одну в Києві, другу в Царгороді, де-б мали присягати відпоручники при уложенню умови (мені здасть ся, що тут іде мова про одну церкву — київську, і в умову наперед заведено церемоніял, як має бути potwierджена умова в Києві); але чи сяк чи так, та тільки київська церква св. Ілі зовсім певна: за се ручать ся докладні топографічні вказівки Повісти.

До с. 323 ¹⁾ Недавніми часами сей погляд Повісти розвинув у своїй історії руської церкви проф. Голубінский (I гл. 2), уважаючи Варягів учителями Руси що до християнства, і знайшов собі в тім прихильника в пок. Малишевскім що піддержав і далі розвинув сей погляд в своїй рецензії на працю Голубінского (Записки пет. ак. XLI с. 52) і в спеціальній статі; Варяги въ начальній історії християнства въ Києві, 1887.

Голубінский окрім літописи покликаєть ся на сагу про Олава Тригвасона, що оповідає, як сей Олав, вихрестившись в Греції, привіз звідти на Русь єпископа і намовив Володимира й його жінку Аллогію (себ то Ольгу) охреститись — *Antiquités russes d'après les monuments historiques des Islandais et des anciens Scandinaves, I (1850)*, тут подані три редакції сієї саги. Се оповідання одначе звістно нам в значно пізнійших редакціях (XIII в.) і при загальній тенденції саг — побільшати ролю й значінне своїх героїв, не має важного значіння; тим більше що одна з сих редакцій — редакція Гаймскрінглі нічого не говорить про участь Олава в охрещенню Руси.

До с. 324 ¹⁾ Нестор оповідає так, що Володимир охрестивсь через якусь чудесну пригоду: сему Богъ спону нїяку навѣды и створи быти ему хрстьянину, яко же древле Плакидѣ“, низше він се називає: „явление Божие“. Охрестившись, Володимир зараз заповів „вельможамъ своимъ и всѣмъ людемъ“ хреститись; се у нього виходить моментально: „слышите чудо исполнь благодати, како вчера заповѣдая всѣмъ требу приносити идоломъ, а днесъ повелѣваєть хрститися...“ Рівнож чудом було те, що ніхто не протививсь тому велінню, „но акы издавна научени, тако течаху радующеся къ крещенню“ — вид. Срезневского с. 6—7.

До с. 325 ¹⁾ 1 Новг. с. 65, 3 Новг. в Полн. собр. лѣтоп. III с. 207, оповідання Якимовської літ. у Татїщева Ист. Рос. I с. 38—40.

До с. 326 ¹⁾ Патерик в вид. Яковлева с. 96—7.

— ²⁾ Патерик с. 90, Макарий II² с. 27—9, Голубінский I с. 172 і далі.

До с. 327 ¹⁾ 1 Новгор. с. 65, під тижже роком в 1 Псков. і 2 Новгор. (в додатку).

— ²⁾ Устав Володимира в Коричій коло 1282 р.

— ³⁾ Воскр., Софійськ., Тверськ. й и.

До с. 327 ⁴) Степенная книга, Никонівська л., Крєваа і Копистенський — Р. истор. библ. т. IV с. 227 і 1008.

— ⁵) Сказанія о Борисѣ и Глѣбѣ с. 26, Іпат. с. 109.

— ⁶) Література новіша: Макарий Ист. рус. церкви I с. 32 і далі, Голубінський ор. с. I с. 241 і далі, Малишевский в Трудах К. Дух. Акад. 1883, XII, Лебединцев — Къ вопросу о кiev. митр. Михаилѣ — Чтенія кiev. истор. тов. т. X, Павлов Догадка о происхожденіи древне-русскаго преданія, которое называетъ перваго русскаго митрополита Михаиломъ Сириномъ і „Примѣчаніе“ до сього Лебединцева — ів. т. XI.

— ⁷) Недавно Лебединцев в що йно названій статі доводив, що то мусять бути моці митрополита Михаила XII в.

До с. 328 ¹) Палинодія — Рус. истор. библ. IV с. 971, Густинська літоц. с. 253, Житие в Чтеніях кiev. іст. тов. II. 2 с. 37; як на джерело, Лебединцев вказав на сербський переклад Амартола, де посланий Фотієм єпископ називаєть ся Михаилом; иньша гадка — Павлова, що імя Михаила в'явилося на руській ґрунті, через те, що Михаила Сікела, автора внесеного в літопись ісповідання, даного Володиміру, прийняли за руського митрополита, що мовляв дав йому се ісповіданье.

— ²) Напр. при 1 Новгор. с. 443, Воскрес. I с. 239 etc.

— ³) Література новіша: Макарий I² с. 37—8, Барсов — Константинопольській патріархъ и его власть надъ русскою церковью с. 423, Голубінський I с. 285 і далі, Малишевский в Трудах к. дух. ак. 1884, XII, Лебединцев — Кiev. Старина 1885, I.

— ⁴) Лаврент. с. 202, иньші кодекси сієї версії не мають сієї глоски, ані пізнійші компіляції, тільки Никонівська розвиває її: „и живяху множае тамо митрополити кievстін и всея Руси, и єпископи поставляху тамо“ (I. 116). Натомісь иньші поправляють дивний титул Ефрема на єпископа, нпр. Воскрес. I. 5, Хлебников. — Іпат. с. 146.

— ⁵) Софійськ., Воскр., Никон., Твер. й ин. Тітмар згадує про кievського „архієпископа“ в оповіданню про похід 1018 р. (VIII. 16), а потверджують се житія Бориса і Глїба Несторове і т. зв. Якова, де згадуєть ся митрополит Іоан на початках Ярославового князювання — вид. Срезневского с. 25 і 72. Похвала, описуючи щедрість Володиміра, каже, що він на сьвято уряджував трапезу „митрополиту сь єпископи и сь чорноризци и с попы“ (Чтенія с. 21), теж саме і коротке житие Володиміра (ів. с. 15), та біда, що ми не знаємо, коли написана ся Похвала або житие. Зауважити ще треба, що в старих памятках (Тітмар, Житие Бориса і Глїба, слово Леонтия) руський митрополит зветь ся часом архієпископом; се дало повід д. Голубінському до гіпотези, що в початку руська церква мала незалежного від патріарха архієпископа (в визан-

тійській церкві архієпископ значить автокефального єпископа, себ то більше як митрополит), аж пізніше стратила свою незалежність, і її сеніор став зватись тільки митрополитом.

До с. 328 ⁶⁾ Устав Володимира з рукоп. XIII в.: взяхъ перваго митрополита Леона Кневу (Чтенія кнѣв. II. 2 с. 65).

— ⁷⁾ Акт 1354 р. — Рус. истор. библ. VI. 2 с. 63—Acta patriarchatus Constantinop. I с. 351, сю обставину справедливо підніс Лебединцев у згаданій розвідці.

До с. 329 ¹⁾ Никонов. I. 65, Степенная книга I. 152.

— ²⁾ Филарет — Исторія рус. церкви 1³ с. 113, Макарий 1² с. 40 Голубинскій I с. 291.

До с. 330 ¹⁾ Див. особливо огляд епархій у Голубинского I с. 545 і далі.

— ²⁾ Чтенія кнѣв. II. 2 с. 66; самий устав, безперечно, ми маємо в пізнійших редакціях, хоч де що в ній, по всякій правдоподібности, належить ще до практики Володимирових часів, див. літературу сеї справи в Історії Київщини с. 366; на жаль реферат про се неб. Павлова, скільки знаю, не видано, — зміст його в К. Старині 1890, III с. 479.

До с. 332 ¹⁾ Іпат. с. 35, Лавр. с. 54, 1 Новг. с. 10; се місце читаєть з варянтами, але кам'яний терем є у всіх.

— ²⁾ Инакше не можна собі витокувати її багаті дотациї.

— ³⁾ Див. Матеріали для словаря Срезневского sub voce.

До с. 333 ¹⁾ Див. статью Скабаллановича Византийская наука и школы въ XI в. — Христианское чтеніе 1884 кн. III—VI, сюдиж відчит Соколова О народныхъ школахъ въ Византіи съ пол. IX до пол. XV в. (лод. до час. Церковныя вѣдомости, 1897, VII).

— ²⁾ Що до суперечного питання про стан освіти в давній Русі, то на разі відсилаю до Історії Київщини с. 416—7.

— ³⁾ Література новіша: И. Толстой Древнѣйшія русскія монеты в. кн. Киевскаго 1882, йогож О древнѣйшихъ русскихъ монетахъ X—XI в. в Запискахъ имп. русскаго археол. общества, нова серия т. III (головні праці), Н. Черневъ — Замѣтки о древнѣйшихъ русскихъ монетахъ — Вѣстникъ археологій и исторіи т. VI (1888) і йогож статі в III і IV вип. Сборника снимковъ съ предметовъ древности, находящихся въ Кіевѣ; Н. Л. О древнѣйшихъ русскихъ монетахъ в. кн. Киевскаго, 1889; ще розвідки Куніка й Бартоломея в III і IV т. Извѣстій археологич. общества. Приналежність золотих і срібних монет I типа Володимиру, на ній погляд, доводить ся основно двома фактами: подібністю до штампів сучасників — Василя і Константина (гр. Толстой неформність Володимирової фігури досить правдоподібно поясняє тим, що взірцем для неї були поясні портрети на монетах сих цїсарів) і друге — псковським

скарбом, де кусничок срібняка I типа знайшов ся з кусничками інших монет, що не йшли далі перших років XI в. Срібняки сього типа знайшли ся в київській скарбі 1877 (було їх там більш як сто). Монети інших типів з іменем Володимира належать до категорії „ніжинських срібняків“ (велика находка коло Ніжина 1856 р.). Д. Чернев доводив, що то мусли бути чернігівські монети, бо вони не стрічають ся в Київщині; його аргументація одначе не особлива; ровумість ся, може бути непевність, чи се не монети котрого небудь іншого Володимира. Гр. Толстой, борюючи приналежности і сих типів до Володимира Св., вказує, що монети II і III типа стріли ся в скарбах разом з монетами X і початку XI в. (Шваанський і Могилівський скарби), а всі разом — в Ніжинській скарбі; монети Шваанського і Могилівського скарбів дійсно не йшли далі першої чверти XI в., і се дійсно факт важний. Хронологія типів вясняеть ся перебитими монетами: є монета з штампом II типа на штампі I типа, і монета з штампом III типа на штампі II типа. Але треба сказати, що на монетах II типа імя Володимира читасть ся в такихи натяганнями, що воно дуже непевне.

До с. 336 ¹⁾ И живяше Володимиръ по строенью дѣдню и отню (с. 87); я думаю, по контексту, що сі слова належать спеціально до карної практики, хоч можна б їх брати й незалежно від неї.

— ¹⁾ Літописна повість каже, що ті щоденні пири Володимира робились „боярюмъ, и грыдьмъ, и соцькимъ, и десятникомъ, и нарочитымъ мужемъ“; коли б виходити з термінології поч. XII в., коли воно набуть писалось, то се б була мова тільки про дружину, але чи „бояре, соцькі, десятники“ були в X в. тільки дружинниками, не знати, а а ргіогі, при Володимировій політці досить неймовірно, аби се робилось тільки для дружини.

До с. 338 ¹⁾ Іпат. л. 89—90, Тітмар VII. 52.

— ²⁾ Похвала — Чтенія с. 15 і 21, Іпат. с. 91.

— ³⁾ Про канонізацію Володимира див. Голубинского Істор. р. церкви I с. 160 і новіші праці Васильєв Історія канонізації руских святихъ (Чтенія моск. іст. тов. 1893), Голубинській Історія канонізації святихъ въ русской церкви, 1894.

До с. 340 ¹⁾ Про милосердні вчинки Володимира — Тітмар VIII. 52, Іларіон — Чтенія с. 56—7, Похвала Якова *ibid.* с. 21—2 і 15, Іпат. с. 86—7.

ЕКСКУРСИ.

I. Найдавніша руська літопись.

Таке чи иньше розумінне найдавнішого періода нашої історії стоїть в тісній залежності від такого чи иньшого погляду на нашу найдавнішу літопись — її генезу, склад, джерела і т. и., бо від того залежить наше становище супроти переважної більшости звісток, які ми маємо для сього періода. Для того мусимо хоч як коротко, але трохи вглянути в сю справу.

Найдавнішою (інакше Початковою, Начальною, Несторовою) літописею зветь ся компіляція, зроблена в Києві на початку XI в.; ми не маємо її осібно, а тільки в тих літописних збірниках, куди вона увійшла як складова (звичайно — вступна) частина. В більш чистій формі вона переховала ся в волинським збірнику, закінченим десь при кінці XIII в.; се полуднева версія, найдавніший кодекс її (рукопись) — Іпатський, званий по імені костромського Іпатського монастиря (в північній Росії), де він переховував ся, писаний (як показує знак на папері) не скорше як в 20-х рр. XV в., новіші — Хлебніковський і Пододінський, обоє XVI в., судячи по письму; зовсім новий (копія Хлебніковського) — Єрмолаєвський. Другу версію північну маємо в суздальським збірнику, закінченим на початку XIV в.; найдавніший її кодекс — Лаврентієвський, званий так по імені писара чернця Лаврентія, що списав її, правдоподібно — в самім Суздалі, 1377 р.; новіші кодекси: Радивилівський (інакше — Кенігсберський), Академічний (інакше — Троїцький), Троїцький (згорів 1812 р. і заховавсь тільки в варіантах до 907 р.) — XV віка. В більш або менш зміненних формах заховалась найдавніша літопись в иньших численних літописних компіляціях.

В найстаршій — Лаврентієвській кодексі найдавніша літопись титудується: Се Повѣсти времяныхъ лѣтъ, откуда есть пошла Руская земля, кто въ Киевѣ нача первѣе княжити, и откуда Руская земля стала есть“. Сей титул повторяється і в інших кодексах і компіляціях, але з деякими відмінностями; найбільш інтересне те, що в кодексах полудневої версії дописано: „Повѣсть... черноризца Феодосіева манастиря Печерського“, а в однім з кодексів (Хлебніковській) ще й: „Нестера черноризца“. Низше побачимо, що сей титул, по всякій правдоподібності, належить тільки до першої, вступної частини літописи.

Імя Нестора в титулі Повісті вийшло з давньої традиції, що Нестор, печерський монах XI в., автор житій Теодосія та Бориса і Гліба, був автором і літописи; сю традицію ми знаходимо вже в Печерській Патерику (XIII в.), і завдяки його популярності сей погляд став широко розповсюдженим (хоч і не загальним, бо нпр. редактор Никоновської компіляції уважав літописцем Сильвестра). Окрім звісного нам Хлебніковського кодекса імя Нестора стояло в титулі ще кількох (Татіщев знав їх три), і се в звязку з традицією Патерика давало на разі, як здавалось, певну відповідь на питання, звідки з'явилась найдавніша літопись: її написав київський монах XI в. преподобний Нестор. На початках наукових студій давньої руської історії се уважалося певним, було тільки певне вагання що до границі — де кінчить ся ота Несторова літопись; але вже Мілер (1755) вказав на приписку Сильвестра під 1115 р. як на границю найдавнішої літописи. Так справа на початку здавалась ясною. Літопись уважалась однодільною працею Нестора, і на сїм ґрунті став звістний первоначальник наукової критики давньої руської історії Шлецер. Він поставив першою задачею наукової роботи — відреставрувати „дійсного Нестора“ методом фільологічної критики, і його „Нестор“ на довго стає провідником в студиях давньої руської історії. Під впливом сього погляду досить непримітно проминули гадки про компілятивний характер літописи, висловлені особливо Строевим, в передмові до його видання Софійського временника (1820).

До докладнішого аналізу літописи привели скептики, московський професор М. Каченовський та його ученики, що рядом статей в 20-х і 30-х рр. попробували збити певність літописи, доводячи, що вона не може бути утвором XI в., що заведені до неї умови в Греками — фальзифікати, що се робота пізніша і т. и. Хоч як се було нестійне в цілості, але при тім були висказані

Й деякі важні гадки, нпр. що Нестор міг бути автором якоїсь монастирської хроніки, але не літописи й т. и. В результаті се привело до докладніших студій над літописею з сторони її оборонців, і так появились дві важні аналізи — Погодіна, й особливо Буткова. Новий імпульс до аналітичних праць дали статі професора московської академії Казанцева (почавши від 1849 р.), де він виступив з сильними арґументами проти погляда, що автором чи редактором літописи був Нестор; його арґументи були прийняті рядом визначних учених, традиційний погляд був рішучо захитаний, і з тим разом на перший план виступили питання про складові частини літописи, її джерела й редакторську техніку; на се останнє особливо вплинула боротьба норманістів з антинорманістами, що в 60 і 70-х рр. зачіпає кардинальні питання ієнези літописи. В результаті появилсь кілька визначних праць, присвячених аналізі літописи. Срезневський в своїх Чтеніях про літопись (1862 р.) попробував вирізнити в літописи більш давні циклі записок; в полеміці Ієдеонова і Куніка про початок Руси вияснено було комбінативний характер літописного оповідання про початок Руси; в 1868 р. вийшла праця Бестужева-Рюміна про склад літописей, де він признав нашу літопись по prostu архивом, в котрім переховались ріжнородні останки давнього письменства, і особливо застановляв ся над виясненнем її компілятивного характера.

З кінцем 60-х рр. студії над найдавнішою літописею затихли, хоч дальші роботи над давньою руською історією вносили важні гадки й спостереження. Важне значінне нпр. мали скептичні походи Іловайского на вступні части літописи, або нпр. принагідна реґабілітація деякими ученими звісток, що знаходять ся тільки в пізнійших компіляціях. Важний поворот в студиях над літописею робить в останніх роках петербурьський академік Шахматов рядом важних спостережень над хронологією й взагалі укладом літописи, а особливо тою увагою, яку звернув він на 1 Новгородську літопись другої редакції: він довів зовсім певно, що ми маємо в її вступній частині самостійну і до того — старшу верзію Повісти временних літ, ніж та, яку маємо в полудневій і північній верзіях найдавнішої літописи. Показалось, що для вияснення питань, звязаних з найдавнішою літописею, дуже важне значінне мають часом пізнійші, навіть дуже пізні компіляції, поминені в давнійших археографічних плянах (2 редакція 1 Новг. літописи, що тепер здобула таке першорядне значінне, була опублікована тільки 1888 р., а богато компіляцій

зовсім не видано, або є тільки давні, неприступні й непоправні видання). В результаті, тим часом як при кінці 60-х рр., по кількох визначних працях, присвячених літописи (Сухомлінова, Срезневского, Костомарова, Бестужева-Рюміна), справа здавалась трохи не вичерпаною, тепер вона поставлена на ново й цілий ряд питань чекають відповіді й для того потрібують попереду ще археографічної роботи.

В сім огляді я не маю ані спромоги ані потреби переходити всі питання, звязані з найдавнішою літописю й обмежусь кількома, найбільш важними для нас, а то про склад літописи, про час появи різних її частин і про історичну їх вартість. Почнемо з першого.

Я вище вже натякнув, що титул: Повість временних літ і т. д. не може прикладатись до цілої літописи, аж до початків XII в.; ся „Повість“, як каже титул, оповідала йно про початки „Руської“ (себто Полянської, Київської) землі та про найперших князів її (кто въ Киевѣ нача первѣе княжити), отже се мало бути оповідання про події, що не доходили навіть до кінця X в., бо инакше в самім би титулі згадано було про епохальну для кожного київського книжника подію — охрещенне Руси, як згадано в Новгородській версії (так називаю я вступну часть I Новг. л.): „и како избра Богъ страну нашу на послѣднее время“. З другого боку, в Повість мусіло входити що найменше князювання Ігоря, бо Олега її перша редакція зовсім ігнорувала. Цікаво, очевидно, було-б докладнійше вирізнити сю властиву „Повість“ з усеї літописи. Се пробував зробити Срезневский. Він вказав, що в хронологічній таблиці князів, уміщеній в літописи під 852 р. є певна ріжниця в рахуванні років до Святослава і після нього (отъ пѣрваго лѣта Олгова до пѣрваго лѣта Игорева лѣтъ 31; отъ пѣрваго лѣта Игорева до пѣрваго лѣта Святослава лѣтъ 33, отъ пѣрваго лѣта Святослава до пѣрваго лѣта Ярополча лѣтъ 28; Ярополкъ княжи лѣтъ 8; Володимерь княжи лѣтъ 37; Ярославъ княжи лѣтъ 40). На сій основі він опер здогад про три циклі відомостей в літописи: оден до смерти Святослава, другий до смерти Ярослава, третій — по ній; окрім того він вказував, що звістки з болгарської та византийської історії в літописи уривають ся на 943 р.: він бачив тут доказ, що на тім році уривалась якась давнійша літопись. Сей останній здогад тепер не має значіння, від коли цілий ряд подібних звісток об'яснено з продовження Амартола (Шахматовъ — Хронологія древнѣйшихъ русскихъ лѣтописныхъ сводовъ); але гадка, що Повість

кінчила ся смертю Святослава дуже привабна й імовірна, тим більше, що в полудневій і північній верзиях тут є дійсно як би закінченне: „И бысть всехъ лѣтъ княжения Святослава лѣтъ 28, и нача княжити Ярополкъ“. Але тепер се питанне стає більш заплутаним з огляду на істнованне двох відмінних редакцій Повісти, тому я тільки підношу тут як досить правдоподібно, що Повість могла кінчити ся смертю Святослава.

Вже тепер можна сказати напевно, що окрім ширшої редакції Повісти (Повістю я буду називати вступну частину найдавнішої літописи, конвенціонально приймаючи й далі її кінцем смерть Святослава), редакції, що маємо в полудневій і північній верзиях літописи, ми маємо ще самостійну і старшу від неї редакцію у вступній частині 1 Новгородської літописи. Се довів Шахматов, і в тім його велика заслуга в історії сього питання. В сій Новгородській літописи 2-ої ред.*) брак звісток аж до 1017 р. доповнено оповіданням, що від 945 р. (смерть Ігоря) ріжнить ся тільки деякими прогалинами та варіантами від ширшої редакції літописи, полудневої та північної верзий, але до 945 р. ріжнить ся від них дуже сильно: хронологія в новгородській верзії зовсім відмінна і є кардинальні ріжниці в самих звістках (як от про Аскольда і Дира, або що Олег не був князь, а воєвода Ігоря), є й деякі звістки, яких не маємо в ширших верзиях (про війну Ігоря з Уличами), але взагалі вона далеко коротша від ширшої редакції і маса материялу в ній бракує, тому можемо звати її короткою (або новгородською) редакцією.**)

Тепер виникає важне й нев'язане ще питанне (Шахматов його не порушував досі), як розуміти сю ріжницю в відносинах коротшої редакції до ширшої перед 945 р. і по ній? Границею сей рік не міг бути: оповіданне коротшої редакції під 945 р., що належить вже до другої частини, безпосередньо звязане з попереднім (під р. 922—942). Прийняти, що від 945 р. коротша верзия в оригіналі лишилася не зміненою, тим часом як частина аж до 944 р. була вповні перероблена й доповнена новим редактором (чи тим самим — хоч се й було-б менше правдоподібно)? Се теж не було б дуже правдоподібно, хоч і можливо. Можна поставити иньший здогад: що від 945 р. в 2-ій редакції 1 Нов-

*) Так зветь ся 1 Новг. л. із вступними доповненнями до дефектного Синодального кодекса.

**) Шахматов зве новгородську редакцію літописи „начальним сводом“, а ширшу — Повістю врем. літ, не розрізняючи вступної частини від дальшого.

городської літописи ми маємо вже иньше джерело — редактор відписував не з Повісти тієї коротшої редакції, а иньшої. Я б се уважав найбільш правдоподібним, і сю гадку підопру дальшими спостереженнями, хоч се, розумієть ся, все ще буде тільки здогад: до вияснення сеї справи допоможуть в часом дальші студії над невиданими літописними компіляціями. Поки-ж що ми маємо для Повісти аж по 945 р. дві редакції — коротшу й ширшу (останню в двох верзиях — полудневій і північній), для часу від 945 одну — новішу, в трох верзиях — полудневій, північній і новгородській. Чи коротша верзия заховалась в початковім виді, а не скорочена? в теперішнім виді вона виглядає голим кістяком, в порівнянню з ширшою редакцією, як було видно з сього побіжного огляду;

коротша редакція :

київські брати

похід на Царгород

ховарська дань, Аскольд і Дир

прихід варязьких князів

Ігор в Києві

920 Похід Ігоря на Царгород

922 Похід Олега на Царгород

922 смерть Олега

війна з Уличами

ширша редакція :

етнографія загальна

етнографія словянська і руська

путь із Варяг в Греки і св. Андрій

київські брати

2 і 3-ій етнографічні огляди

ховарська дань

хронольогічна таблиця

охрещенне Болгарів

прихід варязьких князів

Аскольд і Дир

похід на Царгород

Олег в Києві

походи Олега

Угри

Кирил і Методій

907 похід Олега на Царгород

1 умова з Греками

2 умова з Греками

912 смерть Олега

походи Ігоря і византийські звістки

похід Ігоря на Царгород (в коротшій

ред. під 920 р.)

2-ий похід

умова з Греками

(945 смерть Ігоря — ширша редакція).

Як на просте скороченне чогось анальоґічного з ширшою редакцією воно виглядає занадто уплянованим — є цілість в тім

кістяку; про скорочення із звісної нам ширшої редакції не може бути ані мови з огляду на кардинальні різниці; але деякі скорочення (купюри) початкової редакції тут можливі. Написана ся Повість, очевидно, була без років; ті кілька років, які бачимо в коротшій редакції, — то пізніші вставки (854 р. — що має означати, мабуть, початок царювання імп. Михаїла, поставлено над всім оповіданням від київських братів аж до походу Ігоря на Царгород; історію Ігоря механічно розділено між кількома роками). Обидва взяті з Амартола оповідання: про похід на Царгород за імп. Михаїла та Ігорів похід — се вставки додані вже пізніше; вложені вони не на місці: похід на Царгород між київськими братами і хозарською данию (саме оповідання має сліди розрива: „по сихъ лѣтехъ братіа сіи изгибоша“...), похід Ігоря перед походом Олега; се саме показує вже, що єї додатки зроблені не в ширшій редакції, а незалежно від неї (на се вказують й інші подробиці: оповідання про царгородський похід не звязано з Аскольдом і Диром, оповідання про Ігоревий похід не має звісток з життя Василя Нов., є й язикові відміни).*)

І так початкова редакція, скільки можемо її відреставрувати, оповідала-б про київських братів, хозарську дань, прихід варязьких князів до Новгороду і потім Ігоря до Києва, та про похід Олега на Царгород і війни Ігоря з Уличами й Деревлянами; се все має досить одноцільний і однорідний характер. Коли з'явилась перша редакція і як далеко вона сягала, ми не можемо напевно сказати. Вона не повинна була переходити за часи Святослава, — чи то вона була та початкова Повість (як я вважаю правдоподібним, думаючи, що ширша редакція перейняла від неї свій титул), чи на її підставі утворила ся та Повість, що мала на меті описати тільки перші початки Руської держави.

Що до часу написання початкової редакції, то пояснення: „Дирева могила за святою Ириною“ вказує на часи не давніші від середини XI в., бо та частина міста, де стояв монастир св. Ирини, забудована вже по 30-х р. XI в. Правда, в новгородській редакції можливі деякі пізніші поправки (такою поправкою є правдоподібно згадка про київського князя в оповіданні про хозарську дань), але згадка про Дирову могилу не виглядає на приписку (порівняти згадку про Олегову могилу), а з рештою звістки про початок Русі (поминення Олега) показують, що автор сього оповідання був відділений дуже значним простором часу від подій

*) Див. про них Шахматова О начальномъ кievскомъ сводѣ с. 45 - 6.

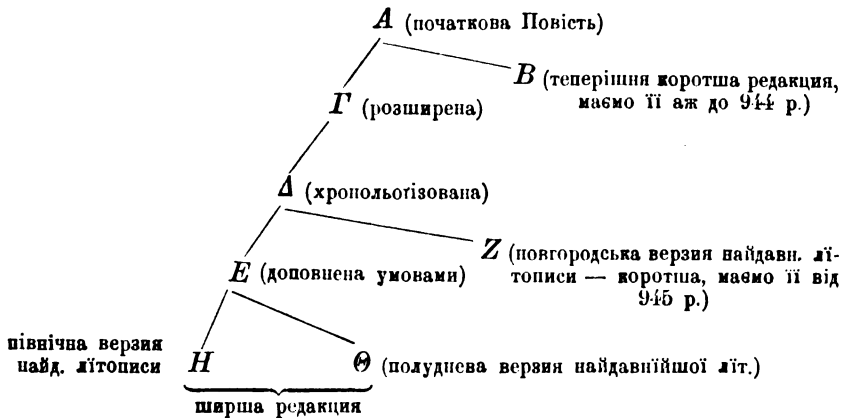
кінця IX і початку X в. З другого боку не можна свої Повісти значно відсувати в другу половину XI в., судячи по деяким подробицям: нпр. в оповіданню про наложену на Новгородців контрибуцію за Олега стояло: еже и нынѣ дають (як заховало ся в Никон. літ., з того в 1 Новг. вийшло: еже не дають, а в полуд. і півн. верзиях поправлено: еже до смерти Ярославѣ даяше Варягомъ). До свої початкової редакції я зачислив би тому і деякі пояснення, що ми маємо під 945 р. (в ширшій редакції): пояснення про Свенельда, що він був „отець Мьстипинѣ“ (с. 34): се пояснення могло мати значінне тоді тільки, як ще жив сей з рештою нічим не звістний Мстиша; сюди-ж треба занести пояснення топографії Кліва в історії пімсти Ольги фактами в другої половини XI в.: „городъ же бяше Кнєвъ идеже есть нынѣ дворъ Гордятинѣ и Никифоровъ, а дворъ князь бяше въ городѣ, идеже есть нынѣ дворъ Воротиславль и Чюдинъ“ — Никифора і Чудина ми знаємо: оба були визначними боярами в момент смерти Ярослава (згадують ся в Рус. Правді Акад. § 18).

Ся початкова редакція, правдоподібно — властива Повість временних літ*) написана отже деє в середині XI в. (назв'їм її *A*), була слідом доповнена кількома звітками з Амартола і хронологізована: поставлено над вступною частиною 854 р., події в часів Ігоря розділені на кілька років, а решту виповнено порожніми роками; се є теперішня коротша чи новгородська редакція Повісти, яку ми маємо (може в деякими скороченнями чи змінами) в 2-ій редакції Новгородської літописи, кінчаючи р. 944 (назв'їм її *B*).

В другій половині XI в. початкова редакція (*A*) безпосередньо, чи в сій новій перерібіці (*B*) кількома наворотами була знову перероблена й розширена; докладно сї дальші модифікації відреставрувати ми не можемо, але можемо вказати напевно сліди кількох редакцій. Так нпр. на вступі трома наворотами даєть ся етнографічний огляд українсько-руських племен; повторенне вступних слів: „Поляном живущимъ о собѣ“ вказує на кілька вставок, зроблених ріжними часами. Хронологія й тут вставлена аж пізнійше (я думаю, се вказує на те, що новий редактор розширяв не хронологізовану вже Повість, а початкову редакцію — *A*). Судячи по тому, що новгородська верзия ширшої

*) Те що Шахматов (О начальномъ кievскомъ сводѣ с. 57) зве „Сказанієм о началѣ Руси“, назву Повісти не зовсім відповідно прикладаючи до найдавнішої літописи ширшої редакції.

Повісти не має ще умов з Святославом, а хронологію має вже згідну з ширшою редакцією, можна думати, що умови з Греками вложено аж на останок. Таким чином можна-б вирізнити що найменше три верстви в сих дальших модифікаціях: розширення початкової редакції (*Г*) (при тім могло бути й кілька редакцій), хронологізація (*Δ*), вставлення умов (*Е*). Таким чином схему редакцій Повісти в тих конвенціональних границях можна-б собі представляти так:

Що хронологічна схема і тут пізнійша, маємо виразні сліди подекуди (нпр. під р. 972, 973); що до умов, то окрім того, що умови 971 р. не маємо ми в новгородській версії, справедливо вказано і на те, що умови 907 р. і 971 р. розривають теж цілість оповідання.

Під час сих редакцій Повісти її оповідання було продовжене. Версія літописи, котру маємо в 2-ій ред. Новгородської, не має ще умов, не має деяких епізодів (нпр. про спалення Іскоростеня за Ольги, про заснування Переяслава, про білгородський кисіль і ин.), але вона сягала що найменше 1074 р. (доти констатують ся виписки з неї); отже судячи по тому, перше ніж закінчене було редагуване Повісти, вона була продовжена (я означив у схемі сї продовження буквами *Z*, *H*, *Θ*). З рештою ся схема має гіпотетичний характер; ті моменти редакційної роботи можна констатувати з значною певністю, але їх порядок операється на новгородській версії лише й вимагає ще дальшого підтвердження.

Ся вся редакційна робота була зроблена в другій половині XI і на початку XII в. В етнографічнім огляді (с. 9) і в оповіданню про Угрів (с. 14) згадують ся Половці, що вказувало б на час не ранійший останньої чверти XI в., бо Русь ближше

познайомилась з Половцями тільки в 60-х рр.; таке-ж значінне має згадка тамже, що поганський похоронний обряд заховавсь досі у Вятчів, отже інші племена були вже тоді християнізовані. В оповіданню про Володимира, що маємо у всіх верзях найдавнішої літописи, маємо вказівку на початок XII в.: Жиди в посольстві до Володимира кажуть, що їх землю опановали християне, се ж, як справедливо зауважено вже давно, — може належати тільки до хрестоносного походу, значить могло писатись не скорше як в перших роках XII в. Для північної редакції маємо докладну дату, коли вона була закінчена, се приписка під 1110 р.: „пгумень Сильвестръ святого Мухапла написахъ книги си лѣтописецъ... в 6624, индикта 9 лѣта“, отже 1116 р. Для полудневої редакції такої дати не маємо, у всякім разі вона була закінчена після смерти Сьвятополка і Давида Ігоревича († 1113), як видно з хронологічної таблички під 852 р. і згадки про смерть Давида під 1097 р., і то не зараз, бо згадку про смерть Давида маємо в заведеній до літописи повісті Василя; вказати в ній докладну границю, де кінчить ся найдавніша літопись, дуже трудно: під 1110 і 1111 р. маємо тут одну повість про похід на Половців, і здаєть ся, що до неїж належить ще оповіданне про смерть Сьвятополка; вона, можливо, закінчена була трохи пізнійше, ніж північна.*) Новгородська мусить бути ранійша, але у всякім разі належить теж до XII в.

Таким чином найдавніша літопись була результатом досить інтензивної роботи протягом значного часу — яких 60-и літ, переживши кілька редакцій. Скільки рук робило над нею? На се питання ми не можемо відповісти. Я думав би, що значну частину тієї редакційної роботи доконала та сама рука; я уважав би можливим навіть, що той самий книжник, що уложив початкову редакцію Повісти временних літ, потім трудив ся над її розширенням (я се думаю тому, що і в початковій редакції і в ширшій Повісти бачимо ті самі погляди на початок Русн, руської дінастії, а сї погляди ледви чи були популярні в суспільности, хіба би припустити, що пізнійший редактор перейняв ся виложеннями в початковій редакції гадками й розвинув їх потім в цілу систему). Але цілу редакційну роботу надати одному перу дуже тяжко, хоч би з огляду на той значний простір часу.

Пробовано не раз назвати редактора (краще-б сказати — редакторів) по імені; сю заплутану, богату літературою справу

*) Д. Шахматов приймає 1118 р., але ще не дав на те доказів.

я перейду тільки побіжно, бо для нас вона має другорядний інтерес. Я вгадував про традиційний погляд, що редактором був Нестор. Доводи Казанського збили сей погляд (до них де що доложив останніми часами Щепкін), і довели, що Нестор, автор Життя Теодосія та „Чтенія“ про Бориса і Гліба, не міг бути автором літописи, бо для історії подій описаних в його иньших утворах, в літописи ужито зовсім иньших джерел. Пробовано се поправити тим, що мовляв Нестор не був автором найдавнішої літописи, а автором печерської літописи, що увійшла як складова частина в найдавнішу літопись, але се стрічаєть ся в тією-ж трудностю: як раз печерські події, описані в найдавнішій літописи, десь аж до кінця 80-х рр., не могли бути описані Нестором: бо перечать ся з його Житнем і в фактах і в загальнім освітленню (недавно Шахматов хотів знову вирятувати авторство Нестора, але таким розсіканнем Гордієвого узла, що ледви аби кого міг вдоволити). Коли традиція (досить пізня — бо аж XIII в.) про літописательство Нестора має що в собі, то його можна уважати або автором печерських записок з кінця XI та початку XII в. (се ще найскорше), або одним з останніх редакторів. З далеко більшою правдоподібністю, майже — в певності, можна уважати одним з таких редакторів видубицького ігумена Сильвестра; на простого кописиста він був за визначним чоловіком, з другого боку брак відомостей про його Видубицький монастир не дозволяє уважати його таким автором, що трудив ся над літописею ще в другій половині XI в. Маса печерських звісток в літописи насуває гадку, що літопись — можливо — переходила ранішні стадії свого формовання в Печерськім монастирі. Сього вистане що до імен і взагалі ближшого означення редакторів. Блише приглянути ся мусимо складови самої літописи.

Почнемо з джерел. Вони мусіли бути писані й устні. Між писаними можна відрізнити свійські й чужі, хоч і не в кождім випадку можемо сконстатувати, чи ми маємо до діла з руською перерібною чужого джерела, чи з перекладом або чужим оригіналом. Між устними джерелами мусимо розрізняти народні перекази і сучасні звістки. Останню категорію становлять сучасні відомости й комбінації автора.

Почнемо з початкової редакції, як ми її означали вище: кийські брати, хозарська дань, Аскольд і Дир, прихід варязьких князів, Ігорь в Києві, Олегів похід на Царгород і його смерть, війна з Уличами; памятаймо при тім, що в ній, можливо, є деякі скорочення, що оповідання могло йти далі, але ми тримаємось того,

що вирізнили в її теперішнього складу — перед 945 р. Отже тут ми не маємо нічого взятого з чужих джерел, виключивши тільки цитати з біблії з нагоди епізода про хозарську дань, нічого взагалі з писаних джерел, се збірка переказів і комбінацій. Вирізнити останні не легко. Я не буду твердити, чи нпр. пояснення, що Аскольд і Дир були Варяги, або що Ігорь був син Рюрика, а Олег його воевода, або оповідання, що Ігорь прийшов з Новгороду й забив Аскольда і Дира — то все комбінації як раз самого автора. Вище я показував, як на тих точках була слаба традиція, як різнородно укладались собі ті перекази й імена в зовсім відмінні комбінації, для того й тут я б признав велику участь автору сеї початкової редакції. Але нпр. пояснення: „отъ тѣхъ Варягъ, находникъ тѣхъ, прозвашася Русь“ і т. д. (с. 5) я б сьміло уважав авторською комбінацією. Як на правдиві перекази напевно можна вказати на епізоди про київських братів, хозарську дань, похід Олега на Царгород, війну Ігоря з Уличами. Звістки сучасника в сій редакції — тільки пояснення нпр. де могили Аскольда, Дира, Олега.

Дальші редакції ми будемо оглядати разом в їх результатах, бо відрізнити їх тепер майже неможливо*). Тут вже на ширший розмір користано з писаних джерел, свійських і чужих, і комбіновано. З чужих джерел ужито хроніку Георгія Амартола з її продовженням (для подій X в.) — звідси взято окрім історії походу Русин на Царгород за імп. Михаїла та Ігорового, ще загальний етнографічно-географічний огляд на вступі, приклади з всесвітної історії — дивні звичаї різних народів, в паралель поганським звичаям руських народів (с. 8—9, тут він і цитуєть ся: глаголетъ Георгій в лѣтописецѣ), „вольхвовання отъ чародѣйства“ з нагоди смерти Олега (с. 24—5), дивні знамення — з поводу чудного дітища, витягнутого з річки Сітомля (с. 116—7). З Амартола ж взяті дрібні звістки про грецько-болгарські події з другої половини IX і першої X в., введені в літопись уже при її хронологізації.**). Для хронології ж ужито хронологію патр. Никифора *Χρονογραφικόν σύντομον* (Лѣтописецъ вскорѣ, або вкратцѣ, як він зветь ся в сло-

*) Д. Шахматов зановів аналізу двох редакцій найдавнішої літописи — 1116 і 1118 р., окрім новгородської, але їх до тепер не виказав.

**.) Виказ місць взятих з Амартола див. у Сухомлінова, де автор виказує й інші писані джерела, і у Шахматова Хронологія древнѣйшихъ руськихъ лѣтописныхъ сводовъ.

вянським перекладі*) — з нього взята хронологічна схема під 852 р. (як довів Шахматов остаточно). В оповіданні про похід Ігоря 941 р. окрім Амартола користано безпосередньо чи посередньо з Життя Василя Нового, як ми бачили вище (прим. 2 до с. 276). Оповідання про Кирила і Методія (с. 15—16) взято з якоїсь осібної повісті, близької до панонських житий. В оповіданні про Володимира внесено Исповідання віри Михаїла Сінкеда (його переклад є в Святославовім Збірнику 1073 р.) і уривки з Палєї, але вони в літопись могли прийти посередньо — через повість про Володимира, що була, правдоподібно, осібним утвором; подана там же коротка історія старозавітна й новозавітна зачерпнена, правдоподібно, з перекладеного джерела, хоч його досі не вказано докладно. В оповіданні про напад Половців під 1096 цитуєть ся псевдо-Методій Патарський (Слово о царствіи языкъ послѣднихъ временъ); нарешті в полудневій версії під 1111 р. уміщена скомпільована з різних грецьких письменників „Похвала ангеламъ“.

Осібну категорію становлять русько-византийські умови — три *in extenso* і одна в парафразі й уривках (під 907 р.).

З свійських писаних джерел можна з значною правдоподібною вказати на оповідання про Володимира (хоч і не можна докладно означити його границь — я думаю, що воно починалось від смерти Святослава), історію Бориса і Гліба — воно дуже близьке до „Сказанія страстотерпцю святую мученику Бориса и Гліба“ т. зв. Якова.***) Під 1068 р. подана проповідь „О казнях божіихъ“, звісна осібно, часом з іменем Теодосія. Оповідання про волхвів під 1071 р. могло бути осібною повістю. Безперечно є осібною повістю історія про волинську війну під 1097 р. Осібність інших оповідань менш певна.

Цікаве питання — чи користав редактор чи редактори з яких небудь давніших свійських річних записок? Сухомлінов поставив був теорію, що наші літописи розвинули ся з пасхальних табличок з короткими аналістичними записами, але такі короткі аналістичні записки належать до свіжіших редакторських верств в нашій літописі, і слідів подібних таблиць досі не відкрито. Срезневський пробував довести існування записок ще з X в., але більшість вказаних ним звісток очевидно новішої

*) Саме заповіджено його нове видання — під ред. Белокурова, Москва, 1898.

**) Справа сього сказання не ясна, й деякі вважають його витягом з літописи, диви вище с. 427.

дати, і тепер тільки одна звістка в X в. вістаєть ся загадковою — се комета під 911 р. Що в XI в. записки істновали, се певно, тільки їх не завсіди можна сконстатовати в нашій літописи на певно.

Як я казав уже, Повість і її продовження з початку мали форму прагматичного оповідання, і аж пізнійше розділено його на роки, а при тім подавано і коротких річних записок, зачерпнених з різних джерел, свійських (головно для XI в. се можливо) і чужих. Се було анальоґічно з півнійшою галицько-волинською літописею, котру автор теж писав без років і аж пізнійше заміряв їх визначити (с. 544), тільки не зробив сього. Такий прагматичний характер мало оповідання, правдоподібно, аж до часів Ярослава — нпр. до 1026 р.; головними складовими частинами його були-б: Повість временних літ, далі повість про Володимира і оповідання про Бориса і Гліба, звязані редактором певними переходами; про події 30—40-х рр. XI в. він міг говорити на підставі свіжих переказів або й як свідок. Сліди пізнійшого вставлявання річних чисел я вказував вже вище; для дальшої частини вкажу нпр. на р. 988.

Для хронольоґії редактор мав передо всім дві головні опорні точки: перша звістка про Русь, себто про похід її на Царгород, з викомбінованою з грецьких джерел датою — з Никифора, може за помочю Амартола (викомбінованою хибно, але як само — сього й досі ми не знаємо напевно, не вважаючи на недавні виводи Шахматова — він доводить, що автор помилкою узяв число розділу в Амартола за рік царювання Михаїла); на сій даті оперте все датованне перших подій, аж до приходу Олега до Квіва. Друга крайня опорна точка для вираховання дат — се дата смерти Володимира, відома з письменних джерел (1015 р.). Деякі дати редактор міг зачерпнути теж з византийських джерел (як нпр. походу Ігоря — 941 р.: хоч в друкованім тексті прод. Амартола не масмо означення року, але він міг бути в кодексі, з котрого користав редактор); натомість датами русько-византийських умов не міг він покористуватись, коли дійсно (як ми вище припустили з огляду на новгородську редакцію) вони введені в літопись уже по довершенню хронольоґічного поділу. Чи мав він які свійські хронольоґічні таблички, що помогли б йому означити тексти князювань і розложити події? Се питання дуже інтересне для нашої старої історії, але порішити його зовсім напевно поки що не можна. Срезневський висловив здогад, що редактор міг мати такі записки, де по рокам князювань означені були визначнійші події. Ми

дійсно маємо одну таку табличку, для часів Володимира, в Похвалі Якова: „по святем же крещеніи пожива бл. кн. Володимержь 28 лѣтъ; на другое лѣто по крещеніи къ порогомъ ходи, на третіе лѣто Корсунъ городъ взя, на 4-ое лѣто церковъ камену св. Богородица заложил“ і т. д. Може такі таблички були у редактора і для попередніх часів? Я б се уважав можливим бодай для другої половини X в., а табличку з означенням років князювань навіть і для давніших часів. В ширшій версії літописи під 852 р. маємо табличку князівств (я наводив її вище); вона згоджується з роками літописи, що до князівств Олега й Ігоря*), можна погодити й для Ярополка, тільки для князювання Володимира рішучо бракує одного року; коли зважити, що початки деяких князівств в літописи відділені під осібні роки від попередніх як би навмисно, аби натягнути рік, то се наводить гадку, що ця табличка була звірцем для редактора, і до неї він притягав факти, а не табличка обрахована на підставі дат літописи. Далі, я вище, в історичнім огляді підносив факти, що вказують на спізненне літописних дат; і так східні походи Святослава в дійсности стали ся років на два пізнійше, подорож Ольги до Царгороду теж на два роки; я підніс деякі факти, що промовляють і за пізнішими роками смерти Олега й Ігоря; як би признати, що редактор, розкладаючи роки за табличкою, де рахувались неповні роки, відчислав цілі роки, то се нам об'яснило б сю справу: і так вже на часах Святослава й Ольги ми мали-б ріжниці два роки, на часах Ігоря три, на часах Олега чотири, й в дійсности, коли табличка добра, він мав би вмерти в 915—6 р. Але однакове спізненне подорожі Ольги й походів Святослава вказувало-б і ще иньше: що сї факти в якійсь табличці датовані були роками князівств, і спізнились через хибний рахунок при хронологізації літописи. Се було-б дуже важно нам знати на певно, але те що я сказав — є тільки правдоподібне.

*) Срезневский твердив протинпе, але він не звернув уваги, що звичайно зараховували і перший і останній рік князівства, отже рахували роком більше ніж ми; відповідно до того маємо: Олег сів в Києві 882 р., умер 912 — отже 31, як в таблиці, Ігор сів 913, умер 945, отже 33, як в таблиці; рахуючи початок Святославового князівства 945 р., будем мати до його смерти під 972 р. теж 28 р., як в таблиці, але в усіх верзях титул: початок Святославового князівства стоїть під 946 р. — може се недогляд самого редактора. Для Ярополка від 973 до 980 р. теж здобудемо 8 років, але для Володимира бракує оден рік рішучо.

Переходимо до устних джерел.

Як на народні перекази можна на певно вказати, окрім вказаних вище, ще другий похід Ігоря на Візантію, деревську війну по смерті Ігоря (цікаво, що останнього епізода Ольгиної пімсти в новгородській верзії бракує), більшість в подорожжя Ольги до Царгорода (сватання імператора, посольство його до Київа), історію Святослава. Історія Володимира теж має багато елементів народніх переказів, хоч і буда, правдоподібно, осібною повістю (війни синів Святослава, Володимирові пири); де які перекази дописано вже пізнійше, нпр. до короткої звістки: „іде Володимиръ на Хорваты“ під 993 р. додано потім: „Пришедшу же ему съ войны Хорватской...“ — переказ чисто народній про боротьбу отрока з Печенігом і заснування Переяслава; до порожнього 997 р. (як в новгородській) дописано такий же народній переказ про білгородський кисіль. Се може показувати нам, як поводі збирали ся сі перекази ріжними редакторами.

Що до устних оповідань свідків, то з них користано, розумієть ся, широко, але вказівки на них дуже рідкі: під 1106 р., записуючи смерть дев'яностолітнього боярина Яня, літописець згадує: „у негоже азъ слышахъ многа словеса, яже вписахъ в лѣтописицъ“, — але що власне, не поясняє; маємо оповідання Гюргяти Роговича під 1096 р., та не можна бути певним, чи се оповідання було записано безпосередньо редактором, чи перейшло до нього через якусь сказання то що.

Осібну категорію становлять пісні; подекуди ясно бачимо сліди їх — нпр. в описи Лиственської битви (під 1024 р.):

и бывъши нощи, бысть тьма, и громове, и мольнья и дождь
яко посвѣтяши мълнья, и блисташася оружья, и бѣ гроза
велика, и сѣча сильна и страшна

або в звістці про смерть Романа Святославича (під 1079 р.):

и суть кости его и до сего лѣта тамо лежаче, сына Свято-
славля і внука Ярославля.

Робота самих редакторів не скрізь видна і не скрізь однака. Найбільше її видно у вступній частині, де віставалось майбільше поля здогадам і комбінаціям. Вкажу кілька найбільш виразних прикладів: така історія розселення Слов'ян в Дунаю під натиском Волохів (с. 3—4 і 6—7), в ній даремно старали ся відкрити якусь дійсну історію, і ще найправдоподібнійше, що сю теорію літописець уложив під впливом сучасного розпросторення Волохів у дунайських краях. Далі комбінація подорожжя Андрія з варязько-грецьким путем — що то мовляв Андрій їхав через

Київ до Рима. Історія чужих міграцій (тут Хозари, через непорозуміння, виступили в ролі „білих Угрів“). Історія запросин варязьких князів на Русь в порівнянні з коротеньким оповіданням початкової редакції розвинена далі в інтересах норманської теорії, нпр. до слів: „идоша за море к Варягомъ“ додано: „сіце бо звахуть ся ты Варягы Русь, яко се друзие звутся Свее, друзии Урмани...“ і т. и., або многозначний додаток: „поша по собѣ всю Русь“. Аскольд і Дир поставлені в певнім звязку до Рурика й розповіджено, як вони з'явилися у Києві, чого не було в коротшій редакції; так само і з іменами Аскольда і Дири в оповіданню Амартола — їх там нема в коротшій редакції. Супроти знайдених звісток, що Олег був князем, і супроти погляду початкової редакції, що він був тільки воєводою Ігоря, з'явився компромисовий погляд, що він правив як опікун і свояк Ігоря. Завівши до Повісти історію про Кирила й Методія з її категоричною заявою, що Русь — се словянський нарід („Словѣнску языку... отъ негоже языка и мы есме Русь. А Словѣнескъ языкъ и Рускый одинъ“), редактор спішить ся сей погляд привести до згоди з своєю варязькою теорією: „отъ Варягъ бо прозвашася Русью, а пѣрвѣе бѣша Словѣне“. Але в меньш важних справах автор не дбав так про суперечности — нпр. маючи історію про побут Андрія в Києві, він зіставляє в повісти про Володимира заяву диявола, ще на Русі не було апостолів (с. 80). Взагалі комбінаційної роботи меньше бачимо, чи можемо сконстатувати, почавши від другої половини X в.

Аналіза літописи дала нам спроможність слідити за тим, як поволі, протягом десятиліть зберались в ній матеріяли. Але разом з тим при тих редакціях не одно й відпадало. Таких випадків лишило ся нам де що в короткій редакції літописи і в пізнійших компіляціях. Особливо ними богата т. зв. Никонівська збірка, і се надає її особливий інтерес. Що було причиною того, що та чи иньша звістка не увійшла в останні редакції, се тяжко пояснити. Часто дуже могло се стати ся через недогляд: нпр. бачимо, що в останні редакції не увійшов початок переказу про Ігоря — його війна з Уличами, а тільки продовження — повстання Деревлян; переставляючи записки, легко було щось упустити. Де що могло викидатись і свідомо. Поки на давню літопись дивились як на одноцільну працю, доти сї випадки дуже легковажено (особливо се остро виступає у Карамзіна), тепер, коли ми бачимо, яку довгу і повільну редакційну роботу переходила літопись, які переміни при тім робились, сї випадки в наших очах

мають не менше значіння, як і заведене в літопись. Розуміється, треба тільки відрізнити те, що по всякій імовірності належить до записок XI—XII в., від пізніших комбінацій (як нпр. вивід Руси від річки Руен в Воскресенській літ.), пізніших записок (як численні звістки Никонів. літ. про богатирів) або простих непорозумінь (нпр. похід Прусів з напасти від прузів — сарани і т. и.). З сього погляду єї екстраваганції пізніших компіляцій ще вимагають критичної перевірки.

На тім кінчу свій екскурс; додам тільки ще де що з бібліографії.

Видання найдавнішої літописи: перше видання, в Радивилівського кодекса, з скороченнями, вийшло 1767 р. (Бібліотека російская историческая, I, з передмовою Шлецера); нове видання на підставі кодексів північної групи, розпочате Тимковським на початку сього віка, доведено було тільки до 1019 р. (1824). Аж в I т. Полного собрания лѣтописей 1846 р. видано суздальський літописний збірник, до варіантів ужито кодекси полудневої верзії, а самої полудневої верзії не видано; вона вийшла аж 1871 р. в двох виданнях: Лѣтопись по Ипатскому списку (весь волинський збірник) і Повѣсть временныхъ лѣтъ по Ипатьевскому списку — фототипічне видання самої найдавнішої літописи. Північна версія була видана ще три рази: Лѣтопись по Лаврентьевскому списку, 1872 р. і нове видання 1897 р., і фототипічне видання: Повѣсть врем. лѣтъ по Лавр. списку, 1872. Зведений текст найдавнішої літописи з варіантами й доповненнями усіх виданих літописних збірників: Сводная лѣтопись, составленная по всѣмъ изданнымъ спискамъ лѣтописи Л. Лейбовичемъ, 1876. Передруки літописи (без наукової вартости): в Monumenta Poloniae hist. т. I, у Мікльосіча Chronica Nestoris, 1860.

Видання інших літописей і літописних компіляцій: Новгородська найдавніша і пізніша — в III і IV т. Полного собрания лѣтописей, 1841 і 1848 р., Новгородская лѣтопись по синодальному списку (1 і 2 редакції), 1888, теж — фототипічне видання синодального кодекса, 1888, Новгородскія лѣтописи (друга і третя) 1879. Російская лѣтопись по списку Софійському великаго Новгорода, 1795. Лѣтописецъ, содержащій въ себѣ Російскую исторію отъ 6360 до 7106 года, 1781 і 1819 р. (тут Архангелогородський літописецъ, близький до 2-ої ред. 1 Новг.). Софійській временникъ, I і II, вид. Строев в 1820 р. (з одного кодекса), потім видана в V і VI т. Полного собрания (1 Софійська л.), але

не в цілості, а тільки варіанти. 1 Псковська — особне вид. 1837 р. Погодіна і потім в Полном соб. т. IV. Лѣтопись Переяславля Суздальского (близька до півн. верзії, але з деякими додатками) — 1 вид. 1851 Оболенского, 2 — Белокурова, 1898 (ще не вийшло). Воскресенська (близька до ширшої верзії найд. лїт.) — т. VII і VIII Полн. собранія. Никонівська — 1 вид. 1767—1792 р., 8 томів, передруковується в Полн. собранії (вийшли 3 томи — IX, X, XI). Тамже в II т. — Густинська, в XV — Тверська лїт., в XVI — Збірник Авраамка; найдавнішу лїтопись вони мають в скороченнях.

Важніша література найдавнішої лїтописи: Татищев в I т. Исторіі Російскої гл. V—VII, Мілер О первомъ лѣтописецѣ російскомъ (Ежемѣсячн. сочиненія, 1755), Schlözer Probe russischer Annalen, 1767, Nestor, russische Annalen, 1802—9, 5 томів, рос. переклад Язикова, 1809—19, 3 тома, Строева передмова до Софійского временника, 1820, йогож О византийскихъ источникахъ Нестора (Труды моск. іст. тов., 1828). З писань скептиків головніше: Каченовського О кожанныхъ деньгахъ (Вѣстникъ Европы, 1827 і 1828), О Русской Правдѣ (ibid. 1829), О баснословномъ времени въ російской исторіи (Ученія Записки Моск. унив., 1833), Скрамненка (С. Строева) О недостоверности древней русской исторіи и ложности мнѣнія касательно древности рус. лѣтописей (Сынъ Отечества, 1834), О первобытномъ видѣ и источникахъ нынѣ намъ извѣстныхъ лѣтописей (ib. 1835), Кто писалъ нынѣ намъ извѣстныя лѣтописи (ib. 1835) (се відповіди на полеміку Погодіна); про них - Иконниковъ Скептическая школа въ русской исторіографіи — кнїв. Унив. изв. 1871 і особно. Реакція против них: Погодіна Несторъ — друковалось в часоп. Русская Библиотека від 1834 р., особно 1836, передрук в I т. Исслѣдованій; Бутковъ Оборона лѣтописи Несторовой отъ навѣта скептиковъ, 1840. З тих часів ще: Перовщиковъ О русскихъ лѣтописяхъ, 1 вид. 1836, Кубаревъ Несторъ (Рус. истор. сборникъ, IV, 1842), Ивановъ Краткій обзоръ русскихъ временниковъ (Уч. Зап. Казан. ун., 1843) — описано кодекси, Полѣнова Библиографическое обозрѣніе русскихъ лѣтописей (Ж. М. Н. П. 1809) — огляд видань.

Полеміка про авторство Нестора: Казанскій Еще вопросъ о Несторѣ, Дополненіе къ вопросу о Несторѣ (Временникъ, I і III, 1849), відповідь Буткова — Современникъ, 1850, відповідь Казанского — Отечественныя Записки, 1851, йогож: Критическій разборъ свидѣтельствъ Патерика Печ. о лѣтописи

Нестора (Врем. VII, 1850, „Примітки“ до неї Шевирьова ів. X, 1851), Об'ясненіє нѣкоторыхъ недоумѣній касательно лѣтописи Нестора (ів. XIII, 1852).

Дальший і докладніший аналіз літописи: Соловьевъ Исторія Россіи, особл. т. III, гл. I, Сухомлиновъ О древней русской лѣтописи какъ памятникъ литературномъ — Ученыя зап. II отд. акад. наукъ т. III (1856), Йогож О преданіяхъ въ древней рус. лѣтоп. (Основа, 1861), Костомаровъ Лекціи по русской исторіи, I (1861), Йогож — Преданія первоначальной русской лѣтописи (Вѣстникъ Европы 1873, потім в XIII т. Монографій), Срезневскій Чтенія о древнихъ русскихъ лѣтописяхъ (Записки акад. наукъ, II, 1862 і осібно), Билярскій Замѣчаніе о языкѣ Сказанія о св. Борисѣ и Глѣбѣ сравнительно съ языкомъ лѣтописи (ibid.), Бестужевъ-Рюминъ О составѣ русскихъ лѣтописей (Лѣтопись археогр. ком. IV, 1868), Разсудовъ Нѣсколько словъ по вопросу о первыхъ рус. лѣтописцахъ (Моск. унив. изв. 1868). Дисертация Леже (Leger) De Nestore regum russicarum scriptore, що тоді вийшла (1868), виходила в перестарілих поглядів, і для неї література і полеміка 50-х і 60 рр. не істновала; новіші виводи Леже використав уже в передмові до свого переклада літописи: Chronique dite de Nestor (Publications de l'école des langues orientales vivantes, 1884). З літератури 70-х і 80-х рр. згадаю: Ламбіна — в його численних статей (деякі зістались недруковані) особливо Источникъ лѣтописнаго сказанія о началѣ Руси, Ж. М. Н. П., 1874, VI і VII. Иловайскій — Еще о норманизмѣ, гл. IV і V (1872, передруковано в Разысканіяхъ). Погодинъ Борьба не на животь, а на смерть съ учеными ересями, 1874. Голубинскій Исторія русской церкви (1880, т. I гл. 2 — аналіз повісти про Володимира). Маркевичъ О лѣтописяхъ, I (Записки одеськ. унив., т. XXXVI, 1883, і осібно). Архангельскій Первые труды по изученію нач. рус. лѣтописи (кінчить ся 40-ми роками, Уч. зап. казан. ун. 1886 і осібно).

Найновіша література — в справі авторства чи редакторства Нестора: Шахматовъ Нѣсколько словъ о Несторовомъ Житіи Θεодосія (Извѣстія II отд. петерб. академіи, 1896), рецензія в Записках Н. тов. ім. Ш. т. XVII, Щепкін — Zur Nestorfrage (Archiv für sl. Philologie т. XIX, 1897), моє: Нестор і літопись (Привіт, ювілейний збірник дра Франка, 1898), відповідь Шахматова на статю Щепкіна в Извѣстіяхъ, 1898, I. В справі редакцій літописи: Шахматовъ О начальномъ кievскомъ лѣтописномъ сводѣ (Чтенія москов. іст. тов. 1897, III і осібно),

Исходная точка лѣтосчисленія Повѣсти временныхъ лѣтъ (Ж. М. Н. П. 1897, III), Хронологія древнѣйшихъ русскихъ лѣтописныхъ сводовъ (ib. кн. IV, рецензия в Записках т. XXI), Древнѣйшія редакціи Повѣсти временныхъ лѣтъ (ib. кн. VII, статья лишлась недокинчена), Киевопечерскій Патерикъ и Печерская лѣтопись (Извѣстія ак. наукъ, 1897, III), Житіе Антонія и Печерская лѣтопись (Ж. М. Н. П. 1898, III), *Srkulj Die Entstehung der ältesten russischen sog. Nestorchronik*, 1896 (слабоньке).

Про инші лїтописні збірники і компіляції головнїше: окрім праць Шахматова (О начальномъ кiev. сводѣ и Древнѣйш. редакціи) ще Сениговъ Исслѣдованія о новгородскихъ лѣтописяхъ и Россійской исторіи Татищева, 1887, Янишь Новгородская лѣтопись и ея московскія передѣлки, 1878, Тихомировъ О сборникѣ именуемомъ Тверскою лѣтописью (Ж. М. Н. П., 1876, II), йогож: Обзорѣніе состава московскихъ лѣтописныхъ сводовъ (Лѣтопись занятой археогр. ком. X, 1895, оглядъ півнїйшихъ частин Воскр., Никон., Соф. і 4 Новг. л.), Полѣновъ Обзорѣніе лѣтописи Переяславля Суздальскаго (Ученыя записки II отд. петерб. акад. I, 1854), Лавровскій Исслѣдованіе о лѣтописи Якимовской (ib. II, 1856). Про компіляцію Татищева — вищеназвана праця Сенїгова, але і видана Татищевим Якимовська лїтопись і його власна компіляція вимагають ще нової критичної оцїнки. Важнїйші екстраваганції півнїйших компіляцій сууроти текста Лаврент. кодекса зїбрав Бестужев-Рюмін в згаданїй вище праці; ширший, дуже інтересний звїд зробив Гїляров Преданія русской начальной лѣтописи 1878 (вийшло лише недавно), але тїльки до смерти Ольги.

II. Норманська теорія.

Історію норманської теорії в істориографії треба почати від Повісти временних літ, бо її автор (чи автори) виходив з переконання, що Русь — то оден з варязьких народів, а Варяги — се північно-германські народи на балтійським побережю: „сице бо звахутся тѣ Варягы Русь, яко се друзии зовутся Свее (Шведи), друзии же Урмани (Нормани), Аньгляне, инии Готе (Готланд) — тако и си“. Варягами на Русі X—XI в. звали ся дружини, зложені переважно чи виключно з Скандинавів; автор Повісти виразно відріжняє їх від Словян і як видко з наведеного текста, уважає сю назву етнографічною — загальним іменем північно-германських, чи властиво — скандинавських народів. Се зовсім ясно у нього, і зовсім природно пізнійше ми стрічаємо толкування, що варязькі князі були „Німці“, як то читаємо в численних перерібках Повісти *), або Шведи, як в Новгороді 1613 р. мотивовали вибір шведського королевича, що й перші князі прийшли звідти **). З початком наукових студій над історією Русі, в XVIII в. оповідання Повісти про початки Руської держави прийнято просто як канонічне; зовсім природно, що „Варяги-Русь“ за автором Повісти уважались Норманами; а що наукові студії розпочались Німцями або взагалі ученими, далеко ліпше ознайомленими з світом германським, ніж словянським, тож для руського права, інституцій, назв і термінів знаходились паралелі чи джерела в германських мовах і реаліях, зберались потвердження до тих моментів, що то привели автора Повісти до його теорії, і се все обставило норманську теорію дуже важкою артилерією, так що за нею виглядала вона дуже солідно. До

*) Див. напр. виказ їх у Гилярова Преданія с. 107.

***) Відукінд — у Куніка Berufung der schw. Rodsen I с. 115.

того прилучалось ще й саме словянське зневіре в свої сили на полі політичної та культурної роботи та німецьке легковаженне словянського елемента. Се все, повторюю, складалось зовсім природно, а першою причиною зіставалась сама Повість і її канонічний авторитет; так що закиди деяких російських шовіністів, що в норманській теорії бачили трохи не інтригу проти Словян (як ще недавно Коялович в своїй Історії руссаго самознанія), зовсім безпідставні.

Іотліб Сіфрід Баср (р. 1694+1738), перший учений в повнім значінню того слова, що звернув ся до студій коло історії Руси (закликаний до заснованої тоді Петербурської академії наук), перший науково уарґументовав норманську теорію і навів важні докази в чужих джерел: звістку Бертинських аналів, „руські“ імена порогів у Константина Порфирородного, звязав Варягів в скандинавськими Vaering'ами та византійськими *Βαράγγυ*'ами; не спеціалізуючи ближше, він уважав сих Варягів „благородними в Скандинавії й Данії, союзниками і наємниками Русинів“; його розвідки: *De Varagis, Origines Russicae, Geographia Ross. ex Constantino Porphyrogen. i. in. druковалсь в Commentarii Academiae scient. Petrop. i зібрані в Opuscula ed. Klotz, Halle, 1770. За тим пішов в сїм напрямі цілий ряд праць — переважно німецьких та скандинавських письменників; в поміж них треба піднести розвідку Штрубе де Пірмон (теж петербурського академіка) Sur l'origine et les changements des lois russes, 1766, де руському праву вперше дано паралелі в північно-германського права, і праці ориенталіста Френа, де звістки східніх письменників коментовано з погляду норманської теорії (Ibn Fozzlan's und anderer Araber Berichte, 1823 і дрібніші статі). З інших праць згадаємо Бюрнера *Schediasma... de Varegis... primis Russorum dynastis, 1743—4, Thunmann Untersuchungen über älteste Geschichte der nordlichen Völker, 1772, Untersuchungen ü. ä. G. d. östlichen V. 1774, F. Krug (найбільш крайній і консеквентний норманіст) Zur Münzkunde Russlands 1805, Kritischer Versuch zur Aufklärung der Byzant. Chronologie 1807, Forschungen in der älteren Geschichte Russlands, I—II, 1842, Lehrberg Untersuchungen zur Erläuterung der älteren Geschichte Russlands, 1816 (імена порогів) і т. и.**

Академічна промова І. Ф. Мілера 1749 р. *Origines gentis et nominis Russorum* була поводом до першого нападу на норманістів, але ся полеміка не могла мати ніякого значіння:

так ненаукові були мотиви її в порівнянні з науковим характером норманської теорії. Поле зісталось за норманістами; „законоположник“ в історії Руси Людвіг Шлецер канонізував норманізм в „Несторі“, книзі, що була школою історичного методу для цілого покоління істориків, а Карамаїн спопуляризував у своїй історії, що на ціле півстоліття стала підручником історії Росії для словянського і взагалі європейського світа.

Важніший напад повів славний в розвою історіографії Руси Іустав Еверс (+1830) в своїх *Kritische Vorarbeiten zur Geschichte der Russen, I—II, 1814*. Ся праця піднесла цілий ряд важних закидів проти норманської теорії (вказує на неможливість призначення недавніх ворогів — I розд. VI, виступає проти виводу імен з самих скандинавських пнів та доводить, що Скандинави були тільки наємниками на Руси — VII, відкидає вивід Руси в *Ruotsi i Rosslagen'a* — X, вказує на мовчанне північних джерел, *argumentum a silentio* — XIV, на неможливість, аби Варяги занесли християнство до Києва — II. X); збиваючи аргументи норманістів, Еверс налягав заразом на існування Руси здавна в Чорноморщині — ся сторона була піддержана иньшим дорпатським ученим — Найманом в розвідці *Über älteste Wohnsitze der Russen*. Та сї позитивні сторони праці Еверса, як то було і в півнійшими антинорманістами, дискредитовали хибн в його пробах власного реконструювання історії Руси (Волохи — Болгари, київські князі з Хозарів, Аскольд і Дир — Угри, притягання біблійного Роша і Роксолянів), і взагалі його праця не мала того впливу, який би могла й повинна-б була мати її критична сторона.

Більше сензаційна, але меньш важна в своїй основі була атака скептичної школи Каченовського: признаючи, що літописи зложені в XIII—XIV в., вона тим самим уважала й літописну історію початків Руси мітом. Заразом виступила словянська теорія (Варяги — балтійські Словяне) в писаннях Максимовича (*Откуда идет Русская земля 1837*), Венелина (*Скандинавома́нія 1842*) й иньших, ще в дуже слабім з наукового погляду аргументованню. Сї атаки з ріжних боків відбили двоє учених, що від того часу зайняли становище патріархів норманізма: Погодін із своєю дисертацією *О происхождении Руси, 1825* (нове перероблене виданне в II т. *Изслѣдованій 1846* — *Происхождение Варяговъ - Руси*) і петербурський академік Ернст (перехрещений в „Ариста Аристовича“) Кунік в двотомовою працею *Berufung der Schwedischen Rodsen durch Finnen und Slawen,*

1844—5; сі книжки, особливо Кунікова, досі зістають ся найбільш повними викладами норманської теорії. Обидва учені перейняли на себе й на далі обовязок боронити норманську теорію. Кунік дуже добре розумів, що „одними покликуннями на поважного („почтеннаго“) Нестора тепер нічого не зробиш, по части через те, що батько історії норманізма записав переказ про утворенне Руської держави аж 250 років по сій події, по части через те, що в нім є деякі хиби, і ними дехто покори-ставсь, правда — що досить довільно“; відчуваючи вагу піднесенних закидів і слабї сторони теорії, він неустанно шукав нових опор норманізма — в джерелах византийських та західніх, коментовав в норманського погляду звістки Арабів (його коментарі в Каспю Дорна 1875, при текстах аль-Бекри вид. Розена, 1878), підтягав під норманську теорію звістки про Русь перед 860 р. (розвідка про кагана 839 р. в Записках Академії Наукъ т. VI, про амастрідську і сурозьку Русь — в Bulletin hist.-phil. de l'Academie, 1845 і в Записках Ак. Н. т. XXIV); признавши комбінаційні елементи в Повісті, по доказах Геденова, він переніс цілу вагу з історичних доказів на фільольогічні та етнольогічні (в „Каспю“ — „водобоязькість“ Словян і поділ народів на морські і сухопутні), а в кінці, видно — тратачи надію устоятись з норманізмом, висунув іотську теорію („Каспій“ с. 430 і далі). Не те Погодін: чоловік досить мірних здібностей і наукової школи, він до кінця безгранично вірив в Повість; характерне було його аргументованне проти поправок в її хронольогії, спеціально — проти відсовування назад року призвання Рурика: що, мовляв, инакше Ігор мусів би родитись скорше, а тим часом під Київом, коли він приїхав з Олегом, несли його на руках; для нього й після страшної критики Геденова зіставалось все „просто, ясно“ (Записки Ак. Наукъ VI. 459).

По виданню дисертацій Погодіна й Куніка поле знову зісталось за норманістами; видаючи 1846 р. нове виданне своєї праці, Погодін був тієї гадки, що справа початку Руси „найменше може переіменитись через які небудь нові находки“ (Исслѣдованія I р. VII); плеяда істориків, що виступила в 40-х рр., уважала норманізм питанням порішенням (Беляєв, Кавелін, Соловійов і ин.). Одначе не минуло й двадцяти літ, як напади на норманську теорію поновились ще з більшою силою; очевидно, в дійсности справа стояла зовсім не так „просто, ясно“. На самого Погодіна зробила значне вражінне праця петербурзького слависта В. Ламанского О Славянахъ въ Малой Азїи,

Африкѣ и Іспаніі 1859 р., де автор виступив з многосторонньою критикою Кунікової *Beurteilung*. Великого розголосу наробив дуже популярний тоді в громаді Костомаров своїм „Началом Руси“, 1860, де Русь виводилась з Литви, з над Німана, і його публичний диспут з Погодіном; сам Костомаров пізнійше відступив від своєї, дійсно — дуже слабкої теорії*), але кредит норманізма був зовсім захитаний в ширших кругах; гумористична російська часопись „Искра“ дала цікаву карикатуру з поводу норманського диспуту: на лавці оскаржених сидить Рурик з братами, як невідомого роду заволоки („непомнящіє родства“), і суд просить їх і публіку за в'ясненнем справи звернутись до суду рівно за 1000 літ (се діялось перед самим тисячолітєм початку Руської держави, св'яткованого монументом, *vulgo* — самоварчиком тисячолітя в Новгороді). Далекі важніші були, хоч не зробили вражіння поза кругами спеціалістів, Отривки о варяжскомъ вопросѣ С. Гедеонова (Записки Академіи Наукъ, I і II, 1862—3, більша частина їх. перероблена і доповнена, видана осібно 1876 р. в двох томах під титулом „Варяги и Русь, историческое изслѣдованіе“). Се була найсолідніша праця з усіх, що появились доси проти норманської теорії; написана з відповідною ерудицією, вона давала детальну критику всіх тих свідочств, на котрих опиралась норманська теорія (Варяги і Русь, розд. VI—VIII, XIV—XX); в цілїм натиском автор вказував на принадлежність руського імени полудневим краям і на неправдоподібні виводи сього імени норманістами з финського *Ruotsi*, шведського *Roslagen'a* (XI—XIII); вказував на брак слідів норманізма в руській мові, праві і т. н., на ту недорічність, в яку впадав норманізм на сім пункті (*reductio ad absurdum*) (I), пригадував на ново *argumentum a silentio* (XXI); особливо-ж важною заслугою його було в'ясненне систематизму, комбінативного характера Повісти, хоч сам Гедеонов при тім приймав літописну легенду про призвання князів і тільки бачив в Варягах балтійських Словян, подібно як і видана слідом Історія руської жизни Забеліна (I т., 1876, II — 1879). Ся балтійська теорія була власно слабкою стороною цілої роботи Гедеонова і в значній мірі ослабляла значінне його критики норманізма, як і у всіх, хто приймаючи легенду Повісти, збивав норманізм: очевидно бо,

*) Се не перешкодило з'являтись і пізнійше оборонцям сеї теорії — див. напр. реферати Вісендорфа і Ляцкого на IX археол. з'їзді — справозданнє в Історическім Обзорнію 1894 р.

що ся легенда могла мати бодай якусь підставу тільки для норманізма (бо й автора її привела до сієї теорії, правдоподібно, передовсім присутність Норманів на Русі в X—XI в.), а усовуючи норманізм і зістаючись з легендою, автори всяких „балтійських“, „литовських“, „финських“ і ин. теорій повисали безнадійно в повітрі, й їх безрадне становище на полі реконструкції руської історії тільки вигіднійше світло кидало на норманство, будь що будь оперте на деяких фактах.

У всякім разі праця Іедеонова зробила великий вплив в науці; крайній норманізм Круґа, з його „норреною“ (норманською мовою), скандинавською мітольоґією, скандинавським побутом на Русі, забито безповоротно; значінне історичних доказів норманізма було захитано, норманістам прийшлося зробити ряд уступок. Норманізм був захитаний тим більше, що від кінця 50-х рр. вийшла купа солідних розвідок, що не займаючись норманізмом спеціяльно, стояли виразно на антинорманським становищу, як Изслѣдованія объ уголовномъ правѣ Русской Правды Лянґе 1859, О погребальныхъ обычаяхъ языческихъ Славянъ О. Котляревського 1868, Извѣстія Ибнъ-Даста Хвольсона 1869, Сказанія мусульманскихъ писателей о Славянахъ и Русскихъ Гаркави 1870.

Почавши від 1871 р. почав свої атаки на норманську теорію московський учений Дмитро Іловайский (О мнимомъ призваніи Варяговъ, 1871, Еще о норманизмѣ, 1872 і численні дрібніші полемічні замітки, все зібрано в книжці Разысканія о началѣ Руси, 1 вид. 1876, друге — доповнене пізнійшою полемікою — 1882, Дополнительная полемика по вопросамъ варяго - русскому и болгаро-гунскому, 1886); від тоді він приймає на себе як спеціальну задачу на кожному місці воювати з норманізмом і літописною легендою. Правда, що антинорманісти могли собі часто бажати менш енерґічного, але більш обережного адвоката: фільольоґія, котрою д. Іловайский хотів побивати фільольоґію норманістів, бувала часто страшна, його науковий метод дуже слабкий, він розрубав питання, замість розв'язувати (як напр. поправка Slavorum замість Sueonum в звістці 839 р.), його власні теорії (Роксоляни — Русь, словянство Гунів і Болгарів і т. и.) були ще менш щасливі як норманська, але його енерґія і пропагування антинорманської теорії через підручники робили своє. Ще важнійше було, що Іловайский не обмеживсь, як переважна більшість антинорманістів, толкованнем на власний спосіб Повісти, а виступив проти самої її легенди, признавши саме призначення вигадкою пізнійшого книжника; се було новим виданнем спец-

тицизма Каченовського, консеквентним виводом із спостережень про систематизм Повісти, котрі з усею рішучістю висловив Ієдеонов, хоч він і не прийняв погляда Іловайського на непевність літописної легенди; канонічне значіння „Нестора“ було рішучо захитане.

Боротьбу з сими нападами на норманську теорію вів Потодін в ряді статей, зібраних 1874 р. під характерним титулом: „Борьба не на животь, а на смерть съ новыми историческими ересеями“; з Ієдеоновим полемізовав він спільно в Куніком (в VI т. Записок Акад. Н.). Полеміка Потодіна, мабуть, нікого не переконала; сам його союзник Кунік, видко, не був з неї задоволений (Каспій с. 456—8). Сам Кунік у своїх екскурсах в „Каспий“ Дорна, як я вже згадував, переносив головну вагу на скандинавські імена і на „етнольоґічні“ докази, „після того як, принаймні — в руській науці, признано за неможливе розв'язати варязько-руське питання чисто-історичною дорогою“ (с. 460); але при тім він обставав не тільки за літописною легендою, але й за заморським початком Руси, „бо тим передчасним припущенням Руси (перед приходом Рурика, на полудню) нищить ся Несторова традиція про призначення Руси“ (с. 459). Сі Кунікові екскурси мали не ліпшу долю, яке Потодінська „Борьба“; „не вважаючи на багато гарного, основного і користного“ (Кунік про „Борьбу“ Потодіна — с. 457), вони не могли допомогти норманізму. Поділ народів на сухопутні й морські, розуміється, не міг нікому промовити до фантазії, особливо коли сам Кунік в тім же Каспійу розводив ся про морські походи Словян VII в. (с. 357); норманські імена ще менше могли підперти легенду про призначення, ніж історичні докази, зіставлені на боці Куніком; присутність мореходної Руси на полудні перед 862 р., заперечувана Куніком, слідом була зміцнена розвідкою Васілевського про Амастридську легенду (Русско-византійські отрывки, VIII, Ж. М. Н. П. 1878, II—III, передруковано в Русско-византійских исследованиях 1893), що доводила її приналежність до 1-ої пол. IX в., а за тим пішло нове видання Хордадбега де Іуе (1889), що відсунуло його звістку про Русь на кількадесять літ назад, і розвідка того-ж Васілевського про Суровську легенду (1893).

Не могла мати ніякого впливу й талановито та науково написана книжка Вільгельма Томсена, звістного лінгвіста: *The relations between ancient Russia and Scandinavia and the origin of the Russian state*, 1877, три виклади, читані ним в Оксфорді 1876 р. (німецький переклад Борнемана *Der Ur-*

sprung des russischen Staates, Gotha, 1879, російський — Амьона, Начало русскаго государства, 1891, з московських „Чтеній“). Похвально прийнята в наукових кругах, особливо західніх, де норманізм тішивсь і далі повним кредитом, ся книжка й досі вістаєть ся користним підручником, але вона не приносила нічого нового, будши тільки перегляненим і поправленим зводом старих доводів норманізма, і не йшла властиво далі старої дисертації Куніка.

Се була остання спеціальна монографія з норманського становища; по ній ніхто з норманістів не здобув ся на відвагу чи енергію дати нову рецензію норманської теорії по всіх тих даних її ударах. З другого боку нещасливі і ненаукові комбінації деяких антинорманістів (Гловайского, Забеліна і самого Геденова), як я вже згадував, дискредитовали непожалу й антинорманізм. Норманізм був рішучо захитаний в своїх основах, але в результаті справа початків Руси зісталась невиясною. В 1880 р. виступив проф. Ключевский із своїми визначними студіями про початки руської суспільно-політичної організації (Боярская дума древней Руси — статі друковались в Русській Мисли 1880 р. і увійшли в скороченню в його книгу під тією-ж назвою); він сі початки реконструював незалежно не тільки від норманізма, але й від літописної легенди. В монографіях поодиноких земель давньої Руси, що почали виходити в Києві почавши від 1881 р., літописна легенда або признавалась непевною або зовсім відкидалась. Деякі хопились іотської теорії: її висував, хоч ще дуже обережно, вже Кунік в Каспю с. 430 і далі.

Хоч Томсен перестерігав задалегід від іотської теорії, бо вона „тягне за собою неможливу плутанину“ (відч. I), проба Будиловича — ширше розвинути й уарґументовати сю теорію на археологічному з'їзді 1890 р. була прийнята в інтересом і надіями (див. напр. справозданне в К. Старині 1890, III с. 476—7). Але сі надії скоро упали, коли дійсно стріла ся та „неможлива плутанина“, і показалось, що самі оборонці теорії не можуть піти далі дуже неясних натяків; власне такий характер мав відчит Успенского на IX археологічнім з'їзді (див. його протоколи в II т. Трудів з'їзда) — він давав ще далеко менше, ніж реферат Будиловича, й інтерес до іотської теорії, розбуджений Будиловичом, упав зараз; цікаво, що обидва реферати, скільки знаю, не були навіть друковані, і таким чином іотська теорія не була навіть хоч якось докладнійше поставлена в літературі.

В результаті до питання про початки Русі можна, змодифікувавши, прикласти звісні слова літописної легенди: література його „велика и обильна, а наряда въ ней нѣтъ“, і по 150 літах наукового розроблення се питання вістаєть ся непорішеним; результати переважно негативні. І то добре!

1875 р., пишучи про „*Варуномахи*-ю“ як він її назвав, Кунік гірко згадував про зроблені норманістам закиди, що норманська теорія тяжко зашкодила науці руської історії (с. 461). Як неважне згадане вище обвинувачення в „німецькій інтризі“, так справедливий сей закид про шкоду. „Проста, ясна“ норманська легенда закривала початки суспільно-політичного життя, Русь перед 862 р., здійснювала з історика обовязок шукати слідів суспільної еволюції в самім народі: історія розпочиналась „від порожнього місця“ — приходу Норманів. Справедливо писав Тедееонов (Вараги и Русь I с. VI): „чи міг хто приступити до многотрудного студійовання, хоч би з словянського погляду, мови, правних прикмет, релігійних віровань і т. и. в трактатах Олега, Ігоря, Святослава, коли в його за плечима мара норманізму товче: трактати — скандинавська прикмета, писані по грецьки й шведськи; формула: „мы отъ рода русскаго“ значить: „ми з роду Шведа“; Перун і Велес — се скандинавські Тор і Один“. Хочете ви знати про стрій, броню — підсовують норманські килими Бас, хочете про побут, релігію — скандинавські саги“. Літописна легенда ставала чистим Прокрустовим ложем для фактів нашої початкової історії: Шлецер положив своє veto на Аскольдову Русь; Амастрідська і Сузьська легенди пересовувались наперед, бо яка-ж могла бути Русь на Чорнім морю перед 860 р., і найоб'єктивніший і найсолідніший з норманістів Кунік ще в „Каспю“ натискав на те, що до Аскольда Русь не могла плавати й належала до водобоязких!

Але каліченне йшло глибше, в саму основу: історія Русі, починаючись з такого нечуваного початку, від кореня відріжнялась від історій иньших народів; загально-людські закони еволюції не могли прикладатись до неї (як то виразно заявив Погодін в передмові до своєї книги: Древняя русская история); виникла словинофільська теорія про кардинальну різницю в історії Русі з історією заходу, про виречення політичних прав і брак боротьби в історії Русі, теорії відвічної пасивності словянського елементу і потреби чужих творчих елементів для нього. З сього погляду негативний результат — дискредітованне норманської легенди — має своє значіння. Може тепер кождий приймати

на віру чи не приймати літописну легенду, але не може будувати виключно на сій основі, мусить шукати глибоких основ в самім народі, в фактах побуту, права, культури і т. и.

Тепер зведім до купи й переглянемо головні підвалини норманської теорії; почнемо з історичних доказів.

Під 839 р. продовження Бертинських анналів (автором уважають Пруденція Італіндо, еп. Труа, +861), урядова двірська літопись, оповідає про прихід до Людвика Побожного, в Інтельгайм, послів византийського імператора Теофіля; з ними Теофіль прислав і послів, що „звали себе чи свій нарід Русню“ й прийшли були до Теофіля від свого короля, призвищем хакана — *misit etiam cum eisdem quosdam, qui se, id est gentem suam Rhos vocari dicebant, quos rex illorum, chacanus vocabulo, ad se (Теофіля) amicitiae, sicut asserebant, causa direxerat*; Теофіль просив Людвика переслати їх від себе в їх краї, бо дорога, котрою прибули вони до Теофіля, ішла „серед варварських, незвичайно диких і великих народів“, і Теофіль бояв ся їх послати назад тією дорогою. Людвик, розшукуючи сих послів Руси, довідався, що вони з роду Шведа (*Quorum adventus causam imperator diligentius investigans, comperit eos gentis esse Sueonum*), впав на гадку, що то може шингуни (Франція тоді терпіла від Норманів), і задержав їх у себе, щоб довідатись, чи дійсно вони не мали злих намірів (*Monumenta Germaniae hist., I. 434*). Про результат Людовикових розвідок літопись нічого не каже.

Ширший коментар до сього тексту у Куніка *Berufung II. 197 sq.*, Ідеонова II розд. XVIII, Томсена відч. II, далі: *Gutzeit Die Nachricht über die Rhos des Jahres 839, 1882*, і йогож *Untersuchungen über Gegenstände der ältesten Geschichte Russlands, 1890*, Успенского Патр. Іоаннъ VII Грамматикъ и Русь - Дромиты — Ж. М. Н. II. 1890, I с. 26 і далі, Васілевского Русско-визант. изслѣдованія с. СХХII і далі.

Норманісти ударяють на те, що тут Русь виходить *gens Sueonum*; де сиділа тоді ся Русь — чи в Швеції, чи в Києві, чи десь в Чудській землі (як недавно думали Кунік в *Melanges russes V. 15* і Томсен l. c.) — се ближше не вяснено у них; трудність робить тільки той русько-норманський каганат, тому старші норманісти толковали *chacanus vocabulo* = на імя Гакон (Шрубе, Шлецер, недавно Іутцайт), толкування дуже натягнене; Кунік присвятив сьому спеціальну розвідку в Записках Ак. Н. т. VI, в ній теж прихляєть ся до гадки, що се імя,

а не титул, але зіставляє в кінці непорішеною. Тож почавши від Круґа, пробовали витолкувати, чому-б той норманський володар міг називатись каганом; припускали, що снм титулом византийський імператор від себе потитулював норманського князя, і вказувано на лист Людовика II до імп. Василя (Mon. Germ. h. Scr. III. 523), де він полемізує з ним, що хаґаном не називавсь володар ані Аварів, ані Хозарів, ані Норманів (*chaganum vero non praelatum Avarum, non Gazanorum, non Nortmannorum nuncupari reperimus*); та тільки не знати, що за Nortmanni стояли в листі византийського імператора, і дуже можливо що то були які *Βόρειοι Σκῆσαι* (Тедеонов).

В дійсности сі Русини, послы руського кагана були, правдоподібно, якісь північні Германці, що служили у сього „руського кагана“ — жабуть київського князя (бо каганами, як ми бачили, титулюють ся руські князі ще в XI—XII в.), і були послами від нього і від народа Rhos. Зауважу, що слова: *se id est gentem suam* чи не треба перекласти: „вони, чи властиво їх нарід (що їх послав)“. Піднесу ще справедливу увагу Василевського (СХХIV), що Франки добре знали Норвежців і Данів, тому імя Шведів має скорше означати, що се не були ані Норвежці, ані Дани, а якісь північні Германці. Поправку Іловайського Slavogum я згадував; розумієть ся — вона неможлива.

Арабський письменник аль-Якубі або ібн-Катіб (писав 891—2 р. в Єгипті) оповідає про звістний нам з иньших джерел напад на Севілю Норманів 844 р. в таких словах: „в се місто увійшли погани (в тексті: Маджус — *Matot*), звані Рус, 223 р. (геджри, себ то 843/4), брали в неволю, грабовали, палили й забивали“ (Гаркави с. 63). Сю звістку пустив в курс Френ під гучним титулом: *Ein neuer Beleg, dass die Gründer des russischen Staates Nordmanen waren* — *Bulletin de l'Acad.* 1838, t. IV, про неї див. Куніка *Berufung* II. 285, і далі, Тедеонова розд. XVIII, Гаркави Сказанія с. 6659, Томсена відч. II. Норманістам тут важно ототоженне Руси з Норманами; при тім вони признають, що се суб'єктивний здогад аль-Якубі, бо іспанські джерела Норманів Русию не називають, і сам їх він не бачив. Пишучи по голосних походах Руси на чорноморське побереже і самий Царгород, він міг догадуватись, що похід 844 р. зробила ся Русь, подібно як сей здогад пізнійше в гипотетичній формі висловив Масуді, оповідаючи про той самий напад: Андалузські люде думали, ніби се поганський нарід, що приходить в їх край через протоку Оке-

ана, але не ту, де стоять мідяні маяки (Гибралтр), я-ж думаю, а Біг знає ліпше (форма обережної гадки), що ся протока сполучається з морем Маіотис (Азовське) і Найтас (Чорне), і що той нарід — Русь, згадувана у нас вище, бо ніхто окрім неї не їздить сим морем, що злучається з океаном“ (Гаркави с. 129). По тім всім ототожненне аль-Якуби має дуже мало ваги; в найліпшій разі воно-б було анальоґічним із звісткою Ліудпранда, тільки менш важним. Але Гаркави підніс ряд гадок за тий, що слова: „звані Русь“ є пізнійша інтерполяція, взята з Масуді (с. 67); він вказує, що пізнійші арабські письменники, пишучи про той напад, не згадують про Русь, і що Масуді згадав би за аль-Якуби (та може й рішучійше-б висловив свою гадку), як би сї слова були в його тексті. Все се зводить значінне звістки аль-Якуби до дуже малого.

Анальоґічне маємо із походом 860 р. на Царгород. Венеціанський хроніст диякон Іоан (писав на початку XI в.), оповідаючи про сей похід, каже, що його зробили *Normannorum gentes* (eo tempore *Normannorum gentes cum trecentis sexaginta navibus Constantinopolitanam urbem adire ausi sunt etc.* — *M. Germ. hist.* VII. 18, без року). В пізнійшій хроніці (XV в.) Biondo се вже так: *Normanni, praeda in Aquitania et caeteris Galliarum regionibus facta satiati, classem 360 navium Constantinopolim duxere etc.* (*Blondi Historiarum...decades* p. 177 — Каспій 375). Д. Кунік, що пустив сю звістку в курс (Каспій I. с.) *) догадувався, що Іоан зачерпнув свою звістку з італійської сучасної записки; розуміється ся — се тільки здогад, та раз не був се наочний сьвідок, то тут, очевидно, могло (власливо — мүсіло) статись теж, що з Масуді: як той надав норманський похід ближше йому звістній Руси, так Іоан чи його джерело надало руський похід ближше йому звістним Норманам.

Заговоривши, про похід 860 р., мушу згадати, що навіть в словах казань і послання Фотія про Русь, як про нарід „славновістний“, що підбив сусідні народи, прийшов здалека і т. и., деякі (Круї, Кунік II. 369) бачили доказ, що то Нормани. Сей доказ згадую яко куріоз; Томсен вже ані згадав про нього.

Анальоґічна з звістками аль-Якубі і Іоана, але далеко важнійша звістка еп. Ліудпранда (+972). В своїй *Antapodosis*, писаній між 958 і 962 р. (обіймає час 893—950 р.), він опо-

*) Про неї ще Томсен, відч. II.

відає про похід Ігоря на Византию 941 р. із слів свого вітчима, теж Ліудпранда на ім'я, що був того року послом в Византії, і каже: „Є нарід в північних краях, що Греки звать задля їх фізичних ознак „рудими“, а ми задля положення їх краю — нордманами: бо по німецьки nord значить північ, а man чоловік, отже північних людей можемо звати нордманами (Gens quaedam est, sub aquilonis parte constituta, quam a qualitate corporis Graeci vocant rusios (ῥούσιοι), nos vero a positione loci nominamus nordmannos, lingua quippa Teutonum nord — aquilo, man autem dicitur homo, unde et nordmannos aquilonares homines dicere possumus). Він далі оповідає про похід „короля сього народу на ім'я Інтера“ (Inger) і каже, що взяті в неволю Ігореві вояки були постинані в присутности його вітчима — Monum. Germ. hist. Script., III. 331. Про сю звістку ширше у Гедеонова розд. XIX, Томсена відч. II. Вона служить одним з головних історичних доказів норманізму. Дійсно, коли Ліудпранд старший бачив Ігоревих вояків, то міг пізнати в них Норманів. Але се свідчило-б тільки, що їх чимало було в Ігоревій війську, а се й без того мусимо припустити. Ся звістка-б значила стільки-ж, що й оповідання 839 р., та тільки біда в тім, що Ліудпранд не каже вразно, що то були Нормани, а висловляється так, що виглядає се на гру слів (Wortspiel): „можна назвати їх Норманами, бо вони живуть на півночі“. На иньшому місці (с. 277) він каже: „Константинополь... має з півночі Угрів, Пиценаків (Печенігів), Хозарів і Русів, що ми звемо иньшим іменем Норманами (quos alio nomine nos Nordmannos appellamus); се „звемо“ не менше підозріле, бо Русь на заході певно не звали Норманами; в ліпшій разі воно може натякати на „Норманів“ в руській війську, в гіршій може бути відкликом до вище наведеної гри слів.

Про той же похід 941 р. оповідає Симеон Льоїотет (1-а пол. X в.), і в сїм оповіданню називає Русь „Дромітами з роду Франків“ (*κατέπλευσαν οἱ Ῥῶς, οἱ καὶ Δρομίται λευόμενοι, οἱ ἐκ γένους τῶν Φράγγων ὄντες* — ed. Bonn. p. 746). Ся примітка про франкський початок Русі, очевидно, зачерпнена з ільоси (ib. p. 707), що теж ледво чи належить самому Симеону (див. у Успенского Ж. М. Н. II. 1890. I с. 19). З сею звісткою, повтореною в продовженню Амартола і Теофана, взагалі трудно щось зробити; деякі норманісти підносили, що Франками в Византії звали народи германського роду (Круї I. 203 sq., Кунік II. 397), але в дійсности се слово уживалось в занадто широкім

значінню, обіймаючи tam Latinos quam Teutones (Corpus hist. Byz. XI. p. 357, иньші тексти у Гедеонова II с. ХСІІ). Тому Томсен вже й не завів сього текста між докази.

Для повности згадаємо ще про текст Ібрагима ібн-Якуба (2-ої пол. X в.): „Краї Словян тягнуть ся від Сирийського моря на північ, до окольного моря (океана). І народи півночи опановали деякі з них і мешкають поміж ними й досі“ (вид. Розена с. 46). Д. Кунік бачив тут, розумієть ся, Норманів (коментар до вид. Розена, с. 106), та тільки низше ібн-Якуб, кажучи, що „головнійші народи півночи говорять по словянськи, бо перемішались з ними“, поясняє зараз: „як наприклад народ ал-Тршкин і Анклий*), і Баджнакия (Печеніги), і Русь, і Хозари“ — отсе й є народи півночи!

Перейдім до серії лінвістичних доказів, безперечно — далеко певнійших і яснійших, ніж історичні.

На першому місці стоять тут імена Дніпрових порогів у Константина Порфирородного. Оповідючи про торговельні подорожи Русинів до Царгороду, каже він про Дніпрові пороги та приточує імена сих порогів „по руськи і словянськи“ (*ῥωσιστικὰ καὶ σκλαβινιστικὰ*): перший поріг зветь ся Есупи (*Ἐσσοπιή*), „що по руськи і словянськи значить: не спати“; другий „по руськи Ульворси (*Ὀὐλβορσί*), а по словянськи Островъни прах (*Ὀστροβονήπραχ*), що значить острів порога“; третій — „*Γελανδρί*, що по словянськи значить: гук порога (*ἦχος φραγμοῦ*)“; четвертий по руськи *Ἀειφόρ****), по словянськи Неясить (*Νεασήτ*), бо в скалах того порогу криють ся пеликани (*πελεκάνοι*); пятий „по руськи *Βαρουφόρος*, по словянськи *Βουλιπράχ*, бо чинить велике озеро (*λίμνην*, попр. на *διήν* — вир); шестий „по руськи *Λεάντι*, по словянськи *Βερούτζη*, себто варенне води“ (*βράσμα νέρον*, врѣти — варитись, кипіти); семий по руськи *Στρούχουν* (вар. vulg. *Στρούβουν*), по словянськи *Ναλρεξή*, себто малий поріг“.

Почавши від Баєра, що перший звернув увагу на сю звістку й „руські“ імена став об'ясняти з північно-німецького, утворила ся ціла література для толковання сих назв: Штрубе *Dissertation sur les anciens Russes 1785*, Тунман *Untersuchungen ü. d. Gesch. der östl. V.*, Лерберта *Untersuchungen, Куніка Berufung II*, розд. X, Погодіна *Изслѣдование II* с. 71 і далі (іде за Лербергом), Цайса *Die Deutschen* с. 557 і далі, Munch

*) Як догадують ся (де Гье, Їречек) — Угри = Ὀγγροι.

**) В виданнях хибно *Ἀειφάρ* — див. Томсен.

видаю в Samlede Afhandlinger II, 1874, Rafn Antiquités de l'Orient 1856, Срезневский — Извѣстія II отд. Ак. Н. т. VIII (1860), Дювернуа О происхожденіи Варягъ - Руси — Чтенія московскіе 1862, Юрѣвич О мнимыхъ норманскихъ именахъ въ рус. ист. — в Записках одесского истор. тов., VI, Гедеонова Варяги и Русь розд. XX, Гловайский Разысканія² с. 126 і 346, В. Мілер Названія днѣпровскихъ пороговъ у К. Багрянороднаго в Трудах моск. археол. тов. т. V, Томсен — відч. II, Gutzeit Kaiser Konstantins Namen der Dneprfälle, 1879 і потім в Untersuchungen, розд. 3, Партицький Скандинавщина в давній Руси, (Львів, 1887), Свистун Споръ о Варягахъ и началѣ Руси, 1888, й ин.

Словянство „словянських“ імен у Константина не будило ніяких сумнівів, хоч деякі з імен мусять бути поспованими, а толкованнє, дане їм у Константина, може не завсїгди бути добрим; все-ж таки словянство майже всїх дає себе знати, і деякі передані навіть дуже добре, як Островний праг — *Οστρωβονίπραχ*, Неяситъ — пелекан (може й Ненаситъ — теперішній Ненаситець); иньші імена: *Βουλίπραχ* — вльняний праг (волна = хвиля), теперішній Волний або Вовниський, *Βερούιζη* — вяржщни, *Ναπρεζή* толкують „напоріже“; *Ἐσοουλή* — (н)е сьпи*), *Γελανδρί* уважають „руським“ іменем, що через помилку або через упущеннє в тексті вийшло „словянським“.

Труднійша справа з „руськими“ іменами; почавши від Батера норманісти об'ясняли їх з північно-німецьких пнів. Деякі імена досить добре об'ясняють ся в них, як *Βαρουφόρος* в βαги (хвилі, genet.) + foris (водоспад), що відповідало-б і словянській назві — може й ще деякі, але знов декотрі рішучо не дають ся. В потїху норманістам треба признати, що проби вивести сї імена з иньших мов (а виводили їх і з словянської мови, і з угорської, як Юрѣвич, і з усяких можливих), теж не дають ся. Я наведу тут найбільш авторитетні об'ясненя:

Ἐσοουλή — ne suefe (Лерберт), ne sofi (Томсен) — не спи.

Οὐλφορί — holm (острів) + foris (поріг), паралель до словянського (звичайне толкованнє).

Γελανδρί — gellandi або gjalandi partic., звінкнй

Ἀειφόρ — давнійше толкованнє з голанд. *ouevag* (чит. усфар — бузько) багато дебатувалося і відкидалось германістами; Томсен толкує: ei (все) + forr (бурхливий).

*) Н дійсно могло легко пропасти, бо попереднє слово кінчить ся на γ грецьке.

Λεάντι gloandi, partic. — блискучий, ро'язарений (Кунік), *hlaejandi* — partic. від сьміятись (Томсен).

Στρούκουν (*Στρούβουν*) — сього імена норманісти не вміють об'яснити (Томсен вказує на швед. struck — малий водоспад). Правдоподібніше, що се словянська назва.

З того, що деякі „руські“ назви толкують ся з північно-германських слів, норманісти виводили, що Русь була норманська. Сього не могло бути: імя Руси не було принесено Норманами, вони сами, приходячи на Русь, на службу руських князів, приймали його; але коли зважимо, як їх багато було в X в. на Руси, і яку важну ролю вони відігравали в воєнних походах, а певно — і торговельних подорожах до Греції, не буде дивним, що вони мали свої назви для деяких визначніших місць на „пути з Варяг в Греки“, і що Константину поруч тих імен, якими називали пороги „Словяни“ — може сусідні Уличі, прийшли до рук імена „руських“ „гречників“, „варязько-руської“ дружини. Чи їх імена були перекладом місцевих словянських (як то виходило-б з Константина) — всі чи по части, чи всі були „варязькі“ — не можемо напевно сказати, скорше, що ні: були й перекладені, й оригінальні варязькі і словянські дублети — напр. київські. А що Константин скрізь відрізняє дружину — Русь від „підвластних Словян“, то й не диво, що він поставив поруч себе імена „руські“ — дружинні і „словянські“ — місцеві правдоподібно.

Другу серію становлять особисті імена X в. Головна пайка їх — в умовах з Греками Олега і особливо Ігоря; в сумі маємо тут звиш 70 імен князів, бояр, купців, дружинників, переданих більш або менш однак в кодексах літописи; до того ще прилучаєть ся кількадесят імен X в., переказаних Повістю або (врідка) посторонніми джерелами. Більш запалені норманісти об'ясняли їх всі за порядком із скандинавських пнів, так що Блуд був не чим як сканд. Blótr, Лют сканд. Liótr (Кунік II с. 182), а навіть Володимир виводивсь з сканд. Valdemar. Томсен в своїм, останнім зряді, катальогу кілька імен вже лишає на боці, але й у нього ще стрічаємо кілька дуже неправдоподібних, як Ігор = сканд. Ingvarr, Кари = Káir, Роговолодь = Ragnvaldr, не кажучи за ті паралелі, які він сам дав з застереженням, як Лют = Liótr, Актеву = Angantyr (англосакс. Ongenþeow), Істр = Istrur і т. и. Далі треба піднести численну категорію імен, що мають, правда, паралелі скандинавські, але мають і иньші, напр. Берн — сканд. Björn,

але може бути і словянське брати, берна, Будий — сканд. Bondi, але й слав. буд, Верьмуд — сканд. Vermundr, але є варянт Вельмуд, Грим — сканд. Grímr, але й слав. гром і т. н.

Безперечно, в результаті знайдеться немало імен скандинавських напевно, як Якун — Гакон, Бруни — Brúni, Ігельд — Ingjaldr, Руар — Hróar, Турд — Þórdr, Фрудн — Fródi і т. н. Се річ зовсім зрозуміла, бо й без того знаємо, що „Варяги“ на Русі грали визначну роль в X в.; імена доводять, що особливо в 1-ій половині того століття в старшій княжій дружині було їх дуже велике число.

Не так ясно з іменами київських князів. Норманісти виводять їх із скандинавських пнів, але сей скандинавізм їх не зовсім певний. Покишаю на боці Рюрика з братією (скандинавізм сих імен не більше певний) і займусь тільки київськими іменами:

Аскольд, звучить не по нашому, але скандинавське Hóskuldr не може задовольнити: звідки-б узялась форма на *a*, взагалі чуже нашій мові? Зауважу, що се імя не стоїть одиноким до наростка: в XIII в. бачимо в Галичині боярина Яволда (Іп. 487—8); додаю, що батько Миндовга зветься в генеалогіях Мовколд, і се нас приводить до численних литовських імен з сим закінченням.

Дир — сканд. Dugi, в пам'ятках форми: Tiuri, Turi, Duge, Tiuge; ми-б по тім сподівались й у нас форми Дири, як ще в XI в. бачимо Туки, або Дирий, Дириєва могила.

Олег і Ольга, сканд. Helgi і Helga, паралель приваблива, особливо з огляду на грецьке *Ἐλγα* для Ольги; однак імя звучить і по сьвійську, а його широке розповсюдження пізнішими часами, в XII—XIV в., вказувало-б скорше на сьвійський початок; справедливо вказано було на річку Олег в системі зах. Буга (Іп. с. 539).

Ігорь, в грецьких джерелах *Ἰγγερ*, Inger, се має бути сканд. Ingvarr, в пам.: Inkvar, Ingvar. Та сьому противить ся факт, що в XII в. ми бачимо в династії Ярослава поруч себе імена Ігорь і Ингвар (Ігор Сьвятославович і Ингвар Ярославич); такого дублета ніяк не можна пояснити, прийнявши, що Ігорь є руська форма Ингвара; очевидно — се осібне імя. Дійсно, імена від ing стрічають ся і у нас і в західній Словянщині: два Ингули, словинський Инго, Ingmerovic.

Третю серію становлять норманські-б то слова в українсько-руській і російській мові, особливо технічні терміни. У давніших норманістів сих слів значила ся спора купа. Такі напр

слова як боярин, паломник, огнищанин, люд, гости, ряд, шляг, лодя уважались норманськими. Великі спустошення зробив в сім каталогу Срезневский в своїх Мыслях объ исторіи русскаго языка, 1849 (передр. 1887), дод. I. Після них сей момент зійшов на далекий плян серед иньших доводів норманістів. Томсен, спеціаліст у фільольогії, признав, що заходять великі труднощі при означенню що є норманізмом, а що спільне словянсько-германське слово, або слово перейняте в иньших словянсько-германських стичностях; „з більшою або меншою правдоподібністю“ він уважає скандинавізмами 17 слів (ящикъ, гридь, кербъ, кнуть, лава, ларь, луда, рюжа, скиба, скоть, стуль, стягъ, Судъ, тивунъ, шнека, ябетникъ, якорь). Одначе й се невелике число дуже значно зменьшить ся, коли справді попробуємо вирізнити те, що не могло з'явитись инакше як через Варягів: коли викинемо північні провінціялізми, що могли в сусідстві Шведів перейти незалежно від Варягів (рюша — верша, шнека — човен і т. и.), слова чисто словянські (скоть, скиба, лава) або такі, що могли бути перейняті від иньших Германців. Зістаєть ся кілька справді цікавих паралелей: гридь — сканд. grīd господа, Суд (Боспор тракийський і Золотий Ріг) — сканд. sund протока, тивун (тіун) — сканд. Fjonn слуга, невільник. Пригадавши численні ватаги Варягів на Руси, можемо хіба подивоватись, що так мало вони по собі лишили сліду в мові.

Осібну серію доказів колись становили правні звичаї, релігія, побут східніх Словян, що виводились з скандинавських. Шлецер, Крут, Погодін бачили скандинавське скрізь — в праві, релігії, культурі, побуті; Погодін напр. бачив норманські прикмети в тім, що Русь волочила човни по землі, спиналась на островах, в релігійних поглядах, в кривавій пімстї, в системі композицій, в постановах Р. Правди про холопів, про коней, в інституті 12 присяжників, в сватанню дівчини у її батька, в цінованню жіночої краси, в політамії старшини, в вихованню князівських дітей „кормильцями“ (Исслѣдованія III с. 237, 379, 418). „Оглядаючи сі закони, звичаї, уряди і їх назви, бачимо ясно, що всі належали до народа прихожого, норманського — німецького“ (с. 417). Тепер, коли всі ті подібности пояснюють ся аналогіями, що стрічають ся у найрізнійших народів на однакових степенях розвою, коли напр. для постанови Р. Правди про всіданне на чужого коня (се найбільша визначна подібність з скандинавським) знайшли ся паралелі з одного боку в праві Франків, а з другого — в законодавстві Візантії (в екльозї

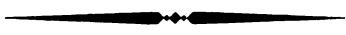
Льва і Константина, VIII в.) — сї виводи з скандинавського побуту, права і т. и. стратили всяке значінне. Томсен (відч. III), твердячи за „певне, що в звичаях, суспільнім житю й державних інституціях Руси довго зіставалсь познаки скандинавського впливу“, вирік ся вишукування слідів сього впливу, признавши се за „питанне в високій мірі трудне“. Очевидно, над сими слідами наука перейшла до дневного порядку, й Кунікові „етно-льотичні“ доводи (в Каспію), що Словяне був нарід сухопутний, а Варяги — мореходний (цікаво одначе, що корабельні терміни на Руси — грецькі) є тільки пережитком колишнього.

На закінченню свого екскурса про норманську теорію треба ще сказати про її Ахилеву п'яту — вивід руського імени. Автор повісти не міг його вивести, і для того витранспортував цілу варязьку Русь до Новгороду, без останку. Норманісти не задовольнились сим і почали шукати останків скандинавської Руси. Ще в минулі віці Тунман (Untersuchungen ü. d. Gesch. d. östl. V. с. 369) вказав на те, що Фини звуть Швецію Ruotsi (Фини властиви, Rōtsi — Водь, Rōts — Ёсти) і виставив здогад, що під сим, перейнятим у Финів іменем стали звістні Шведи у східніх Словян, і звідти з'явилось імя (збірне) — Русь; сю гадку прийняв потім Шлецер, боронив Кунік і ще раз аргументовав за нею в останнім норманістським трактаті Томсен; що до значіння і початку сїєї назви не прийшло до остаточної згоди. Шлецер виводив сю назву від шведської країни Roslagen, Roslag (побереже Уп'янда — властиво — громади гребців веслярів), але се об'ясненне було захитане, і хоч Томсен пробує (досить здержливо) його боронити (відч. III), Кунік в Каспію (с. 441) пустив ся вже шукати иньших об'яснень.

Проти Тунманівсько-Шлецерової теорії аргументовав основно вже Еверс (гл. X); не без впливу його аргументів деякі норманісти (як Походін, Соловйов) залишили проби вивести імя Руси з Швеції; але иньші стовпи норманізма, як бачимо, тримають ся Ruotsi й досі; се вимагає, аби й ми трошки спинились коло сїєї теорії.

З неї виходить, що Шведи самі себе не звали Русю, а їх звали так в східній Європі Фини і Словяне. Одначе бачимо, що слідом — вже на початку X в. вони самі приймають се чуже, финське імя і звуть себе в умові з Греками: „мы отъ рода Рускаго“ (911). Се дуже неправдоподібно. Далі, дивно, що коли Словяне мали для Шведів імя Русь, ще було й иньше, властиве імя — Свеї (а для тих прихожих ніби Шведів, вла-

ство — взагалі Скандинавів, ще й иньше — Варяги, що уживалось в етнографічнім значінню. При тім в X в. не тільки в Києві, а очевидно — і в Новгороді (бо сама літопись показує тісні культурні взаємини між сими двома стаціями на пути з Варяг в Греки) ані руш не знали, що Русь — то Шведи, і прийнявши два столітя перед тим від Финів се імя, що Фини й досі уживають для Шведів, нічого не знали про шведську Русь на противнім боці Варязького моря, звідки ще й тоді лавили по Руси Варяги. Такі незвичайні труднощі впливають з самої теорії. Але головне, що розбиває її зовсім — се локалізація руського імені на київській околиці й істнуванне Руси в полудневих краях тоді ще, коли Рюрика з братами не було ще й у проєкті.

Важніші похибки.

стор.	рядок	надруковано:	має бути
26	17 зв.	нього	неї
36	4 зн.	царей	царів
42	17 зв.	тепер	потім
43	17 зв.	риба	рибу
44	17 зв.	ручки	ручок
---	19 зн.	Подністровя	Подніпровя
48	2 зн.	Орачі	Хлібороби
49	10 і 11 зв.	Богу і Дністрі	Богу
53	19 зв.	Γαιτέσσορος	Γαιτέσσορος
57	2 зв.	Μελάνγκλαυσι	Μελάνγκλαυσι
61	17 і 16 зв.	халоти... Повзанія	халати... Павзанія
63	19 зн.	кравів	храмів
67	17 зв.	і уважали себе	---
71	3 зв.	пиши	Галятани
74	20 зв.	Каракал	Каракаля
90	8 зн.	Jögra,	Jögra),
93	1 і 3 зв.	босторнської... сього	бастарнської.. свого
96	8 зн.	закликав	закликав
99	5 зв.	верхній Десні та	---
—	12 зв.	народам ¹⁾)	народам ¹⁾)
100	12 зн.	цїс. Маврикій	т. зв. Маврикий,
107	8 зн.	Маврикия, т. зв. Льва	т. зв. Маврикия, Льва
112	20 зн.	Раставці	Раставці
113	13 зв.	його	їх
118	8 зв.	Улутичі,	Улутичі),
119	20 зв.	приналежала	приналежна
—	4 зн.	Улучів	Уличів
120	16 зн.	правий	лівий
128	18 зн.	Сгасоа	Сгасовіа
135	р. 3 зн., 171 р. 5 зн., 196 р. 16 зн., 216 р. 7 зв. замість ¹⁾ ²⁾ ³⁾ ¹⁾ треба [*]), 129 р. 4 зн. зам. ³⁾ треба ^{*3)}		
140	20 зн.	„городі“	„городі“
149	11 зв.	Лев Мудрий	Лев
150	10 зн.	по просту	по части
152	16 зн.	її похоронного типу	похоронного типу Сіверян
156	18 зн.	успє	усньє
157	4 зн.	ξολουραεῖν	ξολουραεῖν
163	6 зн.	а як	як
167	1 зн.	могил на виробі	могил, на виробі з
170	10 зв.	(човни до	човни (до
178	6 зв.	подунайських	середньодунайських
189	3 зв.	тілом	тілом,
191	7 зн.	їх свободолюбність	свободолюбність Словян і Антів

стор.	рядок	надруковано :	має бути :
198	2—3 зв.	в словянських перекладах	—
206	18 зв.	мабуть Ітилі	в Болгарі або в Ітилі
207	10 зв.	дрова	дерева
221	4 зв.	поділу	поділу,
238	на горі	житє	імя
246	16 зв.	десять	кількадесять
252	16 зв.	там,	там ;
253	4 і 5 зв.	Никоп.	Никон.
259	6 зв.	Τζερνίγωγα	Τζερνίγωγα
271	19 зв.	по 12 гривен срібла на мужа	—
272	10 зв.	917 р.	коло 922 р.
—	7 зв.	Адарбайджан	Адербайджан
276	2 зв.	притоки	протоки
277	17 зв.	повнини	новини
280	4 зв.	далі	дани
284	3 зв.	домами	дамами
289	15 зв.	Буртуса	Буртаса
290	13 зв.	торговельні	—
300	13 зв.	Переяслави	Преслави
307	2 зв.	Повісти	літописи
308	2 зв.	них	нього
312	9 зв.	917	—
—	8 зв.	1099—1100	999—1000
314	1 зв.	29	79
315	20 зв.	1078	978
322	1 зв.	церкви	церкву
327	1 зв.	переміщанню	перемішанню
334	11—12 зв.	в'язать... Володимиръ	важать... Владимиръ
—	17 зв.	Володимиръ	Владимиръ
338	14 зв.	ласкавого	„ласкавого“
343	17—19 зв.	Для Крыма... графич.	Для Крима... Извѣстія географич.
345	2—3 зв.	черепкахъ	черепяхъ
349	7 зв.	Braunhofer	Brunnhofer
351	6 зв.	геських	чеських
357	17 зв.	Sauen, der	Saken, die
359	13 зв.	Εκρωτικοίς	Σκρωτικοίς
363	2—3 зв.	Πάπης... Ράλοι... Ηάλοι	Νάπης... Πάλοι... Ηάλοι
365	13 зв.	Srem(n)iscaus	Srem(n)iscaris
371	10 зв.	Amartoli	Hamartoli
382	13 зв.	Thourlo	Thourlou
384	2 зв.	Jekelfelussy	Jekelfalussy
398	13 зв.	фарафраза з	парафраза у

ПОКАЗЧИК ІМЕН І РІЧЕЙ.

- Авари** с. 86—7, 91, 95, 97, 98, 101, 106, 107, 108.
Авхати, Авхети, с. 49, 60, 62.
Агатирси с. 65, 69.
Азовське море і поморє с. 9, 28, 42, 43, 58, 59, 61, 74, 85, 86, 95, 100, 105, 114, 139, 261, 276, 289.
Акацири с. 83, 88.
Акскотинецька могила с. 19.
Алдан кн. с. 266.
Александропольська могила див. Лугова
Алустон с. 39, 40.
Алязони с. 49, 147.
Аляни с. 50, 60, 61—4, 71, 75, 81, 82, 83, 90, 94, 95.
Амадоки с. 56.
Амастридського Георгія життє с. 242.
’Ανδρῶταροι с. 49, 56, 57.
Анна жінка св. Володимира 312, 314, 318.
Анти с. 83, 87, 94, 95, 96, 97, 99—107, 114, їх історія с. 103 7; їх устрій 230—1.
Автонович В. проф. с. 342, 343, 344.
- антропологічний тип** — археологічний с. 16, 17, 20, 23, 402; — українсько-руський с. 1, 24, 188—190, 401; — слов’янський с. 23, 24, 188 - 190; індоевропейський с. 24.
Арістей с. 45, 46, 47, 356.
Арта с. 379.
Археанактиди с. 40.
Арѣфастъ кн. с. 265.
Аскольд, кнїв. кн. с. 235, 239, 250, 251, 252 - 4, 257, 258, 262.
Атанарих с. 82.
Атей цар с. 58.
Атиля с. 83, 84, 88, 95, 96, 369.
Балаклавська бухта с. 37.
Барсов Н. с. 350.
Бастарни с. 28, 36, 58, 60, 64, 65, 66, 67, 68, 70—1, 72, 74, 76, 92, 93.
Березина й її басейн с. 30, 110.
Берестейська волость с. 123.
Берладь, місто с. 134.
Берладник Іван кн. с. 134.
Берладники с. 142.
Берн кн. 265.

В сей показчик заведено тільки імена і річи безпосередньо звязані в темою, і вказані для них ті місця книги, що дають більше як саму згадку; для скорочення-ж не внесено сюди те, що читач може легко собі відшукати за помочю дальше поданого „Зміста“. Імена авторів подаво тільки ті, що можуть здатись для відшуканя повнійших титулів книжок, де инде цитованих в скороченню.

- Бесарабія с. 15, 66.
 Беси с. 66, 67.
 Біла вежа див. Саркел.
 Білгород, місто с. 112, 140, 141, 187, 240, 241, 329—30.
 Білобереже с. 176, 300, 426.
 Білоозеро, місто с. 259, 263.
 Білорусини і українсько-білоруські стичности с. 99, 110, 129.
 Більче Золоте, село с. 16.
 Блуд, боярин с. 304.
 Бобринській гр. с. 343.
 Бог (чорноморський), ріка, і Побоже с. 7, 35, 48, 55, 117, 118, 119, 120, 121, 257, 381.
 Бов кн. с. 94, 103,
 Бойребіста с. 65, 69.
 Болгар (місто) с. 179, 180, 185, 186, 289.
 Болгари і Болгария с. 33, 70, 84—7, 88, 89, 91, 96, 97, 101, 103, 104, 105, 106, 108, 114, 288, 294, 305—6, 419.
 Болгари Чорні с. 86, 90, 261.
 Болоховці с. 232.
 Борани нар. с. 76.
 Борис кн. с. 306, 338.
 Боспор кімерійський, царство с. 38, 39, 40, 41, 42, 45, 46.
 Бравлин кн. с. 242, 253.
 Бродняки с. 115, 134, 142.
 Брун проф. с. 357.
 Буг (висянський) і Побуже с. 5, 6, 7, 27, 120, 121, 123, 126, 129, 138, 187, 309, 376.
 Будилевич проф. с. 392.
 Будини нар. с. 44, 55.
 Бужане нар. с. 121; див. ще Дуліби і Волинь.
 Бужськ м. с. 121, 228.
 Бурачков П. с. 342.
 Буртаси, нарід с. 182, 273, 288, 289.
 Буали с. 66, 141, 361.
 Валінана с. 122, 232.
 Вандали на Подунавю с. 73.
 Варяги с. 234, 235, 237, 245, 246, 302—304, 322—3, 337, 428, 435, 460 і далі.
- Василев м. с. 140, 187, 314 5.
 Васильківці село с. 16.
 Великороси с. 2, 110, 111, 115.
 Венеди с. 27, 28, 29, 30, 78, 91, 94, 95, 99, 100, 104.
 Вепр ріка с. 126, 129.
 Весь, нарід с. 29, 73, 77, 109, 259.
 Висла й її поріччя с. 7, 10, 27, 28, 29, 30, 93, 98, 126, 128, 129, сліди Руси над Вислою с. 128.
 Вислок р. с. 125, 129.
 Вислока, р. с. 125, 129.
 Витичев м. с. 170, 257.
 Вишгород м. с. 13, 112, 150, 170, 240, 241, 256, 281.
 Вишеньки, село с. 14.
 Вишеслав, кн. с. 306.
 Wietersheim проф. с. 350.
 Вітімер король с. 82.
 Волга і Поволже с. 7, 10, 28, 29, 57, 85, 91, 114, 136, 176, 288, 348, 351.
 Волинь, край с. 5, 8, 9, 14, 15, 30, 115, 122, 306, 396.
 Волинь, місто 122. 123.
 Волинняне с. 121, — див. ще Дуліби і Волинь.
 Володарев, місто с. 187.
 Володимир св., кн. с. 128, 140, 294, 303—341, 448.
 Володимир Волинський м. 306, 329—30.
 Володимир на Клязмі м. с. 329—30.
 Волоське, село с. 14.
 Волохи с. 5, 126, 135, волосько-руські стичности с. 130—135.
 Вороніж, ріка с. 11.
 Ворскла, р. с. 7.
 Всеволод, кн. с. 306.
 Вятчі, нар. с. 99, 111, 114, 231, 254, 259, 260, 267, 268, 288, 305—6, 326, 393, 448.
 Галицько-волинська височина с. 6, 7, 8.
 Галичина с. 5, 9, 30, 115, 116, 178, 181.
 Гамченко С. с. 393.

Гатне, с. с. 18.
 Гелон, місто с. 44.
 Hehn V. с. 347.
 Георгія острів с. 201.
 Германарих і його держава с. 77—8, 82, 94, 104.
 Геродот с. 46.
 Герули (в наших краях) с. 73, 75, 76, 78, 83, 93.
 Гліб кн. с. 306.
 Голубовскій проф. с. 350, 378.
 Голядь (Галінди) с. 28, 29.
 Гомель с. 111.
 Гонці, село с. 11.
 гончарство с. 13, 14, 16, 156.
 Горгінія м. с. 40.
 Горзувіги м. с. 39, 40.
 Горинь р. с. 6, 120.
 Городенка над Дністром с. 16.
 горючий камінь (бурштин) с. 28, 42, 44, 396.
 Греки на Україні с. 34—45, 46; грецькі культурні впливи на нашій території с. 19, 39, 44, 168—76, 331—4; грецько (византийсько)-руські відносини с. 105, 234, 242, 247—9, 258, 261, 270—2, 275—7, 282—4, 312—320.
 Гуд кн. с. 266.
 Гунар кн. с. 265.
 Гуни с. 42, 63, 67, 79—83, 91, 94, 95, 104, 368. — в Азії с. 80—1. — в Європі с. 82—3. — їх етнографія с. 81.
 Hunfalvy P. с. 351.
 Гучва р. с. 122.
 Гепіди на Дунаю с. 73, 75, 76, 77, 84.
 Гети с. 36, 60, 64, 65, 68, 69, 73.
 Готи с. 27, 28, 35, 36, 67, 71, 72, 73, 82, 84, 94, 100, 103, 104; Готи на Чорномор'ї с. 72—8, 368; готська теорія початку Русі с. 365—7, 467.
 Даки с. 65, 68, 69.
 Дакія с. 65, 66, 67, 70, 72, 75, 76, 97, 105.
 Dahn F. с. 350.

Danparstad с. 78.
 Двина західня с. 7, 30.
 Декебал с. 65.
 Деревляне, Деревлянська земля с. 116, 117, 123, 137, 142, 154, 228, 231, 232, 254, 255, 256, 262, 266, 267, 268, 274, 275, 281, 262, 294, 301—2; їх шлюб с. 214; їх культура с. 149; похорон с. 156, 159, 163, 208.
 Десна і Подесене с. 5, 6, 7, 14, 29, 99, 114, 179, 180, 187.
 Дир, київський князь с. 235, 239, 250, 251, 252—4, 257, 258, 262.
 Дін і Подонє с. 6—8, 10, 28, 29, 40, 48, 54, 57, 58, 62, 74, 82, 85, 88, 91, 95, 99, 102, 111, 137, 139, 142, 180, 260, 261, 289—90, 351; тутешня славянська колонізація с. 114—5.
 Дніпро і Подніпровє с. 5—10, 13, 20, 27—9, 30, 32, 33, 35, 44, 45, 48, 49, 54, 55, 56, 57, 60, 62, 74, 75, 78, 82, 84, 88, 91, 99, 103, 109, 112, 113, 114—120, 137, 138, 139, 141, 143, 158, 168, 176, 242, 243, 245, 256—8, 259, 261, 290, 306, 381, 397, 473—5; Дніпрова дорога с. 169, 176, 187, 475; Дніпровський лиман с. 15, 36, 37, див. ще Білобереже. Імена дніпровських порогів с. 473—5.
 Дністер і Подністровє с. 6, 7, 12, 13, 27, 35, 44, 46, 55, 64, 65, 66, 68, 75, 82, 91, 92, 94, 99, 100, 102, 117, 118, 119, 120, 132, 137, 138, 381.
 Добриня, боярин с. 294, 303, 306.
 Добруджа с. 60, 64, 84.
 домашні звірята с. 14, 151.
 Донець р. с. 7, 115.
 Дорогобуж м. с. 187.
 Дреговичі й їх земля с. 110, 117, 225, 262, 267, 306; їх етно-

- графічна приналежність с. 110,
— їх територія с. 110.
- Дрогичин м. с. 376.
- Дроміхайт кор. с. 64.
- Дубецько м. с. 127.
- Дуліби нар. с. 106, 107, 117, 119,
121, 123, 142, 254, 262, 381.
— їх територія с. 123.
- Дунавць р. с. 125, 126.
- Дунай і Подунаве с. 5, 7, 27,
33, 43, 49, 54, 58, 59, 61,
64, 65, 66, 71, 73, 74, 75,
82, 83, 84, 86, 87, 91, 92,
93, 95, 98, 98, 102, 103, 104,
107, 118, 121, 132, 133, 134,
135, 136, 137, 138, 143, 170,
381, 390. — його українсько-руська колонізація с. 133.
- Елеуферія, Етерія острів с. 170,
176.
- Збранки, село с. 14.
- Збруч р. с. 66.
- Звенигород м. с. 187.
- Звенигородка м. с. 342.
- Звиждень м. с. 187.
- Звягель м. с. 397.
- Ібн-ель-Хасан, с. с. 248.
- Ібн-Хаукаль с. 288.
- Ігорь, кн. кийський с. 139, 235,
250, 251, 254, 255, 257, 258,
262, 265, 266, 268, 274—81,
296.
- Ігорь кн. с. 265, 267.
- Ізборськ, місто с. 109, 259, 263.
- Ізяслав кн. с. 306.
- Інгул р. с. 15, 91.
- Інгулець р. с. 48.
- Індоевропейська родина с. 1, 22,
23. — її правітчина с. 21, 23,
48. — її розділ 24. — її пракультура 22, 145 і далі *passim*;
див. ще: антропологічний тип.
- Іранці, Іранські племена у нас с. 25, 26, 27, 28, 45 — 54,
57—64.
- Ірпень р. с. 6, 112, 141.
- Ісіаків порт. с. 35.
- Іскоростень м. с. 275, 281.
- Істрия порт с. 35.
- Ітиль місто с. 88, 89, 179, 180,
182, 185, 206, 289.
- Навказ с. 5, 9, 41.
- Каліпіді с. 36, 44, 49, 52.
- Калокір магістр 292—3, 294, 295,
297.
- Камінецький повіт с. 16.
- Камінець м. с. 11.
- Карагодеуашх могила с. 19.
- Карийці на Чорноморю с. 34, 47.
- Каркіна, м. с. 37.
- Карпати с. 5, 6, 7, 8, 27, 66, 67,
68, 69, 74, 75, 77, 82, 92,
93, 94, 95, 124, 126, 130,
367, 382. Карпатські краї 28,
30, 76, 103, 121, 311. — їх
руська колонізація 125—9,
130—5, 139.
- Карпи нар. с. 65, 67, 71, 76.
- Касоги нар. с. 287, 289.
- Катеринослав м. с. 14. Катерино-
славщина с. 11, 19.
- Кафа м. с. 40.
- Кедрен с. 422.
- Керкініт м. с. 37.
- Керч. м. с. 19, 40, 42, 83, 88,
248.
- Київ с. 8, 11, 13, 16, 18, 78, 111,
113, 137, 139, 140, 150, 153,
158, 170, 181, 187, 239, 241,
242, 243, 244, 245, 252, 255,
256, 258, 264, 281, 290, 294,
304, 314—5, 322, 326, 328,
329—32, 369, 396, 399, 446.
- Київщина с. 19, 112, 326, див.
ще Поляне.
- Кирилівська улица в Києві с. 13,
14.
- кісти похоронні с. 15, 16.
- Кішерийці м. с. 46, 47, 48.
- кістяні вироби с. 14, 18.
- Клек кн. с. 266.
- Койстобоки нар. с. 66, 67, 68.
- Конка р. с. 48.
- Ковтопський повіт с. 11.
- Константин Порфирородний с. 281.
- Коралі нар. с. 62.

- Корчеськ м. с. 187.
 Костенки, село с. 11.
 Кочубинській проф. с. 351.
 Красна р. с. 16.
 Краснокутська могила с. 19.
 Крек G. с. 347.
 Кременчук м. с. 10, 342.
 Кривий Ріг с. 11.
 Кривичі с. 99, 109, 254, 267, 302.
 — їх територія с. 109.
 Крилов м. с. 397.
 Криш с. 5, 13, 15, 37, 39, 40, 44,
 49, 58—60, 64, 75, 83, 88,
 90, 91, 175, 276—7, 299, 313
 Кримська стан. с. 19.
 Кул-оба, могила с. 19.
 Курськ м. с. 179, 187.
 Кутургури с. 85 (див. Болгари).
 Лампад м. с. 40.
 Лев Днякон с. 422.
 Лежайськ м. с. 126, 128.
 Левкон архонт с. 40, 41.
 Либедь р. с. 7, 291.
 Лиса гора (коло Київа) с. 13.
 Литовці с. 25, 26, 27, 28, 29, 78,
 93, 98, литовська колонізація
 с. 29, 30, її сліди с. 110.
 ліси с. 6, 7, 8, 111.
 Лугова (Александропольська) мо-
 гила с. 19.
 Лунівка, село с. 397.
 Луцьк м. с. 381.
 Лучане, с. 117, 118, 137, див.
 ще Улучичі.
 Любеч, м. с. 170, 254, 256, 258,
 259, 263.
 Люблин м. с. 128.
 Льонгобарди на Дунаю с. 73.
 Магура с. 5.
 Мал, князь с. 231, 232, 266,
 282, 425.
 Малуша с. 294, 425.
 мальована посуда с. 13, 16.
 Махновка м. с. 397.
 Мезамир с. 106, 230.
 Μελαγγλικονι с. 49, 62.
 Меоти с. 40, 43, 45.
 Меотида, Меотийське озеро див.
 Азовське море.
 Мертвий Донець с. 40—1.
 Меря, нарід с. 29, 73, 77, 109,
 259.
 Мінське князівство с. 110.
 Мізія с. 35, 37, 62, 63, 65, 66,
 67, 70, 76, 85, 97.
 Müllenhof K. с. 350.
 Миллеръ В. с. 358.
 Мітрідат VI Евпатор с. 38, 41,
 60.
 мова українсько-руська с. 1.
 могили с. 12, 15, 18—20, див.
 ще деревлянські і сіверянські
 похорони.
 Мордва с. 29, 73, 77.
 Мощаниця Велика і Мала село
 с. 14
 Мстислав, кн. с. 306.
 Мстиша с. 446.
 Муром і м. Муром с. 109, 260,
 263, 306.
 Neumann K. с. 357.
 Наревь р. с. 126, 129.
 Неври с. 49, 55.
 Недвиговка слобода с. 40.
 Нестор с. 441, 449.
 Niederle L. с. 343, 347.
 Ніжин м. с. 397.
 Ніконіон м. с. 35.
 Німан і Понімань с. 7, 30, 128.
 Німфей м. с. 40.
 Новгород Великий с. 109, 170,
 248, 255, 257, 258, 294, 302,
 306, 326, 329—31, 337, 397.
 Новгород сіверський повіт с. 14,
 Новгородські Словени с. 109, 254,
 266, 302.
 Норинь, ріка с. 14.
 Обри с. 86 (див. Авари).
 Овруч, Вручий, м. с. 294, 302, 342,
 Овруцький повіт с. 14.
 Одес (Ордес) с. 35.
 Одеса с. 35.
 Ока й її басейн с. 7, 29, 99, 111,
 260, 288, 289.
 Олег, кнів. кн. с. 91, 235, 250,
 251, 252—4, 257, 260, 262,
 269—274, 301—2.
 Олешє м. с. 142, 176, 257, 398.

Ольбія с. 34, 35, 36, 37, 39, 44,
 45, 46, 49, 57, 65, 170.
 Ольга, княгиня с. 265, 280, 281—6,
 322, 323.
 Орель р. с. 91.
 Осетини с. 23, 46, 50, 52, 53,
 57, 64, див. ще Аляни і Яси.
 Остер р. с. 114, 141.
 Острозький повіт с. 14, 15.
 Офіусса м. с. 35.
 палене небіжчиків с. 15, 16, 206
 і далі.
 Паляк цар с. 38.
 Пантікап р. с. 48.
 Пантікапей с. 34, 35, 39, 43.
 Паприря, село с. 14.
 Паралати нар. с. 49, 54, 58.
 Парутино-Ілїнське с. с. 35.
 Певкіні нар. с. 71.
 Перекоп с. 37, 60.
 Перемишль с. 305, 307, 309.
 Пересічен м. с. 120, 257, 274.
 Пересопниця м. с. 187.
 Переяслав м. с. 140, 141, 187,
 259, 263, 328, 329. Перея-
 славщина с. 326, 338.
 Перізад цар с. 41.
 Печеніги с. 89, 90, 91, 92, 112,
 114, 115, 120, 136, 141, 170,
 176, 183, 257—8, 275, 290 —
 1, 294, 296, 299 — 300, 311,
 336, 338, 398, 419.
 печери с. 13.
 Пинськ і Пинщина с. 110, 348.
 Пироговка, село с. 14.
 Півпор цар с. 67.
 Піс J. L. с. 385.
 Піщанці с. 305.
 Плоське с. 397.
 Повість віремених літ с. 33, 99,
 108, 235—6, 236, 238, 439,
 442—447, 449—50, 461.
 Поділе російське с. 11, 16, га-
 лицьке 16, 66.
 Полемон цар с. 41.
 Полієн с. 59.
 Полієс с. 15, 45.
 Половці с. 39, 115, 136, 142,
 176, 183, 447.

Полоцьк м. с. 109, 257, 258, 263,
 268, 302, 303, 306, 329—30,
 Полоцька земля с. 110.
 Полтава с. 342. Полтавщина с. 11.
 Поляки, Польща і русько-польські
 стичности с. 2, 3, 5, 98,
 125—8, 263, 307—10.
 Поляне, полянська земля с. 5,
 112, 114, 115, 137, 139, 159,
 154, 194, 214, 239, 240, 241,
 244, 306, 363, їх територія
 с. 111—3, їх похорон с. 159,
 209; див. ще Київ, Київ-
 щина.
 Полянське питанє (великороснєм
 Полян і Сіверян) с. 5, 115—6,
 379.
 Попрад р. с. 125, 126.
 Похвала в. кн. Володимиру с. 429.
 похоронні обряди с. 12, 14—16,
 206—9, див. ще під Полянами,
 Деревлянами, Сіверянами.
 правітчина українсько-руська с. 5,
 32, 33, словянська с. 29—30,
 32—3, 55, 56, 92, словяно-
 литовська с. 29, індоевропей-
 ська с. 21, 23, 48.
 прасловянська культура с. 145
 і далі, passim.
 Предслав кн. с. 265.
 Преорка, передм. с. 13.
 Припеть і її басейн с. 7, 30, 110,
 187, 376.
 припетсько-деснянська низина с. 6.
 Протогена декрет с. 36.
 Прут р. 7, 66.
 Псков м. 109, 306.
 Радичин, село с. 14.
 Радичинці с. 99, 111, 113, 254,
 255, 259, 305—6.
 Растваця р. с. 112.
 Rački с. 351.
 Rösler E. с. 351.
 Рижанівська могила с. 19.
 Римські впливи і справи на нашій
 території с. 35, 37, 38, 41,
 42, 65, 66; находки римської
 монети с. 169.
 Ровенський пов. с. 397.

Рогволод кн. с. 268.
 Рогнідь кн. с. 294, 302, 303.
 Родвя м. с. 112, 141, 257, 304.
 Роксолани с. 28, 38, 60, 61, 62, 364,
 Рожен м. с. 19.
 Rosomonogum gens с. 364.
 Ростов м. с. 259, 263, 306, 326, 329—30.
 Рось р. с. 112, 113, 141.
 Рурик кн. с. 234 6, 260.
 Руське імя с. 113. 238.
 Русь = Поляне с. 112—3, 118, 225, 233, 237, 238, 249, 330, 442.
 Руські походи с. 247—8, 249, 260, 270—3, 275—9, 471—2;
 руська (українсько-руська) кольонізація с. 33, 94—5, 102, 110—143, її західні границі с. 125—135, 307—11.
 Руське (=Чорне) море с. 171.
 Руський порт с. 142, 379,
 Рюйсброк с. 379.
 Рянів м. с. 127.
 Савдарати нар. с. 57, 59, 62.
 Савири нар. с. 86, 87, 88.
 Савмак цар с. 41.
 Савромат цар с. 42.
 Саї нар. с. 58, 59, 62.
 Самара р. с. 7.
 Самоквасов Д. с. 393.
 Самош р. с. 65.
 Сарагурі нар. с. 88.
 Саркел м. с. 90, 115, 137, 287, 288, 371, 378.
 Сармати с. 20, 27—8, 43, 50, 51, 58, 59, 60, 62, 63, 70.
 Свенельд вовода с. 119, 120, 257, 266, 268, 274, 301—2.
 Сейм і Посежє с. 7, 113, 114, 180, 187.
 Сежендер м. с. 114, 182, 289.
 Семигород (Трансильванія), Семигородські гори с. 5, 65, 69, 70, 75, 77, 82, 131, його укр.-руська кольонізація с. 131, 133.
 Сербія Біла с. 124.

Серет р. с. 7, 65, 68.
 Сивки с. с. 14.
 Сильвестер ігумен с. 448, 449.
 Симферополь с. 15.
 Сінди нар. с. 40.
 Сіверяне і Сіверщина с. 5, 112, 113, 115, 152, 154, 228, 254—5, 259, 260, 267, 306, територія Сіверян с. 113—114.
 теорія їх великоросизма с. 115—6, їх культура с. 149, — шлюб с. 214. — похорон с. 151, 155, 156, 159, 160, 162, 163, 166, 207, 208, 209.
 Сінна станція с. 40.
 Сіраки нар. с. 42.
 Скити с. 20, 27, 36, 37, 42, 43, 44, 45—61, 63, 64, 65, 69, 79, 86, 347, 357, 358, скитська етнографія с. 50, скитська культура с. 18, скитський побут с. 52—4.
 Скитсько-сарматський похоронний тип с. 53—4; скитсько-сарматський археологічний тип с. 19, 51.
 Скільца с. 422.
 Скіль цар с. 36.
 Скільяк т. зв. с. 35.
 Скїян т. зв. с. 35.
 Скіри нар. с. 59, 67, 71, 72, 74.
 Словаки і русько-словацькі стичности с. 2, 5, 125, 126, 130.
 Словянщина, Словяне с. 1, 2, 4, 25, 28, 30, 31, 32, 33, 43, 45, 50, 55, 56, 67, 72, 89, 90, їх імя с. 31, диференціяція с. 31, словянська міграція с. 31, 32, 92—9; словянська кольонізація с. 32, 33, 68, 107, див. ще: антроп. тип, прасловянське, правітчина.
 словянсько-литовська група с. 25—6, її розділ с. 25—6; славянсько-литовська культура с. 145.
 Случ р. с. 6, 117.
 Смоленськ м. с. 109, 170, 256, 258, 263, 306, 331.

Сожа р. с. 5, 99, 111, 113.
 Соломянка передм. с. 13.
 Спалі нар. с. 73, 363—4.
 Спартокиди с. 40, 41.
 Спори (Σπέρσι) с. 31.
 Станислав кн. с. 306.
 Стир р. с. 123.
 Страбон с. 59.
 Стугна р. с. 111, 112, 141.
 Студениця м. с. 11.
 Сугров місто с. 421.
 Судини нар. с. 29.
 Судислав кн. с. 306.
 Сула і Посуле с. 113, 114, 141.
 Суровького Стефана житие с. 242.
 Сухомлиновъ М. с. 450.
 Сфандръ кн. с. 265.
 Сфенкел с. 297.
 Сфирк кн. с. 265.
 Святотполк кн. с. 306, 310, 337.
 Святослав кн. кн. с. 90, 139,
 255, 258, 260, 262, 265, 280,
 286—300, 322, 426—7.
 Сьміла м. с. 14, 15.
 Сян і Посяне с. 7, 27, 66, 125,
 126, 127, 129.
 Сянок м. с. 129.
 Таври нар. с. 38, 42, 49.
 Табаристан с. 248, 272.
 Тадівка с. с. 16.
 Тамань с. 15, 40.
 Таматарха див. Тматоракань.
 Танаіс м. с. 40, 41, 43.
 Татари с. 39.
 Теодовия м. с. 34, 40, 41, 43.
 Терехтемиров м. с. 13.
 Тетерев р. с. 6, 117.
 Тиверці с. 117, 118, 119, 120,
 121, 138, 139, 142, 244, 257,
 262, їх територія 121.
 Тиса і Потисє с. 7, 62, 65, 66,
 74, 83, 126.
 Тіра м. с. 34, 35, 37, 39, 44, 65.
 Тірагети с. 64, 66, 71.
 Тісамати с. 59, 62.
 Тматоракань с. 88, 115, 142, 261,
 289, 306, див. ще Фанагорія
 321, 329—30, 379, 417.
 Tomaschek W. с. 357, 360—1.

торговля українська с. 34, 43,
 168—188, 239, 243, 256, 290.
 Торки с. 89, 90, 136, 290, 305.
 тракійські народи с. 21, 27, 58,
 93; Траки дунайські і карпат-
 ські с. 64—70; — їх побут
 с. 68—9.
 Трипіле с. 13.
 Тракія с. 81, 98, 104.
 Троянові вали с. 66, 361.
 Трубеж р. с. 114, 141.
 Тудко кн. с. 265.
 Тудор кн. с. 265.
 Турд кн. 265.
 Турецькі орди — див. Печеніги,
 Торки, Половці і Урало-алтай-
 ські елементи.
 Турки (Ту-гю) с. 370.
 Туров м. с. 110, 306, 329—30.
 Угорське передм. в Києві с. 252.
 Угри с. 5, 33, 87, 88, 90, 126,
 130, 131, 135, 136, 263, 296,
 390.
 Удай р. с. 11, 12.
 Узи див. Торки.
 Українсько-руське — див.: антроп.
 тип, руська кольонізація.
 Уличі с. 117, 118, 119, 120, 137,
 141, 142, 254, 257, 268, 274,
 380—1; їх територія с. 120.
 Улучичі с. 118—121, 138—9,
 213, 380—1; їх територія
 с. 120; див. ще Лучане.
 Ушань с. 342.
 Унг р. с. 126.
 Унугундури див. Болгари.
 Урало-алтайські елементи на Укра-
 їні с. 51, 79—81, 84 і далі
 passim.
 Урунгунди с. 74, 76.
 Утургури див. Болгари.
 Фанагорія с. 35, 40, 41, 261,
 див. ще Тматоракань.
 фарбовані скелети с. 15, 18.
 Филевичъ П. 351.
 Фини с. 27, 28, 29, 51, 350,
 финська кольонізація с. 26,
 29, 30, сліди її с. 109.
 Фінікіяне с. 34, 41.

- Фотий патр. с. 415.
Жарак м. с. 40.
 Херсонес (Корсунь) с. 35, 37, 38, 39, 43, 60, 88, 170, 176, 248, 258, 261, 299, 313—315, 316, 332.
 Хилвудий магістр с. 104, 105.
 хліборобство на Україні с. 74, 145—7, 149—150.
 Ходота кн. с. 231.
 Хозари с. 39, 42, 83, 87—91, 108, 114, 136, 259, 260, 287, 288, 289, 290, їх зверхність на Україні с. 244—5.
 „Хорвати“ (українські в'їби) с. 123, 124, 254, 262, 306, 310, 337, 382, 383, Хорватія Біла с. 123, 124, 126.
 Zeuss K. с. 35—7.
Червень м. с. 122, 123, 305, 307—9, Червенські городи с. 122, 228.
 Черкаси м. с. 15.
 Чернігів м. с. 154, 159, 170, 259, 263, 329—30, Чернігівщина с. 11, 112.
 Чернобиль м. 397.
 Чертолищська могила с. 19.
 Чехи, чеська держава с. 263, 309.
 Чичерськ м. с. 111.
 Чорноморське побережжє, Чорноморе, с. 5, 9, 34—5, 39, 45, 46, 47, 72, 74, 93, 97, 242, Чорноморські степи с. 82, 84, 91.
 Чудь, місто с. 73, 77, 259, 302.
Шаповаловка, село с. 11.
 Шарукань, місто с. 391.
 Schrader O. с. 347.
Юрєв, місто с. 330.
 Юрєва гора с. 14.
Язиги с. 28, 50, 60, 61, 62, 64, 74, 83.
 Jacob G. с. 397.
 Яков мнїх с. 427.
 Якун кн. с. 245, 265.
 Яшинд кн. с. 265.
 Яковичі с. 18.
 Ярополк, кнїв. кн. с. 301—4, 426—7.
 Ярослав кн. с. 306, 337.
 Ярослав місто с. 126.
 Яси 287, 289, див. ще Осетини.
 Ястребов В. с. 346.
 Ятвяги с. 305, 307.
 Ях'я с. 429 30.

З М І С Т.

стор.

Вступне слово	I
Пояснення скорочень	II
I. Вступні уваги. Наш край перед великою слов'янською міграцією. Не слов'янська степова людність IV—X в.	1—91

Вступні уваги про українсько-руський наріз, його історію та її поділ (с. 1). Загальний погляд на територію України-Руси (с. 5); впливи її на історію наших країв (с. 8). Наша територія в останніх геологічних формаціях (с. 9). Початки людського життя, палеолітична культура (с. 11). Неолітична культура (с. 12); неолітичні похоронні типи (с. 14). Металічна культура: мідь і бронза (с. 17); рання залізна культура (с. 18); новіша залізна культура (с. 20). Справа етнографічної належності осадників (с. 20); питання про індоєвропейську праявничину і пра-культуру (с. 21); негативні результати для нашої території (с. 23). Диференціація індоєвропейської родини й вирішення слов'янської групи (с. 24). Слов'янсько-литовська (с. 27) і слов'янська праявничина (с. 30). Диференціація Слов'янства (с. 31); праявничина українсько-руських племен (с. 33). Не-слов'янська колонізація наших країв: Чорноморські торговельні фактори й грецька колонізація (с. 34); значніші грецькі осаді: Тіра й її околиця (с. 35), Ольбія (с. 35), Каркіна й Керкініт (с. 37), Херсонес (с. 38) і південне кримське побережжя (с. 40), Пантікапей і Боспорське царство (с. 40). Грецька чорноморська торгівля (с. 43); культурні впливи її на чорноморську і дальшу людність (с. 44). Степова людність: Скити (с. 45); перекази про Кімерійців (с. 46); міграція Скитів (с. 47); Геродотова Скитія (с. 48); національність Скитів, Сарматів і Алянів (с. 50), культура й побут Скитів (с. 52). Нескитські народи античних джерел: Неври (с. 55), Андрофаги — Амадоки (с. 56), Мелянхляїни, Будини (с. 57). Упадок Скитів (с. 58); міграція Сарматів (с. 59), їх побут (с. 61). Аляни (с. 62). Тракійська колонізація, Гети й Даки (с. 64); карпатські народи: Беси, Койстобоки, Карпи (с. 66), їх національність (с. 67); тракійська культура й побут (с. 68). Бастарни (с. 70). Готська міграція (с. 72); Готи на Чорномор'ю (с. 74); їх походи на римські землі (с. 75); Германарих і його легенда (с. 77). Турецько-фисська міграція (с. 79). Хун-ну і Гуни (с. 80); Гуни в Європі, розбиті і міграція на захід Готів (с. 82); Гунська держава й її упадок (с. 83). Болгари й їх міграція (с. 84). Авари (с. 86). Хозари і Хозарська держава (с. 87). Міграція Угрів (с. 90).

II. Словянська колонізація нашої території ст. 92—143

Сліди розпросторення Словян перед великою міграцією (с. 92). Велика словянська міграція, розпросторення на захід (с. 93), в карпатських і чорноморських краях (с. 94), на Балканському півострові (с. 96) і середнім Дунаю (с. 97). Українсько-руська колонізація: Анти (с. 99), їх тотожність з українсько-руськими племенами (с. 101), їх історія (с. 103). Східня словянська колонізація IX—XI в., північна група: Кривичі і Новгородські Словене (с. 109), Дреговичі (с. 110), Радичі й Вятичі (с. 111). Полуднева група: Поляне (с. 111), Сіверяне (с. 113), колонізація Подоля (с. 114), теорія великоросизма Полян і Сіверян (с. 115); Деревляне (с. 116); Уличі й Улучичі-Лучане (с. 117), Тверці (с. 121), Дуліби (с. 121), літописні „Хорвати“ (с. 123) й західня українсько-руська колонізація (с. 125); русько-польська етнографічна границя (с. 127), українсько-білоруська границя (с. 129); закарпатська Русь (с. 130), Русь на Дунаю (с. 133). Колонізаційні страти IX—X в.: похід Угрів і печенізька міграція (с. 136), ослаблення руської колонізації на Чорноморю (с. 138), боротьба з Печенігами в X—XI в. (с. 139), скріплення границь (с. 141), останки руської людности в степах (с. 142).

III. Культура і побут українсько-руських племен перед і по розселенню с. 144—229

Джерела до пізнання їх культури і побуту (с. 145). Матеріальна культура: лінгвістичні вказівки про хліборобство (с. 145), городництво (с. 147) і садівництво (с. 148), історичні й археологічні вказівки (с. 149); скотарство, дріб, пчільництво — вказівки лінгвістичні (с. 151), історичні й археологічні (с. 152); ловецтво (с. 153), рибальство (с. 154). Оброблювані продукти: ткацтво й кушнірство (с. 155), гончарство (с. 156), „древоділе“ (с. 157), метали (с. 158). Побут: пожива і питє — факти лінгвістичні (с. 159), археологічні й історичні (с. 160), одяга (с. 162), житло (с. 164), їзда (с. 165), зброя (с. 166), музичні інструменти і забавки (с. 167). Торговля: найдавніші сліди її (с. 167), головні напрями найдавнішої торгівлі й культурних зносин (с. 168); торгівля в часах по великій міграції: Дніпрова дорога (с. 169), чорноморська торгівля (с. 170), предмети русько-византийської торгівлі (с. 173); торгівля в Криму (с. 175) і степовими ордами (с. 176); північна торгівля (с. 177); торгівля з центральною Європою (с. 177), східня торгівля (с. 179), Болгар й Ітіль (с. 179), час розцвіту східньої торгівлі — монетні дати (с. 181), предмети східньої торгівлі — руський експорт (с. 182), арабський імпорт (с. 184), упадок торгівлі (с. 185); внутрішня торгівля й її предмети (с. 186), Київ і головні торговельні дороги (с. 187), відносини ввозу до вивозу (с. 187), розвій кредиту (с. 188). Українсько-руськ. чоловік: фізичний тип (с. 187), ноша голови (с. 188), чистота (с. 189); характер (с. 189). Релігійний світогляд (с. 195), боги: Перун і Сварог (с. 196), Хорс-Даждьбог (с. 197), Велес (с. 198), темні сили (с. 199), теоморфізм (с. 199); менші божества (с. 200); культ (с. 201), питання про людські жертви (с. 203), волхви (с. 204), віра в долю (с. 205). Погляди на душу (с. 205), похоронні обряди — історичні й археологічні факти: палення (с. 206) й похорон

(с. 208) небіжчиків; вірування про посмертне житє (с. 210), культ предків (с. 210). Поганський календар (с. 211). Шлюб і родина — лінгвістичні факти (с. 213), історичні звістки (с. 214), становище жінки (с. 216), дітей (с. 218). Рід — родина (с. 219), задруга, ширша родина, дворище, посабрина (с. 220), сільська громада — вервь (с. 222), племя (с. 224), вплив племенного поділу на політичне групування (с. 225), город (с. 226), пригороди (с. 227), земля-волость (с. 228).

IV. Початки Руської держави с. 230—300

Політичний устрій українсько-руських племен в найдавніші часи (с. 230), звістки в X—XI в. (с. 231), Масудієва Валінана (с. 232). Початки Київської держави: київські перекази (с. 233), теорія Повісти временних літ (с. 234), хиткість традиції (с. 235), її похибки (с. 236), теорії новішої історіографії (с. 238). Початок руського імени (с. 238); початки політичної організації в Київщині (с. 239); десятична організація (с. 240); хронологічні границі початків Київської держави (с. 242); хозарська зверхність (с. 244); варязкі ватаги (с. 245) й їх значіння (с. 246). Звістки про Русь IX в.: життя Георгія Амастридського й Стефана Сурозького (с. 247), похід 860 р. (с. 248), похід на Табаристан (с. 248), руські послы 839 р. (с. 249). Найдавніші київські князі: Аскольд і Дир (с. 251). Олєги (с. 253). Сформованне київської держави: схема Повісти (с. 254), різні форми залежності від Кієва (с. 255), прилучення земель на дніпрово-балтійській дорозі (с. 256), лівобічні землі (с. 259), Подонє (с. 260), Деревська земля і дальші західні (с. 262); організація держави (с. 263, 266). союз державних і торговельних інтересів (с. 264); князі 914 р. (с. 265). Хронологічний перегляд подій X в.: князюванне Олєга (с. 269), похід його й умови з Византиєю (с. 270), походи на каспійське побереже (с. 272). Ігорь — війни з Уличами та Деревлянами (с. 274), русько-византійські відносини (с. 275), похід на каспійське побереже (с. 278), уклад держави за Ігоря й характеристика його (с. 281). Регентство Ольги — деревська війна (с. 281), полоріж до Царгорода й охрещення (с. 282), внутрішня діяльність (с. 284), посольство до Отона (с. 285). Святослав — його характеристика (с. 286), східні походи (с. 287), їх мотиви й результати (с. 289); русько-печенізькі відносини (с. 290). Болгарська справа — пропозиція Византії (с. 292), перша болгарська війна (с. 293), Святослав у Кієві (с. 294), друга болгарська війна (с. 295), інтервенція Цимисхія (с. 296), русько-византійська війна 971 р. (с. 297), облога Доростола (с. 298), згода (с. 299), смерть Святослава (с. 300).

V. Закінченне будови Руської держави: часи Володимира . . . с. 301—341

Боротьба Святославових синів: війна Ярополка і Олєга (с. 301), утеча і поворот Володимира (с. 302), війна з Рогволодом (с. 303), війна з Ярополком (с. 304). Володимирові походи: на Вятчів, Радимичів і Болгарів (с. 305); склад Володимирової держави (уділи синів) (с. 306). справа західних земель: прилучення Забужа (с. 307), західні границі (с. 309), русько-польські відносини (с. 310). Закарпатє (с. 311). Боротьба з Печенігами (с. 311). Русько-византійські відносини: союз (с. 312); похід на Херсонес (с. 313); охрещення і шлюб Володимира (с. 314);

руська традиція про охрещення Володимира (с. 316); політичні мотиви шлюбу (с. 317); заходи варварських володарів коло византийського двору (с. 318); легенда про коронацію Володимира (с. 319); історичні доводи (с. 320). Охрещення Руси: християнство на Руси перед Володимиром (с. 321); заходи Володимира (с. 323); розповсюджене християнства (с. 325); організація церкви: питання про першого митрополіта (с. 327) і місце митрополії (с. 328); єпископські катедри (с. 329); дотація церкви (с. 330); інші культурні заходи Володимира: византийська штука (с. 331), освіта (с. 333), монета (с. 333). Інші справи другої половини Володимирового князювання: переведення династичного зв'язку (с. 335), законодавство (с. 335), зближення з громадою — ири (с. 336); зверхня політика (с. 337); боротьба з синами (с. 337). Смерть Володимира (с. 338); політичне і культурне значіння Володимирового князювання (с. 339), княжна (с. 340) і народня (с. 341) традиція про нього.

Примітки с. 341—438

Дрібні екскурси і ширші пояснення — до I глави: література палеолітичної культури на Україні-Руси (с. 342). Неолітичні стації (с. 343); фарбовані шкелети (с. 343—4). Мідяні вироби (с. 345). Питання про бронзову культуру (с. 345); література бронзових находок (с. 346). Скитський антропологічний тип (с. 347). Література європейської правітчини (с. 348). Імя півня як хронологічна дата (с. 349). Література слов'янської правітчини й теорії слов'янської колонізації за її границями (с. 351). Література грецьких осель північного чорноморського побережжя (с. 353). Херсонеська *ἐλευθερία* (с. 355). Література грецької чорноморської торгівлі (с. 356). Література етнографії Скитів (с. 358), финсько-іранських стичностей (с. 359). „Троянові вали“ (с. 361). Література волоського питання (с. 362). Spali (с. 363). *Rosomogom gens* (с. 364). Германарихова легенда (с. 365). Поетична традиція готської держави і Danparstad = Київ (с. 365—6). Чорноморські останки Готів (с. 368).

До II глави: Теорія про Новгородців-Українців (с. 376). Етнографічні границі Дреговичів (с. 376). Похорони в конем (с. 377). „Судичі“ (с. 378). „Руський порт“ (с. 378—9). Література великороснама Полян (с. 379—80). Уличі й Улучичі (с. 381) і їх література (с. 382). Територія Хорватів (с. 382). Література польсько-руської етнографічної границі (с. 384). Література закарпатської й подунайської Руси (с. 385). Статистика руського пограниччя (с. 385—6). Забужська Русь (с. 386). Література Семгородської Руси (с. 387—8). Наша літопись про Угрів (с. 390). Русь у степах (с. 391).

До III глави: Слїди чорноморської торгівлі на півночі (с. 396). Нахідки римських монет (с. 397). Література давньої руської торгівлі (с. 397). Арабські купці в Києві (с. 399). Арабські звістки про вигляд Слов'ян (с. 400). Українсько-руський антропологічний тип (с. 401). Археологічний слов'янський тип (с. 402). Література слов'янської мітології (с. 403—4). Сварог (с. 404). Сонячні божества (с. 406). Література давнього руського похоронного обряду (с. 407), народніх свят (с. 408), шлюбу і родинних відносин (с. 408). Екстравагантці Черняхівської літ. про шлюб (с. 409). Література родової й громадської теорії (с. 409—10). Література питання про племінний устрій (с. 411).

До IV глави. „Руські кораблі“ Теофана (с. 412). Табаріява Русь (с. 413). Тактика Льва (с. 414). Джерела і література похода 860 р. (с. 414—5). Умова 907 р. (с. 417). Джерела і література похода 941 р. (с. 419). Література подорожи Ольги до Царгорода і посольства до Отона (с. 420). Т. зв. уривки Газе („записка готського топарха“) (с. 421). Джерела болгарської війни Святослава (с. 422); хронологія війни (с. 422—3); рік смерті Святослава (с. 423—4); література болгарської війни (с. 424—5); монети з іменем Святослава (с. 425). Білобереже (с. 426).

До V глави. Хронологія князювання Ярополка (с. 426—7). Мніх Яків і надавані йому писання (с. 427). Джерела русько-византийських відносин за Володимира (с. 429); суперечні точки в сих відносинах (с. 430). Література охрещення Володимира (с. 482). Література Мономахової легенди й Володимирової коронації (с. 433); Мономахова шапка (с. 434). Роля Варягів в історії християнства на Русі (с. 435). Руська архієпископія (с. 436). Література давніх руських монет (с. 437).

Екскурси: I. Найдавніша літопись . . . с. 439—459

Версії й кодекси найдавнішої літописи (с. 439). Традиція про Нестора (с. 440). Огляд студій над літописю (с. 440). Повість временних літ, як складова частина літописи (с. 442) її новгородська версія (с. 443). Початкова редакція (с. 445), дальші редакції Повісті і найдавнішої літописи (с. 446); хронологія редакцій (с. 448), читання про редакторів (с. 449). Джерела Повісті (с. 449—50). Джерела найдавнішої літописи: письменні (с. 450—1), джерела хронології (с. 452), усні джерела (с. 454); редакційна робота (с. 454—5); екстравагантні компіляції (с. 455—6). Бібліографія: видання літописей (с. 456), література найдавнішої літописи (с. 457), літописних збірників і компіляцій (с. 459).

— II. Норманська теорія . . . с. 460—479

„Повість“ як вихідна точка (с. 460); історія норманізма — XVIII вік (с. 461), Евере і скентики (с. 462), Погодін і Кунік (с. 463), Костомаров і Геденов (с. 464), Іловайський і пря 70-х рр. (с. 465); сучасний стан (с. 467); готська теорія (с. 467). Значіння норманізма (с. 468). Його історичні докази: Вертинські аннали (с. 469), іби-Катіб (с. 470), дякон Іоан (с. 471), Ліудирауд і Симеон Льоготет (с. 472). Фільольогічні докази: імена Дніпрових порогів (с. 473), імена особисті (с. 475), технічні слова (с. 476—7). Інші докази (с. 477). Вивід руського імені (с. 478).

Важніші похибки . . . с. 480—481

Показчик імен і річей . . . „ 482—490

Зміст . . . „ 491—495

Пояснення до мап . . . „ 496

Мапи: Кольонізація східньої Європи до III в. по Хр.

— Східно-словянська кольонізація в часів сформовання Руської держави.

Пояснення до мап.

Перша мапа має служити ілюстрацією до звісток античних джерел про колонізацію нашої території; ми маємо тут головню дві хронологічні верстви — географія Геродота, і звістки Страбона та Птолемея; для розрізнення, етнографічні назви Геродота підкреслено синім штрихом. Розміщення народів, розуміть ся, тільки приблизне, особливо скитських племен Геродота.

Друга мапа подає розміщення східньо-слов'янських і сусідніх племен на підставі Найдавнішої літописи й інших джерел в IX—X в., перед тими пертурбаціями, які починив в чорноморській колонізації печенізький рух. Фарбою покрита територія, котру, як можна комбінувати, зайняли українсько-руські племена (полуднева група східньо-слов'янської галузи) під час найбільшого свого розпросторення, перед пізнішими колонізаційними стратами; розуміть ся, подекуди се означення тільки правдоподібне, гіпотетичне; кольоровим штрихом означено пограничні мішані або слабо залюднені марки. Міста означено ті, що згадують ся або з всякою певністю існували в X в.

Знаком запитання означені непевні, але правдоподібні місця осад.

1000

1000 1000 1000

Кольонізація Східної Європи перед III в. по Хр.

БУДИНИ

МЕЛАНХЛЯНИ

РОКСОЛЯНИ

ГЕРИ СКИТИ ЦАРСЬКІ

КИМНОРИ

МЕОТИДА

САРМАТИ

Танаїс

Танаїс

Пантикапей

Фанагорія

Танаїс

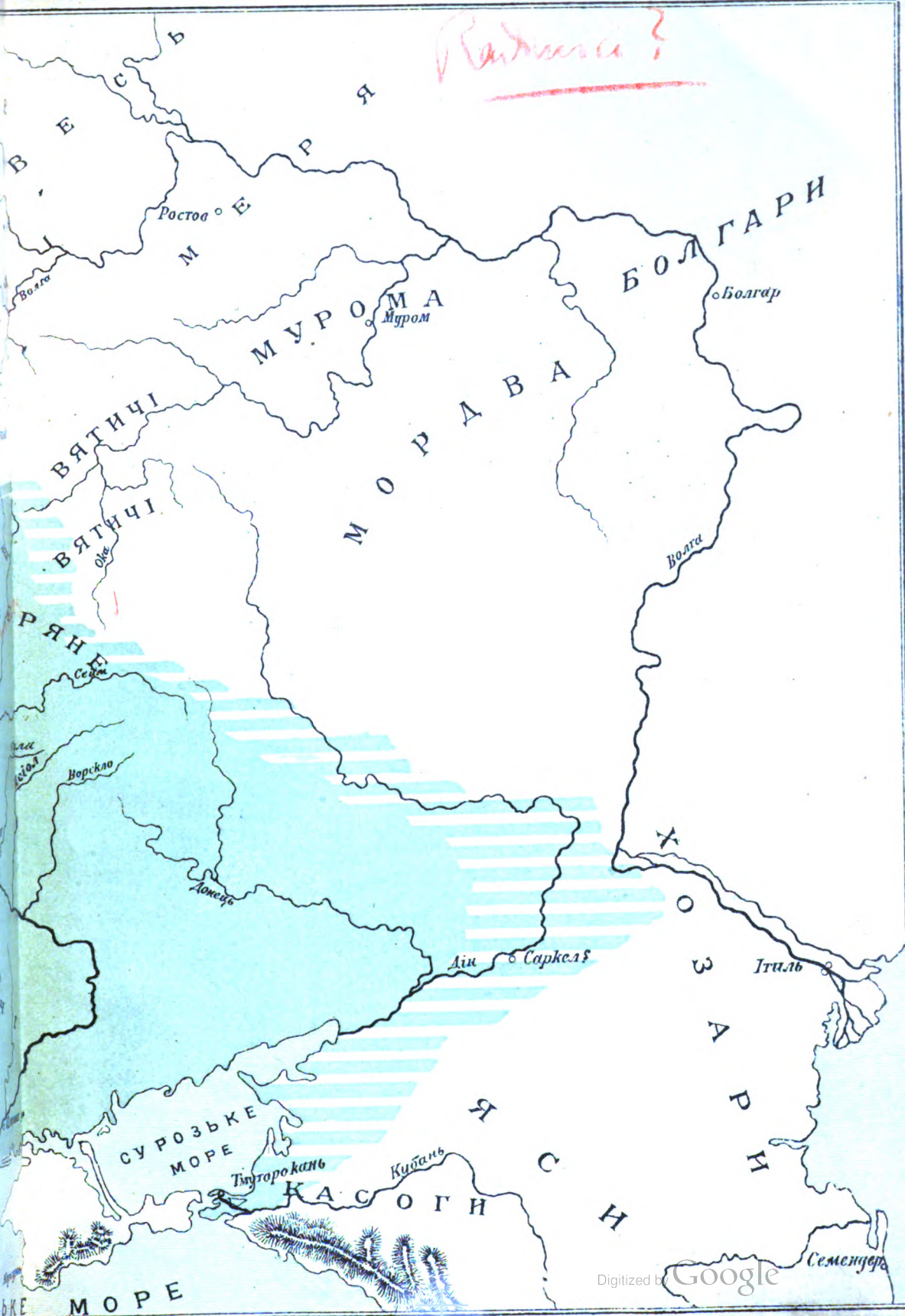
Керкініт

Теодозія

СХІДНО-СЛОВ'ЯНСЬКА
КОЛЬОНІЗАЦІЯ
З ЧАСІВ СФОРМУВАННЯ
РУСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Радзивіла?

КНИГАРНЯ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА

у Львові, ул. Чарнецького ч. 26.

має на складі меж иньшими отсі книжки:

Байда П. (Ніщинський) Гомерова Одиссея 2 томи	2 20	зр.
Верхратський Ів. — Начерк соматології	1 50	"
Грушевський М. — Віймки з жерел до історії України-Руси, ч. I, до пол. XI в.	1 00	"
— Останні романи Г. Сіпкевича	— 20	"
— Вступний вигляд в історію давньої Руси	— 10	"
— Розвідки й матеріали до історії України-Руси ч. I і II	2 00	"
Драгоманов М. — Листочки до вінка на могилу Шевченка	— 10	"
— Старі хартні вільности	— 30	"
Етнографічний збірник т. I, II, III, IV і V по	1 50	"
Жерела до історії України-Руси, т. I. — Люстрації королівщин в землях Галицькій і Перемишльській	2 00	"
— т. II Люстрації королівщин в землях Перемишльській і Сяноцькій	2 00	"
— т. IV Галицькі акти з р. 1648—9	2 00	"
Житє і Слово, вістник літератури, історії і фольклору, рік 1 і 2 по 5, р. 3	2 50	"
Заклинський Ром. — Чи можна Федьковича Косованом звати?	— 20	"
Заневич — Знесенє панщини в Галичині	— 50	"
Записки наукового товариства імени Шевченка т. I—XXII і XXV по 1 50 зр., т. XXIII—IV 2 50, комплети I—XX по	24 00	"
Збірник фіольологічної секції т. I: Т. Шевченко, хроніка його життя, т. I., нап. О. Кониський, 1 50 зр., на ліпшій папері 2 00, в оправі	2 50	"
Збірник історично-фіольософічної секції т. I: історія України-Руси, нап. М. Грушевський, т. I — 2 00, на ліпшій папері 2 50, в оправі	3 00	"
Збірник математично-природописно-лікарської секції, т. I. II і III по	1 50	"
"Зоря" письмо літературно-наукове р. III, V, VI без Бібліотеки по	3 00	"
" " " " " р. VIII, IX, X і XI по	5 00	"
" " " " " літературно-наукове ілюстроване р. XII, XIII, XIV, XV, XVI і XVII по	6 00	"
Руська історична бібліотека:		
т. I. С. Качала — Коротка історія Руси	1 20	"
т. II М. Костомарова — Дві рус. народности, Федеративні засновини, Нарис народ. історії	2 00	"
т. III і IV Д. Іловайський — Книжний період України-Руси	3 40	"
т. V М. Смирнов — М. Дашкевич — І. Шараневич Монографії до історії України-Руси	1 50	"
т. VI Антонович Вол. і Іловайський Д. — Історія великого князівства литовського	1 60	"
IX—XII М. Костомарова — Богдан Хмельницький	6 40	"
XIII — Гетьманованє Виговського і Ю. Хмельницького	1 60	"
XIV—XVI — Руїна	4 20	"
XVII—XVIII М. Костомарова Мазепа і Мазепинці, В. Антоновича	3 30	"
Останні часи козацтва на Правобережї	1 80	"
XIX Розвідки про народні рухи на Україні-Руси в XVIII в.	1 80	"
XX. Шульгин — Начерк Коляйщини	1 50	"

Калитовський Ом. Др. — Матеріяли до літератури апокрифічної	— 35 зр.
Кельнер Л. Др. — Історія педагогії	— 60 "
Колесса Ол. Др. — Шевченко і Міцкевич, порівнююча студія	1 00 "
— Юрий Косован-Федькович	— 30 "
Костомарів М. — Руська історія в життєписах ч. II і III по	— 30 "
Левицький Нечуй І. — Світогляд українського народу	— 30 "
Левицький К. Др. — Німецько-руський правничий словар	3 50 "
— Руська Правда	— 50 "
Левицький Ю. I і 2 падолиста 1848 р. у Львові (уряд. справозданне)	— 30 "
Літературно-науковий Вістник, річна передплата за р. 1899 — 8 00, книжки	6 00 "
V—XII за 1898, з додатком розпочатих в попередніх книжках статей	— 30 "
Метлицького А. — Думки і пісні	1 00 "
Миколаєвич Я. — Опис каменецького повіту	— 30 "
Огоновський Ом. Др. — Історія руської літератури т. II. 3 зр. т. III. 4 зр.	1 00 "
т. IV	1 50 "
— Studien auf dem Gebiete der ruthenischen Sprache	1 50 "
Онишкевич Г. — Руска бібліотека т. III	2 00 "
Пам'ятки українсько-руської мови і літератури, т. I. Апокрифи старозавітні	— 50 "
Павляк М. — Про читальні	2 00 "
— М. П. Драгоманов, его ювілей, похорон автобіогр. і спис творів	3 00 "
Партицький О. — Старинна історія Галичини	— 10 "
— Словянська держава перед двома тисячами літ	— 35 "
— Провідні ідеї в письмах Т. Шевченка	— 20 "
— Скандинавщина в давній Русі	— 80 "
— Слово о полку Ігоревім	1 40 "
— Темні місця в Слові о полку Ігоревім	1 00 "
Правнича часопись, річник IV—V по 3 зр., VI, VII і VIII по	2 00 "
„Правда“ письмо літературно-наукове з 1873, 76, 77, 79, 89—96 по	1 50 "
— з р. 1878 1 зр., річн. XIII з доповненням	— 20 "
Рудницький С. — Нове жерело до історії Хмельницькини	1 80 "
Руданський С. — Твори т. I—IV	— 20 "
Студинський К. Др. — Лірички, студія	1 00 "
— Пересторога, історично-літературна студія	— 35 "
Томашівський С. З життя галицько-руських соймиків 1648—1649 р.	1 00 "
— Народні рухи в Галицькій Русі 1648 р.	— 10 "
— Перший зазивний лист Хмельницького	— 50 "
— Податкові ухвали за Казимира Ягайловича в Польщі	2 50 "
Уманець і Спілка — Словар російсько-український т. I, II і III по	2 00 "
Учитель, орган Руского товариства педагогічного з р. 1890, 91, 92, 93, 94,	— 35 "
95 і 96 по	— 20 "
Франко І. Др. — Жіноча неволя в народних піснях	— 30 "
— Нарис історії філософії	— 20 "
— Наші коляди	1 00 "
— Іван Вищенський	2 00 "
— Варлаам і Йоасаф	— 30 "
— Про панщину і її знесенє 1848 р.	— 80 "
— Хмельницщина 1648—9 р. в сучасних віршах	1 20 "
Целевич Ю. Др. — Історія скиту манявського	— 20 "
Целевич О. Причини до зноси П. Дорошенка з Польщею	7 00 "
Шевченко Тарас — Кобаар, 3 томи з пересилкою	1 00 "
Шекспір — Драматичні твори, пер. Куліша т. I	— 50 "
Щурат В. Др. — Пісні про Роланда	— 10 "
— Чарнецькія реліквія на Афоні	— 10 "
— Чернецькія Шевченка, студія	— 10 "

Ціна 4 корони = 4 франки.

Калитовський Ом. Др. — Матеріяли до літератури апокрифічної	— 35 зр.
Кельнер Л. Др. — Історія педагогії	— 60 "
Колесса Ол. Др. — Шевченко і Міцкевич, порівнююча студія	1 00 "
— Юрий Косован-Федькович	— 30 "
Костомарів М. — Руська історія в житєписах ч. II і III по	— 30 "
Левицький Нечуй І. — Сьвітгляд українського народу	— 30 "
Левицький К. Др. — Німецько-руський правничий словар	3 50 "
— Руська Правда	— 50 "
Левицький Ю. I і 2 падолиста 1848 р. у Львові (уряд. справозданне)	— 30 "
Літературно-науковий Вістник, річна передплата за р. 1899 — 8 00, книжки	6 00 "
V—XII за 1898, з додатком розпочатах в попередніх книжках статей	— 30 "
Метлинського А. — Думки і пісні	1 00 "
Миколавич Я. — Опис каменецького повіту	— 30 "
Огоновський Ом. Др. — Історія руської літератури т. II. 3 зр. т. III. 4 зр.	1 00 "
т. IV	1 50 "
— Studien auf dem Gebiete der ruthenischen Sprache	1 50 "
Онишків Г. — Руська бібліотека т. III	2 00 "
Пам'ятки українсько-руської мови і літератури, т. I. Апокрифи старозавітні	— 50 "
Павлик М. — Про читальні	2 00 "
— М. П. Драгоманов, его ювілей, похорон автобіоігр. і спис творів	3 00 "
Партицький О. — Старинна історія Галичини	— 10 "
— Словянська держава перед двома тисячами літ	— 35 "
— Провідні ідеї в письмах Т. Шевченка	— 20 "
— Скандинавщина в давній Русі	— 80 "
— Слово о полку Ігоревім	1 40 "
— Темні місця в Слові о полку Ігоревім	1 00 "
Правнича часопись, річник IV—V по 3 зр., VI, VII і VIII по	2 00 "
„Правда“ письмо літературно-наукове з 1873, 76, 77, 79, 89—96 по	1 50 "
— з р. 1878 1 зр., річн. XIII з доповненням	— 20 "
Рудницький С. — Нове жерело до історії Хмельнищини	1 80 "
Руданський С. — Твори т. I—IV	— 20 "
Студинський К. Др. — Лірники, студія	1 00 "
— Пересторога, історично-літературна студія	— 35 "
Томашівський С. З життя галицько-руських соймиків 1648—1649 р.	1 00 "
— Народні рухи в Галицькій Русі 1648 р.	— 10 "
— Перший зазивний лист Хмельницького	— 50 "
— Податкові ухвали за Казимира Ягайловича в Польщі	2 50 "
Уманець і Спілка — Словар російсько-український т. I, II і III по	2 00 "
Учитель, орган Руского товариства педагогічного з р. 1890, 91, 92, 93, 94,	— 35 "
95 і 96 по	— 30 "
Франко І. Др. — Жіноча неволя в народних піснях	1 00 "
— Нарис історії філософії	2 00 "
— Наші коляди	— 30 "
— Іван Вищенський	— 80 "
— Вармаа і Йоасаф	1 20 "
— Про панщину і її знесенє 1848 р.	— 20 "
— Хмельнищина 1648—9 р. в сучасних віршах	7 00 "
Целевич Ю. Др. — Історія скиту манявського	1 00 "
Целевич О. Причинки до зносни П Дорошенка з Польщею	— 50 "
Шевченко Тарас — Кобзар, 3 тома з пересялкою	— 10 "
Шекспір — Драматичні твори, пер. Куліша т. I	— 10 "
Щурат В. Др. — Пісні про Роланда	— 10 "
— Чернецька школа на Афоні	— 10 "
— Чернецька школа Шевченка, студія	— 10 "

Ціна 4 корони = 4 франки.

